

МАҢМУД ИСМАҢЫЛ
**АЗӘРБАҢЧАН
ТАРИХИ**

Җенмдән ишләммиш вә тамамланмиш нәшри

Elm vә Tәhsil Mәrkәzi
„Tәfәkkür“ Univeralteti
Kitabxana

“АЗӘРБАҢЧАН ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ”
НӘШРИЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА БИРЛИЈИ

БАКЫ — 1997

Хүсуси редактору:
Камил МУХТАРОВ,
 тарих елмлери намизэди.

Маһмуд Исмајыл.

31 Азәрбајчан тарихи. Дәрслик. (Јенидән ишләнмиш вә тамамланмыш нәшри). "Азәрбајчан Енсиклопедијасы" НПБ, Бақы, 1997, 320 сәһ.

Азәрбајчан Республикасы ЕА-нын мүхбир үзвү Маһмуд Исмајылын бу китабында Азәрбајчанын ән гәдим двврүндән ХХ јүзиллијин 20-чи илинә гәдәрки тарихинин проблемләри өз аксини тапмышдыр. Бурада Азәрбајчан аразисиндә гәдим вахтлардан башлајараг давам етмиш етник просесләр, јерли вә һәлә ерамыздан хејли әввәл бураја кәлмиш сојлар, онларын дил мәнсубијјәти, Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү кими мүнүм, ләкин мүбаһисәли проблемләрә тохунулмушдур. Азәрбајчан аразисиндә јаранмыш дввләтләр, онларын характери, һәмчинин ХҮІІІ јүзилликдә Азәрбајчан ханлыгларынын јаранмасы ва фәәлијјәти, ХІХ јүзиллијин әввәллариндә Шимали Азәрбајчанын чар Русијасы тәрәфиндән истила олунмасы мәсәләләрина дә кениш јер верилмишдир. Сијаси тарихлә јанашы влкәнин социал-игтисади ва мәдәнијјат тарихи дә ишыглан-дырылмышдыр.

0503020907

63.3 (Аз)

М — Елансыз—97

М 657—97

ISBN 5-89600-197-5.

Рәссамы Ә. Нәсанов

Техники редактору С. Әббәсов

Корректору Ф. Гусејнова

Дизайн оғ верилмиш 22.04.97. Чәпә имзаланмыш 14.08.97. Форматы 60x90^{1/16}. Шәрти ч. в 20.0. Тиражы 10000. Гијмәти мугарилә илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуатчы Информасија Назирлији.
 "Азәрбајчан Енсиклопедијасы" Нәшријјат-Полиграфија Бирлији.

Бақы, 370004, Бөјүк-Гала күчәси, 41.

"Гызыл Шәрг" мәтбәәси.

Бақы—370601, Нази Асланов күчәси, 80.

© Азарнәшр, 1993.

© Маһмуд Исмајыл, 1997.

ӘЗӘРБАҢЧАН ӘРАЗИСИНДӘ ИЛК ИНСАН МӘСКӘНЛӘРИ.
ИБТИДАИ ИЧМА ГУРУЛУШУ

*Ел билир ки, сән мәннимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән.
Анәм доғма вәтәннимсән.
Ајрылармы, көнүл чандән,
Азәрбајчән, Азәрбајчән!*

1. Азәрбајчән әразисиндә илк инсан мәскәнләри вә
ибтидаи чәмијјәт

Әзәрбајчән ады... Аслар — гәдим, чох гәдим, дилләри бизим дилимизин көкүндә дајанан сој олмушдур. Аслары — аслары тәдгигатчылар түркдилли сојларын ән улу дилләриндән бири санырлар. Ола билсин ки, јурдумузда асларын унлашмыш, јурд салмыш асларын ады илә бу јер асларын ады. асларын мәскәни, асларын јурду, ас әрләрин, ас әрләрин јурду, Асәр јурду адланмышдыр. Асларын адына мән Орхон-Јенисеј јазыларында раст кәлинир. Тәдгигатчыларын бир гисми Асија гитәсинин—гитәләрин ән бөјүјүнүн ады бу әразинин ән гәдим мәскүнларынын, асларын ады илә асларын ады. Сөјләнилдијинә көрә асларын бир голу ерамыздан асларын ады илә әввәл Азәрбајчәндә мәскүнлашмышлар.

Азәрбајчән адыны башга чүр изаһ еләјәнләр дәр вар. Онларын чоху адыны Олар јурду кими мәнәландырырлар. Бу ад даһа ады, даһа дәринләрә, тарихин дәринликләринә кедиб чыхыр. Азәрбајчән. Үч сөз бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб бу ад Биличиләр ады. Азәрбајчән адыны одла бағлајырлар. Азәрбајчән адында јашајыб-јаратмыш атәшпәрәст, атәшә, ода ситајиш еләјән адыларын оду "од", "отр", "атр", "атыр", "адр", "азр", "адзр" кими адыларын ады. бу сөзләрин тәкамүлүндән јаранмышдыр. Адыларын ады, бу сөзү Иран дилләри илә бағлајырлар, даһа адыларын ады, бағламага чәһд көстәрирләр. Анчаг башга биличиләр адыларын ады, онларын чәһдләри әбәсдир, әсасы јохдур. Азәр сөзү адыларын ады, диллиләрин Азәрбајчән торпағларыны ајагламага башламаларын адыларын ады, чох габаг мејдана чыхмышдыр. Ирандиллиләр бу сөзү Азәрбајчән адыларын адынын дилиндән көтүрмүшләр. гоншулулда мәскән адыларын дилиндән.

Азәрбајчән адынын икинчи һиссәсини тәшкил едән "бај" адыларын ады, бәј, бај, јүксәк, шөһрәтли, варлы торпаг мәнәсыны "од"

сөзүнүн төкамүлү нәтичесиндә Азербайжан формасыны алмыш Атропатена сөзүндәки пат компоненти илә дә багламаг олар. Пат, бат бан да гәдим азербайжанлыларын дилиндә һүндүрлүк, учалыг, уча һүндүр јер мәнасында ишләнмишдир.

Нәһажәт, "чан" компоненти Азербайжан адынын, Азербайжан сөзүндәки чан, Атропатакан сөзүндәки компонентинин кан-ган каан-хан кими төкамүлү нәтичесиндә јаранмыш, јүксәк һөрмәтли, шөһрәтли, шөһрәт саһиби мәнасындадыр.

Демәк, Азербайжан ады, шөһрәтли, уча, улу Одлар јурду, одун аловун јүксәк, улу горујучусу кими сәсләнир. Биличиләрин фикринчә бу ад да чох инандырычы сәсләнир. Ахы, Азербайжан өвладлары атәшпәрәст олмушлар, ода, атәшә ситајиш етмишләр, оду көз бәбәји кими горујуб сахламышлар. Оду горујанлар, горујучулар олмушлар, оду горумаг, сахламаг пешәјә, рүтбәјә чеврилиб, онлар Атырбан-Атыран адыны дашымышлар, догма јурдларына ситајиш етдикләри одун адыны вермишләр. Мәкәр јурдумузун индики өвладлары өзләрини чох вахт одлар јурдунун өвладлары адландырмырлармы? Мәкәр Азербайжан өвладлары мин үч јүз илдән артыг бундан әввәл ислам динини гәбул етмәләринә, мүсәлман олмаларына бахмајараг, инди дә оду мүтәддәс сајыб она анд ичмирләрми? — "Үд һаггы" демирләрми?

Нәһажәт, мүтәхәссисләрин бир гисми Азербайжан адыны Иран Әһәмәниләр чарлығынын инзибати бөлкүләриндән—сатраплығыларындан биринин, Чәнуби Азербайжан әразисини әһатә едән вә әзүндә бирләшдирән сатраплығын сатрапы Атропатын ады илә баглајырлар. Гәдим дөврүн бөјүк фатәһи Македонијалы Искәндәр с.ә. IV јүзиллијин 30-чу илләриндә Әһәмәниләр дөвләтини сүгута угратдыгдан аз сонра, Атропаты һәмин сатраплығын сатрапы кими сахлады. Искәндәрин өлүмү илә мүстәгил чарлығын чеврилмәсиндән сонра бу әрази она башчылыг едән Атропатын ады илә Атропатена адландырылды. Бу Атропатена ады гәринә-нәр боју төкамүл јолу кечәрәк Атропатена, Атурпатаган, даһа сонра исә Азербайжан кими тәләффүз олунмушдур.

Илк инсан
мәскәнләри.
Даш дөврү.

Гәдим, ән гәдим тарихи кечмишдә инди Туғ чәмәнлији адландырдығымыз јердә ахан Гуручај тарихимиздә инсанабәнзәр чанлынын

дөрд дејил, ики ајаг үстүндә јеримәсинин шаһиди олуб. Бу һадисә илјон јарым- ики милјон ил бундан габаг баш вермишдир. оллары мүасир инсанларын голларындан бир гәдәр узун, мејмун олларындан исә ғыса, чәнәләри бир гәдәр ирәли чыхмыш, ылпаг бәдәнләринин чох һиссәси түклә өртүлү инсанабәнзәр кијааглылар ов етмәклә өзләринә јемәк әлдә етмишләр. Онда бу өрләрдә Гуручај һеч вахт донмурду, әтрафы һәмишә чәмәнлик, бир гәдәр аралыдакы дағлар исә һәмишә јашыл олмушдур. Үч үз әлли-дөрд јүз мин ил бундан габаг бурада јашајан кијааглылар артыг мејмундан даһа чох инсана бәнзәјир.

ын шүүр сәвијјәси мејмунункундан хејли фәрғләнирди. Бу дөврдә јашамыш 18—19 јашлы чаван кәлинин чәнә үнүн бир парчасыны үч дишлә бирликдә Гуручај јахын-ндакы Азых мағарасында горујуб сахламышдыр. Беләнты дүнјада дөрдүнчү, кечмиш Совет Иттифагында исә илк мәскәнинин бизим јурдумузда, доғма Азәрбајчан әразисинин гөјнунда олмасыны сүбут етди.

Азых сакинләринин һазырладығлары илк әшјалар кобуд тағлар, мүхтәлиф гәлпәләрдән дүзәлдилмиш газыјычы вә чачи аләтләр олмушдур. Онларын бир чохунун ағырлығы 4-5 граммдыр. Һәмин аләтләр вурмағ, атмағ, кәсмәк, гашымағ вә с. ш. ишләдилмишдир.

Археологлар Азәрбајчан әразисинин башга јерләриндә дә инсан мәскәнләрини ашкар етмишләр. Газах рајонунун Чырагылы, Дашсалаһлы, Тағлар мағараларында јүз сәксән—ики миң ил бундан өнчә, инсана даһа чох бәнзәри олан мәхлуғун санын саны масы мәлүмдур.

Азәрбајчанда даш дөврү өзүнүн бүтүн инкишаф мәрһәләсини кечмишдир. Чәмијјәтин инкишафына әсаслы тәсир еткән бир сыра кәшфләр мәһз даһи дөврүндә олмушдур. Бу дөврүндә сырасында оддан истифадә олунмасыны, илк кејимләри, даһи јашајыш евләринин тикилмәсини, охла каманын ихтирағын, илк нәглијјат васитәләринин, мүхтәлиф әмәк аләт-инин јарадылмасыны, кил габларын һазырланмасыны, онларын әһлиләшдирилмәсини, илкин әкинчилик мәдәниј-нин мејдана чыхмасыны вә с. гејд етмәк лазымдыр. Азәрбај-чанда даш дөврүнүн бүтүн инкишаф мәрһәләләрини кечмәси, бу дөврүнүн илк сакинләринин гәдим кәшфләри онларын бәшәр-нијјәтинин јарадылмасынын билаваситә иштиракчылары ол-ларына әјани сүбутдур. Бу, минилликләр боју давам етмиш дөврүнүн сонларында инсанын тәкамүлү баша чатмыш, илк инсанларын улу бабалары олан шүүрлу инсан (homo erectus) тәшәккүл тапмышдыр. Бу тәхминән отуз-гырх миң ил бундан габаг баш вермишдир.

Азых дөврдә инсанлар даһа тәкмил ов аләти—ох илә јајы ичад еткән ишләдиләр. Шүүрлу инсанлар һәлә он миң ил бундан әввәлдән гајараг Гобустан гаја рәсмләрини јаратмаға башламышлар. Гајараг да, бу гајаларын үзәриндә јарадылмыш мүхтәлиф рәсмләр - рәсмәси, јаллы кетмәк вә с. бу дөвр инсанларынын шүүрунун сәвијјәсини нүмајиш етдирир. Гобустан сонрақы јүзил-ләрдә дә јашајыш јери олага галмышды. Артыг малдарлығын инкичилијин мејдана чыхдығы (алтынчы минилликдән) вә о сонрақы дөврдә бу инсанларын гајалар үзәриндә гојуб ишләдиләри мисилсиз гијмәтә малик дилсиз шаһидләри, онларын инкичиликлә дә мәшғул олмаларыны көстәрир. Гајалар үзәриндә рәсми, гајығын баш тәрәфиндә күнәш тәсвири тәдгигат-

чылары бу торпағын аборикенләринин шумерләрлә, дүнјанын эн гәдим мәдәни халгы илә билаваситә әлагәдар олмалары фикрини сөйләмәк имканы верир. Бу дәлил, Азәрбајчан өвладларынын мәдәни сәвијјәси, онларын өзләринин вә дилләринин төшәккүлү кими мүрәккәб мәсәләләри өјрәнмәк үзәриндә чалышан тәдгигатчылары дәрин дүшүнчәләрә далмага мәчбур едир.

Азәрбајчан торпагларынын башга кушәләринин сакинләри да Абшеронун дикәр јерләриндә, гәдим Нахчыванда—Кәмигајад Кәлбәчәр әразисиндә гаја рәсмләрини јадикар гојуб кетмишләр.

Оддан истифадәнин башланмасы, илк кејимләр, илк јашајыш јерләринин салынмасы, ох илә каманын ичад олунмасы, илк нәглијјат васитәләриндән истифадә, мүхтәлиф әмәк аләтләринин јарадылмасы, килдән габлар гајрылмасы, һејванларын әһлиләшдирилмәси, илкин әкинчилик мәдәнијјәти чох узун тарихи дөвләрә аиддир. Әкәр илк палеолит—даш дөврүндә әмәк аләтләри чох кобуд идисә, орта, хүсусән сон даш дөврүндә гејд етдијимиз кими, бүтүн кәшфләр артыг едилмиш, инсанын өзү дә тәкамүл јолуну баша вурмуш, артыг шүүрлу варлыг сәвијјәсинә јүксәлмишди.

Тарихи дөвләрин тәкамүлү чох јаваш чәрәјан етмишдир. Онда баш верән һәр бир дәјишиклик: мәсәлән, эн кобуд даш аләтин гајрылмасы, јахуд икијаглы мәхлугун тәбии мағараја сығынмағы фикирләшмәси нечә-нечә минилликләр тәләб етмишдир.

Јени даш дөврүндә артыг илк јашајыш јерләри салынмыш, илк нәглијјат васитәләриндән истифадә олунмага башламыш, әмәк аләтләри, килдән габлар гајрылмасы хејли тәкмилләшдирилмиш, нәһајәт, илкин әкинчилик мәдәнијјәти мејдана чыхмышдыр.

Бу дөврүн эн мүһүм универсал аләтләриндән бири чилалы балтадыр. Бу балталардан тәсәррүфатын бүтүн саһәләриндә, һәмчинин ағач е малында истифадә олунурду.

Гејд етмәлијик ки, һазырда Јер үзәриндә јашајан бүтүн мәдәни халгларын һеч дә һамысы бу инкишаф јолуну кечмәмишдир. Лакин бу јолу дүнјанын эн гәдим халглары олан шумерләр, бабилләр, ассурлар, артыг инди Јер үзәриндә олмајан башга халгларла јанашы улу бабаларымыз да кечмишләр. Бизим доғма јурдумуз дүнјанын эн гәдим мәдәнијјәт бешикләриндән биридир. Бу торпағын индики сакинләри о мәдәнијјәти јаратмыш нәслин билаваситә давамчыларыдыр. Буну антроположи материаллар, јәни о дөврдә јашајанларын кәллә-үз гурулушу илә индики нәслин кәллә-үз гурулушунун мүгајисәси бир даһа сүбут едир.

Мис дөврү. Тарихи инкишафы үч мәрһәләдән ибарәт олмуш даш дөврүндән сонракы дөвр мис дөврүдүр. Ејни заманда енеолит адланан вә ерамыздан әввәл VI—IV минилликләри әһатә едән дөврдә метал кәшф едилмишдир. Мис јумшаг метал олдуғундан о һеч дә даш аләтләри сырадан чыхара билмәди. Она көрә дә һәмин дөврү мис-даш дөврү дә адландырырлар. Ана нәслинин—матриархатын һаким

уғу бу дөврдә јурдумузда тоха әкинчилији хејли инкишаф иш, чахмаг дашындан һазырланмыш аләтләрлә, хүсусән ох илә јанашы мис аләтләр вә мисдән гајрылмыш бәзәк шејләри мејдана чыхмышдыр. Ибтидаи ичма гурулушу шәраитиндә ајан инсанлар өзләринә чиј кәрпичдән, мөһрәдән комалар миш, килдән вә сүмүкдән гајрылмыш илк гадын һејкәлләри адылмыш, һазырланмыш кил габларын үстү фырча илә ышланмышдыр. Азәрбајчан мис јатаглары илә зәнкин олду-дан мисәридән күрәләрин јарадылдығы өлкәләрдән бири, кә дә биринчиси олмушдур. Бу дөврүн аләтләриндән дашдан ырланмыш ораг дишләрини, балталары, күрз вә топпузлары, ичләри, гарамал сүмүјүндән һазырланмыш гашовлары, мис-гајрылмыш ох вә низә учларыны, тижәләри, сәнәт мәмулат-ындан бојалы кил габлары, килдән вә сүмүкдән гајрылмыш ын һејкәлләрини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајчан геологлары Азәрбајчанын тәкчә шимал торпагларында, индики Азәрбајчан Республикасы әразисиндә бу дөвр үчүн характерик нә алтмышдан чох јашајыш мәскәни мүйәјјәнләшдирмишләр. Бу јашајыш мәскәнләри Нахчыван әразисиндә, Муған, Мил дүзләри, Әрәби саһилиндә вә с. сәпәләнмишди. Енеолит дөврүнүн јашајыш мәскәнләри әсасән тәпәләр формасында олуб, һәм дә дағәтәји шәраитләрдә тәсадүф едилир. Мүхтәлиф өлчүлү биналар кил алулла һөрүлмүшдур. Отагларда очаглар дивар дибиндә јер-цир, үстләри еллипс шәклиндә өртүлүрдү. Јашајыш евләриндә күн тү бачасы гојулурду. Ики мин илдән артыг давам етмиш бу дөврүн сонларында матриархат тәдричән өз мөвгеләрини итирир, патриархат—киши нәсли илә әвәз олунур. Нәсил, тајфа, гәбилә иччиләри тәдричән кишиләрлә әвәз олунмаға башлајыр. Бу дөврәсәс сонракы тарихи дөврдә—тунч дөврүндә баша чатды.

Тунч дөврү.
Ибтидаи ичма
гурулушунун
дағылмасы.

Јүзилликләр бир-бирини архада гојмуш, мис дөврүнү тунч дөврү әвәз етмишди. Бу һадисә ерамыздан әввәл IV миниллијин сонунда, тәхминән беш мин ил бундан габаг баш етмишдир вә миладдан әввәл I миниллијин сонларына гәдәр давам етмишдир. Дејилдији кими, мисдән гајрылмыш әмәк аләт-ләри көврәк олдуғу үчүн даш аләтләри тезликлә сыхышдырыб ашдан чыхара билмәди. Инсанлар миси әридәркән она сүрмә, алду да галај гарышдырыб тунч алдылар. Тунч мисдән хејли өлкәм вә давамлы олдуғундан онун тәсәррүфат вә мәишәттә адылмәси, инсанларын һәјатында бөјүк дөнүшә сәбәб олду. Мисдән мүхтәлиф силаһлар, тәсәррүфатда вә мәишәттә ишлә-нән аләтләр, бәзәк шејләри вә с. гајырырдылар. Ики мин илдән артыг давам етмиш, јурдумузун һәр јериндә из гојмуш бу дөврү геологлар үч дөврә бөлүрләр: илк, орта вә сон тунч дөврләри. Бу дөврәк тунч дөврүндә малдарлыг даһа сүрәтлә инкишаф етмиш вә әкинчиликдән ајрылмыш, тәкчә малдарлыгла мәшгул олан

олар мејдана чыхмышды. Бу дөвр нәслинин-матриархатын ата әсли - патриархатла әвәз олунмасынын баша чатмасы, әһалинин ејли чохалмасы, чамаатын сыхлығынын артмасы, инсанларын әкчә чај кәнарларында дејил, дүзәнликләрдә вә дағәтәји ерләрдә дә мәскунлашмалары илә характеризә олунур. Бу дөврдә таваны диварлары боју дүзүлмүш сүтунлар үзәриндә ајанан евләр тикилмиш, сој мәскәнләринин сајы хејли артмышы. Сәнәткарлыгда бөјүк дәјишикликләр баш вермиш, даһа әкмил кил габлар һазырланырды. Мин илдән артыг давам етмиш илк тунч дөврүнүн характерик чәһәтләриндән бири дә бу дөврдә чүт әкинчилијинин мејдана чыхмасыдыр.

Ерамыздан әввәл икинчи минилликдә, јашадығымыз дөврдән әхминән дөрд мин ил габаг илк тунч дөврүнү орта тунч дөврү вәз етди. Бу дөврүн ән мүһүм хүсусијјәти тајфалар арасында иддијјәтләрин артмасы, онлар арасында тоггушмаларын баш ермәси, хүсуси мүлкијјәтчилик мејлләринин күчләнмәсидир. "Бизимдир" сөзү илә јанашы "мәнимдир" сөзүнүн дә мејдана чыхмасы бу дөврә аиддир. Бүтүн бунлар исә ибтидаи-ичма гурушунун дағылмасына кәтириб чыхарды, орта тунч дөврүндә сәнәткарлыг бир пешә кими әкинчиликдән ајрылды. Һәлә илк тунч дөврүндә истифадә олунмаға башламыш икитәкәрли арабларын тәтбиги кенишләнди. Бу дөврдә илк дәфә әкинчиликдә варма тәтбиг олунду, үзүмчүлүк инкишаф етди.

Нәһәјәт, е.ә. икинчи миниллијин сонундан башлајан сон тунч дөврү чәмијјәтин инкишафында чох мүһүм дәјишикликләр дөврдүр. Бу дөврдә Азәрбајчанын бир чох јериндә јени-јени мәскәнләр салынмыш, инсанлар тикинтидә даш вә үзәри киллә ванылмыш гамышдан истифадә етмиш, сал дашлардан тачалар—мүдафиә истеһкамлары, ибадәткәһлар тикмишләр. Сон тунч дөврүндә улу бабаларымыз тунчдан балта, енлиағыз тунч, јарпагвары низә, ох учлары, кәмәр, бычаг дәстәси, хәнәр вә с. гајырмышлар. Улу бабаларымыз нарын килдән рәнкли киләри, киләри, нахышлы габлар, дулус күпләр дә истеһсал етмишләр. Бу дөврә бәлалары дүзәлдән усталар онларын үзәрини нахышларла, ов вә кәр сәһнәләрлә, инсан, һејван, гуш тәсвири илә бәзәмишләр.

Дәмир дөврү. Бәшәр чәмијјәтинин инкишафында археоложи истилаһларла мүәјјәнләшдирилмиш тунчу мәрһәлә дәмир дөврү олмушду. Бу дөвр артыг инсанларын јүксәк мәдәни сәвијјә илә фәргләндикләри дөврдүр. Ерамыздан әввәл биринчи миниллијин әввәлләриндән әридилмәјә етдирилмиш дәмир, инсанларын мәишәтиндә чох бөјүк дәјишик-кәтәриб сәбәб олду. Дәмирдән истифдә әкинчилији кенишләндирмәјә, етдирилмиш сәһнәләрини тәмизләјиб әкин јерләринә чевирмәјә имкан етди, сәнәткарлардан өтрү мөһкәм аләт гајырмаг үчүн етдирилмиш мал олду, дәмирдән мешә гырмаг, одун дограмаг үчүн мишар, вандарлыгда ишләнән гашов, јун парчалары бичиб палтар

өкдөн өтрү гажы гажырмаг үчүн истифадэ едилди. Артыг даи-ичма гурулушунун дагылмасы, илк тэбэгэли чэмијјэтин нмасы, хүсуси мүлкијјэтин бэргэрар олмасы илэ элагэдар аг, мүлкијјэти горумаг үчүн кэрэк олан килид, ачар да мэхз өврдэ гажрылмышдыр. Дамирдэн полад аландан сонра алэт-һәмчинин силаһлар даһа да дэјанэтли олду. Дамир дөврү гкарлығын экинчиликдэн тамамилэ ажрылмасы дөврүдүр. Дө-дөврүнүн эн характерик чэһэти одур ки, бу дөврдэ чэмијјэт-бэбэгэлэшмэ күчләнмиш, дөвлэтлэр мејдана чыхмышдыр.

И Ф А С И Л

ЭМЛАК БЭРАБЭРСИЗЛИЈИНИН ЈАРАНМАСЫ. ГЭДИМ СОЈЛАР ВЭ ДӨВЛЭТЛЭР

§ 1. Азэрбајчан эразисиндэ гэдим вэ кэлмэ сојлар

Азэрбајчан эразисиндэ адим сојлар. Мәлум олдуғу кими, сојлар бир нечэ нэслин—тајфанын бирлэшмэсиндэн ибарэт иди. Экэр эввэл сој дахилиндэ, тутаг ки, ичиликлэ мәшғул олан сојда торпаглар һамылыгла бечэрилир-дө, дамир дөврүндэн габаг хүсуси мүлкијјэтин илк рүшејмлэри нан дөврдэ сој дахилиндэ тајфаларын ажрылмасы баш верир. ыг торпагдан бүтөв сој дејил, һэр тајфа ажрылыгда ичмалыгла фадэ етмэјэ башлајыр, даһа сонра исэ, эмлак бэрабэрсизлији ыгча, тајфа дахилиндэ дэ тэбэгэлэшмэ кедир, тајфа башчы-ы сырави ичмачылардан ажрылып. Торпаглар аилэликчэ бечэ-мэјэ башлајанда исэ тајфа башчылары јахшы торпаглары ринэ көтүрүр, вэзифэлэрини исэ нэслэн вермэјэ башлајырлар. Ону гејд етмэлијик ки, бу просес дүнјанын эн гэдим вэ ишаф етмиш халгларынын јашадыглары эразилэрин һэр индэ ејни вахтда баш вермэмишдир, бэзисиндэ бир гэдэр тез, эриндэ бир гэдэр кеч, бэзисиндэ сүр'эт нисбэтэн јүксэк, эриндэ исэ зөиф олмушдур. Просесин сүр'этли олдуғу јерлэр асында Азэрбајчанын гоншулуғунда, Урму көлүндэн чәнуб-бэ доғру мәскән салмыш шумерлэри көстэрмэк олар. адүфи дејилдир ки, елэ дүнјада илк дөвлэтлэрдэн биринин ыдылмасы, демэк ибтидаи ичма гурулушунун дагылмасы, ыгэлэрин јаранмасы, дөвлэтин мејдана чыхмасы да шумер-ин ады илэ бағлыдыр. Шумерлэрин гоншулуғунда мәскүн н, Урму көлүнүн этрафында, онун шэргэ, чәнуб-шэргэ доғру нан, сонралар Азэрбајчан адыны алмыш эразидэ јашајан арда бу просес шумерлэрдэн бир гэдэр кеч олса да, дүнјанын сыра јерлэриндэн тез башламышдыр. Һэлэ үчүнчү минил-дэ, икинчи миниллијин башлангычында шумер вэ гэдим аккад

дилләрindən тәртиб олунмуш миhi мэтнлэрдэ јурдумузун чэнуб
һиссэсиндэ јашајан сојларын адлары чэкилип. Бу мэтнлэр шумер
вэ акад чарларынын һемин торпаглара, улу эчдадларымызын
мәскәнләринэ басгынлары илэ бағлы олмушдур.

Ерамыздан эввэл икинчи миниллијин сону—биринчи мин-
иллијин эввэлләриндэ Азәрбајчан торпагларында диқэр сој
бирләшмәләри дэ мәскун иди. Онларын әксәријјәти јерли олуб
гәдимдән бу эразидэ јашајырдылар, диқэр групу исә кәлмә
сојлар дејил, јерли сојлар олуб мүхтәлиф сәбәбләрә кәрә бу
эразидән узағлашмалы олмуш, бәзиләри узун јүзилликләрдән
сонра јенидән өз эввәлки јурдларына гајытмышдылар. Кәлмә
сојлар да һәмчинин. Онлардан да бәзиләри бизим јурдумузда
мәскунлашмыш, диқәрләри исә узағлашмаға, башга торпаглара
кетмәјә мәчбур олунмушдулар. Бу просес, һаггында сөһбәт
ачдығымыз дөврдән габағлар да баш вермишдир. Бәзи биличиләр
белә һесаб едирләр ки, түркдилли сојларын улу нәсилләринин
илк бешикләриндән бири Өн Асија олмуш, орада, онун гәрб
торпагларында мәскун олан шумерләрлә гоншу олмушлар. Онлар
көстәрирләр ки, шумерләрлә гоншулуғда мәскунлашмыш
түркдилли сојларын дилләри илэ шумерләрин дилләринин бир-
биринә гаршылығлы тәсири олмушдур. Онлар буну һәр ики
дилдән кәтирдикләри дил ошарлығларыны көстәрән нүмунә-
ләрлә тәсдиғ едирләр. Биличиләр һесаб едирләр ки, сонрақы
јүзилликләрдэ Өн Асијада јашамыш бир чох сојлар, хүсусән
түркдиллиләр шәргә, Орта Асија торпагларына һәрәкәт етмиш,
бир нечә јүзилликдән сонра исә онларын әкс миграсија просеси
ашламыш, онлар јенидән Јахын вэ Өн Асијаја, һәмчинин
Азәрбајчан торпагларына кәлмишләр.

Мәлумдур ки, ерамыздан эввэл алтынчы јүзилликдән биринчи
јүзиллијә гәдәр Азәрбајчанын чәнуб торпагларында, Урму көлү
аһилиндә матиенләр јашамышлар. Инди мәлумдур ки, өзбәк,
арағалпағ, түркмән халғларынын тәшәккүлүндә матиенләр дэ
иштирак етмишләр. Ејни фикри албанлара да аид етмәк олар.
Ерамыздан эввэл IV әсрдән хејли эввэл бу эразидэ мәскун олмуш
албан сојларынын Орта Асијада да јашамалары мәлумдур. Белә
ки, орта әсрләрдә өзбәк, түркмән вэ гырғыз халғларынын
тәшәккүлүндә албанлар иштирак етмишләр. Кәтирилән ики
әлил (шүбһәсиз ки, тарих, белә һадисәләрлә долудур, анчағ
әссүф ки, о, дөврүн арашдырычылары һәләлик башга матери-
иллар әлдә едә билмәјибләр) көстәрир ки, сојларын, сој бирләш-
мәләринин һәрәкәти, миграсијасы јалныз шәргдән гәрбә доғру
дејил, һәм дэ гәрбдән шәргә доғру олмушдур.

Азәрбајчан торпагларында мәскунлашмыш сојлардан кути сој
бирләшмәсини дэ гејд етмәк лазымдыр. Онларын бу эразидэ
јашамалары һәлә е.ә. III миниллијә аиддир. Биличиләрин фикринчә
албанлар II минилликдә хејли зәифләмиш, I минилликдә исә бу

зиде мөскун олан дикәр сојларла гајнајыб гарышараг тарих нәсиндән чыхмышлар. Азербайчанын чәнуб торпагларынын малындан күнбатана доғру узанан торпагларда, Урму көлү ынлығында е.ә. II вә I минилликләрдә һүрриләр јашамышлар. ларын бурада антик дөврә гәдәр јашамалары мә лумдур. Хәзәр низинин күнбатан саһилиндә, гузејә доғру узаныб кедән саһәдә, шерон јарымадасындан чәнуба доғру каспиләр мөскун мушлар. Азербайчанын гузеј торпагларында лулубеј сојлары памышлар. Онларын Замуа (Манна торпагларында) мөскун малары да шүбһә доғурмур. Чәнуби Азербайчанда мөһраниләр. тмихләр, труккиләр вә с. сојлар да мөскун идиләр. Азербайчанын шимал торпагларында исә һәмин дөврдә, јәни е.ә. II миниллијин сонлары—I миниллијин әввәлләриндә албанлар вә шга сојлар мөскун олмушлар. Тәәссүф ки, о дөвр үчүн онларын лары тарих елминә мә лум дејил.

Јухарыда адлары чәкилән сојларын дил мәнсубијјәти һагғында һбәт ачмаздан әввәл, гәдим шумерләрин мүасирләри, түркдилли малары һагғында биличиләрин мүлаһизә сөјләдикләри үч сој рләшмәси барәсиндә. Араз чајы саһилиндә, онун сағ ахарында мөскун олмуш саспирләри биличиләрин бөјүк әксәријјәти гејри- ми групуна дахил едирләр. Онларын ады аккад китабәләриндә бариум, шубару-субареи, шумер китабәләриндә исә субир кими јд олунмушдур. Геродат онлары саспирләр адландырыр вә Араз һилиндә Мидијанын шимал гоншулуғунда јерләшдирир. Бәзи дгигатчылар белә һесаб едирләр ки, һәмин саспирләр Азербай- нын шималында јашамыш савирләр (сабирләр)-дир.

Геродотун "Тарих" әсәриндә саспирләрлә бәрабәр абарларын башыгырхыгларын да адлары чәкилир. Тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, абар көчәри сојлары Алтајдан кәлмәдир вә нралар авар адланмышлар. Башыгырхыглары исә јунаншүнас Ј. Лурјә башгырдларын әчдады һесаб едир.

Көрүндүјү кими, һәлә ерамыздан әввәл шумерләрин мүасири олмуш сојлар Азербайчан әразисиндә, јахуд бу әразијә гоншу рләрдә олмушлар. Сонрақы јүзилликләрдә Загафгазија, о прадан Азербайчан әразисиндә бир чох түркдилли сојларын, јфаларын мөскун олмалары тарих әдәбијјатында өз әксини үејјән дәрәчәдә тапмышдыр.

Инди исә јухарыда адларыны чәкдијимиз сојларын үзәринә јыдаг. Онларын бәзиләринин түркдилли олмаларына даир тарих әдәбијјатында мүлаһизәләр вардыр. Мәсалән, труккиләр. у сојлар барәсиндә илк мә лумата гәдим ассур, миhi јазыла- ында раст кәлирик. Ерамыздан әввәл XIV јүзиллијә аид олан ир китабәдә онларын Урму көлү јахынлығында мөскун олма- лары көстәрилир. Труккиләр барәсиндә урарту миhi јазыларында а мә лумат вардыр. Бурада труккиләр турухлар адлан- ырылырлар. Бәзи мүтәхәссисләрин фикринчә онлар Азербайчан

азисиндә јашамыш түркдилли тајфалар олмушлар. Чәнуби зәрбајчанда меһраниләрин, нигмихләрин, бир сыра башга адлары илә кәлиб чатмамыш сојларын да мәскун олмалары мәлүмдур.

Адлары чәкилән сојларын әксәријјәтинин дил мәнсубијјәти рәдә е.ә. икинчи миниллијин сону—биринчи миниллијин вәләринә даир гәти фикир сөјләмәк чәтиндир. Белә ки, чох хт фикирләр бир-биринә дабан-дабана зиддир.

Азәрбајчан эразисиндә кәлмә сојлар. Һәлә гәдимдә Азәрбајчан эразисиндә јерли сојларла јанашы, узаг јерләрдән, хүсусән Орта Асијадан көчүб кәлмиш сојлар да шамышлар. Бу сојлардан ән чох сајлысы сак-массакетләр мушлар. Тарих әдәбијјатында онлары ишгузлар да адлан-рырлар. Һәммин сојларын һәлә ерамыздан әвәәл VII јүзилликдә дим Азәрбајчан торпагларына кәлмәләри барәсиндә бизә илк мәлуматы ерамыздан әввәл V јүзилликдә јашамыш, "тарихин асы" адланан Һеродот вермишдир. XIX әсрә гәдәр Һеродотун әсәри Русија вә Авропа алимләринин диггәтини чәлб әмишди. Өтән сон ики јүзилликдә исә бу әсәрдә верилән али мигдарда мәлүмат барәсиндә мүхтәлиф, бәзән бир-биринә дд фикирләр сөјләнмишдир. Ишгуз-саклар проблеминә һәср инмуш әсәрләрин бөјүк әксәријјәтиндә, мүтәхәссисләрин әринин етираф етдикләри кими, һадисәләрә објектив ашылмамыш, арашдырмалар бир чох һалларда "күндәлик әсәтә" табе едилмишдир. Ишгуз-сак проблеми илә әлагәдар тарих әдәбијјатында мүбаһисәни ишгуз-сакларын Өн Асијаја вә зәрбајчана һансы јолларла кәлмәләри, онларын кимләрдән рәт олмалары вә дил мәнсубијјәтләри мәсәләси тәшкил едир. Һәлә ики јүз ил мүддәтиндә бу мәсәләләр барәдә мүхтәлиф фикирләр сөјләнилмиш, ләкин индијә гәдәр алимләрин чохунун дил фикринә кәрә бу проблемләрин һеч бири өзүнүн лазыми алини тапмамышдыр.

Һеродот јазыр ки, гиммирләр Асијада јашајан ишгузлар әфиндән гәрбә доғру сыхышдырылмышлар, ишгузлары исә өз бәсиндә массакетләр сыхышдырырдылар. Онлар Аразы әрәк гиммирләр өлкәсинә кәлдиләр. Һеродот јазыр ки, мән бу рәјәтә даһа чох инанырам. Һеродотун "Тарих"инә изаһлар н Г.А.Стратановски дә гејд едир ки, мүасир Түркүстандан ышдырылмыш ишгузлар Хәзәр дәнизинин чәнуб саһили боју әкәт етдиләр. Аразы кечиб Загафгазијадан Чәнуби Русија пагларына кәлдиләр.

Һеродотун "Тарих"индә башга рәвәјәтләр дә олдуғундан, алимләрин бир чоху белә һесаб едир ки, ишгузлар Хәзәр дәнизинин шәрг саһили боју шимала доғру ирәлиләјиб Волга ыны кечәрәк Чәнуби Русија торпагларына кәлмиш, онларын бир и бурадан Дәрбәнд вә Дәрјал кечидләри васитәсилә фгазијаја, орадан исә Өн Асијајаа сохулмушлар. Анчаг гејд

иймиз кими, Геродот биринчи рәвәјәтә үстүнлүк верир. Стратановски исә, Араз чаынын чографи мөвгејини дә тариб гејд едир ки, Геродотун дедији Араз, Гафгаз Аразыдыр. Ишгуз проблеминә һәср олунмуш, 1985-чи илдә чапдан кмыш вә бу һагда сон сөз дејилән әсәрдә гејд олунур ки, гуз-сак сојларынын өн дәстәләри Иранын даг силсиләсилә Өн ајаја кәлмиш, гиммирләри орадан Гара дәнизин шимал илләринә сыхышдырмышлар. Бурадан ајдын олур ки, ишгузларын Өн Асијаја вә Азәрбајчана һәрәкәт јоллары барәдә их әдәбијатында ики фикир мөвчуддур. Һәр ики фикир, јәни гуз-сакларын чәнубдан шимала вә шималдан чәнуба доғру әкәт етмәләри шүбһә доғурмамалыдыр. Белә ки, онлар гафгазијаја, о сырадан Азәрбајчана һәм чәнубдан, һәм дә шималдан, Гафгаз кечидләри васитәсилә кәлмишләр.

Гәдим Азәрбајчан торпагында бүтүн ишгуз-сак сојлары әкунлашмамышдылар. Онлардан јалныз сак-массакетләрин бир түпу бурада јурд салмышды. Бәс сак-массакетләр-мәскутлар әкәләрди? Онлар да ишгуз-сојлары сырасына дахил идиләр?

Бир чох тәдгигатчылардан фәргли олараг "Етнокеографија Скифии" әсәринин мүәллифи ишгузлары садәчә олараг ишгузлар әкәл, ишгуз-саклар әкәландырмышдыр. Бу, әлбәттә, тәсадүфи әкәлдир. О, Геродота әсәсләнараг саклары да, массакетләри дә гуз сојларындан бири һесаб едир. Оун фикринчә мүәсир әкәмләрин чоху сак-массакетләри ишгуз сојларындан бири һесаб әкәләр. Ишгуз сојлары ејни олмамыш, онларын јалныз әкәнлығы олмушдур.

Үмумијјәтлә, ишгуз соју дејилән сој јохдур. Ишгузлар гәдим әкәллифин јаздығы кими 20 сојун бирләшмәсидир. Онларын әкәмысы бир јердә ишгузлар әкәланмышлар. Бу ијирми сојдан әкәли сак-массакетләр олмушлар.

"Етнокеографија Скифии" мүәллифинә гәдәр дә сак-массакет- әкәли ишгуз сојларындан олмасы барәсиндә фикир сөјләмишләр.

А. Дандамајев јазыр ки, "мүәсир әдәбијатда әдәтән Гара дәнизин шималындакы әһали "ишгузлар" әкәланыр. Орта Асија ишгузлары исә саклар әкәланырды". Милладдан әввәл вә бизим әкәнин I јүзиллијиндә јашамыш јунан чографијашүнасы Страбон дә һесаб едир ки, ишгузларла саклар ејни сојлар дејилдир. Әкәргдә јашајан сојлар, массакетләр вә саклар әкәланыр, башга- әкәры исә үмуми әкә алтында ишгузлар әкәланыр, лакин һәр сојун үнәмәхсус ады вар. Оун сөзләриндән ајдын олур ки, әввәлән саклар дедикдә ишгузлар баша дүшүлмәмәлидир. Икинчиси исә, сакларла массакетләр ејни сојлар олмушлар.

И.М. Дјаконов белә һесаб едир ки, ишгуз истилаһыны сак әкәлилаһындан дәгиг ајырмаг лазымдыр. Башга бир биличи дә бу әкәкирлә шәрик олуб гејд едир ки, "сак вә ишгуз мәдәнијјәтинин

ни мәншәји вә дил гоһумлуғунун дәрәчәси... һәлә өҗрәнил-
тәмишдир".

Антроположи материаллар да сак-массакетләрин башга ишгуз
оҗларындан фәргләндијини сүбут едир. Мәшһур антрополог
Ф.Дебесә көрә, сакларын кәлләләри башга ишгузларынкындан
ки краниоложи серијадан олан фәрг гәдәр фәргләнир.

Даһа әсаәлы бир сүбут. Ишгузлар барәсиндә илк мәлүматы
ерән Геродот да сак-массакетләри дикәр ишгуз соҗлары илә
үниләшдирмир. О јазыр ки, массакетләрин кејимләри, адәт-
нәнәләри ишгузларынкына охшајыр. Мадам ки, бу хүсусиј-
әтләр ејни дејил, јалныз охшајыр, бу да сак-массакетләрини
дикәр ишгузлардан фәргли олмаларыны сүбут едир.

Демәк, гәтијјәтлә сөјләмәк олар ки, сак-массакетләр дикәр
ишгуз соҗларындан фәргли олмушлар.

Инди исә сак-массакетләрин гәдим Азәрбајчан әразисиндә
араларда мәскун олмалары барәсиндә. Тарих әдәбијјатына
хшы бәллидир ки, сак-массакетләр һәлә е.ә. VII јүзилликдә
гәдим Азәрбајчан әразисинин бөјүк һиссәсиндә мәскунлашмыш-
лар. Милладдан әввәл вә бизим еранын I јүзиллијинин
үәллифи Страбонун мәлүматына көрә, "саклар басгын едәрәк...
ермәнистанын ән јажшы торпағларыны тутдулар". Бурада
Страбон Азәрбајчан әразиси илә Ермәнистан әразисини гарышыг
лаштыр. И.М.Дјаконов Сакасенадан данышаркән јазыр: "Биз бу
әразини Күр илә Кәнчәнин шималында вә Аразын чәнубунда
оҗу көлү әтрафында Манна әразисиндә ахтармалыјыг".

Страбон белә һесаб едир ки, "әкәр Хәзәр дәнизинә кирсәк
әнчаг о дәнизә һансы тәрәфдән кирмәји көстәрмир—*М.И.*) сагда
ишгузларла сарматлар јашајырлар... Онларын вилајәти Индис-
на гәдәр узаныр. Хәзәр дәнизинин о бири тәрәфиндә јашајан-
ра кәлдикдә исә онларын бәзиләрини сак, бәзиләрини исә
массакетләр адландырырлар"...

Страбонун бу фикри Геродотун фикри илә ујғундур.
массакетләрин Күр-Араз вадисиндә ерамыздан әввәл VII
зилликдән башлајараг гүдрәтли чарлығлары олмуш. VI
зиллијин орталарында өлмәз Сәмәд Вургунун Томирис ана
ландырдығы массакет чарынын башчылығы алтында Иран
кмдары Кир мәғлубијјәтә уғрадылмышдыр.

Геродот е.ә. VI јүзиллик һадисәләриндән данышаркән сак-
ларын адыны чәкир. О гејд едир ки, сакларын мәскун олдуглары
әразинин бир һиссәси Мидија торпағларынын галаны
үтәхәссисләр белә һесаб едирдиләр ки, бу Манна әразиси иди)

Париканија илә бирликдә Әһәмәниләрин јаратдығлары X
дәирәјә, дикәр һиссәси исә Каспиана илә бирликдә XV дәирәјә
кил иди. Каспиананын вә Париканијанын чоғрафи мөвгеји,
әразинин Геродотун Шимали Мидија адландырдығы әразинин
Манна әразиси олмасы нәзәрә алынарса, сакларын Араз чајынын

Хэзэр дэнизинин чэнубу боју јерлэшмэлэри мэлум олур. Бајчанын шималында албан эразисиндэ дэ сакларын јаша- . Сакасенанын олмасы елмэ мэлумдур. Миладдан эввэл вэ ызын илк јузилликлериндэ Албанијада јашајан сојларын ыны садалајан алимлэр, онларын сырасында саклары— сенлэри дэ кестэрирлэр. II јузиллијин мүэллифинин вердији умата көрө, Даранын гошунунда гуллуг еләмиш сакларын үч ыгы вар иди.

аранын мәгбәрәси үзәриндәки китабэдә (бу мәгбәрә Персепол нлыгында Нәгши-Рүстәм дәрәсиндәдир) үч сак күтләсинин чекилир — саклар тиграхаудлар, саклар хаумваркалар вә -тиај-тара-дарајја. Бу јахынларда Гарагалпаг нәшријјатынын хдыгы "Түрк этнонимлэри" китабынын мүэллифи һесаб едир биринчилэр Сырдәрјанын бир үзүндә, икинчилэр индики смәнистан эразисиндә, үчүнчүлэрин исә адынын тәрчүмәси адланыр: "дәнизин о тајындакы саклар". Онун фикринчә, о өрдә дәниз олмадыгындан, дәнизин о тајы әвәзи, чајын о тајы дүшүлмәлидир, јәни Сырдәрјанын о тајы, Сырдәрјанын о нда јашајан саклар. Һеч шүбһә јохдур ки, "Түрк этноним- " китабынын мүэллифи сәһвә јол верир. Әввәлән, Сырдәрја линдә онун өзүнүн гејд етдији кими, тиграхауд саклары өширдилэр. Демәк, сонунчу саклар да һәмин эразидә јерлә- диләрсә, онлара Даранын мәгбәрәси үзәриндәки китабэдә ә ад вермәк лазым кәлмәзди. Шүбһәсиз ки, дәнизин о ндакы саклар дејәндә, Хэзәрин гәрб саһилиндә јерләшмиш ар нәзәрдә тутулурду. Даранын һакимијјәти дөврүндә, ондан да, сонра да бу јерләрдә сакларын мәскун олмаларыны, ндүјү кими, Һеродот да тәсдигләјир.

еләликлә, ерамыздан әввэл Азәрбајчан эразисиндә јерли сој- а јанашы бөјүк күтлә һалында саклар-массакетләр јашајыр- ар. Биз бурада саклар вә массакетлэри ајры-ајрылыгыда дејил, массакетлэри дефислә јаздыг, јәни бир гәбилә кими јаздыг тарих әдәбијјатында сакларла массакетлэрин ејни гәбилә лары артыг сүбут едилмишдир. Мәсәлән, В.Б.Лунинин нәшр ји гајнаглардан көрүндүјү кими, массакетләр "бөјүк саклар" кдир. Онлар өзләрини башга саклардан ајырмагдан өтрү белә ндырмышлар. Һеродотун "Тарих"ини чапа һазырламыш вә гејдләр јазмыш, јухарыда адыны чәкдијимиз Г.А.Страта- ки дә белә һесаб едир ки, массакетләр елә сакларын өзүдүр. нди исә дикәр, даһа мүһүм мәсәләјә, сак-массакетлэрин дил убијјәти мәсәләсинә кечәк.

IX јузиллик вә XX јузиллијин әввәлләриндә истәр Авропа, рсә дә рус тарихшүнаслыгында ишгуз сојларыны бәзиләри влүкдә, бәзиләри исә гисмән түркдилли һесаб едирдилэр. Пүасир тарих әдәбијјатында бир чох ишгузшүнаслар ишгуз- ы ирандилли һесаб едирләр. Онларын әлләриндә олан јеканә

дәлил ономастика материаллары — ишгуз чарларынын, онларын аллаһларынын адлары, этнонимләр, топонимләрdir. Бу ономастика материалларыны тәдгиг еләјән алимләрин фикринчә, онларын ачылышы Иран дилләринә ујгун кәлир. Анчаг ишгузлар, гејд етдијимиз кими, ијirmi сојдан ибарәт олмушдур. Әлбәттә, онларын ичиндә ирандиллиләр дә олмушдур вә чох күман ки, һәмин ономастика материаллары мәнз онлара аиддир.

Һәм дә, бәзи алимләр күлли мигдарда гајнаглара иснад едәрәк башгаларынын ирандиллиләр групуна дахил етдикләри ономастика материалларынын бир чохунун түрк мәншәли олмасыны сүбут етмишдир.

I јүзиллијин мүәллифләри Помпони Мела вә Плиниј онлары (ишгузлары) түркдилли һесаб етмишләр. V јүзилликдә јашамыш мүәллифләрдән Зозима јазырды ки, бәзиләри ишгузлары "һунлар адландырырдылар", һунларын исә түркдилли олмасы шүбһә доғурмур.

1986-чы илин икинчи јарысында Орта Асијада чапдан чыхмыш бир китабын ады беләдир: "Түрк этнонимләри: Тарагалпаг, Гара глобуклар, Чәркәс, Башгурд, Гырғыз, Ујгур, Түрк, Печенег, Сак, Массакет, Скиф". Мүәллифин адларыны садаладыгы түркдилли сојлар сырасына етник мәнсубијјәтләри елмдә бу вахта кими чох бөјүк мүбаһисәләрә сәбәб олмуш саклары, массакетләри вә ишгузлары да гатыб, онлары да "түрк этнонимләри" һесаб етмәси бир јана дурсун, адларыны түрк этнонимләри кими китабына лап адына да чыхармышдыр. Китаб мүәллифи бүтүн ишгуз сојларыны түркдиллиләр сырасына гатмагда сәһв едир. Белә ки, ишгуз сојлары тәркибиндә Иран вә башга дилли сојларын да олмасы јәгиндир. Лакин мүәллифин китабда кәтирдији дәлилләр вә сүбутлар ишгузлар арасында түркдиллиләрин дә олмасына сүбутдур. Сак-массакетләрә кәдикдә исә, онун кәтирдији сүбутлар, бир чох биличиләрин гәнәтнин даһа да мөһкәмләnmәсинә көмәк едир.

Академик В. Бартолд "Түркмән халгы тарихинин очеркләри" китабында јазыр ки, "IX јүзиллијин биринчи јарысына аид олан Мәһәммәд Харәзмнин илк әрәб чографи әсәриндә Птолемејин ики ишгуз өлкәсиндән биринчиси — гәрбдәки "түркләр торпагы" илә, икинчиси — шәргдәки — "Туғузгузлар торпагы" илә ејнигәшдирилир". Көрүндүјү кими, о Птолемејин адларыны чәкдији әр ики ишгуз өлкәсини гәдим түркдилли һесаб едир.

Көркәмли алим А.Н.Бернштамын бу барәдәки фикри чох тараглыдыр. "Түрк этнокенезинин билаваситә гдаверичи мүһити ун чәмијјәти, сонунчуларын исә билаваситә сәләфләри ишгуз змијјәти олмушдур. Истәр Асија, истәр дә Авропа һунлары ишгуз көкү үстүндә көк атмышдыр. Һунлары түркләрлә лагәләндирән нәзәријјә ишгузлары да түркләр адландырмаға јол чыр".

И.В. Пјанков адлы ишгузшүнас јазыр ки, ишгузлардан олан азкитләр (массакетләр) дејәндә "түркләр нәзәрдә тутулур".

Мәшһүр түркшүнаслар Вамбери, Геза, Гуун, А. Над və галары һесаһ едирләр ки, гәдим "гиммирләрин və ишгуз-ын бир гисми түркдилли олмушдур".

VI жүзилликдә јашамыш Бизанс тарихчиси Менандр јазыр ки, "имдә түркләри саклар чағырырдылар". Смокатта адлы миф јазыр: "Инди мән Гафгазда və шималда јашајан ишгузлар барәсиндә данышачағам... Бу түркләр..." Көрүндүјү ки, о да саклары гәдим түркдилли һесаһ едир. О, сәһвән саклары ишгузлар адландырыр, онун кәстәрдији әразидә, артыг етдијимиз кими, мәнз саклар јашајырдылар.

Р. Г. Латам адлы бир тәдгигатчы јазыр ки, "коман скифләри, сакетләр, саклар, печенегләр, хәзәрләр, һунлар өз мәншәләри барилә түркдүрләр və буну сүбут етмәјә еһтијач јохдур". Кәмли алим Всеволод Миллер јазыр ки, "бәзи мүәллифләрин саклар адландырдыглары чар скифләри түркдилли олмушлар". Геродотун "Тарих"ини нәшр етмиш мүтәхәссис белә һесаһ едир.

Азәрбајчанда јерләшмиш саклар гәдим түркдилли олмушлар. Көркәмли Азәрбајчан јазычысы və алими Чәмәнзәминли Гатај, Гузатај, Октабај, Бугатај кими ишгуз-сак адларыны саклар адландырыр, онлар гәдим түркдилли һесаһ едир.

Белә кечән жүзилликдә Геродотун "Тарих"ини рус дилиндә нәшр етмиш рус алими Ф.Г.Мишченко јазыр: "Геродотун тәсвир етдији скифләрин харичи көрүнүшү бүтүн чизкиләрлә түрк ишгузунә ујғун кәлир". Јенә һәмин алим Геродотун "Тарих"ини рус тилис дилиндә нәшр етмиш Сејсин "Геродот скифләри түрк-сарматлар сојларыдыр" фикрини дә гејд едир.

Көркәмли тәдгигатчы, бизим мүәсиримиз Х.Г.Короғлу белә һесаһ едир ки, "Китаби-Дәдә Горғуд" сак-сармат мүһитиндә саклар јанмыш və онлардан түркдилли сојлара кечмишдир. Көрүндүјү ки, Короғлу саклары түркдилли һесаһ етмир, о, саклары ирандиллиләр групуна дахил едир. Онун "Китаби-Дәдә Горғуд"ун мүһитиндә јетишмәси фикри тәддирәләјигдир. Мәлумдур ки, саклар эпик абидә ибтидаи-ичма, әсасән исә һәрби демократија дәврүнүн һадисәләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. Халгымызын тарихинин һафизәси олан бу абидә, әсасән мәнз ибтидаи-ичма, һәрби демократија дәврүндә јаранмыш, ағыздан-ағыз, һәндәк-һәндәкә кечмиш və орта әсрләрдә јазыла олмушдур. Сакларын Азәрбајчанда мәскунлашдыглары һисәсән, онларын тарихиндә ибтидаи-ичма гурулушу дәврүнүн һисәсән, сакларын һисәсән, һәрби демократија дәврүнүн бәргәрар етдиглары һисәсән илә характеризә олунур. Мәнз бу дәврдә və бу мүһитдә сакларын абидә јаранмышдыр. Лакин Короғлунун "Китаби-Дәдә Горғуд"ун ирандиллиләр мүһитиндә јаранмасы, сонра исә ирандиллиләрә кечмәси мүлаһизәси тамамилә елми әсасдан олмушдур. Чүнки бу абидәнин бирчә боју да олсун белә ирандиллиләр арасында гурулуш, сакларын абидәсидир. Бу абидә

лныз гәдим азербайчандиллиләр мүнхитиндә јарана биләрди. Демәк, бу дәлилин өзү дә сакларын гәдим азербайчандилли олмалары фикрини тәсдиг едән гижмәтсиз абидәдир.

Јухарыда адыны чәкдијимиз "Түрк этнонимләри" китабынын үәллифи бир сыра башга дәлилләр кәтирәндән сонра гејд едир ки, сакларын тарихинин Орта Асија, Тјан-Шан дагларынын төкләри вә Алтај илә бағлы олмасы да "онлары түркдилли сојлар ырасына гатмаға әсас верир, белә ки, бу әразиләр түркдиллиләрин ән әнәви мәскунлашдыглары јерләр һесаб олунур".

Биз ишгузлар, сак-массакетләр үзәриндә нисбәтән кениш ајандыг. Бу да, бизчә тәбиидир. Чүнки биз, азербайчанлылар үнјада олан гәдим түркдилли халглардан биријик. Демәк, ашлыча вәзифәләримиздән бири бизим дилимиздә данышанларын улу көкләрини тапмагдан, көкүмүзү мүәјјәнләшдирмәкдән барәтдир. Тарихимизин һансы дөврүндә доғма Азербайчаныызын әразисиндә инди данышдығымыз дилдә, јахуд онун әһчәсиндә данышан һансы сојларын јашамаларыны, мәскун олмаларыны, тәәсүф ки, билмирик. Јухарыда гејд етдик ки, азербайчан әразисиндә мәскун олан бәзи сојларын бизим анышдығымыз дил групуна дахил олмалары барәсиндә мүхтәлиф мүлаһизәләр вардыр. Анчаг бу мүлаһизәләр һәләлик, үлаһизә оларағ галыр.

Адларыны чәкдијимиз сојларда гејд олунан дөврдә әбәгәләшмә баша чатмағ үзрә иди, аилә вә хүсуси мүлкијјәт ејдана чыхмышды. Бунунла јанашы, һәлә ибтидаи-ичма урулушунун галыглары тамамилә арадан галхмамышды, һсағгаллар шурасы, һәрби шура галырды. Бу, ибтидаи-ичма урулушу илә тәбәгәләрә ајрылмыш чәмијјәтин, дөвләтин әмәлә әлмәси арасындакы дөвр һәрби демократија дөврү адланырды. Бу дөвр дә Азербайчан торпагларынын һәр јериндә ејни вахтда олмамыш, дөвләт дә ејни заманда јаранмамышды. Е.ә. I миниллијин башлангычында Азербайчанын чәнуб торпагларынын бир һиссәсиндә мәскун олан, һәмчинин ерамыздан әввәл VIII—II јүзилликләрдә бу јерә кәләрәк мәскунлашмыш сојлар өз социал-ичтимаи инкишафында һәрби демократија мәрһәләсиндә алырдыса, һәмин әразинин башга јериндә, Урму көлү саһилиндә илк дөвләт — Манна дөвләти јаранмасы просеси кедирди.

§ 2. Гәдим Азербайчан әразисиндә илк дөвләтләр

Манна дөвләти. Ерамыздан әввәл II миниллијин соңу— I миниллијин әввәлләриндә Азербайчанда социал вә мәдәни бәрәбәрсизлији артығ өзүнү бариз сурәтдә көстәрирди. Археологи газынтылар нәтичәсиндә ашкар едилмиш сырави дамларын гәбирләриндән әсаслы сурәтдә фәрғләнән варлы дамларын гәбирләри буну көстәрир. Бу абидәләр е.ә. II

ллијин орталарында ибтидаи ичма гурулушунун артыг сүгута масына вә илк тәбәгәләрә бөлүнмүш чәмијјәтин мејдана масына сүбутдур. Ерамыздан әввәл I миниллијин әввәлләриндә у көлү саһили рајонунда артыг мөвчуд олан кичик гәбилә-а бирләшмәләри илә јанашы нисбәтән ири сијаси бирләшмәләр нмышдыр. Бу сијаси бирләшмәләрин башчылары чар адла-дылар. Илк гәјнагларын вердији мәлүматдан ајдын олур ки, обәјчанын чәнуб торпагларында бир нечә чарлыг вар иди вә урија ишгалчыларына гаршы мүбаризә онларын бирләшмәси есинин башланмасына сәбәб олмушду.

рамыздан әввәл IX јүзилликдә Урму көлү саһили рајонунда нмыш аз-чох ири сијаси бирләшмә Замуа өлкәси иди. Бу ләшмәнин башында Дагар вилајәтинин башчысы Нуру Адад урду. Замуа өлкәси истәр Нуру Ададын, истәрсә дә е.ә. 880-чи ә ону әвәз етмиш Амеканын һакимијјәти дөврүндә Ассирија алчыларынын гарәтчи һүчумларына мәруз галмышды.

рамыздан әввәл IX јүзиллијин орталарында Урму көлү илиндә Аллабриа, Каралла чарлыгларынын олмасы да умдур. Һәмин јүзилликдә јенә Урму көлү рајонунда Килзан ләти јаранмышды. Килзан һөкмдарлары адларыны чәкдијимиз лыгларда олдугу кими, артыг гәбилә башчысы дејил, имјјәти нәсилдән-нәсилә кечән чарлар идиләр. Ассиријаја шы мүбаризәдә өз мүстәгиллијини горујуб сахлаја билмиш зан һөмдарлығыны IX јүзиллијин сонунда күчләнмиш Урарту ләти әвәз етди.

Истәр е.ә. IX, истәрсә дә VIII јүзилликләрдә Чәнуби Азәрбај-әразисиндә дикәр сијаси бирләшмәләр дә, чарлыглар да ушдур. Бунларын арасында VIII јүзиллијин сон рүбүндә рбајчанын чәнуб вилајәтиндә мүһүм рол ојнамыш Зикерту лыгы иди. Зикерту гәбилә иттифагы индики Мараға илә әбил арасында јерләширди.

Каричи ишгалчыларын, хусусән Ассирија чарлығынын гәсбкар гарәтчи јүрүшләри Азәрбајчан торпагларында олан чарлыг-ы бирләшдирмәк, ваһид дөвләт јаратмағ зәрурәтини мејдана тармышды.

рамыздан әввәл IX јүзиллијин икинчи јарысында Манна ләти Ассирија чарларынын Урму көлү саһили торпаглара мсыз басгынларына гаршы мүбаризәдә јаранмыш вә мөһкәм-мишдир. Манна, ерамыздан әввәл III—II минилликләрдә бу ләрдә мәскун олмуш јерли кути, луллубеј, һүрриләр вә башга ларын вә сој бирләшмәләринин вариси иди. Манна ады јерли ыр вә тәдғигатчылар белә һесаб едирдиләр ки. Урму көлү или рајонларында мәскун олмуш сојлардан бири Манна ны дашымышдыр.

Манна дөвләти јарандыгдан сонра да онун әразисиндә урија чарларынын басгынлары давам едирди. Лакин белә

эзијјэт өз истиглалијјэтләрини һәр шејдән уча тутан вәтән огулларынын вә гызларынын ирадәсини ғыра билмәмиш. Манна дәвләти һәр чүр эзаб вә эзијјәтә гатлашараг гүдрәтли дәвләтә невилмиш, һәтта Ассиријаја басын етмәк гүдрәтини әлдә едә билмишди. Пајтахты Урму көлүнүн чәнубунда јерләшән Изирту пәһәри олан Манна дәвләти ејни заманда ерамыздан әввәл доғгузунчу јүзилликдә гоншулуғунда јаранмыш вә гәдим Шәргин ән гүдрәтли дәвләтләриндән бири олмуш Урарту дәвләтинин басынларына мәруз галмышдыр. Манна һөкмдарлары дәвләтин истиглалијјәтини горумагдан өтрү Ассиријаја гаршы Урарту илә, Урартуја гаршы исә Ассирија илә иттифага кирирдиләр. Е.ә. VIII үзиллијин икинчи јарысында Манна чарлығы хејли гүввәтләндиш, әразисини нисбәтән кенишләндирмишди.

Маннанын ән мәшһур чары Иранзу олмушдур. Онун чарлығы дәврүндә Манна дәвләтинин әразиси хејли кенишләндишди. Урму көлүнүн чәнуб вә шәрг әразиләрини, һәмчинин Ғызыл-Үзән тајынын јухары ахары әразиләрини өзүндә бирләшдирмишди. Мүәјјән вахтлар Нахчыван әразиси дә Манна дәвләтинин әркибиндә олмушдур. Иранзу Урарту чарлығынын басынларына гаршы мүбаризәдә чох вахт Урарту илә рәгабәт апаран Ассирија илә иттифага кирирди. Лакин бу иттифаг Манна чарлығы әразисинә көз дикмиш Ассирија чарлығы тәрәфиндән тез-тез позулурду. Белә олдуғда, Манна һөкмдарлары Азәрбајҗан әразисиндә мәскунлашмыш сакларла Ассиријаја гаршы иттифага кирирдиләр вә өз һакимијјәтләрини хејли мөһкәмләндирдиләр, һәтта Урарту вә Ассирија чарлыгына мәхсус олан бәзи орпаглары да әлә кечирдиләр. Күчлү дәвләтин јаранмасына ахмајараг Маннада сој-тајфа галыгы һәлә дә күчлү иди. Бурада дикәр гәдим дәвләтләрдә олдуғу кими гулдарлыг чох да инкишаф етмәмишди. Ерамыздан әввәл 650-чи илләрдә Манна чары Ассирија илә дөјүшдә мәғлубијјәтә уғрады. Маннада дахили иддијјәтләр күчләнди. Чардан наразы гүввәләр баш галдырдылар. Бундан сонра Манна дәвләти демәк олар ки, тарих әһнәсиндән чыхды. Манна әразиси тәхминән индики Иран әразисиндә е.ә. VII јүзиллијин 70-чи илләриндә јаранмыш Мидија дәвләтинин тәркибинә гатылды.

Манналылар әкинчиликлә, отураг малдарлыгла мәшһул олмуш, гарамал, гојундан башга ат, дөвә дә сахламышлар. Маннанын Замуа, Килзан рајонлары һәлә гәдим әкинчилик вә өчмә малдарлыг ән әнәләринә малик олмушлар. Зикирту вә бәзи дикәр јерләрдә исә малдарлыг даһа кениш инкишаф етмишди. Урму көлү саһили торпагларда суварма архлары шәбәкәси тарадылмышды. Әкинчилијин инкишафы илә јанашы, Маннада әкинчилик техникасы да хејли инкишаф етмишди. Белә ки, дәмир дәврүнә кечидлә әлагәдар олараг әкинчилик аләтләри хејли мөкмилләшдирилмишди. Тахылы тарлалардан дашымаг үчүн ики

дөрдтөкөрли арабалардан истифадә олунурду. Суварма нин инкишафы Маннада багчылыг вә үзүмчүлүгүн хејли ч тапмасына сәбәб олмушду.

Манна малдарлары атчылыгла да мәшгул олурдулар. Ардан миник васитәси кими дә истифадә олунурду. Чәнуби рбајчан әразисиндә олан Һәсәнлуда ерамыздан әввәл IX ллијә аид олан торпаг гатындан үзәриндә сүвари тәсвир муш тахта тапылмышдыр. Бу, атдан миник васитәси кими ифадәнин тәзаһүрү олмагла бәрабәр, атлары бу јерләрә е.ә. јүзилликдә кәлмиш ишгуз тајфаларынын кәтирмәси фикрини ииб едир.

Маннада металишләмә, дулусчулуг, тохучулуг вә с. сәнәт ләри инкишаф етмишди. Маннада метал истеһсалынын чүн базасы, јәни күлчә јатаглары вар иди. Манна аткарлары гызылдан вә күмүздән гајрылмыш габлар, бәзәк ләри илә мәшһур идиләр. Онлар гызыл, күмүш вә тунч лары мүхтәлиф, олдугча көзәл, сәнәт әсәрләринә бәнзәјән ышларла, тәсвирләрлә бәзәјирдиләр. Манна әразисиндә геологларын ашкар етдикләри күмүздән гајрылмыш, нәфис тәнмиш нимчә үзәриндә әфсанәви һејван вә инсан тәсвири илә у синәбәнд диггәти чәлб едир. Ејни көзәлликдә голбагын индә синәсинә бизим индики ашыгларын сазына бәнзәр иги әләтини басыб, чалан-ојнајан манналынын тәсвири даһа ди мараг доғуруп. Бу саз халгын үч мин ил әввәл јашамыш ылары илә индики оғланлары арасында ән көзәл көрпү вә гәричи дејилми? Нәсилдән-нәслә кечиб кәлән, инди дә ыларымызын илһамла долу саз вә сөzlәри Азәрбајчанын әси үстүндә мәскун олан халгын бирлијини, бу көк үстүндә ириб шахәләндијини, бу күнләрә кәлиб чатмасыны нүмајиш ирир.

Ілк гајнағлар Манна әразисиндә мүхтәлиф инсан мәскәнләри јанашы, шәһәр-галаларын олмасы барәдә дә хәбәр верир. ичи басгынлардан горунмаг үчүн манналылар чох вахт ајыш мәскәнләрини дүшмәнин әлләри чата билмәјән јерләрдә ырдылар. Е.ә. I миниллијин әввәлләриндә бу јашајыш тәгәләринин бир чоху һасарлар ичәрисинә алыныр, галалар илирди. Бу галалардан Һәсәнлу јахынлығында олан Әгрәб ө үзәриндәки галаны, Ушкајы вә башгаларыны көстәрмәк ө. Галаларын бәзиси чар-шәһәр адланыр вә онларда ларын игамәткаһлары — сарајлар тикилди. Чар шәһәрлә- дән ән мөһтәшәми Изирту иди.

Манна дөвләтиндә чар һакимијјәти күчлү иди. О, өлкәни ләг һаким кими идарә едирди. Ерамыздан әввәл VIII лликдән Маннада чар һакимијјәти нәслән кечирди.

Манналыларын мәнәви мәдәнијјәтиндә дини инамлар вә ајишләр мүһүм јер тутурду. Маннанын шәһәрләриндә

ибадәтканлар вар иди. Бу ибадәтканларда әһалинин ситајиш етдији аллаһларын һејкәлләри сахланылырды. Ибадәтканларда аллаһлара гурбан вермәк үчүн хусуси јерләр олурду. Бурада сахланылан габларын үзәриндә ики, јахуд үчбашлы әждаһа кими тәсвир олунмуш шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә сәһнәләринин тәсвири вардыр. Манна әһалиси аты да мүгәддәс сајырды.

§ 3. Азәрбајчан Мидија дәвләти тәркибиндә

Ерамыздан әввәл VII јүзилликдә Иран әразисиндә, Загрос дағларынын о тајында Мидија дәвләти јүксәлмәјә, гоншу торпаглара, о сырадан Манна әразисинә јијәләнмәјә чалышдығы бир дөврдә, гиммирләрин, ишгузларын вә сакларын Орта Асијадан Өн Асија вә Загафгазијаја, о сырадан Азәрбајчана сохулмалары бу әразинин сијаси һәјатында мүһүм дәјишикликләрин баш вермәсинә сәбәб олур.

Тарих әдәбијјатында мидијалылары да азәрбајчанлыларын улулары кими гәләмә вермәк чәһдләри олмушдур. Лакин инди тамамилә ајдындыр ки, мидијалылар бу торпаглара һәлә ерамыздан әввәл IX јүзилликдә гәсбкарлар кими Шәргдән кәлмиш, Өн Асијаны әлә кечирмиш, бурада өзләрини мөһкәмләдәндән сонра дәвләтләрини јаратмыш, гоншу әразиләри, о сырадан Мидија чары Киаксарын һакимијјәти дөврүндә (е.ә. 625—584) Гәдим Азәрбајчан — Манна торпағларыны да тутмушдулар. Манна Мидија дәвләтинин бир әјаләтинә чеврилмишди. Тарих әдәбијјатында мидијалылар, мадајлар адланыр вә онларын түркдилли олмалары мүлаһизәси вардыр. Е.ә. VII јүзиллијин сонлары — VI јүзиллијин әввәлләриндә гүдрәтли дәвләтә чевриләрәк Ассирија вә Урарту дәвләтләринин мөғлубијјәтә уғратмыш, Гәдим Шәргин ән гүдрәтли дәвләти олмуш Мидијанын сәрһәдләри, мүтәхәсисләрин фикринчә Кичик Асијада Гызыл Ирмаг (Галис) чајына, чәнубда Иран көрфәзинә, шималда исә Араз чајына гәдәр узанырды. Гәдим Азәрбајчанын Араз чајындан шималдакы торпағлары бу дәвләтин тәркибинә дахил дејилди. Мәлумдур ки, һәмин әразидә ерамыздан әввәл IV јүзилликдән башлајараг Албан чарлығы јаранмышдыр. Бәс ерамыздан әввәл IV јүзиллијә гәдәр? Ассирија вә Урарту кими гүдрәтли дәвләтләри диз чөкдүрмүш бөјүк фатәһ Киаксарын јүрүшләри заманы Араздан шималдакы Азәрбајчан торпағлары кимләрин һакимијјәти алтында олмушдур? Мүтәхәсисләр һәләлик бу суаллара чаваб верә билмир, онларын үстүндән сүкутла кечирләр. Һалбуки, бу суала чаваб вермәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Јухарыда гејд етдик ки, Азәрбајчанын шимал торпағларында һәлә ерамыздан әввәл VII јүзилликдә мәскутлар мәскун идиләр, әлбәттә, бурадаа јерли сојлар да јох дејилди. Массакетләр бу әразидә өз дәвләтләрини јаратмыш, Әһәмәни

мдары Кири мэглубийјәтә угратдыгдан сонра да, шүбһәсиз ки, бу паглары тәрк едиб кетмәмишдиләр. Демәли, Киаксарын эфәрли үшләри дөврүндә дә, Киаксардан сонракы Мидија һөкмдарынын һакимијјәти дөврүндә дә, Әһәмәниләрин һакимијјәтинин илк тәриндә дә, Кириң өлдүрүлмәсиндән сонра да массакетләр бу эзидә јашамышлар. Артыг охучуја мәлумдур ки, массакетләри лар да адландырмышлар. Сакларын бу эразидә чарлыг јаратлары тарих әдәбијјатында мүһәһисә доғурмур. Онларын јаратлары чарлыгын, Сакасенанын, јахуд Шакашенанын эразиси кәмли мүтәхәссис алим И.М. Дјаконовун фикринчә шималда Күрүнын сағ ахарындан тутмуш (индики Кәнчә вә Газахдан) чәнубда му көлүнүн саһилләринә гәдәр узанырды. Бу дәвләтин адыны ки топоними инди дә горујуб сахлајыр. Бу шәһәр Шакашена анмыш, илләр илләри, јүзилликләр јүзилликләри әвәз етдикчә трансформасија нәтичәсиндә Шакашена топоними Шәки шәклини шышдыр. Чох күман ки, индики Закатала да өз адыны сак топониминдән алмышдыр — Сака-тала, сакларын јашадыглары саһә, Белә күман етмәк олар ки, Киаксарын һакимјјәти дөврүндә әһәмәниләр бу дәвләтин — Сакасенанын Урму саһили торпагларыны т етмиш, массакет Саклары Араза доғру сыхышдырмышлар. Саклар аман бу торпаглардан чыхыб кетмәмиш, Араз саһилиндә јашамышлар. Тарихин атасы адландырылан Геродот е.ә V јүзилликдә сакларын адыны чәкир, Әһәмәниләр дәвләтинин јаратдыгы инзибати бөлкүдә ларын бир групуну X, диқәр групуну исә XV даирәјә дахил едир.

Мидија чарлыгы һакимијјәти алтында олан Азәрбајчанын чәнуб пагларынын әһалисинин мәдәнијјәти гоншу халгларын, о сырадан мидијялыларын мәдәнијјәти, дини әнәнәләри илә гаршылыглы гәдә инкишаф едирди. Мидијялылар арасында олдуғу кими, чәнуби Азәрбајчанда јашајан јерли сојлар арасында мүхтәлиф дини иғәтләр јайылмышдыр. Бу исә өз әқсини гәдим јазылы абидә олан естада тапмышдыр. Лакин Авеста әсасән Зәрдушглүк дининин гәддәс китабларынын топлусудур. Бу динин тәлиминә көрә биринә гаршы дуран ики гүввә — хејир аллаһы Гөрмүзлә, шәр әвләр аллаһы Әһриман арасында даими мүбаризә кедир.

Мидија дәвләти узун мүддәт јашамады. Ерамыздан әввәл VI иллијин орталарында фарс тајфалары үсјан едиб һакимијјәти әлә бирдиләр. Иран Әһәмәниләр дәвләтини јаратдылар. Азәрбајчан азисинин бөјүк бир һиссәси бу дәвләтин һакимијјәти алтына кечди.

§ 4. Атропатена вә Албан чарлыгы

Атропатена дәвләти. Ерамыздан әввәл IV јүзилликдә Азәрбајчан эразисиндә ејни вахтда ики дәвләт јаранды: чәнубда Атропатена дәвләти, шималда Албанија чарлыгы. Атропатена дәвләти әсасән индики Чәнуби Азәрбајчан вә Иран үрдүстаны эразисини әһатә едирди. Атропатена дәвләтинин

аранмасы Македонијалы Искәндәрин Әһәмәниләрин јаратдығы бөјүк империјанын үзәринә јүрүшү илә билаваситә бағлы олмушдур. Ерамыздан әввәл IV јүзилликдә, хүсусән јүзиллијин орталарында Иран Әһәмәниләр дәвләтинин сүгута доғру кетмәси өз өнүндә иди. Бу дөврдә Македонија чарлығы јүксәлди, бүтүн унаныстана јијәләнди вә чар Филипп гоншу өлкәләрин разиләрини әлә кечирмәјә һазырлашды. Лакин бу она нәсиб олмады. Өлдүрүлдү, һакимижјәтә кәлмиш Македонијалы Искәндәр әл арасында она Искәндәр Зүлгәрнејн дә дејирләр) атасынын ијасәтини һәјата кечирмәјә башлады вә ерамыздан әввәл 334-чү илдә Кичик Асијаја сохулду. Дүнјаја саһиб олмағ хүлјасында олан чаван чар биринчи нөвбәдә Иран Әһәмәниләр дәвләтини диз өкдүрмәк фикриндә иди. Онун Иран гошунлары илә илк дөјүшү е.ә. 334-чү илин мај ајында, Граник чајы саһилиндә, икинчи дөјүшү исә е.ә. 333-чү илдә Киликијанын гәдим шәһәрләриндән олан Исс шәһәри јахынлығында баш верди. Һәр ики дөјүшдә әләбә чалмыш Искәндәр бүтүн Кичик Асија торпағларыны әлә кечирди. Е.ә. 331-чи илдә Гавгамел јахынлығында баш вермиш бүтүнчү һәлледичи дөјүшдә Искәндәр Әһәмәни чары III Даранын гошунларыны дармадағын етди. Әһәмәниләр дәвләти сүгута грады.

Күрчү гајнағларынын вердији мәлумата көрә, Македонијалы Искәндәр III Даранын үзәринә јүрүш едәндә о јолу үстә бунтүркләрлә растлашмыш, онлары Күр саһилинә сыхышдырып чышды. Бу түркләрин хејлиси Күрчүстанда-Мтсхет рекионунда, аркине адлы јердә мәскунлашмышдылар. Башга гајнағын вердији мәлумата көрә исә бунтүркләр Македонијалы Искәндәрин јүрүшүндән хејли әввәл, ерамыздан әввәл VI јүзилликдә у әразидә мәскун олмушлар.

Әһәмәни чары III Дара Македонијалы Искәндәрә гаршы онун арлығына дахил олан бүтүн торпағлардан гошун топламышды. Бу гошунларын тәркибинә Әһәмәниләр дәвләтиндә јашајан, франлылардан башга, мидијалылар, Манна әразисиндә јашајан парандилли олмајан јерли кутиләр, луллубејләр, каспиләр вә адусиләрлә јанашы Араз боју јашајан саклар, һәмчинин бу дөврдә Әһәмәниләр империјасынын тәркибинә гатылмыш азәрбајчанын шимал торпағларынын сакинләри — албанлар, парздан вә Күрдән шималда јашајаан саклар да дахил идиләр. Манналылардан — кутиләр, луллубејләр вә дикәр сојлардан јададылмыш бөјүк гошун һиссәсинә манналы Атропат башчылығ кирди. Мүтәхәссисләрин бир гисми белә һесаб едир ки, Македонијалы Искәндәрин јүрүшү заманы артығ бу әрази Манна рејил, Атропатена адланырды. Македонијалы Искәндәрлә ерамыздан әввәл 331-чи илдә Гавгамел алтында баш вермиш һәлледичи дөјүшдә III Даранын мәғлуб олмасы вә Әһәмәниләр империјасынын дағылмасындан сонра Азәрбајчанын чәнуб

агларында жаранмыш Атропатена дәвләти өз адыны, мәһз илк һөкмдары олмуш Атропатын адындан дежил, јерин өз дан көтүрмүшдүр. Бәзи биличиләрин фикринчә, Атропат да ыны догма торпағынын адындан көтүрмүшдүр.. Әһәмәниләр ријасынын тәркибинә дахил олмуш бу әрази, бу дәвләтин исинин бөлүндүјү ијirmi сатраплыгдан — даирәдән онунчу- н тәркибинә дахил иди. Бу сатраплыга Геродотун Мидија ндырдыгы Манна әразиси илә бирликдә, јухарыда гејд јимиз кими, сакларла париканлар да дахил идиләр.

тропатена дәвләтинин тәркибинә III Даранын гошунларын- Македонијалы Искәндәрә гаршы вурушмуш, дил мәнсубиј- әри һәләлик бизә дәгиг мәлум олмајан күтиләр вә шүбәјләрлә јанашы, дилләри халгымызын данышдыгы дилин илә бағлы олан саклар, бәзи алимләрин түркдиллиләр уна дахил етдији каспиләр, һәмчинин Хәзәр дәнизинин чәнуб чәнуби-шәрг саһилиндә кениш әразидә јерләшиб (һазыркы адаг әразиси дә дахил олмагла) Әһәмәниләрин бүтүн чидд- дләринә бахмајараг, өзләринә табе едә билмәдикләри иләр, мәрдләр, мосхлар, тибаренләр, муклар (муғлар), рбајчанын шимал торпагларына — Албанијаја көчәнә гәдәр опетена әразисиндә мәскун олмуш утиләр вә дикәр сојлар ајырдылар. Адлары чәкилән сојларын чохунун дил мәнсу- әти барәдә тарих әдәбијјатында гәти фикир јохдур. Анчаг бир өлә ајдындыр ки, онлардан һеч бири ирандилли олмамышдыр.

опатена әразисиндә ваһид дилин, бүтүн сојларын үнсијјәт итәси олан дилин олмасы да шүбһә доғурмур. Гејд олунан арын арасында Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан дил- дә данышанларын олмасы да шүбһәсиздир. Бу сојларын сыларынын сонунчулара дахил олмасы барәдә јухарыда цумат верилдијиндән тәкрар етмәји лазым билмирик.

Атропатенанын тарих сәһнәсиндә мүстәгил дәвләт кими нә әр јашамасы дәгиг мәлум дејилдир. Ерамыздан әввәл III иллијин 20-чи илләриндә Атропатенанын чары Артабазан ушдур. О, дәвләтин әразисини Аразын сол саһили һесабына ишләндирмишди. Илк гајнагларын вердији мәлумата көрә бу рдә Ермәнистан вә Иберија әразиси дә Атропатена чарлы- ын тәркибинә дахил иди. Ерамыздан әввәл IV јүзиллијин аларында жаранмыш бу дәвләт Иранда Әһәмәниләр сула- ини әвәз етмиш парфијалылардан I Митридат (е.ә. 170—139), уд әразисинин хејли кенишләндириб өзүнү шаһәншаһ елан иш II Митридатын (е.ә. 123—87) дөврүндә Иран Парфија ләтиндән асылы вәзијјәтә дүшмүшдү. Атропатена дәвләти ананда онун пајтахты Ганзак иди. Бу шәһәр ејни заманда шпәрәст улу бабаларымызын мәбәдкаһы олмушдур.

Сонракы јүзилликләрдә биз Атропатена пајтахты Ганзакын— нчәкин—Чәнзәнин башга ады илә дә растлашырыг — Фрааспе

(индики Тэхти-Сүлејман шәһәри, Тәбризин чәнубунда јерләшир Археологлар мүәјјән етмишләр ки, узун мүддәт һәрби мәркә кими мүһүм рол ојнамыш бу шәһәр ерамыздан әввәл I јүзилликдә салынмышдыр. Шәһәри һәр тәрәфдән әһәтә едән, ени үч метрә, һүндүрлүјү алты метрә чатан гала һасарынын узунлуғу 1120 метр олмушдур. Һасарын бир чох јериндә бүрчләр олмушдур. Һасар дашдан һөрүлмүшдүр.

Парфијалылар дәвләтинин нисбәтән зәифләдији дәврдә Атропатена јенә ерамыздан әввәл I јүзилликдә мүстәгиллик гәзанды, јенә башланғычы кедиб Атропата чыхан һөкмдарлар нәсли дәвләти идарә едирди. Һәмин јүзиллијин сонларында Атропатена дәвләти о гәдәр күчләнмишди ки, Рома һөкмдары Антонинин башчылығы алтында Атропатенаја сохулмуш Рома гошунлары Фрааспе шәһәри јахынлығында мәғлубијјәтә уғрајыб кери чәкилмәјә мәчбур олду. Ерамыздан әввәл I јүзиллијин 30-чу илләриндә Атропатена чарлығы илә Рома империјасынын һаким даирәләри арасында јахынлашма баш верди. Бу јахынлығ бизим еранын әввәлләриндә дә давам едирди.

Ерамызын 20-чи илләриндә Атропатенада Атропат нәслинин һакимијјәтинә сон гојулды. Бурада һакимијјәт Аршакиләрин әлине кечди. Атропатенанын Рома илә әлагәләри кәсилди. Иран Парфија дәвләти илә әлагә јаранды. Атропатена 224-чү илдә Иранда парфијалылар сүләләсини әвәз едиб дөрд јүз илдән артығ, 651-чи илә кими һакимијјәти өз әлләриндә сахлаја билмиш, Сасаниләрин һакимијјәтә кәлмәсинә гәдәр өз мүстәгиллијини горујуб сахлаја билмишди. Бизим еранын 262-чи илиндә "Кәәбеји-Зәрдүшт" адланан Нәғши-Рүстәм дәрәсиндән тапылмыш китабдә Сасаниләрә табе едилмиш өлкәләрин адлары садаланыр. Онларын арасында Ермәнистан, Иберија вә башгалары илә бирликдә, о вахта гәдәр мүстәгил дәвләтләр олмуш Атропатена илә Албанијанын да адлары чәкилир.

Атропатенанын әразисиндә сагартиләр, микләр, утиләр, кадусиләр, каспиләр, матиенләр, мардлар вә дикәр дил мәнсубијјәтләри барәсиндә дегиг мәлуматымыз олмајан сојлардан башга мидијалылар кими ирандилли, түркдилли һесаб едилән саклар да јашамышлар. Шүбһә јохдур ки, заман кечдикчә Атропатена дәвләти әразисиндә јашајан бу сојлар гәјнајыб-гарышмышлар, һәтта Атропатена халғынын јаранмасы мүлаһизәси вар. Бу халғын һансы дилдә данышмасы барәсиндә мәлуматымыз јохдур.

Ваһид Атропатена дәвләтинин јаранмасы өлкәнин тәсәррүфат әјәтинын чанланмасына, кәнд тәсәррүфатынын, тичарәт вә сәнәткарлығын инкишафына сәбәб олду. Суварма үчүн әлверишчи су мәнбәләринин олмасы өлкәдә әкинчилијин инкишафына сәраит јарадырды. Бурада тахылчылығла јанашы бағчылығ, күсүсән зейтун бечәрилмәси хејли инкишаф етмишди. Атропатена

иси кәнд тәсәррүфаты зијанверичиләринә гаршы мүбаризә ларыны да билирдиләр.

Атропатенада малдарлыг да хејли инкишаф етмишди. Әһали гара сахлајыр, гојунчулугла јанашы атчылыга да бөјүк ијјәт верирди. Әһалинин тәсәррүфат һәјатында балыгчылыг, вә нефт истәһсалы илә јанашы сәнәткарлыг мүһүм јер урду. Атропатена гоншу Иберија (индики Күрчүстанын бир сәси) вә Ермәнистан чарлыглары илә, Һиндистан вә дикәр әлләрлә тичарәт әлагәси сахлајырды.

Албан чарлығы. Тарихин кәрдиши елә олуб ки, доғма јурдумуз инди олдугу кими икијә бөлүнүбдүр. Ә лап гәдимләрдән көрүндүјү кими. Азәрбајчанын чәнуб паглары Атропатенанын тәркибиндә бирләшмишди. Бу дөв- ин барәсиндә сизә гыса да олса мәлумат вермәјә чалышдыг. јурдумузун шимал торпагларында исә башга бир чарлыг— Албанија дөвләти јаранмышды.

Албан чарлығынын јаранма тарихи барәсиндә гајнагларда ил мәлумат јохдур. Бу ада илк дәфә Страбонун "Чоғрафија" риндә раст кәлирик. Әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, мыздан әввәл биринчи јүзиллијә гәдәр албанларын дөвләти тамышдыр. Јухарыда гејд етдик ки, бу мәсәләнин биличиләри анларын илк дөвләтинин ерамыздан әввәл IV јүзилликдә чүд олмасыны көстәрмишләр. Албан иттифагына дахил олан ларын бу јерләрдә мәскун олмалары вахты исә, әлбәттә, рихин даһа дәрин гатларына кедир. Бәзи тәдгигатчыларын Албанија чарлығыны јаратмыш сојларын ән бөјүкләри олан анларын саклардан, утиләри скифләрдән һесаб етмәләрини вәрә алсаг, бу сојларын ән кечи е.ә. VII јүзилликдән бу пагларда мәскун олмалары ајдын олар.

Албанлар барәсиндә илк мәлуматы верән Страбон гејд едир, онлар ијirmi алты сојдан ибарәт олмушлар. Онларын һәр ринин өз дили, өз чарлығы олмушдур. Бирләшмиш, ваһид албан чарлығынын һәлә ерамыздан әввәл IV јүзилликдә анмасыны тәхмини дә олса гәбул етсәк, ајры-ајры сојларын рлыгларынын даһа габаг јаранмасы шүбһә доғурмамалыдыр.

Һарада, һансы әразиләрдә јерләширдиләр албан сојлары? Страбон белә һесаб едир ки, албан сојлары Күрүн орта вә ашағы лары бојунча чајын сол саһилиндә јерләшмишдиләр. Бунунла лә о, Күрүн сағ саһилиндә јерләшән каспиләри дә албан ллары сырасына дахил етмәклә, Албанија әразисини Күрдән цагыја доғру, Араз чајына гәдәр узадыр. Мүасир тәдгигат- ыларын чоху да Албанија әразисини чәнубда Араза, шималда сә Гафгаз дағлары силсиләсинә, шәргдә Хәзәр дәнизи, гәрбдә сә Иберија илә, Алазан чајы илә һәмсәрһәд едирләр. Һәмин сәзи, инди Күрчүстан республикасы әразисинә дахил олан амбисена, Гогарена, Ермәнистан әразисинә дахил олан Сүник

(индики Сисиан) нәзәрә алынмасса, демәк олар ки, индики Азербайҗанымызын әразисинин ејнидир. Бураја индики Русија Федерасијасынын Дағыстан Республикасы әразисинин бә'зи чәнуб торпаглары да дахил едилмәлидир.

Страбондан башга Патрокл, Рома сәркәрдәси Помпејин ерамыздан әввәл I јүзиллијин 60-чы илләриндә улу бабаларымызын јурдуна бастыны заманы (бу барәдә ашағыда мә'лумат верәчәјик) ону мүшәјәт етмиш һәмин салнамәчинин мә'луматына көрә, Күр чајы кур сулу, ахары сүр'әтли, енли чај олуб, онда кәмиләр үзүрдү. Патрокл вә дикәр салнамәчиләр Күрүн голларыны сајаркән Алазандан башга Сандобанес, Ројтакес вә Ханес чајларынын адларыны чәкир вә гејд едирләр ки, һәмин чајларда да кәмиләр үзүрдү. Һәмин чајларда кәмиләрин үзмәси барәсиндә мә'лумат биличиләрә онларын мүасир адларыны мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик јарадыр. Белә ки, Күрүн индики голларындан һеч бири кәмичилик үчүн јарарлы дејилдир. Көрүнүр, ја Страбонун вердији мә'лумат дәгиг дејилдир, ја да ки, һәмин чајларын сују азалмыш, мәчрасы даралмышдыр. Биличиләр белә һесаб едирләр ки, Күр чајынын сол саһил голу Алазандан башга, Әлчәһаны, Турјаны вә Көјчајы кәстәрмәк олар вә чох күман ки, Страбон Күрүн сол саһил голларыны садалајаркән мәһз һәмин чајлары нәзәрдә тутмушдур. Страбонун гә'биринчә Күр чајынын мәнсәби он ики гола ајрылырды. Онларын бә'зиси лиллә долдуғундан, бә'зиләри исә дар олдуғундан, голларын һамысына кәми кирә билмирди. Араз чајы исә Күрдән бир гәдәр ашағыда Хәзәр дәнизинә төкүлүрдү. Бизим еранын II јүзиллијиндә өмүр сүрмүш Плутархын мә'луматындан исә ајдын олур ки, Араз бирбаша Хәзәрә төкүлмүр, Күрлә ирләширди. Страбонун Күр чајы барәсиндә вердији мә'лумат әнзи ерамыздан әввәл III јүзиллији әһатә едир. Демәли, һәлә әмин дөврдә дә, Страбонун өмүр сүрдүјү ерамыздан әввәл иринчи јүзиллијин сону, бизим еранын биринчи јүзиллијинин ввәлләриндә Араз чајы Хәзәрә бирбаша төкүлүрдү.

Албан сојлары. Инди исә Албан сојлары, онларын һәр биринин мәскун олдуғу әразиләр барәсиндә, абагчадан сөјләјәк ки, ијирми алты албан сојунун һамысынын ады бизә чыхмајыбдыр. Тарих онлардан ондан бир гәдәр адынынын адыны кәләчәк нәсилләр үчүн горујуб сахлаја билмишдир. Онларын һамысы мүасир Шимали Азербайҗан торпагларында мәскун олмајыблар. Онларын јашајыш јерләри, мәскунлашма әразиси шәргдә Күрчүстан, чәнуб-шәргдә Ермәнис-тан, шималда исә Дағыстан әразисинин дә бир һиссәсинин әһатә едир. Албан сојлары барәсиндә верилән бу мә'лумат ерамыздан әввәл IV—II јүзилликләрә аиддир.

Албан сојлары дедикдә, гејд етдијимиз кими, онлар ијирми ады иди. Бу ијирми алты сојдан бири галан бүтүн сојлары өз

рында бирләшдирә билмиш албанларын өзләри идиләр. Она
да, илк нөвбәдә һәмин сој барәсиндә.
албанларын мәскунлашдыгы јерләр Хәзәр дәнизинин күн-
саһили боју. Күрүн сол саһилиндән тутмуш, һазырда
стана дахил олан әразидә, тәхминән Дәрбәндә гәдәр, јахуд
да бир гәдәр шимала доғру узанырды. Албанларын бу
идә нә вахтдан јашамалары, мәскунлашмалары барәсиндә
мәлумат јохдур. Гејд етдијимиз кими, бәзи тәдгигатчылар
лары сак сојларындан һесаб едирләр. Әкәр бу беләдирсә
ли онлар сакларла ејни вахтда, јәни миладдан әввәл VII
ликдә бу јерләрә кәлмишләр, кәлмә сојдурлар. Лакин
лары бу торпагы ән гәдим сакинләри — аборикенләри һесаб
мүлаһизәләр дә јох дејилдир. Белә мүлаһизәләрдән бирини
нија тарихинин көзәл билчиси К.В.Тревер сөјләјир. О һесаб
ки, албанлар каспиләрин тәркибиндә олмушлар. Һәлә
ыздан әввәл Әһәмәниләр өз дәвләтләринин бөјүк әразисини
ми даирәјә бөләндә каспиләрлә сакларын дахил олдуғлары X
әјә албанлар да дахил едилмишдиләр.
албанларла јанашы ән бөјүк сојлардан сајылан утиләр
нијин тәбиринчә албанлардан да шималда, аз гала индики
стан әразисиндә мәскунлашмышдылар. Плиниј белә һесаб
ки, Хәзәр дәнизинин шимал-гәрбиндә, Хәзәри океанла
ләшдирән боғаз варды. О јазырды ки, бу боғазын лап
рында скиф халгы олан утиләр, онлардан сонра исә албанлар
јырдылар. Әслиндә Плинијин вердији бу мәлуматда
ләрин мәскун олдуғу әрази дүзкүн көстәрилмир. Страбон да
ниј кими утиләри јалныз Хәзәр саһили боју, шималдакы
ыг јерләрдә мәскунлашдырыр. Һалбуки, утиләрин бөјүк
ријјәти Алазанын Күр чајы илә говушдуғу јердә, Күрүн сағ
ол саһилиндә мәскун идиләр. Ү јүзилликдә јашамыш ермәни
ихчиси Хоренли Мовсес вә албан тарихчиси Муса
анкајтуклу белә һесаб едирләр ки, утиләр мифик албан
мдары Аранын нәслиндәндирләр. Бу фикрә әсаслансағ
ләри Азәрбајчан торпағларында мәскун олмуш ән гәдим
лар — бу торпағын аборикенләри һесаб етмәк лазымдыр.
ләрин нәсилләри инди дә Азәрбајчанда — Ничдә вә Оғузда
јаырлар вә онлар удинләр адланырлар.
Гәдим гајнағларда албанлардан шималда мәскун олан даһа
албан сојунун — келләрлә легләрин адлары чәкилир. Келләр
зәр саһилиндә, бу саһилин дағлара дирәндији јерләрдә,
ичинин Хәзәр дәнизинин чәнуб-гәрбиндә дә (индики Киланда)
јаырдылар. Легләр исә даһа шималда, келләрдән јухарыда,
мур чајы ахарынын дағлыг һиссәсиндә мәскун идиләр.
абон, Плиниј кими антик дәврүн мүәллифләри јазырлар ки,
ларын гоншулуғунда әфанәви амазонкалар јашајырдылар.
гләр мүасир ләзкиләрин уду бабалары олмушлар. Келләри дә,

легләри дә Страбон ишгузлар адландырыр. Әкәр Страбонла разылашыб утиләри дә, келләри вә легләри дә ишгуз сојларындан һесаб етсәк, онда ишгузлар ады алтында мүхтәлиф дилли сојларын бирләшмәси барәсиндә тарих әдәбијјатында мөвчуд олан мүлаһизәнин һәгигәт олмасыны бир даһа тәсдигләмиш оларыг.

Албан сој иттифагына дахил олмуш сојлардан бири дә сивләр олмушлар. Ермәни мүәллифләри онлары чилбләр адландырырлар. Плиниј јазыр ки, онлар Албанија әразисиндән кәнарда, дағларда јашајырдылар. О, сивләри вәһши сојлар һесаб едирди. Көрүнүр сивләр Гафгаз дағларынын шәрг әтәкләриндә, Дағыстан әразисиндә мәскун олмушлар. Сивләрден чәнубда, Гафгаз дағларынын чәнуб әтәкләриндә, Алазан вадисиндә лпинләр мәскунлашмышдылар. Птолемејин Албанијада 29 шәһәр вә јашајыш јерләрини өзүндә әкс етдирән мәшһур хәритәсиндә Гафгаз дағларынын чәнуб әтәкләриндә, Иберија илә Албанија сәрһәдиндә Лубион јашајыш јеринин ады чәкилир. Бу јашајыш јеринин адынын лпинләрлә бағлы олмасы барәдә мүлаһизәләр вардыр.

Биличиләрин әсәрләриндә ерамыздан әввәл IV—II јүзилликләрдә Албан иттифагына дахил олан даһа ики сојун—дидурларын вә согдларын адлары чәкилир. Бу сојларын мәскун олдуғлары әрази, даһа доғрусу, онларын Албанијанын һансы сәмтиндә јашамалары барәсиндә мәлүмат јохдур.

Нәһәјәт, гаргарлар. Сөһбәт ерамыздан әввәл Албанија әразисиндә мәскун олан сојлар барәсиндә кетдијиндән, гаргар сојлары һаггында биличиләрин мүлаһизәләринә кор-коранә риәјәт етсәк, бурада гәтијјәтли сөз сөјләмәјә әсас галмыр. Лакин Страбонун, ерамыздан әввәл I јүзиллијин вә бизим еранын әввәлинин мүәллифинин гаргарлар барәдә мәлүмат вермәси, белә ир гәнаәтә кәлмәјә һагг верир ки, гаргарлар мәһз бизим бәһс тдијимиз дөврдә, јәни ерамыздан әввәл IV—II јүзилликләрдә у әразидә мәскун олмушлар. Страбон јазырды ки, "гаргарлар Гафгаз дағларынын шимал әтәкләриндә, Керванија адланан ердә, амазонкаларын гоншулуғунда мәскундурлар. Онун фикринә, гаргарлар бу јерә амазонкаларла ејни вахтда кәлмишләр. Сонраки јүзилликләрә даир материаллардан көрүрүк ки, гаргарлар артыг Гафгаз дағларынын әтәкләриндә дејил, Гарабаг үзәнликләриндә мәскунлашмышлар. Ермәни тарихчиси Хоренли Товсес онларын дағлардан бу әразижә көчмәләрини III јүзиллијә ид едир. О, белә һесаб едир ки, гаргарлар да утиләр кими Аран өслиндәндирләр, јәни бу әразинин ән гәдим мәскунларындандырлар. Бәзи мүтәхәсисләр белә һесаб едирләр ки, албан ифбасы гаргарларын дили әсасында тәртиб едилмишдир. Бунун гәдәр һәгигәтә јахын олмасыны сөјләмәк чәтиндир, белә ки, биличиләрин бир гисми гаргарларын дилини Азәрбајчан дилинин өкүндә дајанан дил һесаб едирләр.

дигатчылар албан сојларыны садалајаркэн сакларын да
ыны чэкирлэр. Бэзилэри онлары сакасенлэр дэ адланды-
ар. Нэдэнсэ тэдигатчыларын неч бири бу эразидэ мэскун
мэскутларын адыны чэкмир. Јухарыда гејд олундугу
мэскутларла саклар ејни сојлардыр вэ чох күман ки.
гатчылар, саклар, сакасенлэр дедикдэ елә мэскутлары
дэ тутурлар.

харыда гејд етдик ки, бэзи тэдигатчылар албанлары,
ын тарих мејданына чыхмаларына гэдэр каспилэрин
биндэ олмаларыны гејд едирлэр. Бурадан белэ бир суал
на чыха билэр. Албанлар дедикдэ гэдим мүэллифлэр тэкчэ
сојларынымы, јохса албан сој бирлэшмэсини нэзэрдэ
ушлар? Мэлумдур ки, Албан чарлығы дедикдэ тэкчэ
лар дејил, албанлар ады алтында бирлэшмиш 26 сој
эшмэсинин чарлығы нэзэрдэ тутулур. Әкэр белэдирсэ, гэдим
лифлэр албанларын Ксерксин гошунларында олмалары,
рын кадусилэр, сакасенлэрлэ бирликдэ Мидија гошунларынын
биндэ олмалары, өзлэри дэ табе кими дејил, гоншу, мүтгэфиг
вuruшларда иштирак етмэлэри, онларын Даранын
ларынын тэркибиндэ Македонијалы Искэндэрэ гаршы
амел дејүшүндэ иштиракы вэ с. барэсиндэ сөһбэт кедэндэ,
ки, тэкчэ албанлар дејил, албан бирлэшдиричи мэфһумуна
л олан дикэр сојлар да нэзэрдэ тутулур. Чох күман ки,
ларын ады тарихин гаранлыг сәһифэлэриндэ оlanda, онлары
илэрин тэркибиндэ зәнн етдијимиз вахтдан та ерамыздан
л IV јүзиллијин икинчи јарысында тарихин шөлөлэндириб
чатдырдыгы, о вахтдан артыг адларыны билдијимиз албанлар,
и сојлары арасында кедэн ажрылмалар нәтичэсиндэ өзү ажрыча
кими тарих сәһнэсинэ дахил олмуш, бир чох сојлары өз
фында бирлэшдиришиш, апарычы олмушдур.

албанијада кэлмэ сојлар да мэскунлашмышдылар.
ерамыздан эввэл Загафгазијада вэ Азербайчанда јашајан
ардан кэнкэрлэри вэ сабирлэри гејд етмэлијик. Бу ики сој
лэшмэсинин адларына биз миладдан эввэл I вэ ерамызын I
лликлэриндэ јашајыб јаратмыш Страбонун вэ Бөјүк
нинин эсэрлэриндэ раст кэлирик. Кэнкэрлэрин бу эразидэ нэ
гдан мэскунлашмалары һэлэлик елмэ бэлли дејилдир. Анчаг
мер-түрк паралеллэринин шәрһиндэ онлара бу ады шумер-
ин вермэлэри барэсиндэ мүлаһизэлэр вар. Кэнкэрлэрин адына
"Китаби-Дэдэ Горгуд"да канглы формасында раст кэлирик.
дигатчыларын бир гисми кэнкэрлэри сак сојларына аид
рлэр. Загафгазија эразисинэ кэлэндэ 120 мин аилэдэн ибарэт
н кэнкэрлэр онун мүхтэлиф рекионларында мэскунлашмыш-
лар. Кэнкэрлэри һун сојларына аид еләјэнлэр дэ вар. Кэнкэр
оними илә баглы Азербайчанда вэ Ермәнистан эразисиндэ бир
а топонимлэр вардыр. Һазырда Ермәнистанын Гукасан

рајонунда олан дағ, инди дә өз адыны — Кәнкәрләр дағы адыны сахламышдыр. Азәрбајчанда бир сыра јер адлары — Кәнкәрли Кәнкәрләр (Нахчыванда), Чәнуби Азәрбајчанда Гум јахынлығында Кәнкәрли, Ермәнистанын Әзизбәјов рајонунда Кәнкәрли дәрәси, Иберијада Кангарг вә с. топонимләрлә растлашмағ олар. Y јүзилликдә кәнкәрләр о гәдәр күчлү олмушдулар ки, Сасаниләр империјасыны ләрзәјә салмышдылар. Көркәмли алимләрдән Н. В. Пигулевскаја вә С. Г. Клјашторны кәнкәрләри печенегләрлә ејниләшдирирләр. Албанијада Пазканг-Памтсакиг топониминин олмасы мәлумдур. Бу топонимә ермәни мүәллифләринин әсәрләриндә раст кәлирик, онлар исә печенеги белә тәһриф олунмуш һалда бизә чатдырмышлар. Бүтүн бу дәлилләр кәнкәр сојларынын нә гәдәр кениш әразидә јајылмасына сүбүтдур.

Тәсәррүфат һәјәты. Албанијада јашајан сојлар әкинчиликлә вә отурағ малдарлығыла мәшгул олмушлар. Антик мүәллифләрин мәлуматларындан көрүндүјү кими Албанија торпағлары чох бәрәкәтли олмушдур. О дөврә даир гајнағларда јазырлар ки, чох вахт бир дәфә әкилмиш торпағ ики-үч дәфә мәһсул верир, һәм дә биринчи дәфә јығылан мәһсул сонрақылардан әлли гат артығ олур. Торпағ динчә гојулмур, дәмбир котанла дејил, ади ағач котанла бечәрилик... Бурада бугда, арпа вә дары әкирдиләр. Тахыл метал орағларла бичилирди. Албанларын кениш суварма системи вар иди. Мил вә Муган дүзәнликләриндә археолоғлар ерамыздан әввәлки дөврә даир суварма шәбәкәси ашкар етмишләр. Страбон јазыр ки, албан дүзәнликләри чај вә башга суварма васитәләрилә Бабилистан вә Мисир дүзәнликләриндән јахшы суварылып. Бунун нәтичәсидир ки, торпағ һәмишә јамјашыл олур. Бунун нәтичәсидир ки, бурада чох јахшы отлағлар вардыр". Страбон Албанијада үзүмчүлүјүн, һәмчинин чахыр истәһсалынын чох рәвач тапмасы, һәм дәннларын кејфијјәти барәдә үрәк долусу јазыр: "Үзүмлүкләр о гәдәр үзүм верирләр ки, јығыб-јығышдырмағ мүмкүн олмур". Археолоғи газынтылар нәтичәсиндә әлдә едилмиш материаллар Албанијада бағчылығын да кениш јајылдығыны, бурада нар вә оз биткиләринин јетишдирилдијини кәстәрир. Албанлар балығылығыла да мәшгул олурдулар. Марағлы бурасыдыр ки, онлар балығы тәкчә јемәкдән өтрү тутмурдулар, ејни заманда ондан үхтәлиф шәјләр дүзәлдирдиләр. Мәсәлән, онлар балығын ичини ишириб ондан јапышған алырдылар.

Албанијада сәнәткарлығ јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишди. Албанлар миси, гызылы, дәмбири әритмәји бачарыр, бу металлардан мүхтәлиф әмәк аләтләри, гызылдан исә бәзәк шәјләри јырырдылар. Албанлар шүшә истәһсал етмәји дә бачарырдылар. Онлар шүшәдән мүхтәлиф габлар, һәмчинин бәзәк шәјләри — мунчуғлар дүзәлдирдиләр. Албанијада тохучулуг сәнәти дә хәјли инкишаф тапмышды. Ерамыздан әввәл биринчи

ллијә даир Минкәчевир курганларындан ашкар едилмиш
вә јун парчалар, һәлә үч мин ил әввәл, јахуд бундан да
улу нәнәләримизин вә бабаларымызын тохучулуг сәнәтинә
әнмәләринә парлаг сүбутдур. Страбон албанларын касыб
малары барәсиндә данышандан сонра, бунун бир сәбәбини дә
рын мәрһумларыны басдырма адәтләри илә баглајыр. О,
о ки, албанлар мәрһумларла бирликдә онларын бүтүн
кларыны да басдырыр, вәрәсәләринә бир шеј галмырды,
ра ата-ана малы чатмырды. Археоложи газынтылар да
бонун бу фикрини тәсдиг едир.

Шәһәрләр.

Албанијада шәһәр һәјаты вә онунла бағлы
тәсәррүфат саһәләри хејли инкишаф етмиш-

Бу шәһәрләрин јаранмасы тарихини мүүјјәнләшдирмәк мүм-
дејилдир. Бу шәһәрләр јаделлиләрин басгынларына мәрүз
ыш, тарихин кешмәкешинә дөзмәмиш, дағылыб мәнв
ушдур. Онларын бир чохунун нә адыны, нә дә јерини тарих
јуб сахлаја билмәмиш, сонракы нәсилләрә верә билмәмиш-
Онларын бир чоху инди дә тарихин гаранлыг бучагларында
тагдадырлар. Бу шәһәрләрин бә'зиләри исә гәринәләр боју
ин торпаг алтында галсалар да, ишыг үзүндән мәрһум
лар да, синәләриндә инсан ајагларыны һисс етмәсәләр дә,
ан сәсинә јадыргасалар да, дағылмыш, хараба һалында
лар да, инсан сәсини, ону вахтилә тикиб-јаратмыш, абад
иш нәсилләрин өвладларынын сәсләрини ешитмәк сәадәти
ара нәсиб олмушдур. Бу сәадәт ики тәрәфлидир. Өз улу
аларынын салдыглары шәһәрин үзә чыхарылмасы, о улу
алырын нәсилләринин дә сәадәти олур. Икинчиси, һәм
мишдән галмыш галын гатлары, һәм бу гатлары көрмәк
дәтинин индики нәслә бәхш едәнләр археологлардыр. Онларын
бөјүк әмәји, дөзүмлүлүјү, хүсусән һөвсәләли ишләринин
ичәсиндә улу бабаларымызын салдыглары шәһәрләрин
өвлүкдә өзүнү, бә'зиләринин мәнәлләләрини, бә'зисинин
ыны, бә'зиләринин исә салынма тарихләрини мүүјјәнләшдир-
к мүмкүн олмушдур.

Бу ишин бир тәрәфидир. Ишин икинчи һиссәси тарихчиләрин
дәсинә бурахылыр. Албанијанын гәдим шәһәрләри барәдә илк
луматы бизә гәдим јазылы гајнаглар верирләр. Бу гајнаглар
к дејилдир вә әсасән јунан вә латын дилләриндәдир, јунан вә
ма тарихчиләринин, чоғрафијашүнасларынын әсәрләриндән
рәтдир. Антик дөвр (II әср) мүүллифи јунан Птолемејин
рәдији мә'лумат бизим тарихимиз үчүн чох гијмәтлидир. Онун
рәтиб етдији харитәдә Азәрбајчанын шимал торпагларында —
банијада олан 29 шәһәр вә јашајыш јеринин ады чәкилир вә
ларын јерләшдији чоғрафи координатлар көстәрилир. Доғру-
р, Птолемејин вердији мә'луматы, шәһәрләрин адыны, онларын
рафи координатларыны олдуғу кими гәбүл етмәк мүмкүн

дежилдир. Эввэлэн, Птоlemeјин өзү бу маълуматларын бир гисми-ни жазылы гажнаглардан көтүрсө дө, дикәр гисми барэсиндө вердији маълумат шифаһи хәбәрләрә әсасланыр. Икинчиси, Птоlemeјин хәритәсиндә көстәрилән чографи координатлар, индики чографи координатлара о гәдәр дө ујгун кәлмир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Птоlemeј албан шәһәрләринин вә јашајыш јерләринин адларыны јунан дилинин ганунаујгунлуғлары, о дилин тәләффүзү илә верир, һалбуки јерли албан чамаатынын тәләффүзү исә башга чүр олмушдур. Бир дө нәзәрә алмаг лазымдыр ки, јунан әлифбасында "ш" сәси јохдур, онлар башга дилләрдә "ш" һәрфи илә башланан сөзү "с" сәси илә тәләффүз едирдиләр ки, бу да, әлбәттә, јунан дилиндә јазылмыш адларын охунмасында мүәјјән чашгынлығ јарадыр, бәзи сөzlәри дәгиг бәрпа етмәк мүмкүн олмур. Нәһәјәт, бу да чох вачибдир, тарих бир чох шәһәрләрин адларыны, јүзилликләр кечдикчә дәјишмишдир. Гәдим дөврдә бир чүр адланан шәһәр, јахуд јашајыш јери, антик дөврдә башга чүр, сонракы јүзилликләрдә исә там башга чүр адланмышдыр.

Белә бир мисал чәкәк. Птоlemeјин мәтниндә дежилирди ки, Керра чајы мәнсәбиндә Келдә шәһәри, Албан чајынын мәнсәбиндә Гајтара шәһәри, Соана чајынын мәнсәбиндән бир гәдәр аралыда Телабија шәһәри, Кјасија чајынын мәнсәбиндә Албана шәһәри вар иди. Инди бу чајлардан һеч биринин адыны тарих горујуб сахламадығы кими адларыны садаладығымыз дөрд шәһәрин дө нә өзләри галыб, нә дө адлары. Бу шәһәрләрин бәзиси өз кечмиш адыны итирә биләрди, бәс онларын өзләринин арабалары һарададыр? Бу суаллара кечән јүзилликдә дө, күсүсән бизим јашадығымыз јүзилликдә дө чаваб вермәјә чәнд өстәрәнләр олмушдур. Анчаг онларын чаваблары һәлә бир-иринә ујгун кәлмәдији үчүн һәгигәти мејдана чыхармаг мүмкүн олмамашдыр. К. В. Тревер белә һесаб едир ки, бу шәһәрләр чох үман ки, Хәзәр саһилиндә олмушдур. Птоlemeј онларын адынысыны чајларын мәнсәбләриндә јерләшдирир, чајлар исә Хәзәр дәнизинә төкүлүрдүләр. Анчаг башга рәјләр дө вардыр, мәмин рәјләрин тәрәфдарлары белә һесаб едирдиләр ки, Птоlemeјин адларыны чәкдији чајларын дөрдү дө Күр чајынын адлары иди, јәни бу чаја төкүлүрдү. Демәли, онларын мәнсәби — Күр чајында олдуғу үчүн, шәһәрләр дө Күр саһилиндә иди.

Адлары чәкилән дөрд шәһәрдән бири — Гајтара шәһәри барэсиндә тарих әдәбијјатында мүәјјән фикирләр вардыр. Бәзи үәллифләр белә һесаб едирләр ки, Гајтара шәһәри индики Бакы шәһәринин јериндә олмушдур. Бакы шәһәри сонралар онун јериндә учалмышдыр. Башгалары исә белә һесаб едирләр ки, Гајтара шәһәри Бакыдан чәнубда, индики Әләтин јериндә, бирсаат чајынын мәнсәбинин јахынлығында олмушдур. Бу фикирләри сөjlәјән мүтәхәсисләрин һеч бири Птоlemeјин башга

Гайтараны Гангара адландырмасына әһәмијјәт вермәмиш-
албуки. топонимин белә адландырылмасы чох шеј дејир вә
а топониминә кәнкәр етноними нөгтеји-нәзәринчә јанашсаг
илә башга мәнзәрәни, һәм топонимин адыны дәгигләшдир-
, һәм дә бу топонимин кәнкәр етноними илә бағлы олмасы
чох мүнһүм бир мәнзәрә илә растлашмыш олуруг.

харыда адлары чәкилән дөрд чајдан башга, мәнбәји дағларда
Күрә төкүлән чајлардан бири Алазан да Птолемеј тәрәфиндән
мунмушдур. Доғрудур, о чајын адыны чәкмир, лакин онун
фи мөвгејини, Иберија сәрһәдиндә олдуғуну гејд едир ки, бу
мин чајын Алазан олмасына шүбһә јери гојмур. Птолемеј бу
ју беш јашајыш мәнтәгәсинин адыны чәкир. Тағода, Бакрија,
Диглана, Нига. Онлардан һансынын кәнд, һансынын шәһәр
ы барәдә фикир јүрүтмәк чәтиндир. Бәзиләри белә һесаб
әр ки. Птолемејейн адыны чәкдији Нига индики Нухадыр.
бу мұлаһизә һәгигәтдән узагдыр. Көстәрдик ки, Птолемеј
н јашајыш јерләрини Иберија илә Алазан арасында
шдирир. Нуха исә һәмин јердән хејли аралыдадыр. Онда,
әлбәттә шәһәр дејилди, кәнд иди. Әрәб мұәллифләринин
ериндә биз Нуханын адына X јүзилликдән раст кәлирик.
ли, бу јашајыш јерләринин антик дөврдә дә мөвчуд олмасыны
мәк олмаз. Лакин Нуха Шәки јахынлығында јашајыш јери
шдур. Шәки исә Птолемејин гејд етдији чоғрафи координатдан
узагдадыр. Нуханын Шәки јахынлығында олмасыны бир чох
глар тәсдиг едир. О да мәлумдур ки, 1772-чи илдә Шәки
ри фәлакәтә уғрадыгдан, Киш чајынын чошгун дашгынлары
гамамилә јер үзүндән силдикдән сонра, Шәкинин сағ галмыш
иси шәһәрин лап јахынлығында олан Нухада сығынаг
ышды. Шәһәр һәлә фәлакәтә уғрамамышдан габаг, 1764-чү
Шәки ханларынын бурада, дағларын әтәјиндә олан Нухада
сарајыны тикдирмәјә башламалары да Нуханын Шәкинин лап
үндә олмасына сүбүтдур.

аһа сонра Птолемәјә көрә Алазан чајы илә башга бир чај
ында он ики јашајыш јери олмушдур. О јазыр ки, бу чајла
зан арасында. Бурадан мәлум олмур ки, һансы чајла. Чох
ан ки, Птолемејин адыны чәкмәдији чај Күрдүр, белә ки,
лемејин мұлаһизәләринә әсасланан мұтәхәссисләр чох вахт
ү нәзәрдә тутурлар. Птолемејин ики чај арасында јерләш-
дији јашајыш јерләри, јахуд шәһәрләр ашағыдакылардыр:
ига, Самунида, Иобула, Иуна, Емболјон, Адиабла, Албана,
ахеја, Осика, Сиода вә Барука.

Птолемеј дикәр алты јашајыш јерини Хабала, Хотоба,
иата, Мизија, Хадаха вә Аламосуну Албан илә Кајси
арынын арасында јерләшдирир. Тиуана илә Табилаканы исә
си илә Һерр чајлары арасында јерләшдирир. Нәһәјәт, Һерр
Сана чајлары арасында Тибилис.

Птоlemeјдән габаг јашамыш вә јаратмыш Страбон д Албанијада, даһа доғрусу, утиләр өлкәсиндә мөвчуд олмуш ик шәһәрин адыны чәкир — Ајниана вә Анарика. Оун вердиј мәлуматдан белә көрүнүр ки, бу шәһәрләр ејни заманд мөһтәшәм гала олмушлар. Анарика шәһәринин адыны анари сојлары илә бағлајырлар, мәнасы исә гејри-иранлылар демәкди. Көрүнүр, бу бир сој дејил, бир нечә гејри-ирандилли со бирләшмәси мәнасындадыр.

Инди Птоlemeјин адларыны чәкдији бәзи шәһәр вә јашајыш јерләри барәсиндә тарих елминдә олан мүлаһизәләрин бәзиләр илә таныш олаг. Јухарыда гејд етдијимиз кими, Птоlemeјин Албан илә Кајсу чајлары арасында јерләшдирдији шәһәрләрдә Хабаланын Гәбәлә олмасы ајдындыр. Шәһәрин адына јазыл мәнбәләрдә ерамызын I јүзиллијиндә Кабалака ады алтынд растлашырыг. Мүхтәлиф мәнбәләрдә Гәбәләнин адына Капалак Капалака вә с. адлар илә растлашырыг. Гәбәлә барәсиндәк мәлуматын I јүзиллијә аид олмасы оун һәмин вахтдан мөвчү олмасы мүлаһизәләринин ирәли сүрүлмәсинә сәбәб олмушду. Лакин археологларымызын бу шәһәрин харабалыгларында апардылары археоложи газынтыларын материалларындан белә ајдын олур ки, һәлә ерамыздан әввәл дөрдүнчү јүзилликдә бу әразидә артыг шәһәр олмушду. Шәһәрин әтрафына һасар чәкилмишди. Бурада тапылмыш Рома, Парфија вә Албанијанын өзүндә кәсилимш сиккәләр дә Гәбәләнин тичарәтдә мүһүм мөвгә тутмасына сүбутду. Тичарәт мәркәзи исә јалныз шәһәр ола биләр. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә бурада чај дашындан бишмиш кәрничдән тикилмиш үстү кирәмитлә өртүлмүш евләрин јерләри мүәјјәнләшдирилмишдир. Белә евләр јалныз шәһәр типли јашајыш јериндә ола биләрди. Марағлы бурасыдыр ки, евләрин үстүнү өртмәк үчүн һазырланмыш кирәмитләрин үзәриндә ерамыздан әввәл II јүзилликдә вә ондан сонра јашамыш усталарын мөһүрләри вардыр. Гәбәләдә үмуми саһәси 600 кв метрдән артыг олан ерамыздан әввәл I миниллијә аид ичтимаи бинанын ашкар едилмәси дә, Гәбәләнин ерамыздан габаг, даһа доғрусу миладдан хејли габаг мөвчуд олмасына, бир шәһәр кими мөвчуд олмасына сүбутду. Археологлар шәһәрин тарихини 2300 ил мүәјјәнләшдирирләр. Лакин бу фәрзијјәнин өзүнүн дә, көрүнүр, дүзәлишә еһтијачы вардыр. Буну кәләчәк ахтарышлар сүбут едәчәкдир.

Гәбәлә шәһәри Албанијанын сијаси вә идеоложи һәјатында да мүһүм рол ојнамышдыр. I—V јүзилликләрдә Гәбәлә Албан нарлығынын игамәткаһы олмушду. V јүзилликдә Аршакиләр сүлаләсинин Албанијада һөкмранлығына сон гојуландан сонра бу шәһәрдә Сасаниләрин тәјин етдикләри мәрзбанлар отурурдулар. V јүзилликдә шималдан хәзәрләрин бастынларынын хејли күчләнмәси илә әлагәдар олараг, мәрзбанлар өз игамәткаһ-

ы басгынчыларын јолу үстүндө олан Гәбәләдән Бәрдәјә дүләр. Бу вахтдан Гәбәлә өзүнүн Албанија дәвләтинин ты олмаг һугугуну итирди. Гәбәлә ејни заманда Албанија-ини мәркәзи иди. Бурада јенископлуг галмагда иди. ди исә Птолемејин адыны чәкдији дикәр шәһәрләр индә. Бәзи биличиләр белә һесаб едирдиләр ки, Адиабла ахынлығында олмушдур. Лакин онун јашајыш јерими, јахуд о олмасы барәдә мәлумата раст кәлмирик. Осаканы Шәки јниләшдирәнләр вардыр. Лакин бу һәгигәтә ујгун кәлмир. ыда гејд етдијимиз кими, е.ә. VII јүзилликдә салынмыш бу он ады о вахт гәдим Азәрбајчан торпагларына кәлмиш ри Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан сакларын ады илә дыр. Птолемејин Мамахејасыны, бәзиләри Самахеја кими ләффүз едирдиләр. Самахејаны Шамахы илә ејниләшдирән-охдур. Көркәмли алимләр А. Ј. Крымски, А. Јановски, мик Б. Дорн, кечән јүзилликдә јашајыб јаратмыш Аббасгулу Бакыханов да белә һесаб едирдиләр ки, Мамахеја, јахуд и мүүллифләрин тәләффүз етдикләри кими јазсаг Самахеја, хеја, Кемаха-Шамахы шәһәридир. Птолемеј өзүнүн Мама-ыны Алазан вә Албан чајлары арасында јерләшдирир. ыда гејд етдијимиз кими, јунан дилиндә "ш" һәрфи јохдур топоним барәсиндә мәлумат верән Птолемеј ону Самахеја ландырмышдыр. Демәк, индики Шамахы шәһәри ерамызын өввәлләриндән мәлум иди. Һазырда Газахыстанда Шомехај јер вар. Тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, бу јерин ады ерамызын илк јүзилликләриндә Албанијадан, ола билсин ки, ахынын өзүндән көчмүш, дилләри Азәрбајчан дилинин идә дајанав хамах сојларынын адлары илә бағлыдыр. Онлар кыстана көчмүш, орада мәскунлашмыш вә бу јери догма нијадакы мәскәнләринин ады илә адландырмышлар. гатчыларын бу мұлаһизәси башга дәлилләрлә дә тәсдиг ур. Мүасир газах алимләри газах халгынын тәшәккүлү ләси үзәриндә дајананда, бу халгын тәшәккүлүндә албан ынын ојнадыглары мұһүм ролу гејд едирләр. Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, ерамызын илк јүзилликләриндә ә Шамахы чамаатындан дејил, Албанијанын дикәр јерлә-ән дә Газахыстан торпагларына хејли Албанија әһалиси үшдүр.

ајнагларда камак тајфасынын адына ерамызын I плијиндән раст кәлмәк олур. X—XI јүзилликләр гларында һәмин тајфанын Иртыш чајы һөвзәсиндә әшдији вә түркдилли сојлар сырасына дахил олмалары әрилир. Азәрбајчандакы вә Орта Асијадакы Шамахы әрләринин антик дөврдән мөвчуд олмалары факты камак асыны тарихи гајнагларда көстәрилән вахтдан габага, даһа мә чәкмәјә имкан верир. Көрүнүр, һәлә I јүзилликдән чох

габаг камаклар Шамахи шәһəri эразисиндә олмуш. ерамызда
эввэл IV—II јүзилликләрдә бурада шәһәр тишли јашајыш
мәскәни јаратмышлар. шәһəri исә онларын ады илә анти
мүәллифләр Камахија адландырмышлар. Әрәбләр һәмин шәһәр
Әшшәмахијјә, фарслар исә садәчә олараг Шәмахи адландыр
мышлар, нәһәјәт, о Шамахи формасыны алмышдыр.

Јери кәлмишкән, биз бурада, чох вахт Шамахи ил
ејниләшдирилән Ширван шәһəri үзәриндә дајанаг. Ширван в
Шамахи тарихинин тәдгигатчылары белә һесаб едирләр ки, Ширва
тарихән чоғрафи эрази анлајышы кими мејдана чыхмышдыр. Иранд
парфијалы шаһларын һакимијјәти дөврүндә Зәрдүшт мәбәдини
китабәсиндә Ширван-Сиран, Сауран кими теләффүз олунмушду
Ширванын Парфија дөврүндә адынын чәкилмәси бу етноними
Сасаниләрдән габаг мөвчуд олмасыны көстәрир. Ширван сөзүнү
мәншәји барәсиндә мүхтәлиф мүлаһизәләр вардыр. Бәзиләри бу
етнонимә сарлар вә ја шарлар мәскәни ады верирләр. Бу мүлаһизән
ирәли сүрәнләр белә һесаб едирләр ки, сар вә ја шар гәдим сарматла
сојунун ады илә бағлыдыр, онун ғысалдылмыш формасыдыр. Лаки
Ширваны тәкчә чоғрафи эрази һесаб етмәк дүзкүн олмазды
"Дәрбәнднамә" әсәринин мүәллифи, хәзәрләрин Азәрбајчана јүрүш
заманы бурада Ширван адлы шәһәр олмасыны гејд едир. IX—X
јүзилликләрин әрәб мүәллифләри дә бу фикри тәсдиг едирләр. Анча
бу шәһәрин чоғрафи координаты барәсиндә дәгиг мәлумат јохдур
Ширваны Шабран илә ејниләшдирәнләр дә вардыр ки, бу мүлаһиз
әсассыздыр, белә ки, IX—XI јүзилликләрә аид хәритәләрдә Шамахи
Ширван илә Шабран арасында јерләшдирилир. Бәзиләри Ширван
шәһәринин Шамахи јахынлығындакы Күлүстан галасына јахын јердә
дағлыг јердә олмасыны сөјләјирләр. Әрәб мүәллифләри јазырлар ки
Ширван Шамахыдан ики мәнзил аралыдыр, дүзәнлик јердә
олмушдур. Гајнагларда XII јүзилликдән сонра Ширван шәһəri адына
раст кәлинмир. Чох күман ки, Ширван шәһəri дә Азәрбајчанын бир
чох башга шәһәрләри кими монгол јүрүшләринин гурбаны олмушдур

Птолемејин Алазанла Күр арасында јерләшдирдији Сиода
шәһәрини Шоуки ады илә Гарабагда, Сиода, јахуд Сиока ады илә
Шәкидә, Шәкили вә Шәки — Тәрәкәмә кәндләринин јахынлы
ғында јерләшдириләр. Шәки јахынлығында археологларын II вә
ја III јүзиллијә даир тапынтысы Сиоданын Шәкинин Бөјүк Дәһнә
кәнди јахынлығында олмасыны көстәрир. Птолемејин Тогода
шәһәрини Трагода адландыранлар да вар вә һесаб едирләр ки, о
һазырда Ғызыл-Бурунла Дәвәчи арасында олан Тагал јашајыш
мәнтәгәсинин ејнидир. Тогоданы, һәмчинин Чабала илә Адиабла
нын гәрб истигамәтиндәки мешәдә олан харабалары күман
едәнләр дә вардыр.

Птолемејин шәһәр јахуд, јашајыш мәнтәгәси кими адыны
чәкдији Дигланын Дехлани-Дәһнә, Дағлан-Дәһнә адландыранлар
да вар. Онлар белә һесаб едирләр ки, бу Шәки јахынлығындакы

к Дәһнә, јахуд Кичик Дәһнә кәндләри рајонунда, онларын
шдији сәһәдә, јахуд јахынлығында олмушдур.
толемејин Хаботасыны Губа шәһәри илә, јахуд Күр чајы
синдә Абад јашајыш јери илә ејниләшдириәнләр вардыр.
лаланы Боздағын әтәкләриндә јерләшән Боздаг илә
ләшдирирләр. XIX јүзиллијә гәдәр бу кәнди харабалыглары
агда иди. Птолемејин Хадакасыны Кадака, Катах һесаб
иб, сөјләјирләр ки, бу јашајыш мәскәни Балакәнлә Истису
ында олмушдур. Хадаканы Әлчаһан (Албанус) вә Гурјан
ары арасында олан индики Шордәрә кәнди илә дә
ләшдирирләр.

толемејин Тиуанасыны, Тиул, јахуд Тхнана адландырыб
анчајла Којчај арасында олан Таула адлы јерлә
ләшдирирләр. Бәзиләри исә ону Маһачгаланын олдуғу јерә
рыб чыхарырлар. Табилнаканын исә бәзиләри Дағыстандакы
јурт, бәзиләри исә Күр вадисиндә Јатаг адлы јер олдуғуну
әрирләр. Тибилиси, јахуд ону Тхилбас, Талјуис адландырыб
ларла, бәзиләри исә Тифлислә ејниләшдирирләр. Албананы
Албана шәһәри һесаб едир вә ону Канас чајы илә Самур
ары арасында јерләшдирирләр.

Бәзи мүүллифләр гәдим дөврдә, һәмчинин илк орта јүзилликләрдә
сән, Азәрбајчанын шимал торпагларында бир сыра дикәр
әрләрин дә олмасыны кәстәрирләр. Онлар һесаб едирләр ки,
дә илә Әрдәбил арасында даһа беш шәһәр олмуш, онлардан
си—Варзаг илә Билкан Мил дүзүндә јерләшмиш вә бөјүк, кениш
иси олмушдур. Бәрдә илә Тбилиси, јахуд Тифлис арасында дөрд
әр, о чүмләдән Самур шәһәри јерләшмиш. Сонунчунун
абалары Самух мешәсинин чәнкәлликләриндә итиб-батса да
јјән галыглары галмагдадыр. Бәрдә илә Шамаһы арасындакы
ики Бәркүшадын јериндә Берунда шәһәри, Муғанда исә Бәрзан
әри вар имиш. Индики Халданын јахынлығында Әрәш, Күрүн
сәбиндә исә Бөјүк Кишгасб шәһәри олуб, Шәкидә Киш кәндинин
индә Гис, Халхалын јериндә Халхаг шәһәри олуб, Миһрован
әри исә инди Шәкинин јахынлығында олан Әмирван олуб.

Бакы шәһәриндә узаг кечмишин мирасы олан Гыз галасы бир
әт абидәси кими чох гижмәтлидир. Галанын учалмасы тарихи вә
н өз адыны һарадан кәтүрмәси чохдандыр ки, тәдигатчыларын
әр-диггәтини чәлб етмәкдәдир. Бу барәдә хејли марағлы
таһизәләр сөјләнилмишдир.

Галанын тикилмәси тарихи барәсиндә дә рәјләр чарпашыг-
р. Буна бахмајараг галанын тикилмәси тарихинин гәдимлији
н кимдә шүбһә доғурмамышдыр. Белә ки, галанын үзәриндәки
рих онун тикилмә тарихи дејил, тәмиредилмә тарихидир.

Бәзиләри белә һесаб едирләр ки, бу гала даһа чох
ынмазлыг, кечилмәзлик, бакирәлик рәмзи кими Гыз галасы
ландырылмышдыр. Галанын ерамыздан әввәл, өзү дә чох габаг

тикилмәсини ирәли сүрәнләрин исә бу чүр фикирләри илә растлашырыҗ: һәлә исламдан чох габаг Иран һөкмдарлары Азәрбајчанда, о чүмләдән Албанијада атәшпәрәстлији кениш јаймага чалышырдылар. Бу мәгәдлә онлар дар бир лағым атараг атәши галанын дамына галдырыб јандырмышдылар. Бәзиләри исә белә сөjlәјирләр ки, о әввәл мүтәддәс одлар ибадәткаһы олмушдур. Адыны исә сонралар алмышдыр. Нәһажәт, галанын адыны гәдимдә Азәрбајчан әразисиндә јашамыш сојларла да баглајанлар вар вә онлар бу сојлары үмуми мәфһум алтында Гузлар, галаны исә Гуз галасы адландырмышлар.

Азәрбајчанын гәдим шәһәрләриндән бири дә Нахчывандыр. Шәһәрин ерамыздан әввәл II минилликдә мөвчуд олмасы мүлаһизәләри вардыр. Бәзи тарихчи вә чоғрафијашунаслар көстәрирләр ки, Нахчыван ерамыздан әввәл XVI јүзилликдә бина едилмишдир. Шәһәрин адына јунан вә Рома мүәллифләринин әсәрләриндә Наксуапа формасында раст кәлирик. Нахчыван адынын нәғши-чаһан, дүнјанын бәзәји гөзүндән көтүрүлмәси фикри дә ирәли сүрүлүр. Орта јүзилликләрин әрәб чоғрафи-ачылары Нахчыван шәһәрини ејни заманда Нәшавә дә адландырмышлар. Нахчыван Јахын Шәргин ән ири шәһәр-ләриндән бири, тичарәт әә сәнәткарлыг мәркәзи олмушдур. Шәһәрдә орта јүзилликләрдә 30 минә гәдәр јашајыш еви, 150 миндән чох әһали олмушдур.

Сијаси һәјәт. Јухарыда албанларын тарих сәһнәсинә чых-маларынын е.ә. IV јүзијлијә аид олдуғуну гејд етдик вә көстәрдик ки, һәмин јүзилликдән габаг онларын дәвләтинин олуб-олмамасы бизә мәлүм дејилдир. Тәдғигатчылар, Албан тарихинин биличиләри ерамыздан әввәл II јүзилликдә артыг ваһид Албанија чарлығынын мөвчуд олмасына шүбһә етмирләр. Шүбһәсиз ки, бу мүлаһизәнин әсасы вардыр, тарихдән мәлүмдур ки, ерамыздан әввәл 69-чу илдә Рома гошунлары Јукуллун башчылығы алтында Албанијаја сохулдулар вә чидди түгавимәтә раст кәлдиләр. Ваһид дәвләт олмадан, ваһид мәркәзин башчылығы олмадан ијирми алты кичик һөкмдарлыг, албәттә, Рома гошунлары кими низамлы, дәјүшкән дүшмәнлә албәјаха ола билмәзди.

Албан чарларыны јерли дејил, кәлмә, јахуд кәтирилмә һесаб дәнләрин, онларын иранмәншәли олмалары мүлаһизәләринин әксинә олараг, гејд етмәлијик ки, Албан чарлары јерли јанлардан олмуш вә инларын иранмәншәли олмаларыны әјләмәк үчүн һеч бир әгәс јөхдур. Тарих илк Албан чарларынын бәзиләринин адларыны горујуб сахламышдыр: Орис (Уруз), Лосис, Зобир вә с. Бу адларын һеч бири иранмәншәли дејилди. Әксинә бу адларын түрк адлары олмасы барәсиндә тарих дәбијјатында әсасландырылмыш фикирләр вардыр. Јалныз ерамызын I јүзијлијинин орталарында Албанијада јени бир

лә -- Аршакиләр сүлаләси һөкмран олмуш вә бу сүлаләнин имижјәти V јүзиллијин орталарына гәдәр давам етмишдир. Абон да Албанија чарлығынын олмасыны гејд едир: "Табаглар биринин ајрыча дили олан халгын өз һөкмдары вар иди. И исә һамынын үзәриндә бир нәфәр һөкмрандыр".

Ерамыздан әввәл I јүзиллик Албанијанын, үмумижјәтлә, Азәр-ан халгынын Рома империјасынын тәчавүзүнә гаршы өлүм-им мүбаризәсинә галхмасы, мүзәффәр јүрүшләри илә адармыш гәсбарлара ики дәфә синә кәрмәси илә әләмәтдардыр. Рома империјасынын тәчавүзүнә гаршы мүбаризә албанларынын бирлијини нүмајиш етдирди. Шүбһәсиз ки, бу бирлик һәрби иттифаг дејилди, јахуд бир дәвләтин тәркибиндә тәлиф сојларын һәрби бирлији дејилди. Бу бирлик, артыг бирлијә чеврилмәјә башламышды. Бу бирлик -- ваһид осун -- халгын бирлији иди. Бу бирлик -- мүхтәлиф дилли ан сојларынын бирлији иди. Бу чүр амил олмадан, бир-биринә чә јад оланларын һәрби бирләшмәси, јетмиш ики минлик (60 пијада, 12 мин сүвари) ваһид гошуну јаратмаг мүмкүн азды. Ијirmi алты сојдан топланмыш, бир-биринин дилини да дүшмәјән дојушчүләр нечә ваһид гүввәјә чеврилиб Лукулл Помпей кими чаһанкирләрин өһдәсиндән кәлә биләрди? Онадан бирчә нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр: албан сојлары артыг бир-биринә гәјнајыб-гарышмага башламыш, ән башлычасы исә һәрби сојлар өз дилләрини горујуб сахлаја-сахлаја ваһид иттијәт дилинә малик олмушлар. Бу игә чох вачиб иди. Бир халгын тәшәккүлүнүн, варлығынын ән әсас, һәлләдичи фәкәричиси, мәләумдур ки, онун дилидир. Әлбәттә, демәк олмаз.

Азәрбајчан халгы ерамыздан әввәлки јүзилликдә артыг тәшәккүл тапмышды. Анчаг бир мәсәлә тамамилә ајдындыр: төврә гојулмушду. Ромалыларла дојушләрлә әлагәдар кардыгымыз нәтичә илә бағлы башга бир мәсәлә үзәриндә дә әһтијаж еһтијаж вардыр. Тарих әдәбијјатымызда јазылдыгына гә Лукуллун башчылығы алтында Рома гошунларынын јүрүшү мәнестан чарлығына гаршы иди. Ермәниләрин дикәр мүт-ригләри кими Албан чары да онун көмәјинә кәлмишди. Утархын вердији мәләуматдан көрүнүр ки, ермәни чарынын көмәјинә "Араз саһили вадинин көчәриләри"дә гошулушду. Сүрүләр иди бу "көчәриләр"? Плутарх онларын адларыны чәкмир, әһтијаж оны гејд едир ки, "чарлары олмајыб, Араз саһилиндә өз сүрүләрини отаран бир чох сојлар да кәлдиләр". Онларын бирчә сүрүсү вар иди: "көмәк етмәк". Әввәлән, онлары көчәри ашландырмаг дүзкүн олмазды. Олса-олса онлары көчәри һәјат әһли кечирән малдарлар ашландырмаг олар. Беләликлә, әкәр сојлар көчәри олсајдылар, онларын бу јерләрдә даими јашајыш сүрүләри олмасајды, онлар һеч дә өзләрини тәһлүкәјә мәруз гојуб, көмәк етмәкдәнсә, сүрүләрини сүрүб тәһлүкәли јерләрдән

узаглашардылар. Демек олар ки, онлар бу жерләрдә мәскун олуп малдарлыгла мәшгул олан соҗлар олмушлар. Плутархын язысындан белә мәлум олур ки, онлар бир нечә соҗдан ибарәт олмушлар вә чарлары да олмамышдыр. Демек, онларда гәбилә иттифагы вар имиш, өз инкишафларынын һәрби демократија дөврүндә јашајырдылар. Чох ола биләр ки, һәмин соҗлар һәлә е.ә VII јүзилликдән Араз саһилиндә, хүсусән онун сағ саһилиндә мәскун олмуш сакларын башга соҗларла бирләшмиш галыглары иди. Бир дә бу дөврдә бурада мугларын мәскун олмалары мәлумдур. Бүтүн бунлар, бу фәрзијјәләр мәсәләнин башлыча нәһәти дејилдир. Башлыча чәһәт одур ки, онлар комәјә албанларла бирликдә кәлмишдиләр. Мадам ки, онларла биркә кәлибләр, демек онларын албанларла јахынлығы олмушдур. Јохса тансы гүввә онлары албанларла бир јерә јыга биләрди? Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, тәкчә Албавија чарлығы аразисиндә дејил, ондан чәнубда да мәскун олан соҗлар арасында ил бирлији јаранырды. Она корә дә, онлар комәјә албанларла бирликдә кәлмишдиләр.

Албан чарынын, албанларын Рома империясынын тәчавүзүнә аршы мүбаризәсинин ән парлаг сәһифәләри ерамыздан әввәл 5-чи илдә антик дөврүн ән бојук сәркәрдәләриндән бири олан Помпејин башчылығы алтында Понт чары Митридаты тәҗиб едән Рома гошунларынын Албанија аразисинә сохулмасы илә ағлыдыр. О дөврдә ермәни чарлығы да гүдрәтли иди. Понт чарлығыны диз чөкдүрмүш ермәни чары Тиграны Месопотомияны, Кичик Ермәнистаны вә зәбт етдији башга торпаглары үзәштә кетмәјә мәчбур етмиш Помпејин Албанијада тәләји нечә иду? Доғрудур, бу дојүшдә даһа тәчрүбәли, албанларла ағлашмәкдән габаг гүдрәтли дөвләтләри диз чөкдүрмүш ромалылар гәләбә газандылар. Јакин гадынлары белә силаһа аршылыб ромалыларла дојүшә кирмиш албанларын ирадәсини бура билмәдиләр, овлар табе олмадылар, ромалылар Албанијадан етмәли олдулар. Помпејин сәфәрләрини гәләмә алмын муәллиф албан гадынларынын да дојүшләрдә иштиракыны хүсуси гејд етмишләр: "аманат вә әсир көтүрүлмүшләр сырасында кишиләр-ән аз јарасы олмајан гадынлар да вар иди".

Сонраки илләрдә дә ромалыларын Албанија үзәринә јүрүшләри олмушдур. Бизим төрпагда бу јүрүшләрдән бирини өзүндә әкс етдирән бир абидә дә галмышдыр. Бу абидә мәшһур Гобустан ругунун лап јахынлығында үзәриндә латын јазысы олан бир салышдыр. Бу дашын үзәриндә бизим еранын 90-чы илләриндә бурада римисианын көндәрдији сәркәрдәнин башчылығы алтында XII илдирымсачан лекионун олмасы гејд едилир. Даһа сонра антик дөврүн мәшһур императору Нерон бизим јурдумуза јүрүшә ағлаштырды, јакин гәһилдән бу дүнјадаг көчмәси ону Албанијаны алмагдан мәһрум етди. Албанија бу дәфә дә өз

иглалијјетини горујуб сахлаја билмишдир. Бази вахтларда исә банија, Иран—Парфија дәвләтинин Албанијаны зәбт етмәк инларына гаршы мубаризәдә ромальларла иттифаг багламышдыр.

Албанија әразиси ејни заманда Аран да адланмышдыр. II жүзиллијә ир бир китабәдә Аран ады чәкилир. Бу адла биз сонракы илликләрә даир гәйнагларда да растлашырыг. Аран сөзү илә, бу сәләнин тәдигатчысы Сара Ашурбәјлинин фикринчә, гәдим түрк пиндән башга һеч бир гәдим Шәрг дилләриндә растлашмырыг. Аран сөзү илә биз инди дә дилимиздә растлашырыг. Бу дил оғуз тилларынын бири олан салар-солур сөјунун дилидир.

Саларларла Орта Асијада. Кичик Асијада да растлашырыг Чоҗман ки. саларлар III жүзилликдән хејли габаг бу јерләрә, Албанијада кәлимиш. јерли сојларла гәйнајуб-гарышмыш, өз адыны топонимләрдә сорујуб сахламышдыр. Әрәб мүүллифләри бу адлары өз әсәрләриндә дә етмишләр вә биз онларын әсәрләриндә Албанија адлы топонимләстлашмырыг, онларын һамысы бу әразини Аран кими гејд мишләр. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, Аран әразисиндә һалә III жүзилликдән габаг түркдиллиләр дә јашајыр вә бу әразинин адыны өз дилләриндә горујуб сахламыш, нәсилдән-нәсилә үрүб бизә чатдырмышлар. XI жүзилликдә јашамыш Маһмуд Шәкари һәмин оғуз сојларындан салурларын адыны гејд едир вә естәрир ки, о вахта кими өз адларыны горујуб сахламыш 24 оғуз сојларындан 18-и салур адыны дашымышдыр¹.

Ону да гејд едәк ки, һазырда Чин Халг Республикасынын Инсәјан-Ујгур Мухтар рајонунда вә Гансу әјаләтиндә сајлары 90 мин сәфәрә чатан саларлар јашајырлар. Диндарлары мүсәлман олан түркдилли Саларлар белә һесаб едирләр ки, онларын әчадлары бу сәфәрләрә XIV әсрдә Сәмәргәнддән көчүб кәлимишләр.

Азәрбајҗан әразиси, истәр онун шимал торпаглары— Албанија сун, истәрсә дә чәнуби торпагларыны өзүндә бирләшдирмиш Атропатена, ромальлардан башга ерамызын лап башлангычындан, Шималдан, Гафгаз кечидләри васитәсилә кәлән көчәри вә јарымкөчәри, Мүхтәлифдилли, мүхтәлиф адәт-ән-әнәли сојларын басгынларына мәруз кәлимишдыр. Бизим еранын I жүзиллијиндә Азәрбајҗан Шимали Гафгазда мәскун олан аланларын басгынларына мәруз галды. Азәрбајҗана вә Ермәнистана басгынлары бир нечә дөфә тәкрар олунду. Аланларын үзүнә Дәрбәнд — Чола кечиди бағлы олдуғундан, онлар сасән Дәрјал кечидиндән ашыр, орадан Ермәнистана, Ермәнистандан сә Атропатенаја вә Иран - Парфија торпагларына сохулурдулар.

Аланларын јүрүшләри — басгынлары Загафгазија халгларындан өтрү әсл фәләкәтә чеврилмишди. V жүзилликдә јашамыш Фавстос Бузанд јазыр ки, "сајсыз-һесабсыз мүхтәлиф рәнкли,

¹ *Сара Ашурбейли*. Государство Ширваншахов, Б., 1983, сәһ. 56-58.

үхтәлиф дәрили көчәри соҗлар, күлли мигдарда гошунла бу
рләрә басғынлар едир, онларын өһдәләриндән кәлмәк олмурду".
узанд жазыр ки, һәр жүрүшдән күлли мигдарда гәнимәт әлдә
тдикдән сонра онларын башчылары өз гошунларына бахыш
ечирирди. О. "алаҗлара, дәстәләрә, баҗраглара көзә кәлән јердә
бахыш кечирир, әмр едирди ки, һәр адам бир даш көтүрүб
өстәрилән јерә атсын ки, кәләчәк вахтлар үчүн кечмиш
адисәләри, бу дәһшәтли һадисәләри төрәдәнләрин саҗы мәлум
олсун. Онлар һарадан кечсәјдиләр јол аҗрычларында белә
намәтләр гојурдулар". Тәсадүфи дејилдир ки, аланларын
өчдикләри јолларда һүндүр даш курганларла чох тез-тез
тәстлашмаг олар

Аланларын Загафгазија өлкәләринә, Атропатевәја ән бөјүк вә
дәһшәтли жүрүшләри 72—74-чү илләрдә олмушдур. Үч ил давам
атмиш бу басғын Загафгазијаја, онун халгларына бөјүк фәлә-
кәтләр кәтирмишди. 135 вә ја 136-чы илдә аланларын Загаф-
газија өлкәләринә даһа бир жүрүшү олду.

Бурада аланларын үзәриндә, онларын демәк олар ки, бүтүн
рүшләри үзәриндә дајанмамызин башлыча сәбәби, онларын бу
рүшләрәнинин Азәрбајчанда — истәр Албанија олсун, истәрсә дә
Атропатенада етник просесләрә нечә тәсир етмәси барәсиндә
дәһшәтләрә олан мүлаһизәләри нәзәрә чатдырмагдыр. Онларын
Загафгазијада, хусусән Атропатена әразисиндә олмалары үч
дән (72—74-чү илләр) чох чәкмәмишдир. Нәм дә аланларын
рүшләри I жүзиллијин икинчи јарысындан II жүзиллијин
инчи јарысынын орталарына гәдәр давам етмиш, онлар бу
өтмиш-јетмиш илдә гарәт һаминә үч-дөрд дәфә бу јерләрә
сохулмушлар. Белә олдуғу һалда онлар — аланлар, сајча нә
дәр чох олсајдылар белә, бу јерләрдә мәскунлашмадыглары
һалда, јахуд, лап онларын бир гисми мәскунлашса да белә, јерли
етник просесләрә нечә тәсир көстәрә биләрдиләр? Јурдумуза
гәнимәт, гарәт хатиринә сохулмуш, һәм дә бу јерләрдә чох гыса
дәдәтдә олмуш аланларын бизим јурдумузда етник просесләрә
ч бир тәсири ола билмәзди. Анчаг, тәәссүф ки, бизим
һәмәндә, нәјин баһасына олурса-олсун улу бабаларымызы
андиллиләр сырасына гатмаг истәјәнләр, јахудда бу јерин һәлә
андиллиләр групуна дахил едә билмәдикләри бәзи
ирикәнләринин дә аланларын кәлиши илә ирандиллиләш-
ләрини сүбүт етмәк истәјәнләр дә вардыр. Аланлардан бир
дәр кениш данышмагдагдан да мәгсәд бу мүлаһизәләрин нә
дәр елми әсассыз олдуғуну сүбүт етмәкдир. Ону да сојләјим ки,
дә бир сүбүту етмәк үчүн чох да бөјүк елми кәшфләр етмәјә,
лап мигдар материал топламаға, бу проблемин биличиләрини
мәјә чағырмаға еһтијач јохдур. Гејд етдик ки, аланлар бу
әзидә чәми беш-алты ил олмушлар, өзләри дә ардычыл дејил,
үк тәнәфүсләрлә, һәр дәфә бир, ја ики-үч ил. Бизим

пагларда галанлар, мәскунлашанлар исә чох чүз'и олмушлар. Ә суал мејдана чыха биләр: беш-алты ил әрзиндә дагыдычы гынлара мәруз галмыш мәмләкәтин әһалисини, һәм дә мәдәни шишафына көрә басгынчылардан жүксәк олан әһалини өз иләрини дәјишмәјә мәчбур етмәк олардымы? Бүгөв бир халгын т-ән әһәсини дәјишмәк олардымы? Дил кими, арадан галдылмасы демәк олар ки, мүмкүн олмајан категоријаны жүз әрин белә дәјишә билмәдији бир һаяда, белә гыса мүддәтдә етмәк оларды? Әлбәттә, һеч чүр. Әввәлчә, аланларын бизим эзимиздә, Минкәчевир вә онун әтрафында мәскунлашмалары әсиндә. Археолокија елминдән хәбәри олмајан бәзи тәдгигатлар белә бир фикир ирәли сүрүрләр ки, Минкәчевирдә ашкар илмиш катакомба гәбирләри алаңлардан галмадыр, аланларын ирләридир, белә ки, һәмин гәбирләрдән ашкар едилмиш ынтылар јерли характерли дејилдир, кәлмәдир, өзү дә анларла кәлиб. Бу һеч бир елми әсасы олмајан фикир бир јана ысын, куја һәмин әразидә мәскунлашмыш бир өвуч алан јерли алинин дилини дәјишә дә билибмиш.

Тарих әдәбајатында аланларын ирандилли олмалары барәндә фикирләр даһа чөхдур. Бунун башлыча сәбәби одур ки, аншүнаслар алавлара бир ваһид сој кими јанашмышлар. Албуки, аланлар мүхтәлиф сој бирләшмәләриндән ибарәт олмушлар вә бу бирләшмәләрдә ваһид дил бирлији олмамышдыр. Афғаз халгларынын етник тәркибинин тәдгигатчысы олав тәхәссисләр аланлары ики група бөлүр вә кәтирдији әсаслы илләрлә сүбут едир ки, аланларын јалныз бир группу ирандилли олмуш, дикәр аланлар, јәни аланларын дикәр группу ә түркдилли олмушдур. Бурадан белә бир суал мејдана чыха ләр: Азәрбајчана һангы аланлар басгынлар етмишләр? Бу ала чаваб вермәк чәтиндир, чох күман ки, һамысы—түркдиллиси дә, ирандиллиси дә.

Аланлары ирандиллиләр группуна дахил едәнләрин бир сүбуту одур ки, аланлар массакетләр нәслиндәндирләр, массакетләр ә ирандиллиләрдән олмушлар. Јухарыда сак-массакетләрин жүк бир группунун, бәлкә дә һамысынын, түркдиллиләр группуна хил олмалары үзәриндә әтрафлы дајандыг вә тәкрар етмәјә тијач јөхдур.

Манна, Атрыпатена вә Албанија дәвләтләриндә јашајан сојларын әввәлчә һәр биринин ајрылыгды, заман кечәндән, сојлар ирләшәндән, гәбилә иттифагы јаранандан сонра бүтүн әһалијә рәхсус халг мәрасимләри, дини тәсәввүрләри олмушдур. Бу мәрасимләрин, тәсәввүрләрин изләрини тарих торпагын алтында дәләк нәсилләр — бизләр үчүн горујуб сахламыш, археологлар ә онлары јерин алтындан чыхарыб бизә чатдырмышлар. Бу иләр торпагын гатларындан тапылмыш абидәләрин үзәринә

әкк олунмушдур. Үзәриндә күнәш, ај, мүхтәлиф һејванлар, алыб-ојнајан, рәгс едән, јаллы кедән инсанларын тәсвири олан аблар мәһз бу изләрди. Белә тәсвирләр һәм Абшеронда, һәм Гобустанда, һәм Кәмигајада ашкар едилмиш гајаларын үзәриндә әкк едилмишди. Гобустанда вә башга гајаүстү тәсвирләрдеки аллы сәһнәси, һәмчинин Маннада үзәриндә синәсинә бизим индики ашыгларын сазына бәнзәр мусиги аләтини басыб охујан анналыларын тәсвири һәм мусиги аләтимизин, халг ојунларымызын тарихини өјрәнмәк, һәм дә ән башлычасы, онларын улу бабаларымызла бизим арамызда көрпү олдугуну сүбут едир. Бу вахткы сазы инди бизим ашыгларымыз чалыр. Саз исә тәкчә бизим халглар, түрк халгларына хас аләтди.

Гајалар вә археоложи тапынтылар үзәриндә тәсвирләр, инәк, өкүз, иркә әмәк, ов сәһнәләри, о дөврүн тәсәррүфат һәјаты, әкинчилик вә балдарлыг, һәмчинин овчулугла мәшгул олмаларына сүбутдур. Бу тәсвирләрдән тәсәррүфат һәјаты илә бағлы мәрәсимләрин, мәсәлән шын чыхыб јазын кәлмәсилә индики Новруз бајрамына охшар шәнликләр, мәһсул бајрамлары, тој мәрәсимләри, һејванын алаламасы, гојунун гырхылмасы, тахыл бичини, бичин мөвсүмүнүн аша чатмасы илә бағлы шәнликләр барәсиндә тәсәввүр јараныр.

Гәдим Азәрбајчанда ән кениш јайылмыш дин бүтпәрәстлик— мүхтәлиф һејванлар, күнәшә, аја, башга әшјалара ситајиш олмушдур. Бу, о дөврдә ишләнмиш аләтләрдә, һәмчинин гајалар үзәриндәки тәсвирләрдә өз әксини тапмышдыр. Бу тәсвирләр арасында күнәшлә, сула јанашы шир, марал, кәртәнкәлә, илан тәсвирләринин олмасы улу бабаларымызын бу һејванлар вә сүрүнәнләрә ситајиш етмәләрини сүбәтләйр. Заман кечдикчә, гәбиләләрдә тәбәгәләшмә кетдикчә, әмијјәтин тәбәгәләрә, гәбиләләрә бөлүнмәси вә дәвләтин јаранмасы илә дини тәсәввүрләрдә дә дәјишиклик јаранмышды. Башлычасы олмушдур ки, дин артыг һаким тәбәгәләрин мәнәфәләринә ујғунлаштырылды.

Улу бабаларымызын, хүсусән гәдим Азәрбајчан әразисинин индики торпагларында мәскунлашанларын ситајиш етдији дин бүтпәрәстлик олмушдур. Бу динин әсасыны Азәрбајчан торпагларында дүнјаја көз ачмыш Зәрдүшт гојмушдур. Атәшпәрәстләрә Зәрдүштләр, атәшпәрәстлијә исә Зәрдүшт дини дејилди. Бу динә Азәрбајчан әразисиндән кәнарда да ситајиш етмишләр. Иранда, Гропатенада рәсми дәвләт дини олмушдур. Бу динин мүгәддәс китабы "Авеста" адланыр. Авестанын тарих боју дәјишикликләрә Новруз галмыш мәтни кәлиб бизим заманымыза чыхмышдыр.

Зәрдүшт дининин тәлиминә көрә дүнјада бир-биринә гаршы дуран икк гүввә: хејир аллаһы Нөрмүзлә шәр аллаһы Әһриман вар, онлар арасында даима мүбаризә кедир. Јалныз хејир аллаһы инсанлар арасында адәт кәтирир, бу дин инсанлары хејир ишә чағырырды, чамаатын арасына кәлән бүтүн бәдбәхтликләри шәр гүввәләрлә бағлајырды. Зәрдүштүн тәблиғатчылары, онун еһкамларынын ичрачылары олан

нләр чамааты инандырмага чалышырдылар ки, хејир гүввәләр гүввәләри мүтләг үстәләјәчәкдир. Зәрдушт дининин-атәшпәрәст- н Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә — Атропатеннын пәјтахты акда, Шәкинин Киш кәндиндә вә башга јерләрдә мәбәдләри шидур. Бу мәбәдләрдә даима од јанмыш, чамаат она тәзим шидир. Бақыда Гыз галасынын да атәшпәрәстләрин мәбәди ги барәсиндә тарих әдәбијјатында мулаһизәләр вардыр.

Ш Ф О С И Л

АЗӘРБАЈЧАНДА ФЕОДАЛИЗМ ЧӘМИЈЈӘТИ. АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГЫНЫН ТӘШӘККУЛУ

§ 1. Азәрбајчанда феодал мүнәсибәтләринин мејдана чыхмасы

әшәр чәмијјәти өз инкишафында социал-игтисади инкишаф әләләри кечмишдир. Биринчи мәрһәлә јухарыда һаггында шдығымыз, инсанларын һамысынын бәрабәр һүтуглу, ичмалыгла дыгы ибтидаи-ичма гурулушудур. Бу гурулушда истисмар ләр вә истисмар едиләнләр, јәни тәбәгәләр олмамышдыр. Бу јјәт тәбәгәсиз чәмијјәт олмушдур. Илләр, јүзилликләр кечдикчә, улдар гүввәләр инкишаф етдикчә чәмијјәтдә парчаланма кетмиш, ылар вә јохсуллар мејдана чыхмыш, гәбиләләрарасы мүнәрибә- ә әсирләр әлә кечирилмиш, бу әсирләр гуллара чеврилмиш, әрүфатларда гул әмәји тәтбиг олунмага башланылмышдыр. Гул- и, јохсуллары итаәтдә сахламаг үчүн гулдарлара, варлылара к етмәк, гулларын итаәтдән чыхмасынын гаршысыны алмаг, ар үсјан етдији тәғдирдә онлара диван тутмаг әләти олан әтләр мејдана чыхмыш, ибтидаи-ичма гурулушу ләгв едиләрәк арлыг чәмијјәти јаранмышдыр.

әзим еранын II—III јүзилликләриндә тәсәррүфатын, мәһ- дар гүввәләрин инкишафы артыг елә сәвијјә чатмышды ки, арлыг бу инкишафа әсаслы мане олдуғундан, онун арадан дырылмасы зәруријјәти ортаја чыхмыш, тәсәррүфатда гул инә нисбәтән даһа сәмәрәли олан кәндли әмәји тәтбиг мәјә башламышды. Гулдарлыг тәсәррүфатында бир гарын јә гуллуғ едән гулларын тәсәррүфатын инкишафы үчүн һеч марагы јох иди. Тәсәррүфата тәһким олунан кәндлинин исә а чох мәһсул кәтүрмәјә марагы вар иди. Чүнки о, она торпаг миш саһибкара мәһсулун јалныз бир һиссәсини верир, галаны өзүнә, аиләсинә галырды. Бу исә, јәни мадди мараг сулдар гүввәләрин инкишафына күчлү тәкан верди, арлыга әсасланан тәсәррүфат формасы дағылды, чәмијјәтин ишафында јени социал игтисади мәрһәлә башланды ки, бу да ихдә феодализм чәмијјәти адланды. Торпаг саһибләри илә

торпагы бечэрэнләр арасында јени мүнәсибәтләр јаранды ки, бу да феодал истеһсал мүнәсибәтләри иди. Она көрә феодал чәмијјәти, феодал истеһсал мүнәсибәтләри адланды ки, торпаг саһибкарлары феодаллар адланырды.

Бир сыра башга өлкәләрдә олдуғу кими, гәдим Азәрбајчанда - Атропатена вә Албанијада да һаким феодал синфи вә онлардан асылы вәзијјәтдә олан, феодал торпагларындан истифадә едиб, бунун мугабилиндә онлара көтүрдүкләри мәһсулдан веркиләр өдәјән асылы кәндлиләр силки јаранды.

Азәрбајчанда гулдарлыг чәмијјәти чох да инкишаф етмәмиш, ибтидаи-ичма гурулушу дағыланда тәсәррүфатда гул әмәјиндән чох чүзи истифадә олунмушдур. Гул әмәји әсасән ев ишләриндә тәтбиг олунурду. Лакин, Азәрбајчанда ибтидаи-ичма гурулушунун дағылмасы проссеси узун сүрмүш вә нәһајәт гејд етдијимиз тәбәгәләр мејдана чыхмышдыр. Бөјүк имтијаз саһибләри олан дин хадимләри дә феодал тәбәгәсинә дахил идиләр.

Азәрбајчанда феодализм инкишафы бурада тәсәррүфатын инкишафы үчүн шәраит јаратды. Бу дөврдә әһалинин әсас мәшғулијјәти олан кәнд тәсәррүфатынын инкишафы сүрәтләнди. Тәсәррүфатда даһа тәкмил аләтләрин тәтбиги торпагы даһа сәмәрәли бечәрмәјә, тахылын мәһсулдарлығыны артырмаға шәраит јарадырды. Бу дөврдә Атропатенада вә Албанијада бугда, арпа, дары бечәрилер, тахылчылыг, әкинчилик вә малдарлыгла кениш мәшғул олурдулар. Гәдим Азәрбајчанда сәнәткарлыг - парча тохунмасы, халчачылыг, бәдии сәнәткарлыг, дулусчулуг да хејли инкишаф етди. Парча тохумаг үчүн дэзкаһлардан истифадә едирдиләр. Сәнәткарлыг саһәсиндә дә хүсуси мүлкијјәт хејли рәвач тапды.

Азәрбајчанда, үмумијјәтлә, Шәрг өлкәләриндә феодализм ин өз хүсусијјәтләри вар иди. Гәрб өлкәләриндән фәргли олараг Азәрбајчан феодаллары — торпаг саһибләри өзләри тәсәррүфатла мәшғул олмурдулар. Торпагдан ичмалыгла истифадә едән кәндлиләр истифадә етдикләри торпагларын мугабилиндә феодаллара верки верирдиләр. Азәрбајчанда феодализм ин хүсусијјәтләриндән бири дә о иди ки, бурада һәлә кәндли ичмаларынын мүлкијјәтиндә олан торпаглар вар иди вә бу торпагларын саһибләри феодаллара верки вермирдиләр.

§ 2. Азәрбајчаны Сасаниләрин ишғал етмәси.

Сасани зүлмүнә гаршы мүбаризә

Азәрбајчанын
Сасаниләр
тәрәфиндән
зәбт едилмәси.

III јүзиллијин әввәлләриндә Иранда Аршакиләр сүлаләсини Сасаниләр сүлаләси әвәз етди. 224-чү илдә баш вермиш бу һадисә

Азәрбајчанла Иран арасында гаршылыглы сијаси мүнәсибәтләрин дәјишмәсинә сәбәб олду. Сасаниләр Иранда өз

мијјетләрини мөһкәмләтдикдән сонра кениш ишғалчылыға тадылар, Азербайжанын чәнуб торпагларыны— Атропатенаны етдиләр, ону Сасаниләр дәвләтинин вилајәтиндән биринә рдиләр. Атропатена өз игтисади гүдрәтинә көрә Сасаниләр әтиндә әһәмијјәтли јер тутурду. Тавреш— Тәбриз исә бу әтин мүнүм шәһәрләриндән бири олду. Сасаниләрин дәвләт и олан зәрдүштлијин баш мәбәди јенә дә Атропанетанын баш әри Газакада галды. Бу дин Сасаниләр дәвләтиндә о гәдәр к әһәмијјәт кәсб едирди ки, Сасани һөкмдарлары тахта маздан әввәл өзләринин мәркәз шәһәрләриндән Газакаја да зијарәтә кәләрдиләр. Мәбәдин бөјүк торпаг саһәси вар вә бурада 10 минә гәдәр адам ишләјирди, мәбәдин инләри бу торпаглардан хејли кәлир көтүрүрдүләр. опатенаны зәбт етмиш Сасаниләр Албанијаны әлә кечирмәјә етдиләр. Онлар узун илләр давам едән мүбаризәдән сонра јалныз гисмән наил ола билдиләр, белә ки, Албан чарлығы имасылы һалда олса да галмагда давам едирди.

Албан чарлығынын өз истиглаллијјәтини сахлаја билмәсини ермәк үчүн белә бир дәлилә мүрачизәт едәк. 260-чы илдә саниләр Ираны илә Рома империясы арасында нөвбәти арибә заманы гејри-ади һадисә баш верди: Сасаниләр мдары I Шапур (239—272) Рома императоруну әсир алды. О, сәләбәсини нүмајиш етдирмәк үчүн бүтүн асылы вә гејри- лы өлкәләрә мәктублар көндәрди. Албан чары Шапурун тубуну нәинки гәбул етмәди, һәтта Рома империясына дирди ки, Рома императоруну әсирликдән гуртармаг үчүн ндән кәләни едәчәкдир. Доғрудур, сонракы илләрдә Албанија ндан мүәјјән дәрәчәдә асылы вәзијјәтә дүшдү, лакин бу һал ыса мүддәт давам етди вә Албанија чарлығы I Шапурдан акы Сасани һөкмдарларынын һакимијјәти дөврүндә әсасән тәгил чарлыг олараг галды.

Албанијада христианлығын јајылмасы. IV јүзилликдә Албанијада бүтпәрәстлик дини — аја, улдуза, ајры-ајры предметләрә тәзим етмәк христианлыгла әвәз олуңду. Ваһид ин јајылмасы, Албанија һөкмдарларынын әлиндә өз имијјәтини мөһкәмләндирмәк әләти олду. Христианлыг дәвләт и олду. Гәбәлә шәһәриндә онун баш килсәси јарадылды. аралар бу динин мәркәзләриндән бири дә Албанијанын Арсах ајәти олду. Албан килсә хадимләри— каһинләр чарлыгда илү гүввәјә, ири торпаг саһбләринә чеврилдиләр. Бу пагларда јашајан кәндлиләр каһинләрә верки вермәли идиләр. Албанијада христианлығын јајылмасы албан сојлары арасында әррүфат вә мәдәни бирлијин јаранмасына сәбәб олду. ирианлыг јајылана гәдәр сојлардан һәр биринин ајрыча ајиш мәбәди вар иди, јәни онлардан һәр биринин өз дини б, һәрәсинин ајрыча, аллаһы вар иди, бу исә онлар арасында

бирлижин јаранмасына мане олурду. Лакин бу манеэнин олмасына бахмајараг ерамызын III — IV јүзилликлериндә Албанијада гәбиләләрарасы тәсәррүфат вә мәдәни әлагәләр кетдикчә күчләнирди. Христианлыг јайыландан сонра әлагәләр даһа да мөһкәмләнди, сојларын гәјнајыб-гарышмасына, һәлә сонракы јүзилликләрдә дә хүсусијјәтләрини, дилләрини сахласалар да, ваһид бир дил әтрафында бирләшмәләринә сәбәб олды. Доғрудур, сојларын ваһид дил бирлиги габаглар да вар иди, — бу дил албан дили иди. Бәзиләри албан дилини түрк дилләри групуна аид едирләр. Христианлыгын јайылмасындан сонра јаранмыш гәбиләләр бирлижинин ваһид говушма дили аран дили олды. Албанијада јаранмыш гәбиләләр бирлижинә јалныз јерли сојлар дејил, һәлә II јүзилликдән бураја ахышыб кәлмиш һунлар, сабирләр вә башгалары кими кәлмә сојлар да дахил олмушдур. Һунларын, сабирләрин вә башга кәлмә көчәри сојларын исә һамысы олмаса да, бөјүк әксәријјәти түркдиллиләр иди. Демәк һәлә IV—V јүзилликләрдә јурдумузун гәдим мәскунлары бир халг кими тәшәккүл тапмаса да, артыг бу халгын әсасы һазыр иди. Һәлә там итгисади бирлик јох иди. Бунун јаранмасы исә вахт тәләб едирди.

Сасаниләрин Албанијаны табе етмәси, көчәри сојларын Азербайчана јүрүшләри.

Сасани һөкмдарлары һәлә һакимијјәтә кәлмәләринин илк илләриндә өз бәрәкәтли торпаглары, тәбии зәнкинликләри илә мәшһур олан Албанијаны әлә кечирмәјә чалышырдылар.

Сасаниләр үчүн Албанијанын стратежи әһәмијјәти даһа бөјүк иди. Белә ки, бу дөврдә шималдан Албанија әразисинә, орадан исә Сасаниләр дәвләтинин диқәр әразиләринә мүхтәлиф көчәри сојлар сохулуб гарәт едир, бөјүк дағынтылар торәдирдиләр. Сасани чарлары шималдан Албанија әразисинә јеканә кечид јолу олан Албан дарвазаларыны, јахуд Дәрбәнд кечиди адланан јолу багламаг, беләликлә көчәри сојларын дағыдычы јүрүшләринин гаршысыны алмаг истәјирдиләр. Нәһајәт Албанијаны өзләринә табе едә билмиш Сасаниләр Дәрбәнд кечидиндә манеәләр тикдирдиләр. Сонракы јүзилликләрдә исә Сасаниләр мәшһур Дәрбәнд һасарларыны инша етдирдиләр. Бу тикилиләр көчәри гәбилә басгынларынын гаршысыны бир гәдәр сахладыса да, тамам ала билмәди.

Загафгазијаны, о чүмләдән Албанијаны Бизанс империјасы да тутмага чалышырды. Буна көрә дә чох вахт Загафгазија әразисиндә Иран-Бизанс мүһарибәләриндә Сасаниләрә табе едилмәләринә бахмајараг өз чарлыгларыны горујуб сахлаја билмиш Албан чарлары цәраитдән асылы олараг өз һакимијјәтләрини горујуб сахламаг үчүн саһ бу, каһ да диқәр тәрәфә көмәк едирдиләр. Мүһарибә едән тәрәфләр бир-бириләринә гаршы бу јерләрә басгын едән көчәри әбиләләрин гүввәләриндән дә истифадә едирдиләр.

Сасаниләр Ираны илә Бизанс империјасынын Загафгазијаны әлә кечирмәк уғрунда мүбаризәси 387-чи илдә онлар арасында үлһ мүғавиләсинин бағланмасы илә нәтичәләнди. Бу мүғавиләјә көрә, Албанија вә Иберија чарлыглары Сасаниләр дәвләтинин

кибиндә галды, ермәни чарлығынын эразисини исә өз
ларында бөлүшдүрдүләр.

Гејд едәк ки, Албан чарлығы Сасаниләр Иранына табе едилсә
чарлыг өз мүстәгиллијини нисбәтән горујуб сахлаја билди.
банијанын Ирана табелији формал характер дашыјырды. Бу
рдә Албанија Иранла достлуг әлагәләри јаратмаға чалы-
рды. Албан чары Урнајр Иран шаһы II Шапурун бачысына
әндикдән сонра бу әлагәләр даһа да мөһкәмләнди. Албан чары
Шапурун Ермәнистана гаршы мұһарибәләриндә иштирак
рди. Бу, II Шапурун өлүмүндән сонра Албанија илә ермәни
лығы арасында дүшмәнчилик мұнасибәтләринин давам
әсинә, бу ики чарлыг арасында тоггушмаларын баш вермәсинә
әб олмушду.

387-чи илдә Иранла Бизанс арасында бағланмыш мұтавиләјә
ә. Албанија Ермәнистан тәрәфиндән зәбт едилмиш Арсах вә
и вилајәтини кери алды. V јүзилликдә Ути вилајәти Күрүн сағ
или. Хунанакертдән тутмуш Аразын Күрә говушдуғу јерә
әр узанырды.

Албанијаны илк орта јүзилликләрдә Аран да адландырмыш-
р. Бу ад бә'зән бүтөв Албанијаја, бә'зән исә онун бир һиссәсинә
д едилмишдир; галанлары исә Ширван вә Муган
ландырмышлар. Албан һугушһунасы Мхитар Гош Араны
банијанын бир вилајәти һесаб етмишдир. XIII јүзилликдә
һамыш, шәрләрини Азәрбајчан дилиндә јазмыш ермәни шаири
иг Муган дүзүнү Аран адландырыр, әрәб мәнбәләриндә исә
р—Араз овалығы Аран һесаб едилирди. Биличиләрин
кринчә, Аран топоними ғыпчаг сојларындан бири олан Уранын
ы илә бағлыдыр. II јүзиллијин јунан мұәллифи Плиниј бу сојун
ыны Оран кими тәләффүз едир. Ола билсин ки, түркмәнләрдә
ан Оранисы, гарагалпағларда олан Ораншы этнонимләри дә
мин Аран этноними-топоними илә бағлыдыр. Азәрбајчанын
рик рајонунда, Дағыстанда Аран топонимләри мәлумдур,
зырда да јурдумузда аран сөзү ишләдилир, исти јер, дүзәнлик,
шлаг мәнасыны верир.

Орта әсрләр тарихинин көркәмли тәдгигатчысы Сара ханым
турбәјлинин мұлаһизәсинә көрә һәлә ерамыздан әввәл II
вилликдә, бизим дијарымыза һунларын кәлмәсиндән чох әввәл
уз сојларындан саларларын бөјүк ахыны олмуш, онлар јерли
али илә гајнајыб-гарышмыш вә бу јерә, Албанија эразисинә дә
ран адыны онлар вермишләр. Һазырда да Азәрбајчан дилиндә
ти јер, дүзәнлик мәнасыны дашыјан аран сөзүнү,
дгигатчылар бизим торпагда мәскунлашмыш саларларын дили
ә бағлајырлар, белә һесаб едирләр ки, түркдилли халғлардан
шга, һеч бир халғда аран сөзү јохдур. Онлар Албанијанын
зәнликдә, Мил дүзүндә олан бөјүк бир вилајәтинин—
јтакаранын да адыны Аранла бағлајырлар — Пајтак-Аран.

VII жүзиллијә даир мәнбәләрдә верилән мәлумата көрә Албанијада н бир вилајәт олмушдур. Бу вилајәтләр Күр чајынын һәм сол саһили боју, һәм дә сағ саһили боју. чәнубда Араз чајына гәдәр олан әразини һатә едирди. Вилајәтләрин һамьсы барәсиндә тарих әдәбијјатында мәлумат верилмәдији кими, онларын нә вахт јарадылмасы да мәлум ејил. Бу мәсәләнин тәдгигатчылары да һәмин мәсәләнин үзәриндән үкүтла кечирләр. Лакин долајысы материаллар, јәни бу вилајәтләрин әзиләринин килсә-инзибати ваһид, јахуд јеписколут һесаб едилмәси өстәрир ки, Албанијанын бу инзибати бөлкүсү, Албанијада нәинки ачпәрәстлијин јайылмасы дөврү, һәтта ондан бир гәдәр сонра бу инин онун һәр јериндә бәргәрар олмасы дөврүнә тәсадүф едир.

Албанијанын Камбисена вилајәти Иберија илә һәмсәрһәд олуб, әразиси Алазанла Күрүн сағ ахары арасында, Алазанын Күрә өкүлдүјү јерә гәдәр торпаглары әһатә едирди. Бу әразинин әһалиси сасәң сақлардан, албанлардан вә лпинләрден ибарәт иди. Бәзиләри камбисена илә Сакасенаны ирандилли сојларын "јурду" һесаб едилләр. Бунун исә һеч бир елми әсасы јохдур.

Әчәри вилајәти Гәбәлә вилајәти илә гоншу иди. Әчәри, Гәбәлә вилајәтинин чәнубунда Гарасу вә Кирдиман чајлары арасында иди. Гәбәлә вилајәти исә Лпинјанын чәнубунда, Әчәридән шимала Шәки вә Чолаја гәдәр әразини әһатә едирди. Тәдгигатчыларын икринчә Гәбәләдә хечматикләр, ижимахлар, гларлар, гатлар, I жүзилликдән исә сабирләр, хәзәрләр, булгарлар, барсилләр шайырдылар. Тәдгигатчыларын сон фикри илә разылашмағ илә, белә ки, бизим Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан илләрдә данышанлар бу әразијә даһа габағ кәлмишләр.

Чола вилајәти Хәзәрин гәрб саһилиндә, Дәрбәнд кечидиндән шималыш Бешбармағ дагына гәдәр узанан әразини тутурду. Бу әразидә илк орта әсрләрдә мәскутлар кнјазлығы олмушдур. Тәдгигатчыларын фикринчә, Чола иранмәншәли сөздүр. Һалбуки, тарих әдәбијјатында чол-чул-сул түркдилли сојларын олмасы вә онларын бу әразијә кәлмәси барәсиндә мәлумат вардыр.

Лпинја вилајәти Чола вә Шәки вилајәтләри арасындакы әразини әһатә едирди.

Шәки вилајәти Албанијанын шимал-гәрб әразисини әһатә едирди, гәрбдә вә чәнуб-гәрбдә сәрһәдләри Камбисенаја гәдәр узанырды. Шәкидә албанлар вә утиләрлә јанашы, гәдим илкләрин галыглары да јашайырдылар.

Күр чајынын сағ саһилиндә исә Албанијанын Арсағ, Ути, Пајтакаран вә Сүник вилајәтләри јерләширди. Пајтакаран вилајәти әслиндә кечмиш Каспиана вилајәтинин әразисини әһатә едирди. О, Шимали Азәрбајчан әразисинин — Албанијанын чәнуб-гәрб торпагларыны, Мил вә Муған дүзләринин бир өссәсини әһатә едирди. Бәзи дөврләрдә Атропатенанын шимал-гәрб торпагларыны да өзүндә бирләшдирирди. Каспиана һәлә замандан әввәл II жүзилликдә ермәни чары I Арташес

ейилди. VIII жүзиллијин әввәлиндә Албанија, о чүмләдән Арсаг әбләр тәрәфиндән зәбт едилдикдән сонра Арсагда Мехраниләрин акимијјәти ләғв едилдисә дә, бир жүзилликдән сонра о, өз номинал үстәгиллијини бәрпа етди. Әрәбләрин һакимијјәти дөврүндә осаглылар өз хачпәрәст динини горујуб сахлаја билди. Албан илсәсинин хејли зәифләмәси, ермәни килсәсинин исә Хилафәтлә тифага кирмәси нәтичәсиндә Арсаг әһалисинин хачпәрәстлијин ермәниләрә мәхсус мәнһәбинә кечмәсинә, даһа сонра исә дилләрини гирмәләринә сәбәб олду. Арсаг чамааты ермәниләшдирилди. X жүзилликдә башламыш бу просес XII—XIII жүзилликләрдә баша атдырылды. Беләликлә, X—XIII жүзилликләрдә, ермәниләшдирилдиш Арсаг әһалиси, Албан кнјазлығына дахил олан, өзләри дә куја афгаз дилләри групуна дахил олан әһали дејил. инди бизим анышдығымыз доґма Азәрбајчан дилинин көкүндә дуран дилләрин әһчәләриндә даньшан әһали олмушдур. Арсаг бәрәсиндә ердијимиз бу мәлуматы көтүрдүјүмүз әсәрин мүәллифи исә белә есаб едир ки, Арсагда арсаг дилиндә даньшырдылар. Нә дил иди у? Тәәссүф ки, биз истифадә етдијимиз китабларда бу суала чаваб апа билмәдик. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ермәниләшмә просесинин башланмасындан хејли габаг Арсаг әһалиси дә артыг әшәккүл тапмыш халғымызын — Азәрбајчан халғынын бир һиссәси ди. О дөвр үчүн Арсаг әһалисинин артыг хәзәр, барсил, һун, ути, албан сојлары кими гәләмә алмаг да дүз олмазды. Бу сојлар артыг әшәккүл тапмыш бир халғын тәркиб һиссәсинә чеврилмишдиләр.

Албанија чарлығына дахил олан вилајәтләрдән бири дә Сүник ди. Сүник Албанија әразисинин чәнубунда, гәрбдә Ермәнистан, шималда Арсаг, чәнубда исә Көјчә көлүнә гәдәр узанан бөјүк сәзијә малик иди.

Деодализмин јайылмаға башламасы дөврүндә Албанија шәһәрләри вә јашајыш јерләри.

Биз јухарыда Бақы, Кәнчә, Шәки, Шамаһы, Нахчыван вә с. кими бир сыра гәдим шәһәрләрин үзәриндә дајандығымыздан, онларын бәрәсиндә бир дә даньшыб тәкрара јол вермәк истәмирик. Инди исә илк орта

ерләр шәһәрләри, јашајыш јерләри, онларын адларынын гејдана чыхмасы үзәриндә дајанаг. Бунунла белә, јухарыда анышдығымыз бәзи гәдим шәһәрләр бәрәсиндә дә бурада јери әлдикчә мәлумат вермәли олачағыг.

Мәлумдур ки, чоґрафи адлар тарихән јараныр, мүәјјән тарихи адисәләрлә бағлы олуб халғын һәјаты илә чулғалашыр. Топонимләр дағ-дәрә вә дүзәнликләрин адларына, јәни гидронимләрә, шәһәр вә јашајыш мәнәтәгәләринин адларына, јәни оронимләрә, чај, көл вә дәниз адларына, јәни ојконимләрә әлүнүр. Биз топонимләр-ојконимләрлә јанашы, јери кәлдикчә, бәзи оронимләр вә гидронимләрин дә үзәриндә дајаначағыг.

Истәр гајнаглардан, истәрсә дә мүасир мүәллифләрин ердикләри мәлуматдан белә ајдын олур ки, бизим еранын илк

ликләриндә Албанијанын шимал-шәргиндә, индики Дәр-
лә Губа арасында, даһа дәгиг сөjlәсәк, Бешбармаг дағлары илә
өнд арасында мәскултарын кнјазлығы олмушдур ки, онун да
шәһәри Чола иди. Күман етмәк олар ки, бу кнјазлығы һәлә
ыздан әввәл VII үзилликдә Азәрбајчанын шимал торпағ-
нда мәскуллашмыш мәскултар чарлығынын, бәлкә дә
ашенанын галыгыдыр. Бу кнјазлығын бәш шәһәри Чола
әлиф тајнағларда Чор, Чог, Тсур, Сул да адландырылмышдыр.
VIII үзилликдә Чола Албанијанын дини мәркәзи иди. II—IV
үзилликләрин бәзи Албан чарлары бу шәһәрдә дүнјаја көз
шәһәрлар. Көркәмли алим К. В. Тревер көстәрир ки, "мәскултар
дәнизинин шимал-гәрб саһилиндә, Самурун мәнсәбинин
бунда, V үзилликдә Чор адланан әразидә јашајырдылар". Чор
дәнизинин бәзи тәдғигатчылар ермәни дилиндә олан чор-дәрә сөзү
әлағәләвдирирләр. Бәзи тәдғигатчылар исә лак дилиндә олан
чол, даркин дилиндәки, һәмчинин Памирдә јашајан сојлардан
чол дилиндә олан сор сөзү илә бағлајырлар ки, бу исә дар дәрә
мәнсәбини верир. Дикәрләри һесаб едир ки, әс-Сул дағ кечидинин
чә адыдыр. "Албан тарихи" мүүллифи Чоланы бөјүк шәһәр
дәндирмағла, ејни адда кечидин дә олмасыны гејд едир. Дикәр
мүүллифи Чул барәсиндә бүтүн мұлаһизәләр үзәриндә дајандығдан
а белә гәнаәтә кәлир ки, чол-сул өз мәншәји етибарилә түрк
чүр вә чуваш дилиндә дәрә, гаја мәнәсыны верир вә чол
дәнизинин өз адыны мәнз һәмнин сөздән --- оронимдәв көтүрмүшдүр.
чол тәдғигатчылар бу топоними Иран вә Гағгаз дилләри мәншәли
б едирләр.

чолләнилән мұлаһизәләр, һәгигәтлә сәсләнмир. Белә ки, тарих
кнјазлығында чол топоними барәсиндә даһа мөтәбәр дәлилләрә
адланан мұлаһизәләр вардыр. Көркәмли алим В. В. Бартолд чол
дәнизинин гәдим оғузлардан олан сојун олмасыны сөjlәјир. Гәдим
чоллары Монғолустан олан чоллар, әввәл Арал дәнизи саһилинә
а исә бизим еранын IV үзиллијин орталарында орадан гәрбә,
а сонра исә Хәзәр дәнизинин шәрг саһили илә шимала һәрәкәт
иш вә онун шәрг саһилиндә мәскуллашмыш, өз дәвләтләрини
сүләрләшмәшдүр. Әразиси индики Түркмәнбашы рајонунда олан бу
чәттиш сакинләринин бир гисминин Азәрбајчана, Албанијанын
галына кәлмәси барәсиндә әрәб мүүллифи әт-Тәбәри мәлүмат
вер. О, Албанијанын шимал гоншулуғунда "Сул адланан халғ
әфиндән тутулмуш Хәзәр өлкәсини" гејд едир. Демәк, сул-чол
чолларынын бу јерләрә кәлиб мәскуллашмасына шүбһә јери
шәһәрдыр. Доғрудур, әт-Тәбәри суллары-чолларынын бу јерләрә
кәлмәләри тарихини көстәрмир. Лакин әрәб мәнбәләриндә "Сул
дәнизи", "Сул кечиди", "Сул дарвазалары", "һәмсәрһәд Сул
дәнизи" кими мәфһумларынын ишләдилмәси, сул-чол сојларынын
бу јерләрдә олмаларына, Чола шәһәринин адынын онларынын
кәлмәси илә бағлы олмасына әсәслы сүбүтдур.

Чол-сулдан башга чуллар да адланан бу сојлар сонралар Азербайжан эразисинин башга јерләринә дә јайылмыш, онлар ејни заманда чуллулар да адландырылмышлар. Гарабаг эразисиндә кечмиш Шуша, Зәнкәзур вә Гарјакин гәзаларында бир нечә чуллу топонимләринин олмасы да тәсадүфи дејилдир.

Тәдигатчылар белә һесаб едирләр ки, Дәрбәнд шәһәри, шәһәр салынымамышдан габаг бу јерләрдә тикилмиш истехкамларын әтрафынын мәскунлашмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр, бу јерләрдә Дәрбәнд галасы учалмышдыр. Чола шәһәрини Дәрбәндлә ејниләш тидирәнләр дә вардыр. Әслиндә исә, јухарыда гејд етдијимиз кими, онлар ајры-ајры шәһәрләр олмушдур. Дәрбәнд Чола шәһәриндән кејли сонра салынымышдыр. Дәрбәнд Чола шәһәринин шималында салынымышдыр. Шәһәрин нә вахт салынымасы барәсиндә дәгит мәлүмат јохдур. Эт-Тәбәринин вердији мәлүмата көрә хәзәрләрин 533-чү илдә Албанијаја нөвбәти басгынларындан сонра Сасани һөкмдары Хосров Әнуширәван Дәрбәнд шәһәрини вә галасыны тикдирмишдир. Оун фикринчә галанын тикинтиси 567-чи илдә баша чатдырылмышдыр.

Мәлүмдур ки, Дәрбәнд шималдан Албанијаја, орадан исә Сасаниләрин торпагларына басгын үчүн кечид ролуну ојнамыш вә буна көрә дә оун әтрафында бир нечә сәдд тикилмишдир. Һазырда Дәрбәнддә Чола тәрәфдән кечидин гаршысыны тутмаг мәгсәдилә чәкилмиш, цаглардан башлајараг Хәзәрин ичәриләринә доғру узанан беш һасар мәлүмдур: Абшеронун шималындан кечән Бешбармаг һасарлары, бу һасарлардан 23 км шималд Кишкишчај (Шабран) һасарлары, Торпаг-гала јахынлығында, Самур чајынын шималындакы һасар, Дәрбәнд һасарлары, бир дә Дәрбәнддән шималдакы һасарларын галыглары. Мүтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, бу һасарларын һамысыны Сасани һөкмдарлары чәнубдан башлајараг шимала доғру узатмышлар.

Ерамыздан әввәл әсасы гојулмуш шәһәрләрдән данышанда Бакынын јанындан кечмәк олмаз. Тәдигатчыларын мәлүматына көрә археоложи тапынтылар вә Гобустан јайласындакы гајаүстү тәсвирләр сүбүт едир ки, Абшерон јарымадасы вә Бакы һалә неолит дөврүндән инсан мәскәни олмушдур. Бакы адынын етимолокијасына кәлдикдә исә о барәдә фәрзијјәләр мүхтәлифдир. Әрәб мүәллифләри Бакынын адыны "Бакуһ", "Бакуја", "Баку", "Бадкубә" кими, европалылар исә "Бахов", "Бака", "Баку" вә с. кими тәләффүз етмишләр. Бүтүн Бакы сөзүнүн етимолокијасы барәсиндә дејилмиш сөzlәрә јекун вурмуш орта јүзилликләр тарихинин көркәмли тәдигатчысы Сара ханым Ашурбәјли даһа дүзкүн, әсл елми нәтичәјә кәлмишдир. О һесаб едир ки, Бакы ејни адлы түркдилли сојун адыны дашыјыр, јәни шәһәри бакылылар соју салмышдыр. Бу сојла јанашы мәрдләрин ады Бакынын Мәрдәкан кәндинин адында горунмушдур.

V јүзилликдән Азербайжанын шималында, Шабран чајынын сол саһилиндә, Хәзәр дәнизинин јахынлығында чәнубдан шимала доғру олан тичарәт јолунун үстүндә учалмыш Шабран шәһәри сонракы јүзилликләрдә өлкәнин мүһүм тичарәт вә сәнәткарлыг

эзләрindən биринә чеврилмишдир. Бә'зи рәвәјәтләрә көрә
ран ики сөздән "шәб" вә "ран" сөзләрindən јә'ни гаранлыг вә
мәкан сөзләрindən ибарәтдир, мәнасы исә гаранлыг јер,
ләмәк үчүн јердир. Дикәр мүлаһизәнин тәрәфдарлары исә
ран топонимини сабир сојларынын ады илә бағлајырлар ки,
мүлаһизәләр һәгигәтә даһа чоһ ујғундур. Белә ки, шәһәрин
инмасы сабирләрин бу әразижә кәлмәләри илә ејни вахта
үр. Һәм дә, көрүндүјү кими, шабран сөзү сабир сөзү илә даһа
һәнкдир.

Әлк орта әсрләрдә мөвчуд олмуш Азәрбајчан шәһәрләрindən
и дә Мәһранабатдыр. Бу шәһәрин харабалары һазырда
бағда, Мардакерт рајонунун 15 километрлијиндә, онун шимал-
гиндәки галын мешәликдәдир. Шәһәрин харабаларыны јерли
аат Ана шәһәр да адландырыр. Археологларын мәлүмат-
ына көрә шәһәр һәр ики тәрәфдән сылдырым гајаларла әһәтә
олмушдур. Шәһәр мөһтәшәм гала ичәрисиндә олмушдур.
һәрин мүдафиәсини даһа да мөһкәмләндирмәкдән өтрү
инлыгдакы дағын зирвәсиндән башлајараг шәһәр һасарларына
һәр сал гајалары јарараг ики метр дәринлијиндә мүдафиә
кәрләри дүзәлдилмишдир. Гәрибә бурасыдыр ки, шәһәрин бир
абидәләри - сарајлар, бә'зи мөһтәшәм биналар, мәишәт
дәләри шәһәрин харабалары ичәрисиндә тохунулмамыш
мышдыр. Кәнардан бахана елә кәлир ки, шәһәр чамааты һеч
шејә тохунмадан бу јерләри тәрк едиб кетмишдир. Шәһәрин
и һасарлар үстүндә олан көзәтчи мөһтәгәләрindən биринин
арында олан дашын үзәриндәки јазы илә мүәјјән едилмишдир.
јазыдан мәлүм олур ки, шәһәри Мәһран салмышдыр. Ашағыда
д едәчәјимиз кими о, 30 мин аилә илә VI јүзилликдә Азәрбајчан
пағларына кәлмиш, Кирдиман галасы илә јанашы Бәрдә
һәринин јахынлыгында, сәфалы јердә бу шәһәри салмышды.
инголларын Азәрбајчана јүрүшү заманы бу шәһәр өз
өмијјәтини итирмишдир. Анчаг о, јашајыш мәскәни кими XVI—
VII јүзилликләрә гәдәр галмышды.

Азәрбајчанда Муған ады алтында һәм шәһәр, һәм дә бөјүк дүз
олмушдур. IX јүзиллик әрәб мүәллифи Ибн Хордадбей Хәзәр
низи саһилиндә Дәрбәндлә Әрдәбил арасында Муған шәһәринин
ыны чәкир. Тарихи әдәбијатда Муған ојконимини вә оронимини
лә ерамыздан әввәл VI јүзилликдә јашамыш һекатај Милетли
V јүзиллик мүәллифи Геродотун гејд етдији мјуклар сојуну
ғлар сојунун ады илә бағлајырлар. Һәмин мүәллифләр бу
азидә мјукларын—муғларын олмаларыны гејд едирләр.
дгигатчыларын бәзиләринин фикринчә мјук-муғ вә Иран
лләриндә чәм көстәричиси олан "ан" сонлуғунун бирләшмә-
ндән Муған Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан дилә аид
понимдир, белә ки, Муған етноними һунларын тәркиб һиссәси
олмуш, IV јүзилликләрдә Муған—Мил дүзләриндә мәскунлашмыш-

лар. Һазырда Азәрбајчан әразисиндә Муған топоними вә ороними јаранмышдыр. Лакин дикәр тәдгигатчылар һесаб едирләр ки, Муған топоними илә бағлы он үч ојконимин олмасы, онларын јайылма әразисинин нә гәдәр бөјүк олмасыны көстәрир.

Илк орта әсрләрдә Азәрбајчанын шимал торпагларында да мәскунлашмыш сабирләр—суварлар сојларынын ады илә бағлы топонимләр вардыр. Онларын V—VI јүзилликләрдә, бәлкә дән ондан габаг бу јерләрә кәлмәләри күман едилир. Хосро Әнуширәванын (531—579) бу јерләрә он мин сувар айләси көчүрмәси мәлумдур. О да мәлумдур ки, 576-чы илдә Албанија әразисинә тохулмуш Бизанс гошунлары суварларла растанлашмышдылар. Адыны гејд етдијимиз Биләсувардан башга Азәрбајчанын шимал-шәрг һиссәсиндә Гала-Сувар вардыр, кечән үзилликдә бурада Суварлы кәнди дә вар иди. Шәкидә Баш Күнкүл кәндинин бир мәнәлләси инди дә Суварлар мәнәлләси адыны горујуб сахламышдыр.

Азәрбајчан топонимикасында һазырда Дағыстанда јашајан түркдилли аварларын да изләри галмышдыр. Һазырда Азәрбајчанда Аваран ојконими вардыр. Һәмдуллаһ Гәзвини (XVI јүзиллик) Күрәјанын мәнәбиндә Абар шәһәринин олмасыны көстәрир. Бу јер индики Салјан шәһәринин јерләшдији саһә илә ујғун кәлир. VI үзиллијин Бизанс мүүллифи Менандр Шимали Гафгаз әразисиндә дунсал сојунун олмасыны гејд етмишдир. Арашдырычыларын биқринчә, Салјан топоними һәммин аваран сојларындан салларынды илә бағлыдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Күрчүстанда Салиети (күрчүчә ети јер дәмәкдир, дәмәк салиләрин јери) Иранда Саллы вә Салиан ојконимләри вардыр.

Азәрбајчанда Јунан, Һунан, Һунаракерт кими адлар дашымыш, әсасы VI јүзиллијин икинчи јарысында гојулмуш шәһәр олмушдур. Бу шәһәр-галаны Һунлар салмышдылар. Азәрбајчанда Һунларын ады илә бағлы икинчи шәһәр Ағһундур. Бу шәһәр Муған дүзүнүн чәнубунда олмушдур.

Һунларын салдығы шәһәрләрдән бири дә Халхалдыр. Индики Азах вә Агстафа шәһәрләри зонасында салынмыш бу шәһәр-гала һәлә III јүзилликдән Албан чарларынын гыш игәмәткаһы олмушдур. Халхал топониминин мәнәсы мал-гара үчүн шәһәрләнмиш јер, ағылдыр. Көрүнүр, бу јердә шәһәр салынмазан габаг мал-гара сахламышдыр.

Әрәб мүүллифи Ибн Хордадбей Варсан шәһәрини гејд едир вә бу Бәрдәдән 140—160 км, мәсафәдә, Ибн Хордадбейдән бир гәдәр әвәл јашамыш Ибн Фәттаһ әл-Һәмәдани Варсаны Муған шәһәри илә Бејләган арасында јерләндирир. Әл-Куфи јазыр ки, әрәб әскәрдәси әл-Чәрраһ 730—731-чи илләрдә "Шәки вишәјәтиндән чыгып Бәрдә галасына кәлди, даһа сонра орадан Бејләган адлы шәһәрә, сонра исә Варсан шәһәринә кәлди". Көрүндүјү кими, адлары билән мүүллифләрин һамысы Варсаны шәһәр кими гәләмә

ләр. Башга бир тэдгигатчы исә һесап едир ки, Варсан гәдим аҗчан сөзүдүр. III-IV жүзилликләрдән мөвчүддүр, өзү дә јер — оҗконимдир. Оун фикринчә бизим еранын илк жүзил-риндә Азәрбајчан әразисинә кәлмиш, дилләри Азәрбајчан илә бағлы Варсан сојларынын ады илә, Варсан этноними илә дыр. Көркәмли алим З.Бунјадов јазыр ки, Варсан шәһәр дејил. ыдыр. О, әрәб вә түркдилли мәнбәләрә истинад едиб гејд едир арсан ја бүтөвлүкдә Азәрбајчанын, јахуд оун азы јарысынын ыр вә бу әразидә дилләри Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан о јашамышлар.

банијанын илк орта жүзилликләрдә әсасы гојулмуш оләриндән бири дә Агоғлан шәһәридир. Ути вилајәтиндә иди. мәркәз олмушдур. Шәһәрин салындыгы әразидә ерамыздан дә јашајыш олмушдур. Амарасын тарихинә хүсуси әсәр һәср ц мүәллифин фикринчә, хачпәрәстлијин јајылмасына гәдәр, асда ерамыздан әввәл IV—II жүзилликләрдә атәшпәрәстләрин ди олмуш, бизим еранын IV жүзиллијиндә хачпәрәстлик маға бацлајандан, бу динин јајылма мәркәзләриндән биринә илмишдир.

Шәһәрин ады барәсиндә фикирләр мүхтәлифдир. Ону ермәни оләри Амаре, Амарен, Амарас адландырырдылар. Јерли әһали Агоғлан адландырыр. Бәзи мүгәхәссисләр Агоғлан адынын асдан габаг мөвчүд олмасыны гејд едирләр.

Мәлүмдүр ки, һунлар Муганын чәнубунда Ағһун шәһәрини ышлар. Бу шәһәрин дәгиг јери һәләлик мәлүм дејилдир. ин ону әрәб мәнбәләриндә ады чәкилән Баласакан шәһәри ејниләшдирирләр. Һәтта белә бир мүлаһизә дә вардыр ки, саканлар һун сојларындан бири олмушлар. Бүтүн бу һизәләри кәтирмәкдә мәгсәдимиз Агоғлан шәһәринин чын да һунларла бағлы олмасы фикринин әсаслы олмасыны әјәнләрин фикринин һәгигәтә ујғун кәлмәсини көстәрмәкдир. ун шәһәри, Агоғлан шәһәри — охшарлыг бөјүкдүр. Мәлүм-ки, гәдим түрк дилиндә һун — адам, инсан демәкдир. Бу ајыш, гәдим јашајыш јеринин, дини мәркәзин илк орта тәрдә шәһәр һалына дүшмәси вахты она һунларын ад мәси илә бағлыдыр.

Качмаз адлы јашајыш јеринин салынмасы тарихи вә Хачмаз ониминин етимолокијасы дәгиг мәлүм дејилдир. V жүзилликдә амыш Фавст Бузандлы һун гошунларынын тәркибиндә матик сојунун адыны чәкир. Еһтимал етмәк олар ки, Халмазын һечматик сојунун адындан көтүрүлмүшдүр, бу этнонимин ады ихән дәјишиклијә уграјыб Хачмаз шәклини алмышдыр.

Коранбој топониминин јаранмасы Коран сөзү илә бағлыдыр. ан сөзүнә бој сонлугунун әләвә едилмәси, һәмин көк вә килчинин түрк мәншәли олдугуну сүбут едир. Бој сөзү гәдим ылы мәнбәләрдә гәбилә, тајфа ады илә бағлы олан оба, кәнд,

мәһәллә мәнасында ишләдилмишдир. "Китаби-Дәдә Горгуд"у мүгәддәмәсиндә дә бу сөз ишләдилер: "Рәсул әлеҗһиссәлә заманында бојат бојунда Горгуд ата дерләр бир әр гонду". Бој сөз илә әлагәдар башга јер адларынын јаранмасы һәмин әразид Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан дилдә данышан сојлары јашадыгларыны көстәрир. Азәрбајчан әразисиндә бој сөзү илә бағлы Бојат, Бојәһмәдил, Бојәһмәдли, Бојханлы јер адлары мөвчуддур. Бу топонимләрин, илк нөвбәдә Коранбој топониминин јаранма тарихи барәсиндә дәгиг бир сөз сөјләмәк чәтиндир. Лакин бу топонимләри Азәрбајчан әразисиндә Азәрбајчан дилинин гәдим ләһчәләриндә данышан сојларын күтләви ахыны заманында, јәни VII јүзилликдә габаг мејдана чыхмасы шүбһә доғурмамалыдыр.

Албанијадакы шәһәрләрдән Хәзәр дәнизи јахынлығында Самур чајындан тәхминән 10 км шималда харабалары галмыш адыны дәгиг билмәдијимиз шәһәри көстәрмәк олар. Дүзәнликдә нәһәнк галанын чиј кәрпичдән һөрүлмүш һасарлары учалыр Шәһәрин бир тәрәфиндә гәср вардыр. Шәһәрин саһәси 100 һектардан чох олмушдур. О, икигат һүндүрлүјү 20 метрә, ени 10—15 метрә чатан торпаг сәдлә әһатә олунмушдур. Һәмин сәддин архасындакы 25 метр ениндә, 4—6 метр дәринликдә хәндәкдән о тајда шәһәр һасарлары учалырды. Археологлар шәһәрин күчәләринин, бурадакы биналарын сәлигә, планла тикилмәсини гејд едирләр. К. В. Тревер гејд едир ки, шәһәрдә ашкар едилмиш сахсы мәмулаты ерамыздан әввәлки сон јүзилликләрә, јени еранын илк јүзилликләринә аиддир. Бәзи алимләр инди јерли чамаатын Торпаггала адландырдыгы бу шәһәри. Птолемејин Касија вә Албан (Самур) чајлары арасында јерләшдиридији Албан шәһәринин харабалары һесаб едирләр. Бу харабалары Чола шәһәринин галыглары һесаб едәнләр дә вардыр.

Азәрбајчан әразисиндә доғма дилимизлә бағлы топонимләрдән бири дә Бакы јахынлығында вә Зағатала рајонунда олан Сабунчи јашајыш јерләридир. Сәфәви шаһы Һүсејнин (1694—1722) бир ферманындан белә мәлум олур ки, о заман Аранда, Муганда вә Ирәван әтрафында Азәрбајчан дилиндә данышан отуз алты сојдан биринин ады Сабунчи олмушдур. Демәк, Сабунчи топонимләринин адлары Сабунчи етноними илә бағлыдыр. Сабунчиләр нә вахт һәмин јерләрдә мәсқунлашмышдылар? XIX үзиллијин мәлуматына көрә, Бакы гәзасына дахил олан гырхдан артыг кәндин хејли һиссәси, о чүмләдән Сабунчи кәндинин әһалиси азәрбајчандилли дејилди. Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Сасани һөкмдарларынын бу јерләрә көчүрдүкләри ирандиллиләр Сабунчидә дә јерләшмишдиләр. Јерли әһали ја сөчүб башга јерә кетмиш, јахуд да кәлмәләр ичәрисиндә иримишләр, јәни өз дилләрини итирмишләр.

Дејиләнләрдән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, истәр Бакы әтрафындакы, истәрсә дә Зағатала јахынлығындакы Сабунчи

әри һәлә ерамызын илк жүзилликләриндә Төвчуд олмушлар. Чи сојунун ерамызын илк жүзилликләриндә Азербайчан синдә мәскунлашмыш азербайчандилли сој бирләшмәләринин нын тәркибиндә олмасы барәсиндә фикир сөйләмәк чәтиндир. харыда адлары чәкилмиш шәһәрләрин һамысынын характер чәһәтләри вар иди. Бу шәһәрләрин характерик чәһәт-дән бири дә о иди ки, онларын һамысы һасар ичәрисиндә Бу шәһәрләрин чохунун һасарларынын кәнарында да әһали ырды. Әһали әсасән кәнд тәсәррүфаты вә сәнәткарлыгыла ул олурду. Шәһәрләрин бәзисиндә пул зәрб етмәк үчүн ана да вар иди. Бу дөврдә Азербайчан шәһәрләринин Иран, истан, Чин вә башга өлкәләрлә тичарәт әлагәләри вар иди. ррләрдә јашајан һаким синфин нүмајәндәләринин ејни да галалары вә гәсрләри дә мөвчуд иди. Онлар гала вә әри шәһәрә басгынлар заманы гачыб кизләнмәк вә мүдафиә магдан өтрү тикдирмишдиләр. Мәсәлән, VII жүзилликдә ә шәһәри Бизанс гошунлары тәрәфиндән мүһасирәјә анда Бәрдә әјанлары, һаким синфин нүмајәндәләри гачыб синин гала вә гәсрләриндә кизләнмишдиләр.

Әдим Азербайчан дили илә бағлы топонимләрдән данышаркән бағ үзәриндә дә дајанмамаг олмаз. Мүтәхәссисләрин синчә, бу ад вилајәтә онун тәбии шәраити илә ујгун олараг лмишдир. Гара гәдим Азербайчан дилиндә бөјүк мәһасын-р. Гафгаз силсиләси дағларынын һәмин һиссәси мејвә ары, онун давамы олан саһәни бәзәк ағачлары әһатә етдији она Гарабағ, јәни бөјүк бағ ады верилмишдир. Һазырда байчан торпагынын чәнубунда олан Гарадағын ады да буна н олараг верилмишдир.

Азербайчан әразисиндә кәнд вә башга јашајыш јерләрини ламаг олар ки, онларын адлары Азербайчан әразисиндә тарихин әлиф дөврләриндә мәскунлашмыш, дилләри бизим Азербайчан синин көкүндә дајанан сојларын адлары илә бағлыдыр.

Әдим теле этноними, дәли формасында Азербайчанын бир чох нимләриндә-топонимләриндә горунуб сахланмышдыр. Дәлләр, агушчу, Дәлимәммәдли, Тәрсдәлиләр вә с. XIX жүзилликдә азербайчанда доггуз Дәлләр топоними олмушдур. Дулу этноними Азербайчанда Тулу (Балакән рајону), Туллар (Ханлар рајону), аг (Губа рајону), Тулма (Лерик рајону) адларында ламагдадыр. Шаһбуздакы Тиркеш, Кәлбәчәрдәки Тиркешвәнд, аздакы Тиркеш ојконимләри Тиркеш этноними илә бағлыдыр.

Азербайчан әразисиндә он чарлығы. Сон заманлара гәдәр тарих әдәбијјатында Азербайчанын шимал торпағларында јалныз Албан чарлығынын олмасы фикри вар иди. син инди белә мүлаһизә вар ки, Албанија әразисинин шималында, дән шималда. Албан чарлығына табе олмајан мүстәгил чарлығы ушдур. Бу фикир орта әср албан тарихчиси Муса

Каланкајтуклунун "Албан тарихи" əсəриндə дə вар вə китабы мўəллифи ону оногурларын чарлыгы адландырыр. Бу чарлыгы əразиси индики Губа, Гусар, Хачмаз районларындан тутмуш чəнуə доғру Бешбармаг дағларына гəдər узанырды. Бу чарлыгын I јузилликдə јаранмасы зəнн олунур. Бу чарлыгы мəскутлар чарлыгы адландырырлар. Чол шəһəri чарлыгын баш шəһəri иди. I јузиллијин 30-чу иллəриндə бу чарлыга Санатрук башчылыг едирд. О дəфəлэрлə һунларла бирликдə Албанија вə Ермəнистини сохулмуш Пайтакаран шəһəрини əлə кечирмишди. Орта зєрлəрдə јашамыш бир мўəллиф јазыр ки. Санасен "өз сəрһəддини, бөјүк Күр чајыны кечərə Ермəнистана сохулду. Онун атлы алајларынын сајы-һесабы јох иди. Онлар өзлəri дə гошунларынын сајыны мўəјјəнлəшдир билмирдилэр. Һəмин мўəллиф јазыр ки. Санасен бүтүн өлкəн (Ермəнистаны-- III) бир ил өз əллəриндə сахлады".

§ 3. Азəрбајчанда истиглалијəт уғрунда мўбаризə

Истəр Атропатена, истəрсə дə Албанија үч јузилликдən чох Сасан əсарəтинə мəруз галмышлар. Сасани һөкмдарлары халгы сөзүн əс мəнасында гарəт едир, мұхтəлиф веркилэрлə онлары сојурду. Кəндлилəрин бечəрдиклəri мəһсулун үчдə бирини хəрəч ады ил онларын əллəриндən алырдылар. Əввəлчə мəһсулла топланылан бə веркинин бир һиссəсинин пулла өдəнилмəsi кəндлилəрин вəзијəтини даһа да ағырлашдырырды. Бүтүн əһалидən верки јығылырды. Һəминин сənəткарлардан вə тачирлəрдən топланан бəч адланан верки чамаата ағыр јүк иди. Бүтүн бу веркилəрдən əлавə əһали илии мўəјјəн күнлəрини дөвлəтин хејринə ишлəмəли иди. Бу əмəр мұкəллəфијəти кар адланырды. Веркилəri топлајан мəмурлар əһалидən нəзəрдə тутулан веркидən артыг јыгыр, өзлəri үчүн мəнимсəјирдилэр. Верки јығылан заман баш верən зоракылыгы кəстəрмəк үчүн тəkчə буну гејд етмəк кифəјəтдир ки. кəндлинин верки јығылана гəдər өз мəһсулундан истифадə етмəјə, һəтта бағында јетишдирдији мєјвədən бирчəсини дə олса дəриб өз ушагына вермəјə ихтијары јох иди.

Јухарыда кəстəрдик ки, Сасани һөкмдарлары шималдан һүчүм едən кəчəri сојларын јүрүшлəринин гаршысыны алмаг үчүн Дəрбəнд кечидиндə манеəлэр, һасарлар тикдирдилэр. Бу, чох бөјүк тикинти кўлли мигдарда вəсаит вə ишчи гүввəsi тəлəб едирди. Сасанилэр бүтүн бу вəсаити Албанија чамаатындан алмагла јанашы, онлары Һəмин тикинтидə ишлəмəјə дə мəчбур едирдилэр. Албан тарихчиси Муса Каланкајтуклу јазыр ки, "Иран һөкмдарлары Гафгаз дагы ил бөјүк Шəрг дəнизи арасындакы гурғуну тикмəк үчүн веркилэр топламагла вə мұхтəлиф материаллар јағмагла өлкəмизи тағəтдən салмышлар".

Бүтүн Азəрбајчан əразисинин — Атропатена вə Албанијанын бир дөвлəтин тəркибиндə олмасынын мұсбəт чəһəти дə вар иди.

ки, бу гәдим Азәрбајчанын ики парчасынын әһалиси
ында тәсәррүфат вә мәдәни јахынлашма үчүн мүәјдән
ит јарадырды. Јакин Сасани һөкмдарлары нәинки бу
лашмаја мане олур, ејни заманда јерли әһалини әсрләр боју
дығы јерләрдән башига јерләрә көчүрүр, онлары дидәркин
р, онларын јурдуна фарслары јерләшдирирдиләр. Сасани-
н бу көчүрмә сijasәтиндән мәгәдләри јерләрдә өзләринә
јаратмаг иди. Мәсәлән, Сасаниләр Албанија әһалисинин
и һиссәсини, хусусән Күрсәһили; торпагларда, о чүмлөдән
еронда вә ондан шималда јашајанлары Орта Асијаја
рмүш, онларын јеринә Ирандан көчүрүлән хејли фарс
унлашдырмышдылар. Бу көчүрмәләрин нишанәләри Азәр-
анда инди дә галмагдадыр. Бақы кәндләри әһалисинин чоху
вахтлара гәдәр татлар иди. Сасаниләр бу көчүрмәләрдән ејни
анда шималдан Сасаниләр әразисинә сохулан көчәри сојлара
ны мүбаризәдә истифадә едирдиләр.

Сасаниләрин атыр верки, көчүрмә сijasәти, әһали үзәриндә
мү чамаатын наразылығына, һиддәтинә сәбәб олур, онларын
ә касасыны долдурурду. Атәшпәрәст Сасаниләрин хачпәрәст
нларын динини сыхышдырмасы да бөјүк нарахатлыг вә
азылыг доғурурду. Сасаниләр албанлара ачыг-ачыгына тәзиғ
гәрир, онларын христиан мәбәдләрини дағыдыр, јериндә
түшт мәбәдләри јарадыр, орада атәшпәрәстлик рәмзи олан од
дырырдылар. Христианлыгдан атәшпәрәстлијә гајытмаг истә-
виләрә диван тутулурду. Белә бир шәраит әһалини чана
ирмишди. Үсјав үчүн һәр шеј һазыр иди. Үсјан аловунун
мага баишламасы үчүн гыгылчым исә Сасаниләрин Загафгазија
мәләриндән, о чүмлөдән Албанијадан зорла атлылар јығмалары
у. Сасаниләр белә сүвариләри јығараг шәрг сәрһәдләринә—
са Асијаја көндәрирдиләр. Бу сүвариләрин бир чоху Орта
јада дөјүшләрдә һәлак олур, вәтәнә гајытмырды. Она көрә дә
ил сүвариләрин көндәрилмәси матәмә чеврилирди. 450-чи
дә белә бир вахтда, јәни сүвариләр топлајыб Орта Асијаја
дәрмәк чәнди заманы үсјан башланды. Бу үсјан тәкчә
банијаны дејил, Иберијаны да, Әрмәнијәни дә бүрүдү. Халхал
һәри (индики Газах шәһәри јахынлығында олуб) јахынлы-
дакы дөјүшдә, үсјанчылар сәјча аз олмаларына бахмајараг
сани гошунлары үзәриндә гәләбә чалдылар. Бир орта әср
әллифи јазыр ки, дүшмән гошунларына елә диван тутулмуш,
ардан о гәдәр адам олдүрүлмүшдүр ки, Агстафа чајынын сују
омызы рәнкә бојанмышды. Үсјанчылар Албанија торпаглары-
н чох һиссәсини дүшмәндән тәмизләдиләр. Дәрбәнд кими
һкәмләндирилмиш шәһәри дә азад етдиләр. Сасани һөкмдар-
ы Албанијаја јени, даһа бөјүк гошун көндәрирди. Үсјан-
ларла Сасани гошунлары арасында олум-дирим дөјүшү
шлады. Бу дөјүшү тәсвир едән орта әср тарихчиси јазырды:

"Һәр ики тәрәф һазыр оландан сонра, бөжүк гәзәблә вә амансызлыгла бир-биринин үзәрләринә атылдылар. Һәр ики тәрәфин бағыртысы ғара булудлардан гопан көј курултусуна бәнзәјирди. Дәһшәтли сәсләрдән дағлар-дәрәләр титрәјирди. Сажсыз-һесабысыз дәбилгәләрдән вә силаһлардан көз гамашдырычы шүә әкс олунурду, көзләри гамашдырырды. Дејүш чох узун чәкди, артыг гаранлыглашырды, гаранлығын дүшмәсинә азгалырды. Чохларына өлүм гисмәт олду. Сағ галанлар дағларә сәпәләндиләр вә мешәләрдә мөвгә тутдулар. Онлар дүшмәнлә растлашанда онларла вурушу давам етдирдиләр".

Сасани гошунлары сажча үсјанчылардан хејли чох идиләр. Һәм дә даһа јахшы силаһланмышдылар. Онлар үсјаны јатырмаға мүвәффәг олдуларса да, әһалинин ирадәсини гыра билмәдиләр. 457-чи илдә Албанијада јени үсјан башлады. Бу үсјана Албан чары Ваче башчылыг едирди. Үсјанчылар Дәрбәнд шәһәрини әлә кечирдиләр. Лакин Сасаниләр бу үсјаны да боға билдиләр. Сасани һөкмдарлары Вачени Албан чарлығындан кәнар етдиләр. Сасаниләрин бу тәдбири дә Албанија чамаатынын ирадәсини гыра билмәди. Онлар мүбаризәни отуз илә јахын давам етдирдиләр. Сасани һөкмдарлары күзәштә кетмәјә, Албанија чарлығыны бәрпа етмәјә, Вачаганы Албан чары елан етмәјә мәчбур олдулар.

Албанијанын сјјаси мүстәғиллијинин артмасы.

Бачарыглы, узагкөрән Вачаган Албан чарлығыны әлә кечирәндән сонра Сасаниләрин асылылығындан там азад олмаға, Албан чарлығынын сјјаси мүстәғиллијини мөһкәмләндирмәјә киришди. Вачаганын бу фәалијјәти өлкәдә тәсәррүфат һәјәтинын чаңланмасына да тәсир кәстәрди. Сасани зүлмүндән чана дојмуш, үсјан етмиш әһалинин хејли һиссәси, үсјанлар атырыландан сонра тәғибләрдән јаха гуртармағ үчүн дағларә, гошунларын әли чатмајан јерләрә чәкилмәјә мәчбур олмушду. Бу исә тәсәррүфатын зәифләмәсинә кәтириб ныхармышды. Вачаган әһалинин тәғиб олмајачағыны билдириб, онлары өз ишләри илә — кәнд тәсәррүфаты вә сәнәткарлыгла мәшгул олмаға чағырды. Албан чарлығынын мөһкәмләнмәсинә килсә дә көмәк едирди. Вачаган атәшпәрәст каһинләри тәғиб едир, јени килсәләр тикдирир, бу килсәләрин нәздиндә мәктәпләр ачырды. Вачаган Албан килсәләринин әһали арасында тәсиринин даһа да күчләндирмәк мәгсәдилә 488-чи илдә индики Ағдам рајонунун әразисиндә олмуш Агуен кәндиндә килсә мәчлисини топлады. Ири феодалларын вә али руһаниләрин сүмајәндәләринин иштирак етдији бу мәчлис атәшпәрәст дәтләрини гадаган етди, мүлки вә чинајәт ишләри үзрә мөһкәмә һүгугуну руһаниләрин ихтијарына верди вә с. Албан рајонларынын сјјаси бирлијинин күчләнмәси." Албанија

әтинин нүфузунун артмасы, христианлығын рөвач асы, албан сояларынын бирлижинин даһа да тәмләnmәсинә гәбиләләрарасы Аран дилинин даһа кениш, тәм мөвгә тутмасына сәбәб олду. бу исә Азәрбајчан ынын сонрақы јахын јүзилликләрдә тәшәккүл тапмасы атылмыш мүнүм аддымлардан бири иди.

дәк һәрәкаты. V јүзилликдә Сасаниләрин һакимијјәти алтында олан бүтүн башға Шәрг өлкәләри феодал зүлмүнә мәруз галмышды. Азәрбајчанда да ли күтләләринин вәзијјәти дөзүлмәз иди. Феодаллар алыгла јашајан кәндлиләри өзләринә табе едир, онларын тагларыны әлләриндән алырдылар. Ағыр веркиләр лиләр үзәриндә дөзүлмәз јүк олмушду. Бүтүн бунлар әт алтына алынмыш күтләләрин бөјүк наразылығына б өлурду. Бу илләрдә Азәрбајчанын чәнуб торпагларында вермиш ачлыг вәзијјәти даһа да ағырлашдырды вә бу әтли халг һәрәкатынын башланмасына сәбәб олду. V иллијин 80-чи илләриндә башламыш бу һәрәкәтә Мәздәк бир нәфәр башчылыг едирди. Халг арасында бөјүк мөт саһиби олан Мәздәк дејирди ки, аллаһ не мөтләри үчүн јаратмышдыр, бу не мөтләр чамаат арасында бәр бөлүнмәлидир. Лакин адамлар бир-биринә гаршы мөтсизлик едирләр. Она көрә дә варлыларын әмлақы ырын әлләриндән алыныб јохсуллар арасында бәрабәр нмәлидир. Мәздәкин бу тәлими ичмачы кәндлиләр ында кениш јайылды, онлар һәрәкәтә гошулдулар, иликлә Мәздәк һәрәкатына сәнәткарлар, шәһәр уллары, һәтта бәзи кичик вә орта торпаг саһибләри дә улдулар. Лакин бу һәрәкатын әсас һәрәкәтверичи әсини кәндлиләр тәшкил едирдиләр. Мәздәкиләр ыларын тәсәррүфатларына басгынлар едир, онларын акларыны өз араларында бөлүшдүрүрдүләр. Бир чох ы торпаг саһибләри вә тачирләр Мәздәкиләр ыкатынын гурбаны олдулар. Мәздәкиләр һәрәкаты 40 илә ин давам етди. Һәрәкатын бүтүн башчылары, о чүмләдән дәк өлдүрүлдү. Мәздәкиләр һәрәкатынын 80 минә гәдәр иракчысы Сасани һөкмдарларынын тәғибинин гурбаны у. Мәздәкиләр һәрәкатынын мәғлуб олмасына бахмајараг дәкин ады сонрақы јүзилликләрдә дә Иранын вә рбајчанын һафизәсиндә јашады. Мәздәкилик сонрақы ырдә Азәрбајчанда баш вермиш азадлыг һәрәкатына өлү тәсир көстәрди.

Мәздәкиләр һәрәкаты јатырылдыгдан сонра феодал зүлмү а да күчләнди. Феодалларын ичмалары өзләринә табе етмәси, а торпагларыны әлә кечирмәси һаллары даһа да артды. Бу ырдә феодал торпаг саһиблији там үстүн мөвгә тутду. Дини

идарэлэр, һәмчинин Газакадакы атәшпәрәстләрин баш мәбәдинин торпаг саһәләри даһа да кенишләнди. Сасани һөкмдарларынын Иранда, о чүмләдән Атропатена вилајәтиндә кечирдикләри верки ислаһаты кәндлиләрин онсуз да ағыр олан вәзијјәтини дөзүлмәз етди. Бүтүн Сасаниләр дөвләтиндә торпаглар өлчүлүб сијаһыја алынды. Бу торпагларда јашајан вә верки верән кәндлиләр мүәјјәнләшдирилди вә онларын үзәринә мәһсулла дејил пулла өдәнилән веркиләр гојулду. Кәндлиләр бу веркиләри ил боју үч вахт әрзиндә өдәмәли идиләр. Бүтүн бунлар Атропатенада феодализмн бәргәрар олмасыны көстәрир.

Бу дөврдә Албанијада феодад мүнасибәтләри өз инкишаф сәвијјәсинә көрә Атропатенадан нисбәтән керидә галса да, бурада социал-игтисади һәјатда феодализм артыг там һаким мөвге тутмушду. Бурада да торпаглар артыг феодадларын мүлкијјәтинә чеврилди. Шәхси мүлкијјәт һүгуу о гәдәр кенишләнмишди ки, һәтта феодад торпагыны башгаларына багышлаја билирди. Торпаглары бечәрән кәндлиләр исә феодадлардан асылы олуб, торпагдан истифадә етмәк мүтабилиндә онлара веркиләр верир вә мүкәлләфијјәтләрдә дашыјырдылар.

Бунлар исә, јәни мүлкијјәт һүгуу вә кәндлиләрин феодад асылылығы феодад социал-игтисади мүнасибәтләринин көстәричиләридир.

§ 4. Азәрбајчан VI—VII јүзиллијин әввәлләриндә. Кирдиман дөвләти

Көчәри сојларын
Азәрбајчана
јүрүшләри.

VI јүзиллијин орталарында Албан чарлары јенә өз һакимијјәтләрини итирдиләр. Албанија Атропатена, Ермәнистан илә бирликдә Сасаниләрин јаратдыгы дөрдүнчү чанишинлијин тәркибинә дахил олды. Бу чанишинлијин баш шәһәри Газака шәһәри олды. Халк күтләләри үзәриндә Сасани мә мурларынын зүлмү даһа да артды. 571 — 572-чи илләрдә Албанија чамааты үсјан етдисә дә бу үсјан тезликлә јатырылды. Веркиләр даһа да артырылды. Белә бир шәраитдә шималдан — Дәрбәнд кечидиндән Албанијаја ахышан көчәри сојларын гарәтчи басгынлары әһалинин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырды. Јухарыда гејд етдик ки, һәлә II јүзилликдә Албанијаја һунлар һүчүм етмишдиләр. V јүзиллијин сонларында һун сојларындан сабирләр вә гушанлар басгынлар етдиләр. Онларын бу басгыны VI јүзиллијин әввәлләриндә дә давам етди. Албанијаја басгын едән сојларын бир чоһу өлкәни гарәт едик кери гајытмыр, бу торпагларда мәскунлашырдылар. Сасани чарлары һәмин сојлардан, хүсусилә, сабирләрдән, онлардан сонра бу јерләрә сохулмаға чалышан башга сојлара гаршы, һәмчинин Бизанс империјасына гаршы мүһарибәләрдә истифадә едирди. Орта әср мүәллифинин вердикләри мәлүмата көрә түркдилли

ирләр олдугча дөјүшкән халг иди. VI жүзиллијин сонладан Албанијаја түркдилли хәзәрләрин арды-арасы кәсилмә-јүрүшләри башланды. Хәзәрләр Хәзәр дәнизинин шималында әттли дөвләт јаратмышдылар. Бу дөвләтин әразиси Азов изинә, Крыма гәдәр узанырды. О вахтлар Итил адланан Волга нын ашагы ахары да хәзәрләрә мәхсус иди. Бизим дилимизә миш Хәзәр дәнизинин ады да онларын ады илә бағлыдыр. буки, башга халгларын чоху Хәзәр дәнизини Каспи дәнизи андырырлар. Јухарыда гејд етдијимиз кими бу ад даһа имдир вә дәнизин гәрб саһилиндә, онун чәнуб-гәрбиндә кунлашмыш, бу јерләрин аборикенләри, бәзи тәдгигатчы-ын түкдилли һесаб етдикләри каспиләрин ады илә бағлыдыр. Хәзәр дөвләтинин јахшы силаһланмыш гошуну вар иди. дөвләтин башчысы хаган адланырды вә тарих әдәбијјатында бу пәтдән сөһбәт кетдикдә биз чох вахт Хәзәр дөвләти сөзләрилә л, Хәзәр хаганлығы сөзрилә растлашырыг. Хәзәрләр ики жүз гәдәр Чәнуби Рус чөлләринин саһиби олмушлар. Сасани Иран дәти, Бизанс империјасы, VIII жүзиллијин әввәлләриндән исә б хилафәти хәзәрләрлә арды-арасы кәсилмәјән мүһарибәләр ишләр.

Хәзәрләр тез-тез әтраф торпаглара, о чүмләдән Азәрбајчана ынлар едирдиләр. Хәзәрләрин бир гисми гарәт етдикләри мөтләрлә кери гајыдыр, дикәрләри исә Албанијада мәскун-ырдылар. Албанијаја сохулмуш хәзәрләрин вә сабирләрин гисми исә Орта Асија көчәриләринин Шимали Гафгаза, Волга ылләринә һүчумларынын гаршысында дајана билмәјиб, аннијаја сығынмаг үчүн кәлир, бурада галырдылар. Сасани лары онлара мане олмур, Албанија әразисиндә јурд салмага вә верирдиләр. Сасани һөкмдары I Хосров 10 мин хәзәр вә ири Албанијада вә гоншу әјаләтләрдә мәскунлашдырмышды. әрләр әсасән Күрүн сол саһилиндә, Гәбәлә јахынлығында тәшдирилмишдиләр. Бир Сурија мүәллифинин вердији мәлу-а көрә, V—VI жүзилликләрдә Албанијада түрк дилиндә ышан он үч сој, о чүмләдән һунлар, сары оғурлар, булгарлар, хәзәрләр, савирләр, оногурлар јашајырдылар. Бу сојлар јерли ли илә гајнајыб-гарышмыш вә Албанија әразисиндә түрк ләри үстүн мөвге тутмушдур.

өдимән дөвләти. VII жүзиллијин 20-чи илләриндә Бизанс—Иран мүһарибәләри јени вүс'әт алды.

Иран һөкмдары II Хосров Бизанс империјасы илә 591-чи илдә адыгы мүгавиләјә көрә она күзәштә кетмәјә мәчбур олдуғу паглары кери алмаг үчүн бөјүк гошунла Бизанс үзәринә ыш етди. Бизанс империјасынын пајтахты Константинополу күкә алтына алды. Лакин бу гәләбә ғыса мүддәтли олду. 623-илдә Бизанс императору 120 минлик гошунла һүчума кечди. рбајчан әразиси Иран — Бизанс мүһарибәләринин әсас јери-

нә чеврилди. Бу исә Азәрбајчан әһалисинә баһа баша кәлди, онларын тәсәррүфатлары, евләри дағылыр, чох вахт исә чаван гыз вә огланлары әсир апарырдылар. Азәрбајчанын чәнуб горпагларыны, Газаканы, Нахчываны зәбт етмиш Бизанс императору Иракли Албанија сәрһәдләринә јахынлашыб тәслим олмағы тәләб етди. Албан кнјазлары тәслим олмагдан бојун гачырараг дағлара чәкилдиләр. Бизанс гошунлары исә ирәлилә әрәк Бәрдәни әлә кечирдиләр, Тәртәр чајы саһилиндә гышла маға дајандылар. Сасани Ираны бөјүк гошунла Ираклинин үзәринә јериди. Бизанс гошунлары Нахчывана доғру кери чәкилмәјә, бурадан исә Аразы кечиб өз јурдларына гајытмалы олдулар. Лакин Бизанс императору Азәрбајчандан әл чәкмәк фикриндә дејилди. О, өз планларыны һәјата кечирмәк үчүн Хәзәр хаганлығы илә иттифаг бағлады. Хәзәрләрин илк һәдәфи Чола шәһәри олду. Онлар мөһкәм гала һасарларын әһатәсиндә олан шәһәри алдылар, ушаг вә гочалара, гадынлары белә аман вермәдиләр. Игамәткаһы Бәрдәдә олан Сасани мәрзбаны өлкәни башына бурахыб гачды, бәрдәлиләр мүтавимәтин јерсиз олдуғуну көрүб тәслим олдулар. Хәзәрләр бурадан Тифлис үзәринә јеридиләр. Хәзәрләр Күрүн һәр ики саһили боју бөјүк әразини зәбт етмиш вә јүз илә јахын бу јерләри өз әлләриндә сахлаја билмишдиләр. Өлкәни гарәт едиб кери чәкилмиш хәзәрләр 628-чи илдә јенә Азәрбајчана сохулдулар. Албанија әразисини әлә кечирдиләр. Әһалинин хејли һиссәси дағлара чәкилмәјә мәчбур олду. Онларын арасында узунмүддәтли әсирликдән сонра вәтәнә гајытмыш Албан католикосу Виро да вар иди. Хәзәр хаганынын атлылары өзләрини Вироја чатдырдылар, она дини башчы кими тәслим олмағы, Албанијаны бу јолла гарәтдән хилас етмәји мәсләһәт көрдүләр. Виро Чраберт галасына кәлди, әјанлары, кнјазлары топлајыб Хәзәр хаганынын тәклифләрини онlara билдирди. Мәчлисә топлананлар бу тәклифи гәбул етмәји, Хәзәр хаганынын јанына Виронун башчылығы алтында өз елчиләрини көндәрмәји гәт етдиләр, ону күлли мигдарда гијмәтли һәдиј-јәләрлә јола салдылар. Тәртәр чајы саһилиндә мәскән салмыш Хәзәр хаганы Вирону һөрмәтлә гаршылады. Виро Хәзәр хаганынын тәклифини гәбул етди, әсирләри кери гајтармаға мүвәффәк олду. Һәмин ил Албанијада дәншәтли гытлыг олду, ачлыг башлады. Албан тарихчиси Муса Каланкајтуклунун вердији мәлүмата көрә, Албанија әһалиси ачлыгдан, бунун нәтичәсиндә јаранмыш хәстәликләрдән чох әзијјәт чәкди, хејли өлән олду.

Сасани Ираны Албанијанын, үмумијјәтлә, Загафгазијанын хәзәрләр тәрәфиндән зәбт едилмәси илә һесаблашмаг истәмир, хәзәрләрлә Иран арасында тез-тез тоғгушмалар баш верирди. Бир јанданда Иран — Бизанс мүһарибәләри давам едирди. Иран—Бизанс мүһарибәси, нәһајәт онларын арасында сүлһ мүтавиләси бағланмасы илә баша чатды. Бу мүтавиләјә көрә,

Әнистан Бизанс империясынын һакимијјәти алтына кечди. Эрбајчан исә Сасаниләр Иранынын тәркибиндә галды. Бизанс империясы илә мұһарибәләр. әсарәт алтына алынмышларын мұбаризәси Сасаниләр дәвләтини хејли зәифләтди. Бу айтдә Албанијада азадлыг мејлләри хејли күчләнди. Гәлә VI ин сону— VII әсрин әввәлләриндә 30 мин айла илә Ирандан анијаја кәлмиш, Шамхорчајын шәрг ахарында вә Кирдиман чајы илиндә мәскунлашмыш Меһран өз кичик кнјазлыгыны тымшыды. Сасани Иранынын зәифләмәсиндән истифадә едән Иранын нәсли Меһраниләр өз әразиләрини хејли кенишләндиләр, бир гәдәр сонра исә Бәрдәни әлә кечириб өз мәткаһларыны ораја көчүрдүләр. Кирдиман дәвләтинин — анијанын ән көркәмли һөкмдары Чаваншир (638—680) олмушдур. Чаванширин варисләри өзләрини араншаһлар адландырырдылар. Албанијанын мүстәгиллији илә барышмаг истәмәјән Сасани һөкмдары гошун көндәрди. Албанлары силаһландырмыш Чаваншир Сасани гошунлары үзәриндә гәләбә чалды, чохла гәнимәт вә җәһәзә әлә кечирди. Лакин иранлылар икинчи дәфә дә гошун итдиләр. Бу дәфә вурушлар дағларда баш верди. Чаваншир бу әрәб дә гәләбә газанды. Өз инадындан дәнмәјән Сасани һөкмдарлары һүчумлары давам етдирдиләр. Белә басгынлардан сонра Чаванширин Бәрдәдә олмамасындан истифадә едән иранлылар онун анасыны вә гардашларыны әсир апардылар. Чаванширдән хәбәр тутан Чаваншир кери чәкилән Иран гошунларыны тәрбиә едә-едә Күрчүстан сәрһәдләриндә Күрү кечди, иранлыларын аңлылары мәғлуб етди, аңчаг дөјүшләрдә башындан јараланды. Чаваншир Иран әрија чары илә иттифаг бағламыш Чаваншир Ути вилајәтинә итдиләр, орада олан Иран гошунларыны сыхышдырды. Иранлылар Чаваншир аңаг тәклиф етдиләр. Сүник кнјазынын васитәчилији илә Чаваншир аңланмыш бу мұгавиләјә көрә иранлылар Албанија әразисиндән анијаја итдиләр. Чаванширин әсир алынмыш анасыны вә гардашларыны анијаја аңаг етдиләр.

Бу дөврдә Азәрбајчанын шимал торпағларында башга бир дәвләт— Ширваншаһлар дәвләти јүксәлирди. Ширван шаһлығынын тәдигатчысы Сара Ашурбајли белә гәнаәтә кәлмишдир ки, мүстәгил, бәзи ширваншаһларда исә јарымасылы Ширван шаһлығы VI јүзилликдә артып чықуд иди. Ширван һәлә Шәрги Загафгазија Сасани һөкмдарларынын һакимијјәти алтында олан заман Сасани шаһы I Хосров Әнуширәван Хәзәр саһили вилајәтләри түрк көчәри һөкмдарынын јүрүшләринә гаршы гојмаг мәгсәдилә Ширванда асылы һөкмдарлыг јаратмышдыр. Орта әсрдә јашамыш әрәб мүәллифләри Чаванширлар ки, I Хосров Әнуширәван Загафгазија өлкәләриндә бир нечә шаһлар тәјин етмишди ки, онлардан бири дә Ширваншаһ иди. Бәзи мұғавиләләрә көрә, Ширван шаһлығы 510-чу илдә Сасаниләр Мәскут аңлылығыны сүгута уғратдыгдан сонра јаранмышдыр. Орта әсрләрдә Ширваншаһ мұғавиләләр Хәзәр дәнизинин гәрб саһилиндә, Күрдән

тэргэ догру, Агсу саһилинэ гэдэр Албанија эразисини Ширван дландырдылар. Ширван шаһлығы эразисиндэ ширванлыларла анашы, һунлар, хэзэрлэр, каспилэр, ижмахлар, печенеглэр, аскултар кими түркдилли вэ башга сојлар да мәскун идилэр.

Ширванла демэк олар ки, ејни вахта Шәки кнјазлығы да үстәгиллик әлдә етди.

Тәсәррүфат һәјаты Азәрбајчанда феодал истәһсал мүнасибәт-вә мәдәнијет. леринин бәргәрар олмасы, онун шимал ррпагларында мүстәгил кнјазлығын јаранмасы өлкәнин игтисади һәјатына тәсир етди. Бу дөврдә әһали сүн и суварма тәтбиг етмәклә кинчиликлә, малдарлыгла мәшгул олурду. Балыгчылыг хејли инкишаф етмишди. Абшеронда ибтидаи үсулла да олса нефт ыхарылып, дуз истәһсал олунурду. Нефтдән чырагларда истифадә идилди. Азәрбајчана барама гурду тохуму Чиндән кәтирилмишди. Металләри ритмә иши дә бу вахт хејли инкишаф етмишди. Металл Албанијанын өзүндә вар иди. Ипәк вә јун парча тохумаг кениш рөвәч алмишди. Тохучулугун әсас мәркәзләри Бәрдә вә Дәрбәнд, Гәбәлә вә Шәки шәһәрләри иди. Тәсәррүфатын инкишафы шәһәр һәјатынын анланмасына, јени шәһәрләрин мејдана чыхмасына сәбәб олду. Бу дөврдә Азәрбајчанын Тәбриз, Газака, Дәрбәнд, Шабран, Шамахы, Гәбәлә, Шәки, Кәнчә, Бәрдә, Бејләган, Нахчыван шәһәрләри мәшһур иди. Бу шәһәрләр сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләри идиләр. Азәрбајчан шәһәрләриндә сәнәткарларын һазырладыглары бәзәк ејләри, ев әшјалары нәинки өлкәнин өзүндә, онун сәрһәдләриндән анарда да мәшһур иди. Сәнәткарлыг мәмулаты ихрач да олунурду. Азәрбајчан тачирләри Гиндистанла, Чинлә вә башга өлкәләрлә тичарәт әлагәси сахлајырдылар. Шәһәрләрин чохунда пул зәрб едән рбханалар вар иди.

Шәһәрләрлә јанашы кәндләрдә дә сәнәткарлыг, хүсусилә рлчачылыг инкишаф едирди. Орта әср мүәллифләри Азәрбајчан халчаларынын кејфијјәтини чох јүксәк гијмәтләндиридиләр. Кәндләрдә гыз-кәлинләрин демэк олар ки, һамысы рлчача тохумагы бачарырдылар. Шәһәрләрдә олдугу кими, кәндләрдә дә сахсы габлар истәһсал едән, тохучулугла мәшһур олан сәнәткарлар вар иди.

Сөһбәт кедән дөврдә Азәрбајчанын өзүнәмәхсус олуб гоншу рлчачыларла гаршылыгылы тәмасда инкишаф едән мүәдәнијјәтиндә көзәчарпачаг наилијјәтләр әлдә едимишди. Һәлә ерамызын п әввәлиндә Атропатенада гәдим Иран јазысы јайылмышды. рдүштлүјүн— атәшпәрәстлијин мүтәддәс китабы олан "Авеста" һләви әлифбасы илә јазылмышдыр. V јүзиллијин әввәлләриндә һәрфдән ибарәт олан албан әлифбасы јарадылды. Бу әлифбанын индики ермәни вә күрчү әлифбасы илә охшарлығы рдыр. Минкәчевирдә апарылмыш археоложи газынтылар маны даш вә сахсы габ үзәриндә һәкк олунмуш албан јазысы ркар едилмишдир. Белә мүлаһизәләр вар ки, һәлә I јүзилликдә

н әлифбасы олмушдур. Ерамыздан әввәл I жүзилликдә Албан Орисин Помпејә мәктуб көндәрмәси мәлумдур. II иликдә албан һөкмдарларынын Рома башчыларына мәктуб асы барәсиндә гајнагларда мәлумат верилир. V жүзилликдә дән әлифбанын јарадылмасы Албанијанын мәдәни һәјатында мүнүм һадисә иди. Әлифба тәртиб олунандан сонра нијада әсасән әјанларын вә руһаниләрин балаларынын углары мәктәпләрин шәбәкәси кенишләнди, дини китаблар үмә олунду. Албанларын өзләринә мәхсус тәғвими вар иди. 3 ајдан ибарәт олуб, 12 ајын һәр биринин 30 күн, бири исә 5 д 6 күн олурду. Јени ил исә бурада августун 28-дә танырды.

II жүзилликдә Албанија тарихинин јазылмасына башланды. Албанијанын Бәрдә јахынлығында олан Каланкајтук кәндиндә а ишығына көз ачмыш Муса Каланкајтуклу "Албанија тари- ин биринчи һиссәсини јазды. Албанијада поезија, мәрмәрлыг, өсәнәтин диқәр саһәләри инкишаф етмишди. Албанија шаири дақ мәшһур иди. О, албан чары Чаванширин фачианә мүнә һәср олунмуш мәрсијә тәрздә шәр јазмышды. Албанија ту өлкәләрлә мәдәни әлагәләр сахлајыр, бурада гәдим Шәрг, чинин Рома вә Јунаныстан әдәбијатчы вә мәдәнијјәти пәләри јайылып, тәрчүмә олунараг нәшр едилирди.

С ә н ә д

АЛБАН САЛНАМӘЧИСИ ДӘРВӘНДИ ТҮРК-ХӘЗӘР ГОШУНУНУН ТУТМАСЫ БАГТЫНДА

Әһали онләрын үзәринә јеријән дәрәһин дәршәтли тәһлуқә төрәтдијини б горхујә дүшдү. Күчлү сәрраст атычылар көрүндүкдә әһалинин тәшвиши да артырды, бу атычылар долу кими онларын үзәринә төкүлүб, абырсыз ач кими онларын үзәринә атылып, онлары шәһәрин күчә на мејданларында ајырдылар.

Онларын көзүндә нә көзәл, нә гәшәнк, нә дә чаван киши вә гадынлара рәһм иди; һәтта јарарсыз, зәрәрсиз, шикәст гочалары да раһат бурахмырдылар; анмыш аналарыны гучаглајан ушаглары көрдүкдә дә онларын үрәјинә рәһм ирди. Гызышан гамышлығы од дүшән кими, онлар да бир гапыдан кириб о гапыдан чыхырдылар...

§ 5. Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү

Азәрбајчан халгынын сојкөкүнүн вә тәшәккүл тапмасынын әнилмәси тарих елмимизин гаршысында дуран әң зәрури әблемләрдән биридир. Бу мәсәләнин елми, тәрбијәви әһәмијјә- илә јанашы, сијаси әһәмијјәтини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз. Бизимлә гоншу Иран тарихчиләри белә һесаб едирләр ки, XI иллијә гәдәр нә Азәрбајчан мәһфуму, нә дә Азәрбајчан халгы ыб: куја јалныз Иран вә XI әсрдә кәлмә сәлчуғлар тәрәфиндән

зорла түркләшдирилмиш иранлыларын бир һиссәси мөвчүдимиш. Тәәссүф ки, бу гүсурлу консепсия мұхтәлиф шәкилдә узун мүддәт Азәрбајчан тарихшүнаслыгына да сирајәт еләјиб. Индинин өзүндә дә бәзи тарихчиләр тәрәфиндән мүдафиә олунур. Бурадан суал мејдана чыхыр: сәлчуглар өз дилләрини нә үчүн Иран әһалисинә дејил, мәһз Азәрбајчан әһалисинә гәбул етдирмишләр? Бәс онлар нә үчүн ишғал етдикләри Азәрбајчанла гоншу өлкәләри дә түркләшдирмәјибләр? Мәсәлә бурасындадыр ки, онлар тутдуглары өлкәләрә фәрг гојмурдулар. Әввәлән, сәлчугларын башчылары өз дилләринә гаршы лагејд иди. Белә дејилсә, сәлчуг сарајында дөвләт мәсәләләринин һәллиндә һаким дилин фарс дили олдуğunu нә илә изаһ етмәк олар? Икинчиси вә башлычасы исә, сәлчуглар Азәрбајчанда гоһум дил мүһити илә растлашмышдылар вә сонралар сәлчуглар сајча аз олдулары, еләчә дә мәдәни инкишафча јерлиләрдән гат-гат ашағы сәвијјәдә дурдуглары үчүн онларла гајнајыб-гарышмыш, јерли әһали арасында ассимилјасияја уграјараг, етник просесләрин кедишиндә иштирак етмишләр.

Мәлумдур ки, бу вә ја дикәр халг јүзилликләр боју давам етмиш сој бирләшмәләринин гајнајыб-гарышмасы, онлар арасында дил бирлијинин мејдана чыхмасы илә јараныр. Демәк биз илк нөвбәдә торпагларымызда јашамыш сојларла, онларын дил мәнсубијјәти илә таныш олмалыјыг.

Һәлә ерамыздан әввәл үчүнчү минилликдә, икинчи миниллијин лап башлангычында шумер вә гәдим аккад дилләриндә гәртиб олунмуш миhi мәтнләрдә јурдумузун чәнуб һиссәсиндә ашајан сојларын адлары чәкилир. Бу мәтнләр шумер вә аккад арларынын һәммин торпаглара, улу әчдадларымызын мәскәнәринә басгынлары илә бағлы олмушдур.

Ерамыздан әввәл икинчи миниллијин сону — биринчи миниллијин әввәлләриндә Азәрбајчан торпагларында бир сыра сој бирләшмәләри мәскун идиләр. Онларын әксәријјәти јерли олуб лап гәдимдән бу әразидә јашајыр, дикәр груп исә, мән сәлмә сојлары дејил, јерли сојлары нәзәрдә тутурам, мұхтәлиф сәбәбләр үзүндән бу әразидән узаглашмалы олмушлар. Бу сонунчу сојларын бәзиләри узун јүзилликләрдән сонра јенидән өз әввәлки јурдларына гајытмышдылар. Сәлмә сојлар да һәмчинин, онларын да бәзиләри бизим јурдумузда мәскунлашмыш, дикәрләри исә узаглашмаға, ашаға торпаглара кетмәјә мәчбур олмушлар. Бу просес бағгында сөһбәт ачдығымыз дөврдән габаглар да баш ермишди. Бәзи тәдгигатчылар белә һесаб едирдиләр ки, түркдилли сојларын улу нәсилләринин илк мәскәни Өн Асия олмуш, орада, онун гәрб торпагларында мәскун олан шумерләрлә гоншу олмушлар. Бу мәсәләнин тәдгигатчылары әстәрирләр ки, шумерләрлә гоншулуғда мәскунлашмыш

дилли сојларын дилләри илә шумерләрин дилләринин биринә гаршылыгы тәсири олмушдур. Онлар буну һәр дилдән кәтирдикләри охшар сөзләрлә тәсдиг едирләр. Ар һесап едирләр ки, сонракы жүзилликләрдә Өн Асијада амыш бир чох сојлар, хусусән түркдиллиләр шәргә, Орта ја торпагларына һәрәкәт етмиш, бир нечә жүзилликдән а исә онларын әкс миграсија просеси башламыш, онлар дән јахын вә Өн Асијаја, һәмчинин Азәрбајчан пагларына кәлмишләр.

Бу китабын II фәслинин I параграфы мәнз Азәрбајчан зисиндә мәскун олмуш сојлара һәср едилдијиндән бурада мәсәлә үзәриндә дајаныб тәкрара јол вермәк истәмирик. Мәмин параграфда һәм јерли, һәм дә кәлмә гәдим сојлар, арын дил мәнсубијјәти барәсиндә әтрафлы мәлумат илмишдир. Орада данышыланлардан ишгуз-сакларын дил субијјәти мәсәләси үзәриндә бурада да гысача сөһбәт чагыг. XIX жүзилликдә вә XX жүзиллијин әввәлләриндә әр Авропа, истәрсә дә рус тарихшүнасларында ишгуз арыны бәзиләри бүтөвлүклә, бәзиләри исә бу сој ләшмәсинә дахил олан бәзи сојлары түркдилли һесап рләр.

Пап бу јахынларда, 1989-чу илдә Түркијәдә чап олуиуш ларымыз" адлы ири һәчмли китабда гејд едилир ки, саклар ики түркләрдир. Бурада Кири мәглубијјәтә угратмыш, рбајчанда мәскунлашмыш сакларын һөкмдары Томирис сак мдары Алп Әр Туганын гызы һесап едилир¹.

Мүасир тарих әдәбијјатында бир чох ишгузшүнаслар ишгуз- ы ирандилли һесап едирләр. Онларын әлләриндә олан јекәнә ут-дәлил ономастика материаллары — ишгуз чарларынын, он- ын аллаһларынын адлары, етнонимләр, толонимләрдир. Бу мастика материалларыны тәдгиг еләјән алимләрин фикринчә, арын ачылышы Иран дилләринә ујгун кәлир. Анчаг ишгузлар д етдијимиз кими, ијirmi сојдан ибарәт олмушдур. Әлбәттә, арын ичиндә ирандиллиләр дә олмушдур вә чох күман ки, ин ономастика материаллары мәнз онлара аиддир.

Башга алимләр исә күлли мигдар тајнаглара иснад едиб ггалары тәрәфиндән ирандиллиләр групуна дахил едилән мастика материалынын бир чохунун түрк мәншәли олмасыны ут етмишләр.

Көркәмли алим, академик В.В.Бартолд "Түркмән халгы ихинин очеркләри" китабында јазыр ки, "IX жүзиллијин биринчи јарысына аид олан Мәһәммәд Харәзмийин илк әрәб рафи әсәриндә Птолемејин ики ишгуз өлкәсиндән биринчиси әрбдәки "түркләр торпагы" илә, икинчиси, шәргдәки "тугуз-

¹ *Адил Ерөл. Адларымыз, Анкара, 1989, сәһ. 199.*

узлар торпагы илэ ејнилэшдирилир. Көрүндүјү кими о, Толомејин адларыны чөкдији һәр ики ишгуз өлкәсини гәдим азәрбајчандиллиләрә аид едир.

Көркәмли алим А. Н. Бернштамын бу барәдәки фикри чох араглыдыр: "Түрк этнокенезинин гитаверичи мүнһити била-васитә һун чәмијјәти олмушдур. Сонунчуларын исә билаваситә сәләфләри ишгуз чәмијјәти олмушдур. Истәр Асија, истәрсә дә Авропа һунлары ишгуз көкү үстүндә көк атмышлар. Һунлары түркләрлә әлагәләндирән нәзәријјә ишгузлары да түркләр адландырмаға јол ачыр"

И. В. Пјанков адлы ишгузшүнас јазыр ки, ишгузлардан олан маскетләр, массакетләр дејәндә "түркләр" нәзәрдә тутулур. Мәшһур түркшүнаслар Вамбери, Геза, Гуун, А.Над вә башгалары һесаб едирләр ки, гәдим "гиммирләрин вә ишгузларын бир гисми түркдилли олмушлар".

VI јүзилликдә јашамыш бизанслы мүәллиф Менандр јазыр ки, "Гәдимдә түркләрә саклар дејирдиләр." Симокатта адлы дикәр һунан мүәллифи јазыр ки, "инди Гафгазда вә шималда јашајан ишгузлар барәсиндә даньшачағам.. бу түркләр..." Көрүндүјү кими о да саклары түркдилли һесаб едир. О сәһвән саклары ишгузлар адландырыр, онун көстәрдији әразидә, артыг гејд етдијимиз кими, мәһз саклар јашајырдылар.

Р. Г. Латам адлы бир тәнгигатчы јазыр ки, "коман скифләри, массакетләр, саклар, печенегләр, хәзәрләр, һунлар өз мәншәләри "тибарилә түркдүрләр вә буну сүбут етмәјә еһтијач јохдур". Көркәмли алим Всеволод Миллер јазыр ки, "бәзи мүәллифләрин саклар адландырдығлары чар скифләри түркдилли олмушлар". Геродотун "Тарихи"ни нәһир етмиш мütәхәссис белә һесаб едир ки, Азәрбајчанда јерләһимин саклар түркдилли олмушлар.

Көркәмли Азәрбајчан јазычысы вә алими Чәмәнзәминли Алпатај, Гузатај, Октабај, Бугатај кими ишгуз-сак адларыны һисал кәтирәрәк онлары түркдилли һесаб едир.

Тәссүфлә гејд етмәлијик ки, тарихимизин һансы дөврүндән доғма Азәрбајчанымызын әразисиндән инди гонушдуғумуз. даньшдығымыз дилдә, јахуд онун ләһчәсиндә даньшан һансы ојларын јашамаларыны, мәскун олмаларыны билмирик. Јухарыда гејд етдик ки, Азәрбајчан әразисиндә мәскун олан бәзи ојларын бизим даньшдығымыз дил групуна даһил олмалары барәсиндә мүлаһизәләр вардыр. Анчаг бу мүлаһизәләр һәләлик, һасән мүлаһизә олараг галыр. Сакларын исә һәм дил тәнсубијјәти, һәм дә Азәрбајчан әразисиндә нә гәдәр кениш аһәдә мәскун олмалары, демәк сонрадан тәшәккүл тапмыш салғымызын тәлејиндә әһәмијјәтли рол ојнамасы мәлүмдур. Јери гәлмишкән гејд едәк ки, сакларын ады илә бағлы јухарыда адларыны чөкдијимиз башга топонимләр дә Азәрбајчанын түхтәлиф јерләриндә галмагдадыр.

рих әдәбијјатында мидијалылары да азәрбајчанлыларын
ары кими гәләмә вермәк чәһдләри олмушдур. Лакин тама-
адындыр ки, ирандилли мидијалылар бу торпаглара һәлә
ыздан әввәл IX јүзилликдә Шәргдән гәсбкарлар кими кәл-
Өн Асијаны әлә кечирмиш, бурада өзләрини мөһкәмләт-
ән сонра өз дәвләтләрини јаратмыш, гоншу әразиләри, о
әдән, Мидија чары Киаксарын һакимјјәти дөврүндә (625—
гәдим Азәрбајчан — Манна торпагларыны тутмушдулар,
а Мидија дәвләтинин бир әјаләтинә чеврилмишди.
ыздан әввәл VII јүзиллијин сонлары — VI јүзиллијин әввәл-
ндә гүдрәтли дәвләтә чеврилмиш, Ассирија вә Урарту
әтинин мәғлубијјәтә уғратмыш, Гәдим Шәргин ән гүдрәтли
әти олмуш Мидијанын сәрһәдләри мүтәхәссисләрин фикрин-
ичик Асијада Гызыл Ирмаг (Галис) чајына, чәнубда Иран
әзинә, шималда исә Араз чајына гәдәр узанырды. Гәдим
бајчанын Араз чајындан шималдакы торпаглары бу
әтин тәркибинә дахил дејилди. Мәлумдур ки, һәмин әразидә
ыздан әввәл IV јүзилликдән башлајараг Албан чарлығы
мышды. Бәс ерамыздан әввәл VI јүзиллијә гәдәр Ассирија
рарту кими гүдрәтли дәвләтләри диз чөкдүрмүш бөјүк фатәһ
сарын јүрүшү заманы Араздан шималдакы Азәрбајчан
аглары кимләрин һакимијјәти алтында олмушдур? Һәләлик
саллара чаваб верә билмир, онларын үстүндән сүкутла
рләр, садәчә олараг бу барәдә мәлумат јохдур, јазмагла
јәтләнирләр. Һалбуки, бу суала чаваб вермәк о гәдәр дә
н дејилдир. Јухарыда гејд етдик ки, Азәрбајчанын шимал
агларында һәлә ерамыздан әввәл VI јүзилликдә мәскутлар
ун идиләр, әлбәттә, бурада јерли сојлар да јох дејилди.
кутлар бу әразидә өз дәвләтләрини јаратмыш, Әһәмәни
дары Кири мәғлубијјәтә уғратдыгдан сонра да, шүбһәсиз ки,
торпаглары тәрк едиб кетмәмишдиләр. Демәк, Киаксарын
рли јүрүшләри дөврүндә дә, Киаксардан сонракы Мидија
дары Астиагын һакимијјәти дөврүндә дә, Әһәмәниләрин
мијјәтинин илк илләриндә дә, Кири өлдүрүлмәсиндән сонра
әскутлар бу әразидә јашамышлар. Артыг охучуја мәлумдур
мәскутлары саклар да адландырмышлар. Сакларын бу
идә чарлыг јаратмалары чарлығын — Сакасенанын, јахуд
ашенанын әразиси көркәмли мүтәхәссис алим И. М. Джа-
вун фикринчә шималда Күр чајынын сағ ахарындан тутмуш
ки Кәнчә вә Газакдан, чәнубдан Урму көлүнүн саһилләринә
р узанырды. Бу дәвләтин адыны инди дә Шәки топони-
јуб сахламагдадыр. Бу шәһәр Шакашена адланмыш, илләр
бирини, јүзилликләр јүзилликләри әвәз етдикчә баш вермиш
сформасија нәтичәсиндә Шакашен топони-
Шәки шәклини
мышдыр. Чох күман ки, индики Закатала да өз адыны сак
ниминдән алмышдыр — Сака-тала, сакларын јашадыглары

саһә. јер. Белә күман етмәк олар ки. Кириң һакимијјәти дөврүндә. Әһәмәниләр бу дөвләтин — Сакасенаның Урму саһили торпағларыны зәбт етмиш, мәскут-саклары Араза доғру сыхышдырмышлар. Саклар о заман бу торпағлардан чыхыб кетмәмиш. Араза саһилиндә јашамышлар. Тарихин атасы адландырылан Геродот е.ә. V јүзилликдә сакларын адыны чәкир. Әһәмәниләр дөвләтинин јаратдығы инзибати бөлкүдә онларын бир группуну X, дикәр группуну исә XV даирәјә дахил едир. һәр икиси дә Араз чајы боју онун сағ саһилиндә — бир гисмини гәдим Азәрбајчаның мәскутлары каспиләрлә бирликдә, дикәр группуну исә Париканија вә Шимали Мидија илә. Муған дүзү гәдимдән Баласакан ады алтында ән гәдим заманлардан мәлумдур. бу исә сакларын јашадығлары дүзәнлик мәнасындадыр. Бу топонимин-оронимин һәлә бизим ераның III јүзиллијиндә вә ондан сонра да мәлум олмасы бу әразидә сакларын һәлә дә мәскун олмаларына сүбүтдур. II јүзиллијин мүәллифи Диониси Пернегет јазыр ки скифләр Хәзәр дәнизи саһилиндә мәскун идиләр. Онлардан сонра бураја һунлар, сонра каспиләр, даһа сонра дөјүшкән албанлар кәлирләр. Адларын ардычылығындан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Диониси бу сојлары, сој бирләшмәләрини Хәзәр дәнизинин гәрб саһили боју чәнубдан шимала доғру јерләшдирир. Бир дөјәгин ки, скифләр дејәндә, Диониси саклары нәзәрдә тутур, буну исә јухарыда саклар барәсиндә вердијимиз мәлуматдан билирсиниз.

Сакларын адлары илә бағлы јер адларындан данышаркәң (јухарыда Шәки илә Загаталаны көстәрдик) Арсакын да адының чәкмәк лазымдыр. Мәлум олдуғу кими гәдимдә, илк орта әсрләрдә, һәлә бир гәдәр сонракы дөврдә дә Гарабағы Арсақ адландырмышлар. Арашдырычыларын фикринчә бу топоним икисөздән ибарәтдир: Ар вә Сак. Ар — әр — киши, сак демәк әр киши сакларын мәскәни. Бу јахынларда профессор Т.Һачыјевин республика мәтбуатында ("Әдәбијјат вә Инчәсәнәт" гәзетиндә) Арсақ барәсиндә X јүзилликдә гәләмә алынмыш "Ујғур сәјаһәтнамәси"нә әсасланарағ вердији мәлумат марағ доғурмајә билмәз. Бу мәлуматдан ајдын олур ки, Арсақ әјаләти вә онун баш шәһәри Арсақ индики Турфаның (Тулу-фан) гәрбиндәдир. Бу Чиндәки Тјан-Шан дағларының гәрбиндә јерләшир. Бурада түркдилли арсақлылар јашајырлар. Бу јер гәдим Гушан дөвләтинин тәркибинә дахил иди.

Сакларын Арсақ әразисиндә нә вахтдан мәскунлашмасының сөјләмәк чәтиндир. Онларын нә вахт кәлиб Нахчыван торпағларына чыхмалары да мүәмма оларағ галыр. Онларын бу әразидә мәскун олмалары исә шүбһә доғурмамалыдыр, әкс тәғдирдә орада онларын адлары илә бағлы топонимләр ола билмәзди.

Ордубадын Нүснүс кәндинин гәрбиндә јерләшән Сак дағы индијә гәдәр гәдим сакларла бағлы олан бир топоним-ороним

нәдәнсә һеч кимин дигтәтини чәлб етмәмишдир. Бәлкә дә, бу
дә илк мәлүмат верән мүәллифин фикринчә, т самитинин, т
тинә чеврилмәси нәтичәсиндә дигтәтдән јајынмышдыр. бәлә ки,
и әһали ону сак дејил, сак кими тәләффүз едир

Мәлүмдур ки, Ордубад рајонунун бөјүк вә әһалиси чох әлан
ләриндән бири Нүснүсдур. Бу кәндин ән узун, бөјүк күчәләриндән
Сак адыны дашыјыр. Күчә Сак дагынын шәргиндәдир. Араз
ндан тәхминән јүз км. аралыда. Нүснүс кәндинин шимал-шәрг.
ыванын гәрб истигамәтиндә јүксәк даг ашырымындан биринин
сакларла бағлыдыр. Бурада Саггарсу адлы сәрин јер дә вардыр.
кәмли алимләрин фикринчә сак сөзүнүн етимолокијасы мәлүм
дир. Анчаг күман еләјәнләр вар ки, сак јүксәклик, һүндүрлүк,
р мәнасыны верир. Азәрбајчанда ел арасында алһында ағ халы
и гојуна саггар гојуну, гузуја саггар гузу дејирләр.

Әввәлки фәсилләрдән көрүндүјү кими ерамыздан әввәл IV
дликдә Азәрбајчан әразисиндә ејни вахтда ики дәвләт јаранды.
Атропатена дәвләтинин тәркибинә III Даранын гошунларында
седонијалы Искәндәрә гаршы вурушмуш. дил мәнсубијјәтләри
әлик бизә дәгиг олмајан, мütәхәссисләрин онларын һансы дил
пуна дахил олмалары барәдә гәти фикир сөјләјә билмәдијини
иләр вә луллубејләрлә јанашы, дилләри бизим халгымызын
ышыг дилинин көкүндә дајанан саклар, башга дилләр групу илә
шы түркдиллиләр групуна да дахил едилән каспиләр дахил иди.
р түрк мүәллифи гејд едир ки, каспиләр һазырда Һиндушаһда
ајан түркдилли виршанларын әчдадыдыр¹. Бу сојлардан башга
ропатена тәркибинә һәмчинин Хәзәр дәнизинин чәнуб вә чәнуб-
ог саһилиндә јерләшиб (индики Гарадаг әразиси дә дахил олмагла)
әмәниләрин бүтүн чидди-чәһдләринә бахмајараг өзләринә табе едә
мәдикләри кассиләр, мәрдләр, мосхалар, тибаренләр, муклар
ллар). Азәрбајчанын шимал торпагларына — Албанијаја көчәнә
әр Атропатена әразисиндә мәскүн олмуш утиләр вә башга сојлар
гајырдылар. Адлары чәкилән сојларын чохунун дил мәнсубијјәти
әсиндә тарих әдәбијјатында гәти фикир јохдур. анчаг бир шеј
ындыр ки, онлардан һеч бири ирандилли олмамышдыр. Атропатена
азисиндә ваһид дилин, бүтүн сојларын бир-бирилә гонуша биләси
лин олмасы да шүбһә доғурмур. Гејд олуна сојларын арасында
әрбајчан дилинин көкүндә дајанан дилләрдә даньшанларын олмасы
шүбһәсиздир. Бу сојларын һансыларынын сонунчулара дәхли
масы барәсиндә јухарыда мәлүмат верилдијиндән биз тәкрара
и вермәји лазым билмирик.

Атропатенанын тарих саһәсиндә нә гәдәр мүддәтә мүстәгил
вләт кими јашамасы дәгиг мәлүм дејилдир, бу барәдә
кирләр мүхтәлифдир. Ерамыздан әввәл IV јүзиллијин ортала-

¹ Мирзә Бала. Азәрбајчан тарихиндә түрк Албанија, Анкара, 1951, сәһ.18.

рында жаранмыш бу дөвләт, Иранда Әһәмәниләр сүлаләсини әвәтмиш парфијалылардан I Митридатын (е.ә. 170—139), јахударазисини хејли кенишләндириб өзүнү шаһәншаһ елан етмиш I Митридатын (е.ә. 123 — 87) дөврүндә Иран Парфија дөвләтиндән асылы вәзијјәтә дүшмүшдүр. Атропатена дөвләти жарананда, онун пайтахта Ганзак иди. Бу шәһәр ејни заманда улу бабаларымызын — атәшпәрәстләрин мәбәдкаһы олмушдур.

Страбонун "Географиясында" Кәнчә шәһәринин ады илә растлашырыг. Демәк шәһәр ерамыздан әввәл биринчи јүзилликдән әввәл мөвчуд олмушдур. Страбон бу шәһәри Азәрбајчаньын чәнуб торпагларында — Атропатенада јерләшдирир. Бу шәһәр бир чох гәјнагларда Ганзак да адландырылып, әрәбдилли мәнбәләрдә исә Чәнзә кими јазылып. Албан мүәллифи Муса Каланкајтуклу исә ону—Ганзакы Гарабагда јерләшдирир вә гејд едир ки, ону әрәбләр бу јерләри тутандан сонра салмышлар. Биз бурада јалныз ики гәјнагда сөјләнилән мүләһизәләр үзәриндә дајандыг. Бәр ики гәјнагда Кәнчә Ганзак кими јазылып. Көрдүјүмүз кими, гәјнаглардан бири Кәнчәни Атропатенада, дикәри исә Шимали Азәрбајчанда јерләшдирир. Белә рәјләр вә мүләһизәләрлә бир чох дикәр орта әсрләр гәјнагларында да растлашырыг. Демәк Азәрбајчан әразисиндә Кәнчә адыны дашыјан ики шәһәр олмушдур. Бири Атропатенада, икинчиси исә бизим индики Кәнчә. Бәзи мәнбәләрдә Кәнчә шәһәринин ады Кәнчәк кими гејд олунур. Истәр кечмиш Атропатена — индики Чәнуби Азәрбајчан, истәрсә дә индики Кәнчә шәһәринин јерләшдији әразинин әтрафында Кәнчә адлы бир нечә чај вә јер, адлары вардыр. Кәнчә адына биз Нахчыван әразисиндә раст кәлирик. Ордубад јахынлыгында, Чәнуби Азәрбајчаньын бәзи јерләриндә дә Кәнчә адыны дашыјан чај вә јерләр растлашырыг. Кәнчә адыны дашыјан чаја, дага биз Азәрбајчан торпагларындан кәнарда да раст кәлирик. Шимали Гафгазда, Налчик јахынлыгында даг вә чај, Газахыстанда көл вә чај, Дағыстанда чај вә аул Кәнчә аданы дашыјыр.

Кәнчә топоними, гидрониминин мәнасы, етимолокијасы, әрәсиндә фикирләр чарпашыгдыр. Бәзи орта әср мүәллифләри, әмчинин онларын фикирләрини тәкрат едән мүасир мүәллифләр кәнчә сөзүнү пәһләви сөзү һесап едирләр. Пәһләви дилиндә сә кәнчә сөзү хәзинә мәнасындадыр. Бу мүләһизәнин елми сасы јохдур. Кәнчә топоними, гидроними Кәнчәк елинин, ајфасынын, сојунун ады илә бағлыдыр. Маһмуд Кашкари өз "Диван"ында Кәнчәкин адыны тајфа кими чәкир. О, кәнчәк ајфасыны гыпчаг сојларындан саныр. Әкәр биз истәр чәнубдакы, истәрсә дә шималдакы кәнчәкләрин адыны Азәрбајчана XI—XII јүзилликләрдә кәлмиш гыпчаг сојлардан олан Кәнчәкин ады илә ағлајырыгса, онда охучу дејә биләр ки, шәһәрин тарихи XI јүзилликдән о јана кедә билмәз вә бәс онда һәлә ерамыздан әввәл јүзиллијин мүәллифи Страбон нечә олуб ки, бу шәһәрин адыны

бдир? Неч шүбһә ола билмәз ки, гыпчагларын бизим эразимизә
ә XI—XII жүзилликләрдә кәлмәләрини иддиа едәнләр сәһвә рә
рләр. Гыпчагларын Азәрбајчан эразисинә илк кәлишини
ыздан әввәлки жүзилликләре аид етмәк кәрәкдир. Бөјүк
довсинин "Шаһнамә"синдә ады чәкилән Әфрасијаб гыпчагларын
ысы олмушдур. Гыпчагларын Фирдовси јурдуна кәлишиндән бир
лик јарым габаг јазылмыш "Шаһнамә"дә ады чәкилмиш
агларын башчысы Әфрасијаб да ерамыздан әввәлки дөврләрә
дир. Әдәбијјатда Фирдовсинин вердији мәлумата инанмајан, ону
анә санан мүлаһизәләр вар, анчаг бу мүлаһизәләрин һеч бир елми
ы јохдур. Јәгин ки, Фирдовси кими бөјүк даһи өз "Шаһнамә"синдә
агларын адыны өзүндән ујдурмамышдыр. Белә бөјүк шәхсиј-
әр јаздыгларыны јүз өлчүб бир бичирдиләр. Бөјүк Низаминин
әрини бурада јадымыза салсаг, лап јеринә дүшәр.

Јазсајдым һәр билиб, һәр ешидәни,
Јалана чәкәрди сөзүн јүзәни.

Көрүндүјү кими, бөјүк Фирдовсинин сөзләрини әфсанә санмаг үчүн
бир елми әсас јохдур

Беләликлә, ерамыздан әввәлки гыпчаг сој бирләшмәсинин тәрки-
дә кәнчәкләр соју олмуш вә онлар Кәнчәк (Ганзак) шәһәрини
мышлар. Азәрбајчанын чәнуб торпагларында, атәшпәрәст бабала-
мызын мәбәдкаһыны бина етмиш кәнчәк тајфалары, јухарыда
ларыны чәкдијимиз топонимләрдән, гидронимләрдән көрүндүјү
и онлар Азәрбајчан эразисиндән кәнарларда да јазылмышдылар.
а билсин ки, онлар чәнубдакы шәһәрин әсасыны гојандан сонра,
кә дә хејли сонра, индики Кәнчәнин әсасыны гојмушлар. Нә вахт?
суал һаләлик чавабсыздыр. Анчаг бир шеј тамамилә ајдындыр ки,
к орта жүзилликләрдә бу шәһәр артыг мөвчуд иди.

Әслиндә бу мәсәленин белә кениш изаһына еһтијач да јохдур.
расијабын тарихи шәхсијјәт олмасы, онун түрк сојларынын
чысы олмасы, бу сојларын әсасән Азәрбајчан торпагларында
скун олмасы шүбһә доғурмамалыдыр. Јухарыда адыны чәкдијимиз
јүзиллик күрчү гајнагы "Картли чарларынын һәјаты"нда бир
гчаг етноними илә растлашырыг. Бурада гејд олунур ки, "Күр чајы
афы мәскунлары, амансыз бүтпәрәст сојлар, һансылары ки, биз
нтүркләр вә гыпчаглар адландырырдыг"¹. Бу сөзләр исә Македо-
јалы Искәндәрин јүрүшү илә бағлы олараг сөјләнилмишдир. Деләк
IV жүзиллик нечә дејәрләр, изаһата еһтијач галмыр.

Гејд етдик ки, топонимика материалларынын халгын тәшәккүлү
сәләсини өјрәнмәкдә ролу әвәсиздир. Бу јазыны јазаркән
әрбајчан топонимиясына һәср олунмуш әсәрләри диггәтлә

¹ Моревелли Монти. Жизнь Картлийских царей. М., 1979, сәһ. 28.

нәзәрдән кечирдикдә буну бир даһа һисс етдим. Тәәссүфлә гејд етмәк истәрдим ки, бу истигамәтдә мүнһүм аддым атмыш Г. А. Гејбуллајевин 1986-чы илдә нәшр олунмуш "Азәрбајчан топонимијасы" әсәри елми ичтимаијјәт тәрәфиндән лазымынча гијмәтләндирилмәјиб. Һалбуки, онун бу китабда халғымызын гәдим көкләринин түркдилли сојларла бағлы олмасы барәсиндә вердији бир чох материаллар тарих әдәбијјатына илк дәфә кәтирилир вә мән бөјүк миннәтдарлыг һиссилә бу материаллардан истифадә етмишәм.

Мадам ки, сөһбәт түрк сојларынын ады илә бағлы шәһәрләрдән дүшдү, елә бурадача бу гәбилдән олан бир нечә шәһәрин, јашајыш теринин үзәриндә дајанмаг лазым кәлир. Лакин јухарыда "Феодализмин јайылмаға башламасы дөврүндә Албанија шәһәрләри" параграфында бу мәсәлә үзәриндә кениш дајандығымыздан тәкрара јол вермәјәчәјик.

Бәзи мүүллифләр албан сојлар бирләшмәсинин тәркибинә дахил олан сојларын бәзиләринин, һәмчинин албанларын өзләринин лап гәдимләрдән мәнз азәрбајчандилли олмалары мүлаһизәсини ирәли сүрүмүшләр.

Гејд етдијимиз кими, албанлара ағванлар да дејирдиләр. Албанларын дилини, тарихини өјрәнмәк саһәсиндә аз иш көрмәмиш алимләрин фикринчә Агу-ан ојкониминин "чомәрдләр јурду" мәнасында олмасы шүбһәсиздир. Онлар албан ојканоминә дә ејни гијмәти верирләр. Албан адынын көкүндә алп сөзү дурур ки, о да әһрәман, әр мәнасындадыр. Алпан—әрләр өлкәси, гәһрәманлар јурду мәнасыны верир. Алимләр бу ојконими гәдим Азәрбајчан дили илә тәналандырырлар.

Бир алим бир сыра мугајисәли сөзләр кәтирәрәк Албанијанын түрк сөзү (Алплар өлкәси) олмасыны сөјләјир. О, сөзүнә давам едәрәк азыр: "Чыхарылан нәтичәләр, Албанијанын бир түрк мәмләкәти олдуғуну көстәрмәкдәдир". Һәмин мүүллиф башга бир јердә јазыр ки, тарих албанлары јенә ән әски түркләр кими күнәшә ситајиш едән бир милләт олараг булмушдур"¹.

Улуларымызы өјрәнән дикәр тәдгигатчылар өз мүлаһизәләрини үбүта јетирмәк үчүн албан чарларындан Косисин вә Орисин (Урузун) чарларынын гәдим азәрбајчандилли сојларын нүмәјәндәләринин, чарларла мәхсус адамларын адларынын олмасыны да әсас көтүрүрләр. Бу мүлаһизәнин дүзкүнлүјүнү мүүјәнләшдирмәк үчүн гәдим алим бидәмиз "Китаби—Дәдә Горгуд"а мурәчиәт етмәк кифајәтдир. Мәлүм олдуғу кими бу јазылы абидәдә Алпан, Уруз сөзләринә раст кәлирик. Бу урада ады чәкилән алпанларын башчысы Газан ханла биз "Албанија тарихи"ндә растлашырыг"². Дикәр тәдгигатчы да көркәмли алим Блахшгајнерин албанлары сак сојларындан бири һесаб етмәсинә һәсаһанараг онларын дилини бизим гәдим дилимизлә ејниләшдирир.

¹ Мирзә Бала. Азәрбајчан тарихиндә түрк Албанија. сәһ. 3 вә 6.

² С.С.Алијаров. Об этногенезе азербайджанского народа. "К проблеме об этногенезе азербайджанского народа" Б. 1984, сәһ. 19.

г о, бу мұлаһизәсини сүбута јетирмәк үчүн тәкчә Р.Блах-
нерин фикри илә кифајәтләnmәјиб, албанларда олан Албан чары
(е.ә. I јүзиллик), Зобер (III јүзиллик), Манас (V јүзиллик, Гәбәлә
коплуғу), Газан (V јүзиллик), Мате (V јүзиллик) вә с. кими
рын бизим дилимизин ләһчәләриндә данышан сојлар үчүн
ктерик олмасыны да гејд едир¹. Иун сәркәрдәләриндән биринин
Зоберган олмушдур. Албан чарларындан бири исә Зобер
нырды вә К.Әлијевин фикринчә бу адларың ејнилији садәчә
арлығ олмајыб, һунларла албанлар арасында нәинки дил, һәтта
к ејнилик олмасыны көстәрир². Тәдгигатчыларың мұлаһизә-
и даһа башға сүбутларла да әсасландырылып. Онлар гејд
оләр ки, албан ады алтында бизим дилдә данышан, јахуд
рбајчан дилинин дахил олдуғу дилләр групунда данышан
ларда онларла топонимин, ојконимин, һидронимин албан
ны горујуб сахламалары мәлумдур; Дәрбәнд јахынлығында
ан шәһәри. Күрчүстанда ики Алпан јашајыш јери,
ыстанда Агулис рајонунда Алпаның хәрабәләри, Гусар
асында Алпаның хәрабәләри, Јардымлы рајонунда Алпан
ди, Губа рајонунда Алпан кәнди, Муровдағда Алпан
һкамлары, Лачын вә Губадлы рајонларында ахан Аразын сол
ларындан бири олан Хәкәри чајының көһнә ады, Шуша рајону
лыбәјли кәнди әразисиндә Ағван хәрабәләри, Гах рајонунун
ит кәнди әразисиндә Албан галасы, Шәки шәһәриндә
анлар мәһәлләси вә с. Газахыстанда, Түркмәнистан, Өзбәкис-
тан, Гырғызыстан әразиләриндә албан ады илә бағлы онларла
оним, һидроним. Тәдгигатчылар белә бир әсаслы мұлаһизә дә
оли сүрүрләр ки, Албанија әразисинин Күрдән јухары
әсәсиндә гәдим азәрбајчандиллиләрлә јанашы Гафғаз
лләринә ујғун топонимләрә раст кәлиндји һалда, Күрдән
ағы, Күр—Араз вадисиндә Гафғаз дилләринә ујғун
понимләрә растлашмырығ. Гејд етдик ки, албанлары сојлар
олији кими көтүрдүкдә, онун тәркибинә ијирми алты сој дахил
и, өзү дә мүхтәлиф дилли, о чүмләдән гәдим азәрбајчандилли.
фғаз дилләринин бөјүк әксәријјәти әсасән Күр чајының
малында мәскун олмуш вә онларың адлары илә бағлы
понимләр инди дә мұһафизә олунуб сахланылмағдадыр. Ијирми
ты сојдан бири кими албанлар әсасән Күр—Араз овалығында
скун олмушлар. Әкәр албанлар гәдим азәрбајчандилли дејил,
шгадилли олмушларса, нә үчүн һәмин әразидә Гафғаз
лләринә ујғун бир топонимлә растлашмырығ? Әкәр албанлар

¹ Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу "азәрбајджанцев". "К проблеме этногенеза азәрбај-
анского народа". Б, 1984, сәһ. 114.

² Камал Алиев. Этюды о населении древиого Азәрбајджана. "К проблеме этногенеза
азәрбајджанского народа". Б, 1984, сәһ. 60.

башга дилдә данышмышларса, нә үчүн онлар бу эразидә мәскун олдуглары нечә-нечә јүзилликләр боју неч олмаса бир топоним — ојконимә, гидронимә, оронимә өз дилләриндә бир ад вермәмишләр? Азәрбајчан әһалисинин XI—XII јүзилликләрдә бу јерләрә сәлчугларын кәлмәсилә бир халг кими тәшәккүл тапмасы кими әсассыз мүддәалары ирәли сүрәнләр дејә биләрләр ки олуб. анчаг Азәрбајчан әһалиси XI—XII јүзилликләрдә түркләшдикдән сонра онларын адлары дәјишмишдир. Беләләринин нәзәринә чатдырмаг истәрдим ки, онлар чох бөјүк сәһвә јол верирләр белә олмасајды неч олмаса бир-ики топоним галарды. Јохдур белә топонимләр, демәк башга мүлаһизәләр дә әсассыздыр. Јухарыда дәфәләрлә адыны чәкдијимиз В.А.Абајев: "һәр јени сој өз сәләфләриндән нәсә алып, о чүмләдән топонимләри". Демәк, әкәр һесаб етсәк ки, онлар башгадилли һесаб олуна албанларын неч олмаса бирини өзләриндә әритмишдиләрсә (ассимилјасија етмишләрсә), белә чыхыр ки, онлар башгадилли һесаб олуна албанларын неч олмаса бир нечә топонимини сахламалы идиләр. Тејд етдик ки, јохдур белә топонимләр. Демәк албанлар да, бу эразидә кәләнләрлә ејнидилли олмушлар, догма Азәрбајчан дилимизин көкүндә дајанан дилли. Белә олмасајды, биз Азәрбајчан дилиндә Гафгаз дилләринин галыгларыны, јахуд мәншәји мәлум олмајан дилләрин тәсирини көрәрдик. Башга чүрәлә билмәзди, белә ки, јени дилин гәбул олунмасы, адәтән икидиллиликдән сонра баш верир — јерли әһалинин дили, бир дә кәлмәләрин дили. Јерли дәјишилмәк мәчбуријјәти гаршысында галанда, тәзә дилин фонетикасына, синтаксисинә, лексик турулушуна тәсирсиз гала билмәзди. Биз Азәрбајчан дилиндә елмә мәлум олмајан јад дилләрин тәсири илә растлашмырыг. Неч шүбһә јохдур ки, ерамыздан әввәл VII јүзилликдән бизим еранын VIII јүзиллијинә гәдәр, мин дөрд јүз илдән артыг Азәрбајчан эразисиндә мәскун олмуш албанлар, Азәрбајчан эразисиндә неч бир нишан гојмајыб тарих сәһнәсиндән чыха билмәзди. Бу сүбут едир ки, албанларын дили ерамыздан әввәл дә, ерамызын илк јүзилликләриндә дә бу эразидә кәлмиш гәдим азәрбајчандилли сојларын дилләриндән, јахуд ләһчәләриндән ири олмушдур.

Газах, гырғыз, өзбәк алимләринин тәдгигатларындан көрүндү-ү кими газах, өзбәк, түркмән, гырғыз халгларынын тәшәккүлүнә онларын эразисиндә мәскун олмуш албанлар мүнүм рол јанамышлар. Бу чох әһәмијјәтли дәлил дә албанларын дил әнсубијјәти барәсиндә гәти фикир сөјләмәк имканы верир. Балгымызын гәдим дастаны олан "Китаби-Дәдә Горгуд"да албанларын адынын (алпан формасында) чәкилмәси чох мүнүм, саслы сүбут ола биләр. Бу гәдим абидәмизи охумуш охучулар агин ки, "алпанларын башчысы Газан", јахуд "алпанлары көрүб... глары чапмага мәчбур етдиләр" чүмләләри илә растлашыблар.

ери кәлмишкән гәјд едәк ки, көркәмли дилшүнас алим
"Аби-Дәдә Горгуд"ун јаранма тарихини гәдимләрә апарыр. О
б едир ки, епос исламын зүһурундан габаг, II—IV јүзилликдә
нмышдыр.

Әзи тәдгигатчылар албанларын дилинин Азәрбајчан дилинин
ндә дајанмадығыны сүбут етмәк үчүн белә бир дәлилә эл
лар ки, албанларын әлифбасында 52 сәс вар, һалбуки түрк
үчүн 32 сәсдән ибарәт әлифба кифајәтдир. Мүлаһизә
јүндә әсаслыдыр. анчаг бир шәртлә. 52 сәсли албан
фбасынын ијirmi алты албан сојундан, ләһчәләри бир-
ндән фәргләһән албан сојларындан биринә, јахуд бир дил
уна дахил олан бир нечәсинә, дилләри гәдим Азәрбајчан
инә јад олан сојлара аид ола биләр. Биличиләр белә һесаб
ирләр ки, Албанијада бир дејил, бир нечә әлифба олмушдур.
арын арасында 32 сәсли әлифбанын олмасы фикрини ирәли
әнләр дә вардыр. Онларын фикринчә һәлә ерамыздан әввәл
и илдә Албан чары Орис Помпејә мәктуб көндәрәрәк сүлһү
әрар етмәк тәклифини ирәли сүрмүшдү. Бизим еранын III
ллијиндә исә албанлар I Шапурун мәктубуну гәбул етмәјиб,
а башчыларына мәктубла мүрачиәт етмишдиләр. Албан
ихинин көркәмли тәдгигатчысы К. В. Тревер белә гәти фикир
әјә билмир ки, бу јазы нә јазы иди, һансы дилдә, һансы
фба илә јазылмышды бу јазылар? Тарих әдәбијатында
анларын V јүзиллијә гәдәр дә јазыларынын олмасы
һәһизәси вар.

Шамаһы шәһәри јахынлығында Хыныслы вә Чырахлыда
еологлар 20-дән артыг ири, инсан бојундан уча, даш һәјкәлләр
кар етмишләр. Бу абидәләр гәдим түркләрин улуларыны
һиләшдирмәләри култуну хатырладыр вә онларын е.ә. I
ниллијин сону, бизим еранын V—VI јүзиллијә аид олмалары
ман едилир.

II јүзиллик мүәллифи Клавди Птоломей Гафгаз дағлары илә
зәр саһили арасында мәскунлашмыш сојлары садалајаркән,
екларын (түркләрин) адыны чәкир. VII јүзиллијә даир "Ермәни
рафијасы" мүәллифи Албанијада Анахтери сојунун адыны
кир. ону түрк соју һесаб едир¹. Белә күман етмәк олар ки, ады
лә I јүзиллик мүәллифләринин әсәрләриндә чәкилән
әкдилли удон сојунун ады тәһриф олунмуш вә удин кими
әләнмәјә башламышдыр. Г.Ворошилин удин дилиндә күлли
ғдарда түрк сөзләринин инди дә горунуб сахланмасына даир
ылары, бу мүлаһизәнин әсаслы олмасыны көстәрир.

Инди исә кәлмә сојлара кечәк. Әслиндә онлары кәлмә һесаб
мәк о гәдәр дә дүзкүн дејилдир. Һазырки дүнја өлкәләринин

¹ Сара Ашурбейли. Государство Ширваншахов, сәһ. 60-63.

хансыны көтүрсөк, онларын бөјүк әксәријјәтинин әһалисинин дә, дилләринин дә кәлмә олмасыны көрәрик. Тарих боју сојларын, сој бирләшмәләринин митрасијасы олмушдур. Бә'зи тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, бир әразидән кетмиш сојлар, сој бирләшмәләри, заман кечдикдән сонра, јүзилликләр өтдүкдән сонра јенә көһнә јурдларына гајытмышдыр. Чох күман ки, бизим һазырда кәлмә сојлар һесаб етдијимиз сојларын, сој бирләшмәләринин бә'зиләри вахтилә бу торпағын сақини олмуш, һараса кетмиш, јүзилликләр кечдикдән сонра јенә әввәлки јурдларына гајытмышлар.

Ерамыздан әввәл Загафгазијада вә Азәрбајчанда јашајан сојлардан кәнкәрләри вә сабирләри гејд етмәлијик. Бу ики сој бирләшмәсинин адларына биз ерамыздан әввәл I вә ерамызын I јүзилликләриндә јашајыб јаратмыш Страбонун вә Бөјүк Плининин әсәрләриндә раст кәлирик. Кәнкәрләрин бу әразидә нә вахтдан мәскунлашмалары һаләлик елмә бәлли дејилдир. Анчаг шумер-түрк паралелләринин шәрһиндә онлара бу ады шумерләрин вермәләри барәсиндә мүлаһизәләр вардыр. Кәнкәрләрин адына биз "Китаби-Дәдә Горгуд"да канглы формасында раст кәлирик. Тәдгигатчыларын бир гисми кәнкәрләри сак сојларына аид едирләр. Загафгазија әразисинә кәләндә 120 мин аиләдән ибарәт олан кәнкәрләр онун мүхтәлиф рекионларында мәскунлашмышдылар. Онларын бөјүк күтләси Нахчыван—Ермәнистан әразисиндә мәскунлашмышды. Онлар о гәдәр күдрәтли идиләр ки, һәтта Сасани падшаһларыны ләрзәјә салырдылар. VI јүзиллијин мүәллифи Сасаниләрин кәнкәрләрлә мүһарибә апармасындан сөһбәт ачыр. Кәнкәрләрин бу әразидә мәскунлашмалары тарихини дәгиг сөјләмәк чәтиндир. Лакин бир шеј ајдындыр ки, һалә V јүзилликдә бу әразидә онларын ады илә бағлы топонимләр мөвчуд иди¹. Кәнкәрләри һун сојларына аид еләјәнләр дә вардыр. Кәнкәр етноними илә бағлы Азәрбајчанда вә Ермәнистан әразисиндә бир сыра топонимләр мөвчуддур. Һазырда Ермәнистанын Гукасјан рајонунда олан дағ, инди дә өз адыны — Кәнкәрләр дағы адыны сахламышдыр. Азәрбајчанда бир сыра јер адлары — Кәнкәрли Кәнкәрләр (Нахчыванда), Чәнуби Азәрбајчанда Гум јахынлығында Кәнкәрли, Ермәнистанын Әзизбәјов рајонунда Кәнкәрли дәрәси, Иберијада Кангараг вә с. топонимләрлә растлашмаг олар. Көркәмли алимләрдән Н. В. Пигулевскаја вә С. Г. Клјашторны кәнкәрләри печенегләрлә ејниләшдирирләр. Албанијада Пазканг—Паытсканг топониминин олмасы мәлумдур. Бу топонимләрә ермәни мүәллифләринин әсәрләриндә раст кәлирик, онлар исә печенеги белә шәрһиф олунмуш һалда бизә чатдырмышлар. Бүтүн бу дәлилләр кәнкәр сојларынын нә гәдәр кениш әразидә јайылмасына күбүтдур.

¹ Вагиф Асланов. Исследования по истории азербайджанского языка до письменного периода. Б., 1986, сәһ. 18-19.

зәрбајчан эразисиндә һәлә өз адыны горујуб сахламыш,
ымызын тәркиб һиссәсини тәшкил едән гашгајларын јашамалары
мдур. Онларын Азәрбајчан эразисинә кәлмә вахты дәгиг мүәјјән
мәмишдир. Анчаг гашгајларын ерамыздан әввәл икинчи минил-
ә Кичик Асијада јашамалары, һәтта шәһәрләринин белә олмасы
мдур.

зәрбајчан эразисинин гәдим сакинләриндән бири дә саспир-
ир. Геродот саспирләри Араз саһилиндә, мидијалыларын, колх-
н вә урартуларын гоншулуғунда јерләшдирир. Көркәмли күрчү
и К. А. Меликишвили саспирләр сој бирләшмәләринин тәркибинә
и-урарту вә ишгуз-гиммир сој бирләшмәләрини дә дахил едир.
одот саспирләрин шималында вә шимал-гәрбиндә каспиләри вә
ары јерләшдирир. О јазыр ки, "пресләрдән, мидијалылардан,
ирләрдән ... шималдан-шәргә тәрәф ахан Араз чајы вә Каспи
зи јерләшир". Геродот саспирләрлә јанашы ииркләрин дә адыны
р. Ииркләр — "бу кечәлләр соју" сонралар сабир-хәзәр сој
ијинә дахил олмушдулар. Бу "кечәлләри" IV—V јүзилликләрдә
едән гајнағлар, онлары оноур-оноғуз адландырырлар. Бу сојларын
инин Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанмасы елмдә шүбһә
рмур, онлары Азәрбајчан торпағларынын шималында (Алба-
да) јерләшдирирләр.

Тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, саспирләрлә савирләрин
арында охшарлығ вардыр, һәм дә бу охшарлығ тәсадүфи олмајыб,
ир этнониминин трансформасијасы нәтичәсиндә савир, сабир
масыны алмышдыр, чох күман ки, онлар II—III јүзилликдә дыш
ларын бир голуну тәшкил етмишләр. Бу һунларын бир групу исә,
ығ гејд етдијимиз кими II јүзилликдә Хәзәр дәнизинин гәрб
илиндә, һазыркы Хачмас—Губа—Дәвәчи рајонлары эразисиндә,
устана гәдәр узанан саһәдә мәскун идиләр.

Азәрбајчанын чәнуб торпағларында, Әрдәбил вә Маку
ынылығунда Биләсувар топоними вардыр. Гусар рајонунда Галәји
ар-Сувар галасы галмагдадыр. Инди кениш археоложи газынты
кти олмуш Шабранын јахынлығунда 1831-чи илдә апарылмыш
гигат заманы Суварлы топоними гејдә алынмышды. Јери
мишкән гејд едәк ки, Шабранын өз адынын да, Һәмчинин Шабран
ынын вә Шавран гәсәбәсинин сувар этноними илә бағлы олмасы
аһизәси вардыр. Орта јүзилликләрдә јашамыш мүәллиф сувары
вар кими изаһ етмишдир. Тәдгигатчы белә һесаб едир ки, бу
онимләр савир этноними илә бағлыдыр. 1916-чы илдә тәртиб
лмиш хәритәдә ады чәкилән Сабироба кәнди дә, әлбәтгә
ирләрин ады илә бағлыдыр. Гафгаз Албанијасынын баш шәһәри
әлә илк орта јүзилликләрдә Гәбәлә-Сувар адланмышдыр.

Сувар этноними тарихи гајнағларда Сабир, Сапир, Савир,
ратлар, Ағ Сабратлар вә с. кими гејдә алынмышдыр. Сувар
рониминин Шувар, Сумар, Чумар вариантлары Бәдәхшанла
лганын ашағы ахарында гејдә алынмышдыр. Онлар бизим

еранын II жүзиллигиндә Шимали Гафгазда, V жүзиллигин икинчи жарысында исә кениш эразидә — Хәзәр дәнизи илә Азов дәнизи арасында дүзәнликдә мәскунлашмышдылар.

Көркәмли алим Н. В. Пигулевскајанын чәмләшдириб чап етдирдији Сурија гајнаглары сырасына Зәкәријә Риторун Гафгаз сојлары барәсиндәки јазылары да дахил едилмишдир. Оун вердији мәлумата көрә Дағыстанын чәнубу вә Азәрбајчанын шималында, јәни Албанијада V—VI жүзилликләрдә һунлар, сары оғурлар, булгарлар, ағ хәзәрләр, хәзәр-савирләр, оногурлар, барсилләр, үмумијјәтлә он үч, дилләри гәдим түркдилли олан сојлар јашајырдылар. VI жүзилликдә јашамыш Бизанс тарихчисинин фикринчә савирләр "Гафгазда ән күчлү халг олмушлар". Јери кәлмишкән гејд едәк ки, ады артыг сизә мәлум олан, Бизанслы мүүлиф Менандр јазыр ки, Сасани һөкмдары Хосров Әнуширәван савирләрдән он мин айләни Күр—Араз овалыгына көчүрмүшдүр. Фикир верин, тәкчә савирләрдән он мин айлә. О дөвр үчүн, (елә инди үчүн дә) бу рәғәмин нә демәк олмасы ајдын олмамыш дејил.

Загафгазија эразисиндә һәлә ерамыздан әввәл IV жүзилликдә бунтүркләрин мәскун олмалары мәлумдур, бу барәдә күрчүләрин VIII жүзиллик абидәси "Моктсеваи Картлиса", XI жүзиллик гајнагы "Картлис тсховреба" да гејд едирләр ки, Македонијалы Искәндәр Әһәмәниләр чары III Даранын үстүнә кедәндә өз јолу үстүндә бунтүркләрлә гаршылашмыш, онлары Күр чајына доғру сыхышдырмышдыр. Л. Мровели "Картли чарларынын һәјаты" галнамәсиндә јазыр ки, "түркләр, јахуд түркләрин бүтпәрәст сојлары" Картлидә Македонијалы Искәндәрә гәдәр, һәтта ондан сабаг, Набуходоносорун Јерусәлими дағытмасына (е.ә. 586-чы ил) гәдәр бу јерләрдә мәскун олмушлар. Л. Мровелијә көрә бунтүркләр Мтсхет јахынлығында јер сечиб "ораны тикдиләр, әтрафына мөһкәм һасар чәкдиләр бу јер Сәркинә адландырылды". Бу гајнағын нашири С.Ј.Такајшвили бунтүркләрин Картлинин гәдим һакинләри олмаларына шүбһә етмир. С.Ј.Такајшвилинин фикринчә бунтүркләр ады ики сөз бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир: муна вә түркләр. Оун фикринчә бун сөзү низә мәнасындадыр. Гәдим түрк мәтнләриндә исә гејд олунур ки, бун түрк сөзүдүр, сас, халис мәнасындадыр. Демәк бунтүркләр дедикдә халис, сас түркләр нәзәрдә тутулмалыдыр.

Бунтүркләр бөјүк күтлә һалында олмушлар. Тәкчә Картлидә мәскунлашмыш бунтүркләрин сајы 28 минә чатырды. Бир күрчү гајнағында гејд едилдији кими, гаршылыгылы көмәк мәгсәдиләнләр (күрчүләр— *М.И.*) кәлмә түркләрлә сүлһ шәраитиндә јашајырдылар вә фарсларын һүчумуна гаршы бирликдә галалары вә пәһәрләри мөһкәмләндиридиләр. Күрчүстан эразисиндә бунтүркләрин мәскун олмаларыны мәшһур күрчү алыми Г.А.Мәкишвили дә тәсдиг едир. О, јазыр ки, "Картлинин дүзәнлик

ларында да гәдим дөврдә (курсив мүәллифиндир—*М.И.*) л мәншәли әһали "Сибун түркләр", мүасир түркләр, кы истилахлар вә "һунлар", "гыпчаглар" вар иди.

Әрбајчан вә гоншу Ермәнистан әразисинин ән гәдим унларындан бири, дилләринин Әзәрбајчан дилинин көкүндә масы шүбһә догурмајан булгарлар-вәнәдләр олмушлар. V ыликдә јашамыш ермәни тарихчиси Хоренли Мовсесин ији мәлумата көрә, һәлә ерадан әввәл II јүзилликдә булгар ыры Загафгазијанын мүхтәлиф јерләриндә мәскун олмушлар. стәрир ки, инди дә, јәни онун јашадыгы V јүзилликдә дә ын адлары илә бағлы топонимләр галмагдадыр. Хоренли ес бу әразижә кәлмиш булгар сојларынын башчысынын идур Булгар Вәнд олдуғуну көстәрир. Бу сојлары оноғурлар (гузлар), һајландурлар да адландырырдылар. Бу сојларын бајчан әразисиндә олмалары о вахтдан галмыш јер адлары — топонимләрлә тәсдиг олунур. Мәсәлән, Ордубад рајонунда нд, Зәнкәзур рајонунда Вәнәтли, Лерик рајонунда Вәнәди јыш јерләри, Ләнкәранда Булгарчај, Фүзули рајонунда ывәнд, Паправәнд, Хочавәнд вә с. вәндлә гуртаран онларла и Әзәрбајчанын башга зоналары үзрә дә садаламаг олар.

из јухарыда Әзәрбајчанын шимал торпагларында, Дағыстан- әмсәрһәд рајонда Мәскут чарлығынын мөвчуд олдуғуну гејд к. Мәскут чарлығынын әразиси бәзи илләрдә Мугана кими ырды. Бир тәдғигатчынын фикринчә Күрүн сол саһилиндә нширин һаким олдуғу әрази илә "Һун чарлығынын" (Мәскут ыгы—*М.И.*) арасындакы әрази Әзәрбајчанын демәк олар ки, јеринә јайылмыш протобулгарларын әсас дајаг јери иди. Бу обулгар чарлығынын әсасы мәскут-һун чарлығындан габаг мушдур. Һәлә IV јүзиллијин 30-чу илләриндә онларын н вә ермәни чарлары кими Аршакиләр сүләләсиндән олан и да әтраф әразини әлә кечирмәк үчүн мүбаризә апарырды. ырын чары Санатүрк Пајтакараны да әлә кечирмишди. обулгарларын чарлығы сонракы әсрдә, V јүзилликдә дә, VII јүзилликләрдә дә мөвчуд олмушдур.

өрүндүјү кими, Әзәрбајчанын шимал торпагларында Албан ыгы, Мәһраниләр нәслинин һөкмдар олдуғлары Кирдиман злығы илә јанашы мәскут-һунларын вә протобулгарларын, халис түрк сојларынын да һөкмдарлығлары олмушдур.

улгарларла јанашы Шимали Гафгаздан кәлмиш, әсасән Гарс јәтиндә, индики Ермәнистан әразисиндә мәскунлашмыш дилли шираклары гејд етмәк лазымдыр. "Китаби-Дәдә уд"да да онларын ады чәкилир. Һазырда Ермәнистанда гал- да олан Ширак топониминин дә ады горунуб сахланмышдыр. гарларла бағлы башга сојлар да Әзәрбајчанда мәскунлаш- ллар. Гархун—Гархын сојунун ады илә бағлы ејни адлы кәнд. ачда да бу адда кәнд вар. Газанчи да булгар сојларындандыр.

Нахчыван эразисиндә Алышлар ојконими, Гәдим Азәрбајчан дилиндә алыш — чајын мәнсәби, ар — әкс тәрәф. Алышлар— чај мәнсәбинин о бири үзүндә мәскун оланлар. Кештаз, Кеш —јајлаг, тас—даг јери, Кештаз — даг јериндә јајлаг, Селекус, Селе — јер, куз—пајыз оту. Селекус—пајызда от битән јер вә с. Бу ојконимләрин ән јахыны бизим еранын I миниллијинин лап әввәлләринә аиддир.

Кујвар, Чакар, Кургир, Гул, Газан, Искил сојлары да булгар сојларындандыр. Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә бир неча Гуллар топоними олмушдур. Бу топонимләрлә Татарыстанда, Гәрби Сибирдә, Күрчүстанда, Башгырдыстанда, Дагыстанда растлашмаг оларды. Имишли вә Чәбрајыл рајонларындакы Хубјарлы ојконими Кујвар етнотониминин тәһриф олунмуш формасыдыр. Кургир сојунун да ады Азәрбајчанда Гургур ојкониминдә сахланмышдыр. Газан етнотоними илә бағлы Газан, Гајнагчы топонимләри исә даһа кениш јајылмышдыр: һәм Азәрбајчан эразисиндә, һәм дә онун сәрһәдләриндән кәнарда. Азәрбајчанда галмагда олан дөрд ојконим Чакирләр сојунун ады илә бағлыдыр. Бу топонимлә Шимали Гафгазда, Гарс вилајәтиндә дә растлашмаг олар. Искил етнотоними исә Ханлар вә Бејләган рајонларында олан Әзкилли топонимләри илә бағлыдыр.

Биз јухарыда Азәрбајчан эразисинин гәдим сакинләри кәнкәрләр барәсиндә мәлүмат вердик. Ону да гејд етдик ки, кәнкәрләри көркәмли алимләр печенегләрлә ејниләшдириләр. Печенегләр барәсиндә јухарыда сөһбәт ачмадығымыздан, бу да тәбии һалдыр, белә ки, печенегләр илк орта әсрләрин етнотонимидир, биз исә гәдим дөвр сојларындан данышанда кәнкәрләрдән сөһбәт ачмышыг, инди исә бурада печенегләр барәсиндә мәлүмат јеринә дүшәр. Печенегләр барәсиндә мәлүмат кечмәздән габаг тарих әдәбијјатында олуб, јухарыда гејд едә билмәдијимиз бир фикри гејд етмәк лазымдыр.

Бәзи мүәллифләр кәнкәрләри шумерләрлә ејниләшдириләр, һесаб едиләр ки, шумерләрин ады кәнкәр олмушдур, шумер ады исә, һәмин адын Аккад дилиндә тәһриф олунмуш формасыдыр.

Инди исә печенегләр барәсиндә Патсаанаклар — пачаналар — пачаналар кими гајнагларда тәләффүз олунан печенегләр гыпчаг сој бирләшмәсинә дахил идиләр. Бизим еранын I миниллијинин сонун, II миниллијин әввәлләриндә Нахчыван эразисиндә, хүсусилә Ордубадда, Мил дүзүндә, хүсусән Арсагда печенегләр—патсанегләр мәскунлашмышды. "Албан тарихи" вә "Ермәни чографијасы" мүәллифләри буну өз әсәрләриндә гејд етмишләр¹. "Картли чарларынын һәјаты" мүәллифи Л. Моро-вели јазыр ки, I јүзиллијин сонун, II јүзиллијин әввәлләриндә

¹ Вагиф Асланов. Исследования по истории азербайджанского языка по письменного периода, сәһ. 55.

чүлөр печенегләрин көмәжилә Ермәнистаны тутмушдулар. Кәмли күрчү алыми К. А. Меликишвили бу һадисәнин дәгигинә шүбһә етмир, һесаһ едир ки, Домитсианын, Неронун вә янын дөврүндә баш вермиш бу һадисә, үмумијјәтлә енегләр барәсиндә мәлүматлар V јүзилликдә јашамыш әни тарихчиси Хоренли Мовсесин әсәриндә өз әксини дүзкүн мышдыр. Бу әсәрдә печенегләрлә әлагәдар һадисәләр Күр ынын сол саһилиндә, Алазан саһилиндә Камбисенада баш ир. Камбисена исә Албанија вилајәтләриндән бири иди. печенегләрин I јүзилликлә II јүзиллик арасындакы дөврдә парукун башчылығы алтында Загафгазијаја кәлмәләри схетдәки јунандилли китабәдә дә өз әксини тапмышдыр. күрчү мүүлфи К. В. Сулаја исә печенегләрлә бағлы I—II илликләрдә баш вермиш һадисәләри Нахчыван әразиси, Мил вү вә Парисос вилајәти (индики Галакәндин јерләшдији рајон) дә бағлајыр. VI—VII јүзилликләрдә ики сонунчу әрази Арсақын әкибинә дахил иди. Печенегләрин бир гисми исә Нахчыванда әскун идиләр. Ордубад рајону әразисиндә бу етнонимин ады илә әллы Бичәнәк топоними — јашајыш јери инди дә галмағдадыр. ыны чәкдијимиз Бичәнәк, әслиндә Биченек — печенег етнони-нин тәһриф олунмуш формасыдыр. Печенегләрлә бағлы олуб, күр чох гајнағларда Биченег кими тәләффүз олунмуш бу етнонимлә бағлы ојконимләрлә Нахчыванда, Ермәнистан вә күрчүстан әразисиндән башга Русија, Украјна, Белорусија, күркијә вә Иранда да раст кәлинир. Бу, печенегләрин чох кениш азиләрдә јайылмасы илә әлагәдардыр. Гајнағларда вә мүтәхәс-сләрин тәдгигатларында печенегләр оғуз сојлары сырасына хил едилдиләр. Печенегләрлә бағлы Азәрбајчан әразисиндәки конимләр вә дикәр топонимләр, онларын бу әразидә мәскун ималарына шүбһә јери гојмур. Дилләри Азәрбајчан дилинин күкү илә бағлы олан печенегләрин Азәрбајчан әразисиндә олчуғларын јүрүшүндән хејли габағ мәскунлашмаларыны үтәхәссисләр инкар етмирләр.

Гәдим Азәрбајчан әразисиндә јашамыш, дилләри Азәрбајчан илинин көкүндә дуран сојлардан дондарлары гејд едәк. Страбон ондарларын адыны Шимали Гафгазла әлагәдар чәкир. Анчағ азәрбајчан әразисиндә дондарларын ады илә бағлы Дондарлы, ондар—Гушчу, Гала—Дондар топонимләринин, һәмчинин Дон-ардағын олмасы, бу сојун Азәрбајчан әразисиндә мәскун олмасына шүбһә јери гојмур.

"Китаби-Дәдә Горғуд"да да Дондар адынын олмасы, Кичик Асијада Дондарлар сојунун јашамасы, һәмчинин XIII јүзилликдә Карәзмшаһ Мәһәммәдин әмирләриндән бири, Сүләјманын оғлан-тарындан биринин Дондар бәј адыны дашымасы да һәмин сојун әдим азәрбајчандилли олмасына дәләләт едир: Азәрбајчан топонимләринин тәдгигатчыларындан бири сөјләдији һәмин

икри дикәр дәлилләрлә дә сүбута јетирмәјә чальшараг гејд
дир ки, Дондар адынын ар шәкилчиси дә, о сөзүн гәдим
зәрбајчан дилләри групуна дахил олан сојлара мәхсус
масыны сүбут едир (әфшар, булгар, сувар, хәзәр, кәнкәр вә с).
Көрүндүјү кими, һәлә ерамыздан әввәл Загафгазија
разисиндә күтлә һалында, дилләри бизим Азәрбајчан дилинин
күндә дајанан хејли сојлар јашамышлар. Буну күрчү алимләри
ә тәсдиг едирләр.

Күрчү алими Б. И. Киланава һесаб едир ки, гәдим күрчүләрин
артли вә ибер адлары "һәм етник, һәм дә семантик сәвијјәдә
ни мәна дашыјыр". Мәлумдур ки, гәдим күрчүләри картли
дландырырдылар. Бәс елә исә иберләр ады һарадан мејдана
ыхыб? Адыны чәкдијимиз алимин фикринчә картлиләри гәдим
күрчүләрин мәскун олдуглары әразинин гоншулуғунда, онлардан
әргдә олан торпағларда мәскунлашан гәдим түркдилли сојлар
берләр адландырылмышлар. Биз Страбонун, Плутархын, Птоло-
ејин, Сократын әсәрләриндә ибер етнониими илә растлашырыг.
емәк, һәлә ерадан әввәл вә бизим еранын илк јүзилликләриндә
Терги Күрчүстан, дилләри Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан
јларла мәскун иди вә онлар гоншуларыны иберләр
дландырмышлар. Бу әразидә чох күман ки, бу сојлар
рабондан чох габаг, лап ола билсин ки, јухарыда адларыны
кдијимиз бунтүркләрлә ејни вахтда мәскун олмушлар.

Он ики Албан әјаләтиндән бирини тәшкил едән, Гарабағын
лығы әразисинин бир гисми олан Сүники "ирандиллиләрин
трополијасы" һесаб едән мүүллифдән фәргли олараг һәмин
әллифин дә јәгин ки, јахын таныш олдугу мәнбәјә, "Албан
рихинин" II китабына истинад едән дикәр тәдгигатчы јазыр ки,
јүзиллијин 30-чу илләриндә Сүник кнјазлығына бөјүк гошунла
и гардаш һун кнјазы кәлди, онлардан бири Худ, дикәри исә
агат јашајыш мәнтәгәсиндә јерләширди. Јери кәлмишкән гејд
әк ки, индики Ермәнистанын Сисиан рајонунда инди дә һәмин
и јашајыш јери галмағдадыр. Онларын гоншуларынын тәркиби-
н әсас һиссәсини һајлантүркләр тәшкил едирди.

Албанијада мәскун олмуш сојлардан гаргарларын да гәдим
рбајчандилли олмаларыны сөјләјән тәдгигатчылар аз дејилдир.
X јүзилликдә Азәрбајчанда беш гаргар топоними олмушдур.
ндарларын адыны чәкән Страбон, гаргарлары да онлар кими
имали Гафгазда, даһа доғрусу Албанијанын шимал сәрһәдләри
асында јерләшдирир. V јүзиллик мүүллифи Хоренли Мовсес исә
гаргарларын III јүзилликдә Албанија дүзәнликләриндә мәскун
алларыны кестәрир. К. В. Тревер онларын бу јерләрә II
илликдә шималдан көчүб кәлмәләрини кестәрир. Лакин гаргар-
ын бу јерләрә III јүзилликдән габаг кәлмәләри барәсиндә дә
һәһизә сөјләјәнләр вардыр. Гаргарлар Албанија сој бирләшмәсинә
дил олан сојлардан ән бөјүкләриндән бири һесаб олунур. Хоренли

ес онларын ажрыча кнжазлыгынын олмасыны да кестерир. арлар эсасэн Мил дүзүндө јашамыш, орада Бејләган шәһәринин нлыгында Гаргар шәһәрини салмышлар. Бәзи тәдгигатчылар арлары гафгаздиллиләр групуна дахил едирләр. Анчаг јухарыда ирилмиш мүлаһизэләр, һәмчинин бир сыра бизим дилимизин ил олдуғу дилләр групунда олан халгларда Гаргар адам адынын асы, онларын гыпчагларла ејниләшдирилмәси вә бацга дәлилләр ыдакы мүлаһизәнин эсассыз олмасыны кестерир.

Гејд етдик ки, гаргарлар эввөлчә Албанијанын шимал әдләриндә амазонкаларла гоншулуғда јашајырдылар. Гаргарла амазонкаларын мүнәсибәтләри барәсиндә бир мүнәлиф о р көзәл јазмышдыр ки, онун бир парчасыны охучулара цырмаг истәјирәм: "Нә заманса бу јерләрдә гаргар адлы улу ел јашајырды. Мави көзлү, гызыл сачлы икидләри өзләринә гызлардан истәклиләри сечәрди. О гызлар ки, һәр биринин үрәји вә дәмир мәнәнәти гәдим дүнјаны һејрәтә салмышды. иләнләрә көрә Македонијалы Искәндәр белә чох заман арла үзләшмәкдән чәкинәрмиш. Киши тајфасына гәним илмиш бу көзәлләр — амазонкалар јалныз гаргар икидләринә үл верәр, өз адәтләринә үјгун олараг әрә кедирдиләр. Доғулан ушаглары бу дөјүшкән гадынлара, оғлан ушаглары исә гарларла чатырды".

Гәдим тарихимизин тәдгигатчыларындан бири белә һесаб едир гаргарлар, ејни заманда булгарлар вә кәнкәрләр, етник бир ләнин сојлары олуб Албанија әразисинә, эсасән бизим ерадан аг сон јүзилликләрдә — бизим еранын илк јүзилликләриндә мишләр¹. Бурадан белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, гаргары да кәнкәрләр вә булгарларла бир етник күтләјә дахил әк о демәкдир ки, онлар да кәнкәрләр вә булгарлар кими им түркдиллиләр групуна дахил идиләр.

Дикәр тәдгигатчы да хејли материала вә гајнагларла иснад әрәк белә нәтичәјә кәлир ки, гаргарлар түркдилли олмушлар². Тәдгигатчылардан бири, бир чох гајнагларла эсасланараг гејд ир ки, гәдимдә Түркүстан инди олдуғу кими Орта Асијадакы ази дејил, Албанијанын шимал-шәрг торпагларындан тутмуш амала, Гум чајына кими олан саһә адланыр вә бурадан индики вәчи вә Гонагкәнд арасы Хәзәр саһили әразисиндә ерамызын к јүзилликләриндә, бәлкә дә, ерадан габаг һунлар јашамышлар. нларын һәлә II јүзилликдә Хәзәрин гәрб саһилиндә мәскун малары барәсиндә Диониси Периегетин вердији мәлумат артыг учуја мәлумдур.

¹ Камал Алиев. Этюды о населении древнего Азербайджана. "К проблеме этногенеза азербайджанского народа". Б. 1984, сәһ. 58-59.

² Г.А. Гејбуллајев. Кестәрилән әсәри, сәһ. 116.

Сак-массакетләрден сонра мүасир Азербайжан эразисинә кәлмиш өн гәдим сојлардан бири хунлар олмушлар. Чин гәйнагларында е.ә. IX үзилликдә адлары чәкилән хунлар, е.ә. II үзилликдә Хәзәрин шәрг саһили вилајәтләринә кәлмиш, даһа сонра исә Хәзәрин башына доланараг онун гәрб саһилинә дә кечмишдиләр.

Тәсадүфи дејилдир ки, I—II үзилликләрдә јашамыш мүәллифләр Хәзәрин гәрб саһилиндә, Албанија эразисиндә мәскунлашмыш хунларын адыны чәкирләр. II үзилликдә јашамыш Диониси Периегет азыр ки, "Хәзәрин шимал-гәрб саһили боју јашајырдылар: әввәлән Хәзәр саһили әтрафы саһилләрдә ишгузлар, Хәзәр денизинин мәнсәби боју хунлар, онлардан сонра каспиләр, онлардан сонра бөјүшкән албанлар вә кадусиләр"¹. Биз ејни мәлүматла Птоlemeјин азысында да растлашырыг². Тәдгигатчы хунларын јашајыш зонасыны индики Хачмаз-Дәвәчи рајонларынын эразисинә мүәјјәнләшдирир. Һәмин тәдгигатчы е.ә. I вә ерамызын I үзиллијиндә ашамыш Страбона иснад едәрәк белә мүлаһизә ирәли сүрүр ки, бу дөврдә артыг бу эразидә мәскун олан түркдилли сабирләр хунларла конфедерасија јаратмыш вә тарих әдәбијјатында онларын һамысы бир дла "хунлар адланмышлар". VIII үзиллијә даир күрчү гәйнагы Моксевај картлис"дә гејд олунур ки, бурада мәскунлашмыш хунлар, артыг адларыны јухарыда чәкдијимиз бунтүркләр олмушлар. Демәк Македонијалы Искәндәрин өз јолу үстүндән Күр саһилләринә ыхышдырдыгы бунтүркләр, Күрчүстан эразиси, Мтсхетлә јанашы, әдим Азербайчан—Албанија эразисинә дә кәлмишдиләр. Нә вахт? Елә әмин илләрдәми, јохса сонра? Бу суала чаваб вермәк чәтиндир. Анчаг ир шеј мәлүмдур ки, IV үзилликдә јашамыш Марселлини онлары 71-чи илдә бу эразидә өз көзләрилә көрмүшдү.

"Албан тарихи" мүәллифи V үзиллијин 40-чы илләриндә хунларын Албанијаја јүрүшүндән сөһбәт ачыр. Чох күман ки, ногурларын, огурларын, сарыгурларын 446-чы илдә Албанијаја јүрүшү нәзәрдә тутулур.

Гәйнагларда гејд олунур ки, "576-чы илдә Кәнчә вилајәтинә Шакашена) күлли мигдарда хунлар-сабирләр көчүрүлдү вә еләликлә Күр вә Араз чајлары арасында хунлар өлкәси јаранды". Бу хунларын бащчыларыны әрәб мүәллифләри тәрхан адландырырылар. "Һәлә V үзилликдә Муган эразисиндә хунлар мәскунлашышды". Тәдгигатчы көстәрир ки, онлары өз мүасирләри олан тарихчиләр түркләр адландырырдылар. Фавстос Бузанд исә һәлә IV үзилликдә Загафгазијада хунларын олмасыны көстәрир.

Азербайчанда хунларын ады илә бағлы топоним вардыр. онлардан Баласахун—Балачахун—Пайтакаран шәһәрини көс-

¹ Бах: Вагиф Аслинов. Исследования по истории азербайджанского языка до сьмменного периода. сәһ. 7.

² Бах: Ю. Г. Джафаров. Гунны и Азербайджан. Б., 1985.

тәк олар. Мил-Муған дүзүндә јерләшмиш бу шәһәр бөјүк тәбати-сијаси мәркәз олмушдур. Биз һунларла бағлы ағһун, һунан-һанакерт топонимләрини дә көстәрә биләрик. Албан чарларының иғәмәткәһи олан, ады түркдилли сојларын ады илә бағлы олан хал галасы јахынлығында әсасы гојулмуш Һунанакерт (Һунсы) галасыны тәдгигатчы мүәллиф бу јерләрдә IV јүзилликдә парын мәскунлашмасы илә бағлајыр. Ағһун шәһәрини исә З.Бун-в V јүзилликдә Муғана кәлимиш һунларла бағлајыр. Тәдгигатчыларын бир группуну да Чәнуби Азәрбајчан вә Иран әразиләриндә тәшдирир, онлары аксир — мешә адамлары адландырыр.

Бәзи тәдгигатчылар Муған сөзүнүн мәншәјини миг (мут)ларының ады илә бағлајараг, ону иранмәншәли сөз һесаб едирләр. Иҗага мүәллифләр исә Муған сөзүнү мигләр (мутларла) һеч бир тәсисинин олмамасыны гејд едәрәк, ону түрк топоними һесаб едирләр. Муған үчүн исә онлар һәлә IV—V јүзилликләрдә бу әразидә мәскунлашмиш һунларын бир һиссәсинин адының Муған адланмасын сөйләјирләр. Азәрбајчан әразисиндә һазырда 13 Муған адлы топоним — јер ады вардыр.

Азәрбајчан әразисиндә түркдиллиләрин мәскунлашмасы илә бағлы топонимләримиз топонимләрдән башга јенә јүзләрлә јер ады сајмаг олар. Мәсәлән, Азәрбајчанда инди дә түркдиллиләрә мәншәли сөз "вар" суффикси илә гуртаран онларла јашајыш мәскәни көстәрмәк олар. Мәсәлән, Әмирвари (Гутташен вә Чәбрајыл рајонлары), Әһәмәдвар (Әһәмәдвар), Шотавар (Гах, Һачылар), Дидивар (Нахчыван), Хаварлы (Хаварлы), Дарквар, Каравар, Гучивар, Телевар (Јардымлы), Балвар (Балвар), Бирабад) вә с.¹ "Вар" суффикси чох вахт "ван" суффиксини әвәзләшдир, белә ки, "ван" суффикси илә гуртаран онларча јашајыш топонимини садаламаг олар.

Көрүндүјү кими, сојлар ахыб кәлдикчә, мүәјјән әразидә јерләшкән һәммин јерин топонимләринә, оронимләринә, һидронимләринә тәсирсиз галмырды. Бу вә ја дикәр ороним, топоним, јахуд һидроним илә дил чәһәтдән бир-биринә јад гоншу етронимләри сәрһәдләшдирди тәгдирдә онлар ики адлы олурдулар. Мәсәлән, Алазан — Ганых, Гавыры — Гавыры вә с.

Јухарыда гејд етдик ки, гәдимдә Азәрбајчан әразисиндә аслар мәскун олмуш вә Азәрбајчан өз адыны бу аслар сојундан көтүрүшдүр. Дилләри Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан аслар илк орта јүзилликләрдә, тәхминән VI—VII јүзилликләрдә Гырғызыстан сәрһәдләри јахынлығында јашајырдылар. Онларын бундан чох габаг Азәрбајчанда олмалары бир чох тәдгигатчыларда шүбһә доғурмур.

Азәрбајчанын Дашкәсән вә Кәлбәчәр рајонларында Човдар топонимләри вардыр. Бу чоғрафи адла Түркмәнистанда, Тәдкыстанда да растлашырыг. Биличиләр Човдар топонимини

¹ С.С.Әлијаров Көстәрилән әсәри, сәһ.7.

оғуз сојларындан биринин ады илэ бағлајырлар. Човдарларың Азербайчана кэлмэ вахтыны мүтэхэссислэр дэгийг мүэјјенләшдирэ билмэсэлэр дэ һэр һалда онлары XI јүзилликдэ кэлмиш оғузларла бағламырлар. Белэ һесабы едирлэр ки, Човдар чоғрафи адының мин илдэн чоғ тарихи вардыр. Демэк, онлар бу јерлэрэ IX—X јүзилликдэ, бэлкэ дэ ондан габағ кэлмишлэр.

VII јүзилликдэ Азербайчана ахышыб кэлэн сојлар арасында апарычы рол артығ хэзэрлэрэ мэхсус иди. Онлар һәмин јүзилликдэ, демэк олар ки, Азербайчаның бүтүн шимал торпақларына јайылмышдылар.

Албан тарихчиси Муса Каланкајтуклунун "Албан тарихи"ндэ 350-чи иллэрдэ хэзэрлэрин Азербайчана јүрүшлэри барэсиндэ мәлумат верилир: "күлли мигдарда хэзэрлэр Чогај дарвазаларындан кечиб бизим өлкэмизэ сохулдулар. Шапур Ассиријадан, Хорасандан, Харэзмдэн һәмчинин Атропатена эразисинин диқәрикид иранлылардан, албанлардан вэ Гафгаз дағлыларының вәһши халғларындан 12 сојдан ибарэт күлли мигдарда гошун топлады вэ бу сажсыз-һесабысыз гүввэлэрлэ онларын гаршысына кетди". Тарихчилэрин бир чоғу Албанија тарихчисинин бу фикрини сәһв санырлар вэ һесабы едирлэр ки, хэзэрлэрэ гаршыныхмыш илк Сасани һөкмдары Губад (488—531) олмушдур. Эрәб мүәдлифи әл-Јәғуби јазыр ки, Губадын һакимијјәти дөврүндэ "хэзэрлэр бүтүн Әрмәнијјәни тутдулар". Әл-Јәғуби Әрмәнијјә дедикдэ, әлбәтгә, Ермәнистаның эразисини дејил, Әмәвилэрин һакимијјәти заманы јарадылмыш дөрд чанишинликдән бири, бүтүн Загафгазија эразисинин дахил едилдији дөрдүнчү чанишинлији нэзәрдэ тутмушдур.

Һазырда Азербайчаның Лерик рајонунда Оранд вэ Көһнэ Оранд кәнд адлары вардыр. Орандын Уран вэ Оран вариантлары да вардыр. 1926-чы ил сијаһыја алынмасына көрә Масаллы рајонунда ики Оранд, үч Оранд обасы, Гәриблэр Оранд вэ Көчәри Оранд топонимлэри вар иди. Һазырда Күрчүстан эразисинә дахил олан Шоракилдэ Ағ Уран вэ Көк Уран јашајыш тәнтәгәлэри вардыр. 1917—1920-чи иллэрэ даир бир сијаһыда Тәнкәран гәзасында Оран јер ады көстәрилир. Нәһајәт, һазырда Мил дүзүндэ харабалары галмыш Әрән-Гала вахтилэ Уран-Гала, Уран-шәһәр адланмышдыр. Уранларың Азербайчан дилинин өкүнә мэхсус дили, ғыпчағ соју олмасы, онларын Чин-Мачидән у јерлэрэ кәлмәси мүлаһизәсини ирәли сүрәнлэр вардыр. Анчағ онларын бураја нә вахт кәлмәлэри барэсиндэ мәлумат јоқдур. Лакин археолоғларың Әрән-Галада апардығлары газынтылар көстәрмишдир ки, бу шәһәрин илк гала һасарларының тикилмәси рта јүзиллијин сон дөврүндэ, јәни ән чоғу VII јүзиллијә аиддир. Әдгигатчылар Әрән-Галаны Бејләган шәһәри илэ дэ ејниләшдирирлэр. Лакин онун Уран гала адландырылмасы, шәһәрин мәһзәрен, Оран соју тәрәфиндән салынмасы вэ өзү дэ VII јүзилликдэ

Бир аз ашағыда бу мүлаһизә үзәринә гајыдачағымыздан бурада онун барәсиндә сөһбәт ачмајачагыг. Бурада тәкчә ону гејд етмәк лазымдыр ки, оғузларын вә ғыпчагларын Азәрбајчана кәлишләрини XI—XII јүзилликләрлә бағламаг да сөһвдир. Бу бир тарихи һагигәтдир ки, онлар XI јүзиллијә гәдәр дә, ондан чох габаг да мөвчуд олмушлар. Һәтта тарихин мүәјјән дөврләриндә (XI јүзилликдән габагкы дөвр нәзәрдә тутулур), һәмин дөвр "оғузлар јүзиллији", "оғузлар дөврү" адландырылмышдыр. Бу "Китаби-Дәдә Горгуд"да да өз әксини тапмышдыр. В. В. Бартолд вә А. Ј. Јакубовски кими көркәмли алимләр бу дөврү XI јүзилликдән чох габага апарырдылар. Биринчинин фикринчә, "оғузлар јүзиллији" исламын мејдана чыхмасы дөврүнә аид едилмәлидир. Икинчи исә исламдан габаг оғузларын олмасына шүбһә етмир. Тәсадүфи дејилдир ки, Азәрбајчан дилинин тәшәккүлүнү VII јүзиллијә аид едән мәрһум Ә.Ә.Дәмирчизадә вә башга дилчиләр белә һесаб едирләр ки, илк орта јүзилликләрин мәһсулу олан "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дили јерли вә кәлмә сојларын, һәмчинин оғузларын вә ғыпчагларын гајнајыб-гарышмасы нәтичәсиндә тәшәккүл тапмыш халгын үмуми дилидир.

Ғыпчаглар ерамызын илк јүзилликләриндә Азәрбајчана кәлмиш һунларын арасында олмушлар. Орта јүзилликләр тарихинин тәдгигатчылары белә һесаб едирләр ки, хәзәрләр VII јүзилликдә Албанијаја сохуларкән ғыпчаглар Албанијанын мүдафиәчиләри арасында олмушлар. IX јүзиллијә даир күрчү гајнагларында ғыпчагларла бағлы Анча топоними гејд олунур. Бу исә, ғыпчаг сојларындан биридир. Ғыпчагларын тәркибинә дахил олан гасаг сојунун ады Азәрбајчанын Газах шәһәринин адында горунмушдур. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, Газах топонимини сакларла да бағлајанлар варды. Газахы ғыпчагларла бағлајанлар гејд едиләр ки, бу шәһәр ғыпчагларын бу јерләрә күтләви ахынындан беш јүз ил габаг, VII јүзилликдә салынмышдыр.

Ғыпчагларын тәркибинә дахил олан гасаг соју, шүбһәсиз ки Газахыстан әразисиндә, јахуд да ола билсин ки, башга јерләрдә мәскун олмуш сакларла бағлыдыр. Биз она керә илк нөвбәдә Газахыстанын адыны чәкдик ки, газахлар вә онларын дијарынын ады мәһз Гасаг адындан көтүрүлмүшдүр, биз бу барәдә јухарыда мәлүмат вермишик. Ғыпчаг сојларындан олуб, Азәрбајчанда өз адыны бир кәндин — Гајмаглы кәндинин адында горујуб сахламыш гајмагларын ады VIII јүзилликдән мәлүмдур.

Көрдүјүнүз кими, адларыны чәкдијимиз вә чәкә билмәдијимиз дикәр ғыпчаг сојлары Азәрбајчан әразисиндә онларын бу торпага күтләви ахынындан хејли габаг мәскун олмушлар.

Кәтирдијимиз күлли мигдар материаллар вә мүлаһизәләр көстәрир ки, илк орта јүзилликләрдә ислам дининин бу әразидә тајылмасындан габаг, ола билсин ки, лап чох габаг, Азәрбајчан әразиси әһалисинин бөјүк әксәријјәти артыг түркдилли иди,

и вә кәлмә сојлар гәjnaг олмуш, вәһид халгла онун вәһид и тәшәккүл тапмышды.

Мәлум олдуғу кими, Муса Каланкајтуклунун "Албан тарихи" и VII жүзилликдә јазылмышдыр. Бу әсәр, тәдгигатчынын ринчә VII жүзилликдә Азәрбајчан дилинин артыг үмумхалг ышыг дили кими мөвчуд олмасыны көстәрән ән етибарлы бәдир. Тәдгигатчыны бу фикрә һәммин әсәрдә азәрбајчанизмләр, пи миғдарда Азәрбајчан сөзләринин олмасы кәтирмишдир. О, т үчүн Азәрбајчан дилиндә ишләдилән ади сөзләрлә јанашы хаган, хатун, тәрхан, тәкин, түркан кими рүтбәләри, ејләнтүрк, гар, онқур, һуногур, һун, хәзәр, ағ хәзәр, печенег вә с. кими онимләрин, авчи, алп, газан, гонаг кими анторпонимләрин, естан, Түркистан вә онларла башга топонимләрин бу китабда өз ни тапмасына даир мисаллар кәтирир.

Көркәмли түркшүнаслар Н.З. Һачыјева вә Б.А. Серебренников ирлар ки, "Албанијанын јерли әһалиси илә гәjnaјыб-гарышан вә абајчанлыларын әчдадларынын түрк дилинә јијәләнмиш әрләр, бу әһалинин дилинә өз дилләринин бәзи әләмәтләрини ирә билдиләр. Дилләрин бурада чарпазлашмасы хүсусилә ирли иди, она көрә ки, гоһум дилләр бир-бирилә әләгәли ләр. Беләликлә, бәзи Азәрбајчан ләһчәләри хәзәр дилинин и хүсусијәтләрини гәбул едә биләрди. Һәгигәтән дә Азәрбајчан инин бәзи шимал вә шәрг ләһчәләринин бәзи нишанәләри оғуз ләри групуна хас олан хүсусијәтләрә ујғун кәлмир".

Кәтирдијимиз игтибасдакы мүлаһизә VI—VII жүзилликләрә дир. Демәк, һәр ики көркәмли түркшүнас белә һесаб едир ки, ин жүзилликләрдә Албанија әһалиси бизим данышдығымыз рбајан дилиндә, јахуд онун ләһчәләриндән бириндә данышыр- вә бу әразижә кәлмиш хәзәрләр јерли чамаатла гәjnaјыб- ышмыш, онларын гоһум дилләри бир-биринә гаршылыглы ир көстәрмишдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән, башга бир биличинин аһизәләри диггәтәләјигдир. О, гејд едир ки, Албан чары 632- илдә Аран әһалисинә мүрачиәтиндә демишди ки, һунлар, әрләр артыг Албанија әһалисинин тәркиб һиссәсидир. О, бу аһизәсини сөјләдикдән, ејни заманда гәjnaглара истинад икдән сонра белә гәнаәтә кәлир ки, "Азәрбајчан дилинин-илк а жүзилликләрдә (јәни III—VII жүзилликләрдә) үмумхалг дили и мөвчуд олмасы, дил материаллары илә сүбут олунур".

Азәрбајчан дилинин јайылмасы Азәрбајчан әразисинә түрк- ли этносларын ахыны мәсәләсини јазылы гәjnaглар әсасында әнмиш тәдгигатчы јазыр ки, "түрк этносунун Загафгазијаја, усән Азәрбајчана ахынынын зирвәси VII жүзиллик олмуш вә дөврдә Азәрбајчанда үмумхалг данышыг дилинин формалаш- ы баша чатмышды. Бу Азәрбајчанын, демәк олар ки, һәр индә сабирләрдән, һунлардан, кәнкәрләрдән, булгарлардан, силләрдән, ағ хәзәрләрдән, оногурлардан, сарыгурлардан вә

башга гәдим оғуз вә гәдим ғыпчаг нумајәндәләриндән ибарәт олуб, јалныз диалектләриндә фәрг олан түркдилли этносун мәскунлашдығы дөврдә баш вермишдир. Беләликлә, VI јүзил-пијиз сону, VII јүзиллијин әввәлләриндә Азәрбајчанын, Картлинин вә Ермәнистанын бүтүн түркдилли сојлары ваһид сијаси вә иттисади иттифага дахил олдулар. Бу, мүхтәлиф ләһчәли Азәрбајчанда үмумхалг Азәрбајчан дилинин јайылмасына сәбәб олду. Мәһз буна кәрә, VII јүзилликдән башлајараг Загаф-газијанын јазылы абидәләриндә түркизмин сајы хејли артыр. Тәкчә "Албан тарихи"ндә күәли миғдардә түркизмлә -- азәрбај-чанизмлә растлашырыг".

Азәрбајчан әразисинин VII јүзиллијин әввәлиндә, бәлкә дән-дән әввәл әсасән түркдиллиләр — түркләр өлкәси олмасыны сүбут етмәк үчүн јухарыда хејли мәлүмат вердик. Азәрбајчан әразисинин бүтөвлүкдә түркләр өлкәси олмасыны сүбута јетирән VII јүзиллијин әввәлине даир мәлүматлар вардыр. Иәлә Мәһәммәд пејғәмбәрин сағлығында (о, 632-чи илдә вәфат етмишдир) әр-Рәиш адлы бир сәркәрдә Мосулу әлә кечирдикдән сонра Шамилин башчылығы алтында шимала атлы гошун көндәрди. Бу гошун түркләрин һаким олдуғу торпағлара дахил олду. Онлар Азәрбајчан түркләриндән хејли әсир апардылар. Башга бир гајнагда да ејни сөзләр тәкрар олунур, лакин бурада Мосул һөкмдары дејил. Јәмән кнјазы Туббанын гошунларынын Азәрбајчана сохулмасындан сөһбәт ачылып.

Азәрбајчан әразисиндә дилләри Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан сојларын чох күчлү олмасынын, әслиндә халгын түрк-дилли халгын тәшәккүл тапмасыны дикәр гајнағларда да көрмәк олар. Әрәб хәлифәси Мүавијәнин (661—680) јахын адамы олан бир нәфәрин сөјләдији вә әрәбдилли мәнбәләрдә өз әксини гапмыш дәлил сөјләдијимиз нөгтеји-нәзәрдән чох марағлыдыр. Мәһмин адам јазыр ки: "Мүавијәнин јанында идим. Бу заман Ермәнистан валисиндән она намә кәлди. О, намәни охуду вә сөзләбләнди. Сонра катибини чағырыб деди: онун намәсинә белә саваб јазын: "Хатырладырсан ки, түркләр мәним торпағыма доғру кәлиб ораны гарәт едибләр, бә'зи шејләри әлә кечирибләр, сонра түркләрин далларында адам кәлмиш, әлә кечирдикләрини кери алмышлар. Анан сәни итирсин. Бир дә белә иш тутма вә онлары һеч бир шејә тәһрик етмә, әлә кечирдикләри шејләри кери алмаға чалышма. Мән пејғәмбәрдән ешитмишәм ки, онлар овшан битән јерә гәдәр кедәчәкләр". Мүавијәнин бу фикри илә јүгүнлүг тәшкил едән дикәр сөзләри дә марағ доғурур: "Нә гәдәр ки, түркләр бизләрә тохунмурлар, онлардан узаг кәзин". Беләликлә, кәтирдидимиз игтибасдан ән азы ики нәтичә чыхармағ олар. Әввәлән, Мүавијәјә кәлмиш мәктубда сөһбәт шүбһәсиз ки, Азәрбајчандан кедир. Белә ки, Азәрбајчан әразиси әрәб мүәллифләри тәрәфиндән тәшкил едилиб Әрмәнијә адланмыш

ибати бөлкәжә дахил иди вә Әрмәнијә чанишининин башга
тәрде јашајан түркләр барәсиндә хәлифәјә јазмасына нә
әт? Икинчиси исә, VII јүзилликдә түрк дилләринин
әрбајчан әразисиндә нә гәдәр бөјүк гүввә олмасына әјани
утдур. Азәрбајчан әразисиндә гәдимләрдән түркдиллиләрин
кунлашмасыны нүмајиш етдирән башга бир дәлил: ән илк
бдилли гајнаглардан олан "Әхбәр Абид ибн Шәријә әл-
һури"дә (Абид ибн Шәријәдән габагкы дөвр) Азәрбајчанын
ам дининин јајылмасындан габагкы вәзијјәти өз әксини
мышдыр. Бу гајнагдан белә мәлүм олур ки, әрәб хәлифәси I
авијә Азәрбајчана гошун көндәрмәздән габаг өз сарај алимини
ырыб сорушмушду:

— Азәрбајчан барәсиндә нә билирсән?

Азәрбајчанла јахшы таныш олан алим белә чаваб вермишди:

— Азәрбајчан гәдимдән түркләр өлкәсидир вә онларла
кундур.

Фикир верин, VII јүзилликдә јашамыш алим дејир ки,
әрбајчан гәдимдән түркләр өлкәсидир. Демәк, бу әразидә һәлә
јүзилликдән габаг бизим улу бабаларымыз артыг тәшәккүл
мыш халг, ваһид азәрбајчандилли халг иди.

Бу дөврә хас олан адам адлары да Азәрбајчан халгынын бир
г кими тәшәккүл тапмасына, ваһид дилә малик олмасына
утдур. Бу дөврдә догма јурдумузда јашајан улу бабаларымы-
т, улу нәнәләримизин дашыдыглары адлар һеч дә инди бизим
шиләрин вә гадынларын, оғланларын вә гызларын адларындан
оғләнмирди. Улуларымызын јадикары кими галмыш, өз гәдим
ләрини, бәзи адәт-әнәнәләрини горујуб сахламыш, һазырда
әрбајчанын Нич кәндиндә јашајан удинләр, Азәрбајчанын
мал торпагларында -- Албанијада јашамыш Удон нәсилләри
им адларынын да бир гисмини мұһафизә едәрәк бизим үчүн
атмыш вә јашатмагдадырлар. Мәсәлән, Ага, Ата, Багај, Баба,
нын, Марал, Чәјран, Агаси, Бәјләр, Дурсун, Анаси, Телли,
чәк, Бәсди, Гызлар, Гарача, Аначан, Агачан, Дурмуш, Балабәј,
кибар, Алакөз, Анаханым, Гарабәј, Исачан вә с. адлары инди
им оғул вә гызларымыз дашымырлармы? Шәхс адларындан
ага, нәсли адларда да ејни мәнзәрәни көрүрүк: Бојахчы,
мирчи вә башгаларыны да садаламаг олар.

Гәјд етдијимиз адларын гәдим олмасы удин дилинин,
инләрин тарихинин биличиләри Г. Ворошил вә Артјом Куран-
тәрәфиндән әсаслы сурәтдә субут едилмишдир. Көтүрәк,
чәк адыны. Бизанс гајнагларындан бириндә дејилир ки, Хәзәр
аны 732-чи илдә өз гызыны Бизанс императоруна әрә верди. О
зы јуанлар Ирина чагырырдылар, хәзәрләрдә исә онун ады
чәк иди. Биз "Китаби-Дәдә Горгуд"да да Чичәк адына раст
ирик — Басбасан бәјин гызы Бану Чичәк. Индинин өзүндә дә
инләрин дили, адәт-әнәнәси, дини азәрбајчанлыларынкындан

эсаслы сурәтдә фәрглендији бир вахтда да, онларда Чичәк ады илә јанашы Чичик ады да вардыр ки, бу сөзүн дә һәрфи мәнәсы ичәкдир.

Көркәмли түркшүнас алим М.И.Артамонов јазыр ки, "түрк-тәрин, савирләрин, хәзәрләрин вә башгаларынын Загафгазијада, күсүсән дүзәнлик Албанијасында јашајыш јерләри, чох күман ки, онларын бу өлкәјә илк һүчумлары заманындан галмышдыр. Сонралар онларын сајыны јени түрк сојлары артырды вә бу Азәрбајчанын мүасир етник симасыны мүәјјәнләшдирди".

М.И.Артамоновун "Сонралар онларын сајыны јени түрк сојлары артырды" сөzlәри бир гәдәр гејри-мүәјјәндир. Сонралар гејләмәклә онун һансы јүзилликләри нәзәрдә тутмасы ајдын олмур. Әкәр о да сәлчуглары нәзәрдә тутурса, демәк сәһвә јол берир.

Артыг VII јүзиллијә кими гәдим Азәрбајчан дили о гәдәр сајылмыш дил иди ки, гоншулугда јашајан халгларын дилләринә эсаслы тәсир көстәрирди. Мәлумдур ки, V јүзиллијин орталарында "Инчил" ермәни дилинә тәрчүмә едилмишдир. Гәдгигатчы гејд едир ки, мәтндә беш дәфә *лик* шәкилчиси, Азәрбајчан дилинә мәхсус олан шәкилчи ишләдилмишдир. Ермәни тәдгигатчысы К.Патқанјан һәлә V—VI јүзилликләрдә арыг сөзүнүн Азәрбајчан дилиндән ермәни дилинә кечдијини, онун гәдим ермәни дилиндә арыг, һәм дә су архы мәнәсында ишләдилмәсини гејд едир.

Академик М. Абегјан јазыр ки, илк орта јүзилликләр ермәни поезијасында гафијәли ше'р мәнәз Азәрбајчан вә түрк дилләринин тәсири нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. Фикир верин илк орта јүзилликләрдә ермәниләрдә Азәрбајчан дилинин тәсири илә гафијә ше'ри јараныр. Бурадан чыхан јеканә нәтичә о ола биләр ки, ше'рдә белә эсаслы дөнүш јаратмаг үчүн гоншу Азәрбајчан халгы ермәниләрлә јанашы, тәшәккүл тапмыш һалда, ваһид дилин формалашдыгы һалда һеч олмаса бир нечә јүз ил ашамалы иди. Ше'рдә гафијә илк орта јүзилликләрдә, лап тутаг ки, илк орта јүзилликләрин сонунчу VII јүзиллијиндә баш бермишдир. Бу о демәкдир ки, ермәни халгынын гоншусу Азәрбајчан халгы, онун дили һеч олмаса V—VI јүзилликләрдә тәшәккүл тапмалы иди. Демәк, бизим улу бабаларын бу доғма торпагда ерамыздан сонракы илк јүзилликләрдә, артыг өзү дә, дили дә формалашмыш ваһид халгдан хәбәр верирди.

Кечән јүзиллијин 70-чи илләриндә Мордман адлы алим илк орта јүзилликләрдә ермәни дилиндә дәјишиклик әмәлә кәлмәсини гејд едиб јазыр ки, "Мәлумдур ки, ермәниләр Һинд-Авропа мәншәли халгдыр, амма онларын дили Туран дилләринин сүчлү тәсиринә мәрүз галмышдыр. Мән һәммин ифадә илә һеч дә тохәсрлик контакт нәтичәсиндә османлы түркләриндән алынмыш сөzlәри нәзәрдә тутмурам. Сәһбәт III, IV, V, VI, VII,

дилликләрде ермәни әдәби дилинә кечмиш Туран элементиндән кедир. Бу елә бир дөвр иди ки," дүнјада һәлә нә чуглар, нә османлылар, нә дә туранлылар вар иди."

Көрүндүҗү кими, доктор Мордман да академик М.Абегҗанын тәдигләҗир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу әдә ермәни дилчи алимләри дә хејли фикир сөјләмишләр. Ар да гејд етмишләр ки, түрк дилләринин тәсири алтында әни дилинин структуру дәјишмишдир.

Ермәни алыми Р.Ачарҗан да доктор Мордманын јухарыда бирдијимиз мүлаһизәсини тәдиг едән фикирләр сөјләмишдир. Гејд едир ки, түркдиллиләрин әһатәсиндә олан ермәниләрин дилинин граматик структуру илк орта јүзилликләрдә, һәм дилинин дилинин тәсири нәтичәсиндә дәјишмиш, онун граматик гурулушу гәдим Азәрбајчан дилинин граматик гурулушу ујғунлашмышдыр. Бир халгын дилинин граматик гурулушунун дәјишмәси үчүн нечә јүзиллијин кәрәк олмасы шәһәссиздир. Тәкрара јол вермәмәк үчүн јухарыда ермәни бириндә гафијәнин мејдана чыхмасы илә әлагәдар етдијимиз умиләшдирмәни ермәни дилинин граматик структурунун дәјишмәси мәсәләсинә шамил етмәк олар. Азәрбајчанын дилчи алыми М.Сәјидовун бу истигамәтдә тәдигатлары тәдирәләјигдир. Сөјләдикләримиз әсас верир ки, белә гәнаәтә кәләк: сон тунч дөврүндә, јәни ерамыздан әввәл II миниллијин сону — I миниллијин әввәлләриндә археологлар Азәрбајчан әразисиндә бирләрдә чанаглыбага чанагыны ашкар етмишләр. Гәбрә, Әһумун јанына чанаглыбага чанагы гојмаг Азәрбајчан дилинин бириндә дајанан дилдә, онун ләһчәләриндән бириндә данышанларын әнәһәссидир. Мәлумдур ки, гејд етдијимиз дилдә данышан халгларын, сојларын ән гәдим абидәләриндән бири олан Иран диләкинин гәбринин үзәриндәки дашда чанаглыбага тәсвири бардыр. Демәк, һәлә ерадан габаг бу әразидә, јәни Азәрбајчан әразисиндә бизим дилимиздә данышанларын олмасы өзлүјүндә дәјишмиш олар. Белә олдуғу һалда кәркәмли тәдигатчы З.И.Јан-пурскинин һәм дөврүндә Азәрбајчан әразисиндә турукку сојлары бириндә сөјләдији, онлары бизим дилимизин көкүндә дајанан бириндә данышанлар сырасына дахил етмәсинә шүбһә илә јананларын елә бир елми әсаслары јохдур.

Ерамыздан әввәл VII јүзилликдән башлајараг Азәрбајчан әразисиндә мәскун олмуш, сајча хејли чох олдуғларына көрә ермәниләрин һакимијјәти дөврүндә Араз чајынын сағ вә сол кәнарлары боју бөјүк әразини тутмуш, Муған вә Мил дүзләриндә мәскунлашмыш, Азәрбајчанын шимал торпагларында Газах — Биләкән районларынын чәнубдан тутмуш, чәнубда Урмија көлу дилинә гәдәр әразини әһатә едән саһәдә бөјүк чарлыг јаратшып, ејни вахтда һәмчинин сонракы дөврләрдә, о чүмләдән илк та јүзилликләрин әввәлләриндә бу әразидә чарлыглары олмуш

мәскүтлар. Бизим дилимизин көкүндә дажанан сојларын дилиндә даньшан белә бир бөјүк күтләннин јурдумузун әразисиндә мәскун олмаларынын нә демәк олмасыны сөјләмәјә еһтијач јохдур. Әлбәттә, биз бунунла һеч дә ону сөјләмәк истәмирик ки, Азәрбајчан әразисиндә башга дилләр грутларына дахил олан сојлар мәскун дејилдиләр. Мәскун идиләр. Луллубејләр, кутиләр, гафгаздиллиләр, ирандиллиләр дә олублар. Анчаг онлар әввәлләр, е.ә. III—II минилликләрдә, бәлкә дә минилликдә дә сајча үстүнлүк тәшкил етсәләр дә, сонракы үзилликләрдә өз мөвгеләрини бизим дилимиздә, онун ләһчәләриндә даньшан сојлара тәслим етмәјә мәчбур олмаларыны, онларла ајнајыб-ғарышмаға мәчбур олмаларыны күман етмәк олар.

Даһа сонра, ерамыздан хејли әввәл бизим торпағларын абори-сенләри олан албанлар, саспирләр — савирләр, Кәнчә — Ганзак пәһәринин әсасыны гојмуш кәнчәкәләр, бунгүркләр, гаргарлар, уултарлар-вәнәдләр, булгар сојларындан гархунлар, газмачиләр, альшлар, кештазлар, селсулар, кујварлар, чакарлар, курикирләр, уулар, газанлар, искилләр, бунлардан әләвә ижмахлар, камаклар, дуғанлар, кәнкәрләр, гашгајлар вә онларла башгалары. Бу сојларын тамысы да олмаса, бөјүк әксәријјәти бизим әразидә әсасән ерамыздан әввәл, гисмән дә ерамызын I үзилликләриндә мәскун олмушлар. Даһа сонра, бизим еранын әввәлләриндән, II үзилликдән һун, сабирләр, печенегләр, чоллар, оногур, сарыгун, хәзәр ахыны. Сабирләрин ирдән-бирә он мин аиләсинин Азәрбајчан әразисиндә јерләшдирил-гәси, варсанлар, сабунчиләр, човдарлар, уранлар, гәдим оғузлар, гәдим ғыпчағлар вә с.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан әразиси һәлә ислам дининин бу әразидә јайылымасындан габаг, бәлкә дә чох габаг гәдим түрк иллиләрлә долу иди. Онлар о гәдәр чох, бөјүк күтлә һалында идиләр ки, бүтөв бир халға, ермәни халғына тәсир көстәрмиш, онун дилинин грамматик структуруну дәјишмиш, онларда јени гафијәли поезија өвү јаратмышдыр. Бүтүн бунлар Азәрбајчан халғынын вә онун иилинин исламдан габаг тәшәккүл тапмасыны сөјләмәјә тәкзибсиз әсас ерир, бу дәлилин дәгиглијинә шүбһә јери гојмур. Бүтүн бунлары өрмәјиб, көрмәк истәмәјиб халғымызын тәшәккүлүнү XI—XII үзилликләрдә сәлчугларын Азәрбајчана кәлмәләри илә бағлајан-ларын елми сәһвә јол вермәләри ајдындыр. Бу бир јана галсын. Онлар идеоложи дүшмәнләримизин дәјирманына су төкүрләр, белә ки, үясир Иран идеолоғлары, өзү дә тәкчә онлар дејил, башгалары да елә бир фикир јүрүдүрләр ки, "Иран түркләри... јахуд Азәрбајчан атарлары түркчә данышсалар да һәр чәһәтдән иранлыдырлар. Онлар әлис иранлыларын түркмән вә татар ғарышығындан ибарәтдирләр". Фикәрләри исә белә бир мүләһизә ирәли сүрүрләр ки, сәлчугларын јүрүшләринә гәдәр Азәрбајчан әһалиси фарседилли олмуш, онлары Сәлчуглар түркләшдирмишләр.

Әсл һәгигәт исә артыг мәлумдур. Сәлчугларын кәлишинә гәдәр Азәрбајчан әһалисинин әсас күтләси азәрбајчандилли

уш. Сэлчугларын өзлэри азэрбајчандиллилэр мүһитинә дүш-
ләр. Әкәр Сэлчуглар Азэрбајчан әһалисини азэрбајчандилли
бләрсә, нә үчүн Иран, дикәр гоншу өлкәләрин әһалисинә
анә галмышлар? Әслиндә, Сэлчуглар нәинки ирандилли
ити дәјишмәјә чалышмыш, әксинә дәвләт ишләриндә дә,
ајларында да өзләринин түрк дилиндән дејил, фарс дилиндән
ифадә етмишләр. Дикәр тәрәфдән, һансы мәнтигә әсасланыб
мә, јерли чамаатдан хејли аз, көчәри, мәдәни чәһәтдән
диләрдән хејли ашағы сәвијјәли оланларын, отураг, сајча
ардан хејли чох, даһа јүксәк мәдәнијјәтә малик олан
рикенләрә, онлара гајнајыб-гарышанлара өз дилләрини гәбул
ирмәләрини сөјләмәк олар? Бу, ән азы чәфәнкијат оларды.
Азэрбајчан халгы вә сун дили Сэлчугларын бу јерләрә
үшләриндән хејли габаг тәшәккүл тапмыш, XI вә сонракы
илликләрдә Азэрбајчана кәлмиш Азэрбајчан дилинин
чәләриндә данышан сојлар, күтләләр исә давам етмәкдә олан
ик процесләрдә иштирак етмишләр.

IV ФӘСИЛ

АЗЭРБАЈЧАН VII—IX ЈУЗИПЛИКЛӘРДӘ

§ 1. Эрәб ишғалынын башланмасы вә Албанија чарлығы

Эрәбләрин
Азэбајчана
илк жүрүшлэри.
VII жүзиллијин әввәлләриндә Эрәбистан
јарымадасында Мәһәммәд пәјгәмбәрин баш-
чылығы алтында јени дини — Ислам динини
араг тарихдә Хилафәт адланан бөјүк дәвләт јаратмыш Эрәб
симләри кениш истилаја башладылар. Онлар илк нөвбәдә
Сани Ираныны вә Бизанс империјасыны мәғлубијјәтә уғрат-
ты гаршыларына мәгсәд гојдулар. 637-чи илдә эрәбләр Сасани
имдарларынын пајтахты Ктесифону (Мәдаини) тутдулар. Даһа
ара исә Чәнуби Азэрбајчан торпагларына басгын етдиләр.
Эрбајчан, Дејләм вә Реј әһалиси бирләшәрәк эрәбләрә мүтави-
г көстәрмәјә һазырлашдылар. Лакин эрәбләр бу бирләшмиш
вәни дә мәғлубијјәтә уғратдылар. Даһа сонра эрәбләр
дәбили тутдулар. 640-чы илдә эрәбләр Гафгаза һүчум етдиләр.
ин, Нахчыван вә Тифлис шәһәрләринин башчылары шәһәр-
ри гарәтдән хилас етмәк үчүн эрәбләрин һакимијјәтини гәбул
мәјә мәчбур олдулар. IX жүзиллик мүүллифи Јәғубинин вердији
думата көрә эрәб гошунлары Азэрбајчанын чәнуб торпаг-
рынын һамысыны артыг зәбт етмишдиләр. Эрәбләрин Ираны
бт едәчәји тәғдирдә Албанијаја да сохулачагларыны нәзәрә
ан Албан һөкмдары Чаваншир Сасаниләрлә бирликдә эрәб
цунларына гаршы вурушларда иштирак етди. Узун илләр боју
занс империјасы илә вурушларда зәифләмиш Сасани Ираны

эрэб гошунларына чидди мүгавимэт көстэрэ билмэди, мәглүб олду. Чаваншир өз гошунлары илә Албанијаја гајытмалы олду.

Ираны мәглүбијјетә дүчар етдикдән сонра этраф эразиләри дә эабт етмиш эрәб гошунлары Азәрбајчанын чәнуб торпагларына басгын етдиләр. Әһали онлара чидди мүгавимэт көстәрди. Буна бахмајараг эрәб гошунлары Тәбризи, Нахчываны, Бејләганы гутдуларса да, әһалинин мүгавимәтини гыра билмәдиләр. Азәрбајчанын чәнуб торпагларында үсјан олду. Эрәбләр үсјаны атырдылар. 50-чи илләрин әввәлләриндә эрәб гошунлары Азәрбајчанын шимал торпагларыны "Күрлә Аразын бирләшдији ерләри" тутмаг истәјирдиләр. Эрәбләрин һакимијјетини гәбул етмәк фикриндә олмајан Чаваншир Бизанс императору илә иттифаг багламаг үчүн онунла данышыглары башлады. Эрәбләрин шох күчлү олмасыны көрән Чаваншир ејни заманда Хилафәтлә дә данышыглары башламаға, онунла мүгавилә багламаға мәчбур олду. Бу мүгавиләјә көрә эрәбләрин һакимијјетини гәбул етмиш Сафгаз кнјазлыглары үч иллик веркидән азад олдулар. Лакин бу мүгавиләнин өмрү узун олмады. Эрәб гошунлары мүгавилә бағанандан ики ил сонра Албанијаја кирдиләр, Ирандан Бејләгана һәрәкәт етдиләр. Шәһәри фәлакәтдән хилас етмәк үчүн шәһәр әһалиси эрәб һакимијјетини гәбул етмәли олду. Эрәб гошунлары Бејләгандан Бәрдә үзәринә јеридиләр вә Тәртәр шаһилиндә дүшәркә салдылар. Бәрдәлиләр шәһәр гала диварлары архасына чәкилиб мүдафиә олунмағы гәт етдиләрсә дә, тезликлә эрәб гошунларына мүгавимәтин мәнасыз олмасыны көрүб, тәсәлим олмаг мәчбуријјәти гаршысында галдылар. Эрәб гошунлары башчысы Салман өлкәнин ичәриләринә һәрәкәт етди. Ути вә Шәмкири тутду, даһа сонра исә Гәбәлә, Шәки, Ширван, Мәскут, Цабран вә Дәрбәнд шәһәр вә вилајәтләрини әлә кечирди. Салман урадан шимала, хәзәрләрин үзәринә һүчум етди. Лакин о, бу бәјүшләрдә мәглүб олду вә өлдүрүлдү.

Албанија үчүн белә мүрәккәб шәраитдә хәзәрләр јенә Азәрбајчана сохулдулар. Күр чајы шаһилиндә Чаванширин башчылыгы алтында албанларла хәзәрләр арасында баш вермиш дөјүшдә гыр мәглүбијјетә дүчар олмуш хәзәрләр кери чәкилмәјә мәчбур олдулар. Чаваншир ејни заманда эрәб хилафәтиндә һакимијјетә әлмиш, өлкәдә сабитлик јаратмыш хәлифә илә данышыға башлады, бу мәгсәдлә о, илк дөфә Эрәб хилафәтинин пајтахты Әмәшг шәһәринә кәлди. Бу заман Чаваншир артыг өзүнү Албанија кнјазы елан етмишди. О, хәлифә илә дил тапа билди, хәлифәнин ону Албанија һөкмдары кими танымасына наил олду.

Чаваншир һәр васитә илә өз дөвләтини мөһкәмләндирмәјә, шәһәрләри абадлашдырмаға, өлкәнин игтисади гүдрәтини артырмаға чалышырды. "Албан тарихи" мүәллифи Муса Каланкајтуклу шу барәдә јазырды: "О, бүтүн кечәләри јухусуз кечирир, өз әтәнинин хејри барәдә фикирләширди... О, күнләрлә өз

нинин гајгысыны чәкир... Беләликлә о, Иверија сәрһәдләрин-
һун дарвазалары вә Араз чајына гәдәр эразинин мүтләг
ми иди". Чаваншир пајтахт шәһәри олан Бәрдәдә чохла
лар вә мәбәдләр тикдирмиш, онлары шаһанә бәзәмишди.
сарајы күллүкләр вә бағларла әһатә олунмушду. Чаваншир
у өлкәләрлә әлагә сахлајырды. Онун сарајында Азәрбај-
н чәнуб вилајәтләриндән, Ермәнистан вә Иверијадан, Месо-
мијадан, һәтта узаг Һиндистандан кәлмиш нүмајәндәләрлә
лашмаг оларды.

илафәтдән гајытмыш Чаванширин һакимијјәт дөврү узун
әди. Онун бүтүн Албанијаны ваһид дөвләт әтрафында
әшдирмәк уғрунда мүбаризәсиндән наразы галан феодаллар
гәсд тәшкил едиб ону өлдүрдүләр. Албанија кнјазы онун
ашы оғлу Вараз Трдат олду.

аванширин өлүмүндән сонра, өз мүттәфиги вә гоһумунун
гамыны алмаг бәһанәсилә Хәзәр хаганы Албанијаја басгын
Хәзәр гошунлары Гәбәлә шәһәринә кирдиләр, бурадан Ути
јәтинә һүчум етдиләр. Күрү кечәрәк чохла гәнимәт вә әсир
кечирдиләр. Вараз Трдат хәзәрләрлә данышыға кириб
ры Албанија эразисиндән кетмәјә разы сала билди. Хәлифә
аз Трдаты чар кими таныды. О, өз сијасәтиндә әмиси Чаван-
ин мөвгејини мүдафиә едирди. Онун һакимијјәти илләриндә
рләрин Албанијаја јүрүшләринин арды-арасы кәсилмирди.
иклә әрәб хилафәти Албанијаны зәбт етди. Албанија кнјаз-
ы сүтүт етди.

III јүзиллијин әввәлләриндә бүтүн Гафгазда, о чүмләдән
рбајчанда хилафәт әлејһинә үсјанлар башлады. Хәлифә 150
лик гошун көндәрди, үсјанлар амансызчасына јатырылды,
рбајчан әрәб хилафәтинин вилајәтинә чеврилди.

әрәбләр Азәрбајчанда ислам динини јаймаға башладылар.
үн Азәрбајчан әһалиси мүсәлманлығы гәбул етмәли олду,
ә Гарабағын дағлыг һиссәсиндән башга. Бурада христиан-
ын галмасы Азәрбајчанын бу кушәсинин ермәниләшмәсинә
ирди. Азәрбајчанда әрәб зүлмүнүн бәргәрар олмасына бахма-
г, бүтүн Азәрбајчанын бир динә, ислам дининә ситајиш
әси, кечмиш Атропатена илә Албанијанын бир дөвләтин
кибиндә олмасы Азәрбајчан әһалиси арасында тәсәррүфат,
шәт вә мәдәни әлагәләрин мөһкәмләnmәси халгын бирлијинин
нмасына сәбәб олду.

Азәрбајчанда Әрәб хилафәти Азәрбајчанда өз һакимиј-
әрәб әсарәти. јәтини мөһкәмләндирмәк үчүн ислам динин-
дән бачарыгла истифадә едирди. Ислам да,
га динләр кими кәндлиләри, шәһәр сәнәткарларыны гул
илијинә өјрәдирди. Онларда белә бир инам јаранмышды ки,
исмарчылар — феодаллардан шәхси асылылыг аллаһын
дуғу гајдадыр. Бунун мүгабилиндә ислам дини онлара өлдүк-

дән сонра "чәннәтин нәмәтләрини" вәд едир, мүги олмајанлар и сә "чәһәннәмдин азаблары" илә һәдәләјирди. Мүгилији тәблик едән али мүсәлман руһаниләринин өзләри и сә халқ илә өзләринин һесабына күлли мигдарда мал-дөвләт јығырдылар.

Әрәб гәсбкарлары јерли чамааты әрәбләшдирмәјә киришди- ләрсә дә, бунун бир нәтичәси олмады, әксинә бу јерләрә көчүрүл- мүш әрәбләр јерли әһалинин ичәрисиндә әридиләр. Һазырда Азәрбајчанда галмыш бәзи кәндләрин әрәб ады, вахты илә бу јерләрдә әрәбләрин јашамасыны көстәрир.

Әрәб хилафәти зәбт етдији өлкәләри идарә етмәк үчүн әмирликләр јарадырды. Азәрбајчанын чәнуб торпаглары Хорасан вә бәзи башга торпагларла бирликдә бир әмирлији, шимал торпаглары и сә Әрмәнијјә вә Шимали Месопотамија илә бир- ликдә дикәр бир әмирлији тәшкил едирди. Бу әмирликләрин һәр икисинин мәркәзи шәһәрләри Азәрбајчан шәһәрләри Мараға вә Бәрдә иди. Һәр әмирлик бир нечә маһалдан ибарәт иди. Бу маһалларын мәркәзи ири шәһәрләр олурду. Азәрбајчанда Әрдәбил, Бејләган, Шамаһы, Гәбәлә, Тәбриз, Шәки, Бәрдә, Мәрәнд вә с. шәһәрләр маһал мәркәзләри иди. Әмирлијин башында әмирләр дурурду. Мүлки вә һәрби һакимијјәти өз әлләриндә чәмләшдирмиш әмирләри хилафәт тәјин едирди. Һәр бир әмирликдә мәнкәмә вә верки топлајанлар вар иди. Әрәб хилафәти әјаләтләрдә баш верә биләчәк чыхышлара гаршы гарнизонлар јарадырды. Азәрбајчанын Әрдәбил, Бәрдә, Бејләган, Нахчыван, Мараға вә Дәрбәнд шәһәрләриндә белә гарнизонлар вар иди.

Азәрбајчанын бәзи вилајәтләриндә феодал һөкмдарлыглары галырды. Бунлардан мәркәзи Шамаһы олан Ширваны көстәрмәк олар. Ширваны Ширваншаһлар идарә едирдиләр.

Әрәбләр гулдарлыгы нәинки сахламышдылар, һәтта ону инкишаф етдирирдиләр. Мәсәлән, онлар Муғаны зәбт едәндә бурада олан шәһәр вә кәндләрдә јашајан он миңдән чох адамы гул кими әрәб гошунларынын башчыларына бағышламышдылар. Хилафәт Ширван вә Чәнуби Дағыстан чамаатындан һәр ил дөрд мин нәфәр гыз вә оғланы гул кими онун ихтијарына вермәји тәләб едирди. Тәсәррүфатда, сәнәткарлыгда, ев ишләриндә гул әмәјиндән кениш истифадә едирдиләр.

Азәрбајчан әһалиси хәлифәнин тахыл анбарларына һәр ил мин пудларла тахыл вермәли иди. Чамаат пулла вә тахылла өдәнилән веркиләрдән башга хәлифә сарајына "узун сачлы, гара гашлы вә узун кирпикли" гызлар көндәрмәли, күлли мигдарда сәнәткарлыг мәмулаты — парчалар, халча-халылар вә с. вермәли иди. Узум баглары вә дәјирманлары оланлар әләвә верки өдәмәли идиләр. Јерли әһали тәбии сәрвәтләрдән истифадә едә билмәзди. Абшәрон әһалиси өз торпагларында нефтдән вә дуздан ичазәсиз истифадә едә билмәзди. Бунлары өз мүлкијјәти

етмиш хилафәт нефт вә дуз јатагларындан истифадә һугугулардан верки топлајырды. Нефт истәһсалы әсасән, феодаллара илтизама верилирди. Бәзи һалларда веркиләрин топасы илтизама верилирди. Бу исә илтизамчыларың өзбашығы нәтичәсиндә веркиләрин нәзәрдә тутулан мигдардан гартыг топланмасына сәбәб олурду.

Азәрбајчаны зәбт етмиш Хилафәт торпагларың чохуну вә догма шәбәкәсини Хилафәтин мүлқијјәти елан етмишди. Бу әрә көчүб кәлмиш әрәб задәканлары да бөјүк торпаг сәһәнә јијәләнмишдиләр. Јерли феодалларың да ихтијарында торпаглар вар иди. Бу торпаглар мүлк адланырды. Мүлк сәһиб-мүлкәдарлар өз торпагларының—мүлкләринин там һугуглу бләри идиләр вә бу торпагларла истәдикләри кими рәфтар биләрдиләр. Бундан башга *игта* адланан шәрти торпаг сәһиб-мүлқијјәти формасы вар иди. Хилафәт гаршысында хусуси шәрәтләринә көрә өмүрлүк, јахуд гыса мүддәтдә әрәб вә ја јерли ларла верилмиш торпагларла *игта* торпаг сәһиблији дејилирди. Торпаглар мүлк торпаглары кими нәслән кечмир, *игта* сәһиб-мүлқдән сонра, јахуд вәзифәсиндән кәнар едилдикдән сонра әрәб вә ја хәзинәсинин ихтијарына кечирди. Дини идарәләрә мәнхус торпаглар исә вәғф адланырды. Бу торпаглардан истифадә кәндлиләрин өдәдикләри веркиләр мәсчидләрин тикил-тинә вә дин хадимләринин сахланмасына хәрчләнирди. Торпаг бләри торпагы бечәрәнләрдән күлли мигдарда веркиләр одылар. Кәндлиләр бечәрдикләри мәһсулун онда бир һиссә-сәһиб сәһибкарына вермәкдән башга јол салмаг, көрпү тикмәк, һар чәкмәк вә с. кими мүкәлләфијјәтләр дә дашымалылар. Он беш јашына чатмыш шәхсләрин һамысы верки вермә-идиләр. Бунлардан башга ислам динини гәбул етмәјәнләр әдль: әләвә чан веркиси, мүсәлманлар исә *хүмс* вә *зәкат* мәли идиләр. Кәндлиләрин гача билмәмәси вә верки мәнхәкдән бөјүн гачырмасының гаршысыны алмаг үчүн, онларың әрәб-ијәтинә јашајыш јерини кәстәрән нишан вурулурду. Буна мајараг, кәндлиләрин бир чоху өз догма јурдларындан баш чыкып кедирдиләр. Бу ағыр күзәрән кәндлиләрин, бүтүн халғын һышларына, үсјанларына сәбәб олурду. VII—VIII јүзилликләр Азәрбајчанда бир нечә үсјан олмуш вә Хилафәт тәрәфиндән һиссәләринә нәһисчәсәна јатырылмышды. 748-чи илдә харичиләр адланан и тәригәт тәрәфдарлары үсјан етдиләр. Халг һакимијјәтләри тәрәфдарлары олан бу тәригәтин үзвләри хәлифәнин халг тәрәфиндән сечилмәсини тәләб едирдиләр. Харичиләр үсјаны хилафәтин чох јерини, о чүмләдән Азәрбајчаны бүрүдү. Бурада халгның мәркәзи Бејләган шәһәри иди вә она Мүсафир адлы бир шәһәр аб башчылыг едирди. Тезликлә бејләганлылара, әрдәбил-шәһәр, һәмчинин Бејләганла Әрдәбил шәһәрләри арасындакы торпагларда јашајан әһали дә гошулду. Варсан әһалиси дә үсјана

башлады. Үсјан башчысы Әрдәбилдә оларкән әрәбләр Бејләгань тутдулар. Мүсафир исә кери дөнүб Бејләган галасына кирә билди. О, әрәбләри галадан сыхышдырды, мәнбуслары кәтә етди. Мүсафир Бәрдә үзәринә јериди, шәһәри тутду, әрәб чанишини өлдүрүлдү. Тезликлә, Хилафәт Бејләгана јени чанишинлә бирликдә бөјүк гошун көндәрди. Вурушларда Мүсафир өлдүрүлдү. Бејләганлылар шәһәри тәрк етдиләрсә дә, тәслим олмадылар. Килаб галасында мөһкәмләндиләр. Лакин әрәб гошунлары бу галаны да әлә кечирмәјә мүвәффәг олдулар.

Сонракы илләрдә дә Азәрбајчанда үсјанлар баш верди. Тәкчә Нарун әр-Рәшидин һакимијјәти дөврүндә (786—809) Азәрбајчан вә онун гоншулуғундакы торпагларда 15 дәфә үсјан баш вермишди. 792-чи илдә бәрдәлиләр үсјан едиб верки јыгань өлдүрдүләр. Әрәб гошунлары Бәрдә үсјаныны боғмаг үчүн шәһәрә јахынлашдыгда бејләганлылар үсјан етдиләр. Бәрдәлиләр әрәб сәркәрдәсини өлдүрдүләр. Лакин јени кәлмиш гошунлар башланмыш үсјанлары јатырыб, гала һасарлары ичиндә олан әһалинин чидди мүғавимәтини гыра билдиләр. Онлар гала һасарларыны ашараг Бејләгана вә Бәрдәјә кириб үсјаны боға билдиләр. VIII јүзиллијин сонларында да Азәрбајчаньын бир чох јериндә хүсусән, Ширван, Аран, Дәрбәнд вә Бејләганда үсјан олду. Дәрбәнддә баш вермиш үсјана шәһәр һакиминин өзү башчылыг едирди. Дөјүш заманы о, өлдүрүлдү. Үсјана рәһбәрлик едән оғлу әрәб чанишинини өлдүрүб, хәзәрләрлә иттифага кирди. хәзәрләри көмәјә чағырды. Хәзәр хаганы фүрсәтдән истифада едиб Азәрбајчана сохулду, ону гарәт етди. Бејләган үсјаныны боғмаг үчүн кәлмиш әрәб гошунлары үсјанчылар тәрәфиндән мәғлуб едилди. Беләликлә бүтүн үсјанлар мәғлубијјәтә уграјырдылар. Үсјанчылара диван тутулур, әһали үзәринә ағыр верки гојулур, ағыр мүкәлләфијјәтләр дашымага мәчбур едилдиләр. Мәсәлән, Ширванда баш вермиш үсјан јатырылдыгдан сонра Ширван хилафәтин Дәрбәнддә олан тахыл анбарына чеврилди. Әһали хејли мигдарда тахыл көндәрмәјә мәчбур едилди. Бундан башга Хилафәт ордусу Хәзәрләр үзәринә јеридикдә ширванлылар әрәб гошунларынын өн дәстәләрини, керијә гајытдыгда исә арха дәстәләрини тәшкил етмәли идиләр.

§ 2. Бафәкин башчылыгы алтында халг азадлыг һәрәкаты

Хүррәмиләр һәрәкатынын башланмасы. Әрәб әсарәтинә гаршы халг күтләләрини үсјанларынын амансызчасына јатырылмасына бахмајараг VIII јүзиллијин сону—IX јүзиллијин әввәлләриндә Азәрбајчанда халг азадлыг һәрәкаты јени вүсәт алды. Бу һәрәкат тарихдә хүррәмиләр һәрәкаты адланыр. Чох күман ки, бу һәрәкатын ады дилимиздә олан хүррәм, шад-хүррәм сөзүндән көтүрүлмүшдүр. Нәинки Азәрбајчанда, һәтта

вә Орта Асијада эрәб зүлмүнә гаршы чеврилмиш бу сат исламы, онун еһкамларыны рәдд едирди. Ваһидлығы гәбул етмәјән хүррәмиләр һесаб едирдиләр ки, кайнат и вә сонсуздур, инсанларын руһу да даима јашајыр. Дүнјада гүввә — хејирхаһ гүввәләрлә бәдхаһ гүввәләр арасында а мүбаризә кедир. Хүррәмиләрин бу тәлими мәздәкиләрин ри алтында јаранмышды. Онлар һесаб едирдиләр ки, торпаг индә хүсуси мүлкијјәт, веркиләр халгы әсарәт алтында амаг истәјәнләрин ујдурмаларыдыр. Она көрә дә бу әтсизлик ләғв едилмәлидир. Һамы азад јашамалы, үмуми бәрлик олмалыдыр. Хүррәмиләр әмин идиләр ки, бәдхаһ әләрлә хејирхаһ гүввәләр арасында кедән мүбаризәдә ахаһ гүввәләр галиб кәләчәкдир. Өзләрини ејни заманда өммирләр—гырмызы палтарлылар адландыран хүррәмиләрин ағы гырмызы рәнкдә иди.

Хүррәмиләр үсјанынын һәркәтвечи гүввәси кәндлиләр иди. Әдилләр харичи әсарәт вә феодал зүлмүнә гаршы үсјан шдилләр. Әрдәбил маһалында 809-чу илдә башламыш бу на Чавидан башчылыг едирди. Һәркәт тезликлә әтраф аллары да бүрүдү. Эрәб хилафәти үсјаны јатырмаг үчүн 10 нәфәрлик гошун көндәрди. Гошун үсјаны јатыра билдисә дә бәмиләрин ирадәсини гыра билмәди. Һәркәт тезликлә дән күчләнди. Чавидан гүввәләрини дағларын гојнунда әшән Бәзз галасында топлады. Эрәб хилафәти үсјаны рмаг үчүн бир-биринин ардынча гошун көндәрирди. рәмиләрин башчысы Чавидан 816-чы илдә баш вермиш шләрдә өлдүрүлдү.

Чавидан өлдүрүлдүкдән сонра хүррәмиләр һәркәтына артыг дан тәшәккүл тапмыш халгымызын бөјүк оғлу Бабәк (әсл ады әндир) башчылыг етмәјә башлады. О, Азәрбајчанын чәнуб тағларында олан Билалабад кәндиндә VIII јүзиллијин 90-чы әриндә анадан олмушду. Онун атасы хырда алверчи, анасы кәндли гызы иди. Ушагкән јетим галмыш Бабәкин күзәраны ағыр олмуш, һәјатын бүтүн ачылыгларыны дадымышдыр. агаларына гуллуғчулуғ етмәјә мәчбур олан анасы илә галмыш әк әввәл чобан, сонра исә тачир карванларында сарбан, даһа са исә Тәбриздә сәнәткар шакирди олмуш, халгынын эрәб рәтиндән чәкдији зилләти өз көзләри илә көрмүш, гәлбиндә бкарлара гаршы нифрәт алову баш галдырмышды. О, һәлә 18 ында Чавиданын башчылыг етдији һәркәтә гошулмушду, иданын бүтүн сәфәрләриндә онун јол јолдашы олмушду.

Хүррәмиләр һәркәтынын башчысы олмуш Бабәк тезликлә халг гәһрәманы, үсјан етмиш халг күтләләринин башчысы ии шөһрәт газанды. Бабәк јахшы билирди ки, халгы эрәб рәтиндән јалныз силаһлы үсјанла хилас етмәк олар. Бабәкин өдүјү тәдбирләр сәјәсиндә бүтүн халг ајаға галхды. Һәркәтын

эсас хүсусијјәти онун олдугча мүтәшәккил олмасы иди. Нәрәкатын башлангычында бәзи феодаллар да она гошулмушду. Онларын мәгсәди Бабәк нәрәкатындан истифадә едиб өз һакимијјәтләрини бәрпа етмәк иди. Тезликлә Бабәк 20 мишлик сүвари, күлли мигдарда пијада гошун дәстәләри јарада билди. Онун гошунларь тез-тез әрәб гошунлары илә әлбәјаха олур, онлара диван тутурду. Бабәк гошунлары хәнчәр вә гылынчла силаһланмышды. Хүррәмиләр гыса мүддәт әрзиндә Хилафәтин көндәрдији бөјүк ордуна мәғлубијјәтә угратдылар. Бабәк нәрәкатынын мәркәзи Тальиш дағларында олан мөһтәшәм Бәзз галасы иди.

Хүррәмиләр нәрәкаты Иранын бәзи вилајәтләрини, Әрмәнијјәни вә Күрчүстаны да бүрүдү. Бабәк үсјан етмиш гошулары илә сых әлагә сахлајыр, лазым кәдикдә исә онларын көмәјинә кедирди. Мәсәлән, күрчүләрин вә албанларын бирләшмиш гүввәләри Бабәк гошунларынын көмәјилә Кахетијада Гәзәви кәнди јахынлығында әрәб гошунларыны мәғлуб етмишдиләр.

IX јүзиллијин 20-чи илләриндә бабәкиләр бүтүн Азәрбајҗан әразисини әрәб ишғалчыларындан азад етмиш, һәтта Иранын Нәмәдан шәһәрини дә тутмушдулар. IX јүзиллијин 20-чи илләринин сону — 30-чу илләринин әввәләриндә Бабәк үсјаны әслиндә хилафәт — Азәрбајҗан мүһарибәсинә чевриймишди. Бу нәрәкәт Әрәб хилафәтинин әсасыны сарсыдырды. Хәлифә Мө'мин (813—833) халг үсјанынын чох кениш вүс'әт алдығыны көрүб Азәрбајҗана бөјүк гошунла јени чанишин көндәрди. Хүррәмиләр чанишинин гошунларыны дармадағын етдиләр. 821-чи илдә һәлә Бәрдәни әлдә сахлаја билмиш Әрәб хилафәтинин чанишини, Хилафәтә гаршы наразылығыны билдирмәк үчүн Амараса топлашанларын үзәринә јериди, орада топлашанларын бир һиссәсини әсир етди. Лакин тезликлә Бабәкә гошулмуш феодаллардан бири инларын көмәјинә кәлди, әрәбләри мәғлубијјәтә угратды вә әсирләри азад етди. 827-чи илдә бир әрәб сәркәрдәси Гарабага — Арсаха вә Сүникә басғын етди. Бу кнјазлыгларын һакимләри Бабәкдән көмәк истәдиләр. Бабәк өзү гошунла көмәјә кәлди, әрәбләри мәғлубијјәтә угратды, даһа сонра Сүникә — Шәкијә кәлди, онун нәрәкатына гошулмуш Сүники кнјазы Сәһл ибн Сәмбат онун гаршысына чыхды. 827-чи илдә әрәб хәлифәси Бабәкин үзәринә бөјүк гошун көндәрди. Сәркәрдә Мәһәммәд ибн Әмид бөјүк еһтијатла дағ јоллары илә ирәлиләјир, һәр дәрәнин кирәчәјиндә вә чыхачағында дәстәләр гојурду. Бабәк әрәб сәркәрдәсинин бүтүн нәрәкәтләрини диггәтлә изләјирди. О, сәркәрдәнин өз гошунунун өн дәстәләрини онун үзәринә көндәрмәсини көрүб, онларын кечдији јолларда пусгу дәстәләри гојурду. Нәмин дәстәләр әсас гүввәләрдән бир хејли араланан ими Бабәкин гојдугу пусгу дәстәләри әрәб гошунларынын үзәринә төкүлдү. Әрәбләр гәфләтән едилмиш һүчумдан чаш-банш луб, гачмаға башладылар. Онлар әсас гүввәләрин јерләшдији

чатанда бурадакы гошунлар да гачмага үз гојдулар. Лакин
нлара көмөк етмәди, әрәб гошунлары тармар едилди,
әрдә Мәһәммәд ибн Һәмид исә өлдүрүлдү. Хилафәтин
әрдији дикәр гошунларын да агибәти Мәһәммәд ибн
дин агибәтинин ејни олду.

Хүррәмиләр Бабәк һәрәкатынын зәиф чәһәтләри дә вар
әрәкатынын иди. Бу үсјанын бөјүк әразини эһатә етмәси,
тырылмасы. она рәһбәрлији чәтинләшдирди. Хүррәмиләр
катына гошулмуш феодаллар һәрәкатын феодаллара гаршы
өнәлмәсини көрүб өз гошун дәстәләрилә Бабәкдән үз
әрдиләр, бу исә гүввәләрин хејли зәифләмәсинә сәбәб олду.
хәлифәси һәрәкатын чох кенишләнмәсиндән горхуја дүшүб
н гүввәләри Бабәкин үзәринә көндәрди. 834-чү илдә Һәмәдан
алығында баш вермиш шиддәтли вә ганлы дөјүшдә хәлифә-
гошунлары чох бөјүк итки вердиләрсә дә, Бабәкин
унларыны үстәләдиләр. Бабәк дә бу дөјүшдә бөјүк итки верди.
илдән сонра Бабәкә гаршы көндәрилмиш јени әрәб
унларына багчылыг Афшин адлы сәркәрдәјә тапшырылды.
ејни заманда Иранын мәркәзи вилајәтләринин, һәмчинин
обажчанын вә Ермәнистанын һөкмдары тәјин едилди. Афши-
гошунларынын силаһланмасына хүсуси фикир верилмиш, о
уси аташ, од-алов ачмагы бачаран дәстәләр вә дивардагыдан
саһларла тәһиз едилмишди. 835-чи илдә Азәрбајчана
миш Афшин Араз јахынлығындакы Бәрзәнд шәһәриндә
әркә салды. Узаткөрән сәркәрдә олан Афшин тәләсмир,
аф јерләри өјрәнир, һәр јерә кәшфијат дәстәләри көндәрир-
Бу дөврдә Бабәкә гошулмуш бир чох феодал ондан үз
дәриб Афшинә гошулды, Бабәкин сирләрини, Бәзз галасына
ран јолларын сиррини она верди. Белә бир шәраитдә Афшин
әки сыхышдырараг, ону Бәзз галасына чәкилмәјә мәчбур едә
ди. Әрәб гошунларынын Бәзз галасына биринчи һәмләси
чә вермәди, үсјанчылар онлары кери чәкилмәјә мәчбур
диләр. Әрәб гошунларынын башчысы Бабәки тәслим етмәк
н, Бабәкин она әсир дүшмүш оғlundан истифадә етмәк
әди, тәслим олмајачагы тәгдирдә оғлуну өлдүрәчәји илә
әләди. Бабәк онун тәклифини рәдд етди, вәтән наминә оғлуну
бан вермәји үстүн тутду. О, Бизанс императору илә данышыга
ди, ону Азәрбајчана јүрүшә чағырды. Хилафәтин онун үчүн
бөјүк тәһлүкә олдуғуну јахшы баша дүшән Бизанс императору
гошунларыны хилафәт үзәринә јеритди, лакин хәлифә
унларыны Азәрбајчандан чәкиб Бизанс императорунун
ринә көндәрмәди, о, Бабәк һәрәкатындан даһа чох горхурду,
инки Бизансын бәзи торпаглары тутмасындан. Бәзз галасына
ынмыш Бабәк ики ил мүддәтиндә Афшинин гошунларына
шы партизан мүһарибәси апарды. О, сајча чох олмајан сүвари
тәләрини дүшмәнин архасына көндәрир, дүшмән гошунлары-

нын хиссэлэри арасында элагэни кэсир, силаһ вэ эрза дашынмасына мане олур, онлары гэнимэт кими элэ кечирирди. Орта аср тарихчиси Ибн әл-Әсир јазыр ки, Бабәк дәстәләри бир дөфә гәфилдән һүчума кечиб Афшин гошунларына апарылаһ эрзагы элэ кечирди. Эрзагсыз галмыш Афшин Мараға һакиминә мүрачиәт едиб тәчили эрзаг истәди. Мараға һакими минә гәдәр өкүзлә эрзаг көндәрди. Лакин Бабәкин көндәрдији дәстәләр бу эрзаг апаран карваны да элэ кечирди.

836-чы илдә Афшин 15 минлик гошунла Бәзз үзәринә јериди. Лакин онун Бәззи элэ кечирмәк чәнди баш тутмады. Бабәкин 2 минлик дәстәси дағ јолларында Афшини мәғлубијјәтә уғратды. Афшин Бәрзәнд шаһәринә чәкилмәја мәчбур олду. Бәззин мүһасирәсини даһа да мөһкөмләндирди. Хәлифә Афшинә далбадал элава гүввәләр көндәрди, Бабәкин исә гүввәләри түкәнирди.

837-чи илин мајында шиддәтли дөјүшләр башланды. Афшин гала үзәринә бир-биринин ардынча гошун көндәрир, лакин онлар үсјанчыларын ирадәсини гыра билмирдиләр. Онлар галадан дүшмән үзәринә даш, ох, јағдырыр, әридилмиш гыр төкүр, бәзән исә галадан чыхыб ачыг дөјүшә кирирдиләр. Иш о јерә чатды ки, әрәб әскәрләри дөјүшә кетмәјә горхур, имтина едир. Афшин исә онлара мүкафат, пул верир, дөјүшә көндәрирди. Бабәк Бәззи алынмаз һесаб едәрәк, гәләба әлдә етмәк үчүн галада аз миғдарда гошун сахлајыб, әсас гүввәләри Афшинин гошунларынын архасына көндәрди. Афшин сатын алдығы часуслар вәситәси илә Бабәкин планындан хәбәр тутду. Бабәкин көндәрдији сәркәрдәнин гошунларына гәфләтән басгын етди вә ону үстәләди, әрәб гошунлары гәфләтән Бәззә сохулдулар. Галада чәми 600 нәфәр вар иди. Күчәләрдә ганлы дөјүш башланды. Бабәк јени гүввә топлајыб мүбаризәни давам етдирмәк үчүн Азәрбајчанын гәрб вилајәтләринә гачмағы гәт етди. Лакин о, гачыб гуртара билмәди. Ону тутуб хилафәтин мәркәз шәһәринә кәтирәрәк 838-чи ил јанварын 27-дә едам етдиләр. Орта јүзилликләрдә јашамыш мүәллифләр Бабәкин өлүмү дә мәрдликлә гаршыламасыны јазырлар, јазырлар ки, өлүм габағы Бабәк үзүнү әрәб феодалларына тутараг демишди: "Чох һејф олсун ки, мән бүтүн бу итләри кәбәрдә билмәдим". Бир дә јазырлар ки, Бабәкин бојнуну вурмаздан габаг онун әлини кәсәндә Бабәк әлиндән ахан ганы үзүнә сүртдү вә деди ки, "Инсан өләндә рәнки саралыр, мән истәмирәм ки, дүшмәнләрим мәним үзүмү солгун көрсүнләр". Хәлифәнин чәллады сонра Бабәкин о бири әлини, даһа сонра ајағларыны кәсәндән сонра бојнуну вурду.

Бабәкин башчылығы алтында һәрәкат халгымызын тарихинин ән парлаг, унудулмаз сәһифәләриндән бирини тәшкил едир. Халгымыз өзүнүн бөјүк оғлунун хатирәсини әзиз сахлајыр. Бабәк һәрәкаты сүбут етди ки, әсарәтчиләрә гаршы халг һәмишә өз

длығы угрунда мүбаризә едә биләр. Бу һәрәкат әрәб афәтинин әсасларыны сарсытды вә бир мүддәтдән сонра онун ута уграмасынын башлангычы олду.

Бабәк һәрәкаты мәғлубијјәтә уградыгдан сонра да Азербайҗанда әрәб зүлмүнә гаршы үсјанлар давам едирди. Беләнлардан бири Варсанда баш вермиш вә она әл-Варсани чылыг етмишди. Бу үсјана әтраф әразиләрин әһалиси дә шулу мушду. Хәлифә үсјаны јатырмаг үчүн јени тәјин етдији ишинлә бөјүк гошун көндәрдисә дә, үсјаны тезликлә јатырмаг үчүн олмады. 840-чы илдә Бәрдә чамааты веркиләри мөкдән имтина етди вә чанишинин сарајыны мүһасирәјә алды. Бабәк илә Бабәк һәрәкатына гошулуш, сонра ондан ажрылмыш бәрдәнд даирәсинин рәиси өз мүстәгиллијини горујуб сахламаг үчүн онун үзәринә кәлән әрәб гошунларына чидди мүғавимәт етәрди, һәтта әлбәјаха дөјүшләр дә олду. Әрәб гошунларынын көрдәси Буға јалныз һижлә јолу илә бу үсјаны јатыра билди. Буға Азербайҗан әразисинә дахил олан кими Күр — Араз вадиси мөһалиси үсјан етди. Бу үсјанын башында Әбу Муса дурурду. Усјанчылар Гарабаг әразисиндә, дағлыг һиссәдә учалан әлчатмаз үч галасында мөһкәмләндиләр. Буға Бәрдә јахынлығында бәрдәндә сәркә салды. О, Әбу Мусанын јанына өз елчиләрини көндәриб мөһалим олмасыны тәләб етди. Әбу Муса бу тәклифи рәдд етди вә бәрдәнүн дүшәркәсинә гәфләтән басгын етди. Буға бөјүк гошунла үч галасыны мүһасирәјә алды. Лакин онун бу тәдбири мөһалимәтсиз галды. Усјанчылар бир илдән чох мүғавимәт көсәдиләр. Бу мүддәт әрзиндә үсјанчыларла әрәб гошунларынын мөһалимәтсизиндә 28 дөфә дөјүш олду. Буға јенә һижләјә әл атды. О, бәрдәндә башчыларла мөһалимәтсиз апармаг бәһанәси илә Әбу Мусаны, үсјанын дикәр мөһалимәтсиз башчыларыны вә әрәбләрә табе олмаг истәмәјән јерли мөһалимәтсизләри өз јанына чағырды, онлары хаинчәсинә һәбс етди, бәрдәндә чирләјәрәк Самирәјә көндәрди. Беләликлә, башсыз галмыш бәрдәндә аны јатырды.

§ 3. Шәһәрләр. Мәдәнијјәт

Шәһәрләр. Әрәб ишғалы, үсјанлар, үсјанлары јатырмаг үчүн әрәб гошунларынын басгынлары Азербайҗанын тәсәррүфат һәјатына, о чүмлөдән бәрдәндә һәјатына, сәнәткарлығы, тичарәтә, һәмчинин мәдәнијјәтин кишафына мүәјјән мүддәт мәнфи тәһәсир көстәрди. Лакин бәрдәндә белә Хиладфәтдә, Хиладфәтә дахил олан әразиләр мөһалимәтсизиндә дахили тәсәррүфат вә мәдәни әлагәләр һәм Хиладфәтин мөһалимәтсизиндә, һәм дә онун табелијиндә олан өлкәләрин тәсәррүфат вә мәдәни һәјатына тәһәсирсиз гәла билмәзди. Бу исә шәһәрләрин мөһалимәтсизинә шәраит јарадырды. Бу дөврдә Хиладфәтин башгәләриндә олдуғу кими, Азербайҗанын да мәркәз һиссәсиндә

базар мејданы олан шәһәрләр јаранды. көһнә шәһәрләрин дә сөрүнүшү дәјишди. Азәрбајчанын белә шәһәрләриндән Бәрдәни, Шәмкири, Шамахыны, Тәбризи, Мәрәнди, Сәрабы, Нахчываны, Шәкини, Бејләганы, Дәрбәнди, Кәнчәни вә башгаларыны кәстәрмәк олар. Бу дөврдә Кәнчә Өн Асијанын мүһүм тәсәррүфат вә мэдәни мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Тичарәтдә Шәмкирин ролу бөјүк иди. Кәстәрилән шәһәрләрин бир чоху Шәргин ән бөјүк шәһәрләри олан Бағдад, Бәсрә вә Дәмәшгә тичарәт әлагәси сахлајырдылар. Бәрдә дә ири инзибати, игтисади вә мэдәни мәркәз олуб мөһтәшәм шәһәрә чеврилмишди. Бурада олан ири биналар, Албан чарларынын сарајы, кәрвансаралар, намамлар, нәһәнк өртүлү базар, күчәләр боју дүзәлдилмиш тархлар, әһалисинин сајы он минләрлә олан шәһәрин кәркәммини нәјрәтедиләчәк дәрәчәдә көзәлләшдирирди. Бир чох башга шәһәрләр кими Бәрдәдә дә сиккәхана вар иди. Бурада кәсилән тәһәһүл, күмүш вә мис пуллар Шәрг өлкәләринин бир чохунда, нәмчинин Азәрбајчанын башга јерләриндә дөвријјәдә иди. Бәрдә шәһәриндә бир чох халгларын нүмајәндәләри јашајырдылар. Орта әср мүәллифләри, Бәрдәни өз көзләри илә көрмүш мүәллифләр јазырлар ки, Бәрдәдә үмуми данышыг дили Аран дили иди. Бу сөzlәр VIII—IX јүзилликләрә аиддир. Бурадан белә сәнәәтә кәлмәк олар ки, Азәрбајчанын шимал торпагларынын мәркәз шәһәриндә олдуғу кими, бүтүн Азәрбајчанда да ваһид данышыг дили Аран дили, јәни түрк дили иди.

Адларыны чәкдијимиз бүтүн Азәрбајчан шәһәрләри мүһүм сәнәткарлыг мәркәзләри идиләр. Шәһәрләрдә сәнәткарлыгын бүтүн нөвләри илә—зәркәрлик, дәмичилик, тохучулуг, харратлыг, папагчылыг, дәрзилик вә с. илә мәшгул олурдулар. Бу шәһәрләр Хилафәтә дахил олан әразиләрлә, нәмчинин ондан кәнарда Һиндистанла, Авропа өлкәләри илә тичарәт әлагәләри сахлајырдылар. Бу тачирләрин әсас һиссәси шәһәрләрдә олан базарларда алверлә мәшгул олурдулар.

Шәһәрләрдә сәнәткарлара мөхсус е малатханалар вар иди. Бу е малатханалар сәнәткарлыг нөвү вә ады илә бағлы мөһәлләләрдә нәмләшмишди. Үмумијјәтлә, шәһәр әһалисинин әксәријјәтини сәнәткарлар тәшкил едирди. Азәрбајчан сәнәткарларынын мөһәсуллары бүтүн шәргдә мәшһур иди.

Азәрбајчан шәһәрләри ејни заманда тичарәт мәркәзләри иди. Шәһәрләрдә хејли тачир јашајырды. Онлар Азәрбајчанда истәһсал олуан мөһсуллары апарыр, кетдикләри јерләрдә истәһсал едилән мөһсулу кәтириб Азәрбајчан шәһәрләриндә сатырдылар. Шәһәрләрдә олан карвансараларда дүнјанын бир чох јерләриндән кәлмиш тачирләрлә растлашмағ оларды. Онларын арасында Чиндән гаф-гачағ вә ипәк маллар, Һиндис-тандан әтријјат, әдвијјат, металдан һазырланмыш шејләр, Кичик Асија өлкәләриндән јағут вә бојалар, Рус торпагларындан вә

андинавија өлкөлөрүндөн бал, мум, хэз, Африка өлкөлөрүндөн
ыл, фил диши вэ с. кэтирмиш тачирлэри көрмөк оларды.

Мөдөнијјет. Эрэб хилафэтинэ дахил едилмиш өлкөлөрүн
халгларынын һамысы бир динэ—мүсөлман
инэ ситајиш етдијиндэн бу эразидэ јашајан бүтүн халгларын
дөнијјетиндэ гаршылыгыла элагэ јаранмышды.

Бүтүн бу халгларын мөдөнијјетиндэ — әдәбијјатында, инчә-
әтиндә, мусигисиндә, дүнјакөрүшләриндә, һәтта мәишәт-
индә үмумиликләр јаранмышды. Бу элагәләр, әлбәттә, ислам
инин билаваситә тәсири илә дејил, бу динин тәсири алтында
глар арасында јаранмыш иғтисади, сијаси элагәләрин
ишәси иди. Хилафәтә дахил олан бүтүн өлкөләрдә дәвләт дили
н әрәб дили һаким дил иди. Бунун нәтишәсидир ки, бу дөврдә
анмыш бүтүн әсәрләр, хүсусән елми-тарихи әсәрләр јалһыз
бчә јазылырды. Азәрбајчан эразисиндә дә әрәб әлифбасындан
ифадә едилирди. VIII—IX јүзилликләр Хилафәтдә ријазијјат,
рономија, чографија, тәбабәт, фәлсәфә вэ с. елмләр инкишаф
ишди. Бу елмләрин инкишафы тәкчә әрәбләрин өзләрилә
ил, Хилафәтә дахил олан бүтүн халгларла, о чүмләдән
әрбајчан халгы илә бағлы иди. Хилафәтин, Шәргин ән бөјүк
ибати мәркәзи олан Бағдада бүтүн мүсөлман өлкөләринин
ағлары, азәрбајчанлылар да охумаға кәлирдиләр. Јерләрдә дә,
чүмләдән Азәрбајчанда да мәктәб вә мәдрәсәләр фәалијјәт
әтирдиләр. Бунларда да тәһсил әрәб дилиндә иди.

Шәрг һәмишә өзүнүн поезијасы илә мәшһур олмушдур. Бу
дәрдә јашајыб јаратмыш шаирләрин арасында азәрбајчанлылар
олмушдур. Тәәсүф ки, тарих онларын адларыны вә әсәрлә-
ни горујуб сахламамышдыр. X јүзилликдә јашамыш бир мүәл-
ф јазыр ки, Хәлифәнин сарајында олан шаирләрин арасында
әрбајчанлылар да вар иди.

Мусиги мөдөнијјетинин инкишафында да Хилафәтә дахил
н халгларда мүәјјән үмумилик јаранмышды. Һәр халг өзүнә-
кәсус олан мусиги орижиналлығыны сахламагла бир-биринә
сир кәстәрир вә фајдаланырды. Мәсәлән, Азәрбајчанын
ассик муғамлары јени әрәб мотивләри илә зәнкинләнмишди.

Мүсөлманлыг, ислам дини бүтүн мүсөлман өлкөләриндә
дуғу кими Азәрбајчанда да тәтбиги сәнәтин, рәссамлыг вә
кәлтәрәшлығын инкишафына мане олурду. Ислам дини
сан тәсвирини јаратмагы гадаған етдијиндән, рәссамлыг вә
кәлтәрәшлыг хејли кериләди. Бу дөврдә инчәсәнәтин ән
к инкишаф етмиш саһәси хәттатлыг олду.

Эрәб истиласы мөдөнијјәт абидәләринә дә тәсирсиз
мады. Ишғалчылар исламдан габагкы бир чох дини
идәләри — истәр атәшпәрәстлик, истәрсә дә хачпәрәстлик
сун, дағытдылар. Бу дөврүн әсас меґмарлыг абидәләри
счидләр иди.

X ЭСР ЧОГРАФИЈАЧЫСЫ әл-ИСТӘХРИ ТӘРӘФИНДӘН БӘРДӘНИН ТӘСВИРИ

Бәрдәжә кәлдикдә, бу шәһәр бөжүкдүр, узуну вә ени бир фәрсәхдән чоҳдур, ағлам вә чичәкләнән бир шәһәрдир, әкини вә мејвәләри чоҳ болдур — Бәрдәдән охлу ипәк парча апарылыр. Барама гурдуну һеч кәсә мәхсус олмајан тут җаҗларында бәсләјирләр. Орадан Ирана чоҳлу ипәк көндәрилир...

Бәрдәнин "Күрд гапысы" әдланын гапылары јанында бир фәрсәх бвјүк-үјүндә дөрдкүнч базар вардыр. Бураја чәмаат топлашыр вә мүхтәлиф өлкәләрдән һәтта, Ирагдан да бураја кәләнләр олур...

Онларың хәзинәси мәсчиддә јерләшир... һвкмдарың сәрајы шәһәрдә мәсчидин анындадыр, базарлар исә шәһәрин әтрафындадыр.

V Ф Ә С И Л

IX ЈҮЗИЛЛИЈИН ИКИНЧИ ЈАРЫСЫ — XII ЈҮЗИЛЛИКЛӘРДӘ АЗӘРБАЈҶАН ДӨВЛӘТЛӘРИ

§ 1. Хилафәтин сүгуту. АзәрбајҶан дөвләтләри

IX јүзиллијин орталарында әрәб хилафәти зәифләмиш, она табә едилмиш өлкәләрдә мүстәгиллик мејли хејли күчләнмишди. Вилајәтләрә чеврилмиш бу өлкәләрин башында дуран феодаллар мәркәзи һакимијјәтә табә олмур, топладығлары веркиләри дөвләт хәзинәсинә вермәкдән имтина едирдиләр. Хилафәтин зәифләмәсиндән АзәрбајҶан феодаллары да истифадә етдиләр.

Ширваншаһлар Лухарыда гејд етдик ки, һәлә VI јүзилликдә дөвләти. АзәрбајҶаның шимал торпағларында Ширваншаһлар дөвләти јаранмышды. 642—643-чү илләрдә Ширваншаһлар дөвләти Әрәб хилафәтинин һүчумларына мәруз галмыш вә ондан асылы вәзијјәтә дүшмүшдү. Бу дөврдә Ширван әразиси дөфәлләрлә хәзәрләрин вәдикәр көчәри түркдилли тајфаларың һүчумларына мәруз галмышды.

X—XI јүзилликләрдә Мәзјәдиләрин һакимијјәти дөврүндә Ширван торпағларының сәрһәдләри бәзи илләрдә Бәрдәжә вә Бейләғана, Араз чајына гәдәр узанырды. Үмумијјәтлә, гәдим Албанијаның шәрг һиссәси Ширван адланмышдыр. Ширванда IX јүзилликдә һакимијјәти зәбт етмиш Мәзјәдиләр, Әрәб хилафәтинин һакимијјәти алтында оlanda бу јердә вали олмуш, Хилафәт зәифләдикдән сонра исә мүстәгилләшмиш, өзләрини Ширваншаһ елан етмишдиләр. Тәдгигатчы М.Шәрифлинин җарашдырмалары көстәрмишдир ки, Хилафәт сүгута уграјан заман АзәрбајҶан әразисиндә Ширванла јанашы Шәки, Муғанијјә шаһлығлары јаранмышды. Муғанијјә Алазан чајының Күр чајына төкүлдүјү саһил боју әразини әһатә едирди вә онун Муған дүзүнә һеч бир дәхли јох иди. Шәки һакимләри сонракы јүзилликләрдә

гүстәгилликләрини гисмән горујуб сахлаја билмишдиләр, Муганијјә ылығы исә Ширван шаһлығына табе едилмишди. Дәрбәнд әмирлији Ширваншаһларын һакимијјәтини гәбул етмәли олмушду. Ширванлығы бәзи вахтлар Азәрбајчанын чәнуб торпагларында јаранмиш иләр вә Салариләр дәвләтләринә верки вермәли олса да, онун булығы номинал характер дашыјырды вә гыса мүддәт әрзиндәнки там истиглалижәт әлдә етди, һәтта гоншу торпаглара һүчүм рәк она јижәләнди. X јүзиллијин сонларында Гәбәләјә вә Бәрдәјә лән һүчүмлар белә һүчүмлардан иди. Ширваншаһларын X иллијин әввәлләриндә — 914-чү илдә Хәзәр дәнизи васитәсилә ыја кәлмиш, Бакы јахынлығындакы адада јерләшмиш русларла да ушмасы олмушду. Онларын Бакыја бастыны сонракы јүзилликдә тәкрар олмушду. 1030-чу илдә руслар 38 кәмидә Бакы лиманында үндүләр. Бу дәфә дә тогтушмасыз кечмәди. Ики илдән сонра да лар Ширван торпагларына бастын етдиләр, бөјүк гәнимәт әлә ириб кери гајыдаркән Дәрбәнд әмири онларын јолуну кәсиб имәтләри онларын әлиндән алды. Ширваншаһлар дәвләти илә онун шулуғунда олан Шаддадиләр дәвләти арасында чох тез-тез феодал мүһарибәләри, тогтушмалар баш верирди.

Ширваншаһлар дәвләтинин дахилиндә дә сијаси һәјат сабит лди. Ширван шаһлығына табе едилмиш, лакин мүстәгиллијә чан н Дәрбәнд вә Шәки әмирликләри, бу вә ја дикәр Ширваншаһ үкдә, һакимијјәт уғрунда онун оғланлары арасында кедән таризәләр заманы баш верән һәрч-мәрчликдән истифадә едәрәк и галдырыр, Ширван шаһлығындан ајрылмаға чальшыр, чох тда буна наил олурдулар.

XI јүзиллијин биринчи јарысында Ширванда Мәзјәдиләр әләсинин һакимијјәтинә сон гојулду, Ширван шаһлығында симијјәт Кәсраниләр сүләләси нүмајәндәләринин әлләринә кечди. мин јүзилликдә Сәлчүт түркләри бөјүк күтлә һалында Азәрбајчана улдулар. Ширваншаһлар дәвләти Сәлчүтларын јаратдыгы бөјүк перијадан асылы вәзијјәтә дүшдү, лакин бу асылылыг узун мәди, Сәлчүтлар дәвләтиндә баш вермиш парчаланмадан истифадә н Ширваншаһлар өз мүстәгилликләрини бәрпа етдиләр.

Хилафәтин сугуту вахты Шәки дә бир мүддәт мүстәгил феодал ләтинә чеврилсә дә, тезликлә Ширваншаһлар дәвләтинә табе ијјәтә дүшдү. IX јүзилликдә Шәки һөкмдары Гарабағын дағлыг сәсинә дә јижәләнди вә тарихи мәнбәләрин гејд етдији кими ғылмыш Албан чарлығыны бәрпа етди". Доғрудур, бу дәвләт чох намады. Лакин Шәки феодал дәвләти сонракы јүзилликләрдә идән мүстәгилләшди.

Шәддадиләр дәвләти. Азәрбајчанын шимал торпагларында X јүзил- лијин орталарында мәркәз шәһәри Кәнчә ан Шәддадиләр дәвләти јаранды. Бу дәвләтин әразиси Күр— аз овалыгы әразисини әһатә едирди. Бу дәвләтин әсасы һәммәд ибн Шәддад адлы феодал тәрәфиндән гојулмушду.

етдикчә күчләнән бу дәвләт Аранда олан кичик феодал акимләрини, Ермәнистан вә Двин вилајәтләрини дә өзүнә табе емишди. Шәддадиләр күрчү чары Багратын басгынларынын аршысыны алмаг үчүн гоншу Күрчүстана да басгынлар кирдиләр. Шәддадиләр дәвләтинин хәзәрләрлә дә тогтушмалары омушдур. 1030-чу илдә Шәддади һөкмдары хәзәрләр үзәринә үчум етди. О, хејли әсир вә гәнимәтлә кери гајыдаркән, хәзәрләри тамамилә дармадағын етдијини зәнн едәрәк архајын-ылыга јол верди. Хәзәрләр гәфләтән һүчум едиб Шәддади гошунларындан хејлисини гырдылар, апардыглары гәнимәтләри ери алдылар.

Шәддади дәвләт башчылары өлкәдә кедән арды-арасы әсилмәјән мүбаризәләрә бахмајараг, өлкәнин дахили ишләринә, үсусән өлкә игтисадијјатынын, тичарәтин инкишафына да әкир верирдиләр. Онлар 1028-чи илдә Араз үзәриндә бөјүк көрпү салдылар. Бу көрпүнүн тикилмәси Азәрбајчанын шимал торпагларынын чәнуб торпаглары илә игтисади, тичарәт әлагә-ринин кенишләнмәсинә хејли тәкан верди. Бу көрпүнүн һәрби әмијјәти дә вар иди.

Шәддадиләр Ширваншаһларла сүлһ шәраитиндә јашамаг әјасәти јеридир, бир-бирләринә гыз вериб, гыз алыб гоһум курдулар. Лакин буна бахмајараг, бу дәвләтләрин феодал характери тез-тез өзүнү бүрүзә верир, онларын арасында мүһарибәләр баш верирди. Мәлүмдур ки, бу дөврдә Тифлис күрчү чарларынын ихтијарында олмајыб, мүстәгил әмирлији ишкил едир вә Шәддадиләрлә достлуг әлагәси сахлајырды. Бәзи иләрдә Тифлис әмири Шәддади гошунлары илә бирликдә күрчүстан һакими Багратла мүһарибәләрдә иштирак едирди. Баграт Тифлиси әлә кечирмәк үчүн ону дәфәләрлә мүһасирәјә етсә да, Шәддади гошунларынын Тифлис әмиринә көмәји әтичәсиндә кери чәкилмәли олмушду.

Шәддадиләр дәвләти Бәрдә, Шәмкир, Јухары Хачен кими иләрләри өз дәвләтләринин тәркибинә гатмышдылар. Бу дөврдә хәзәрләр јенә дә Азәрбајчана һүчумлары давам етдиридиләр. Мүшдур ки, Шәддади һөкмдарлары Хәзәр хаганлығына бир дә үчум едиб, онун мәркәз шәһәри Сәмәндәри дағытдылар. Бунун-а хәзәрләрин Азәрбајчана јүрүшләринә сон гојулду. Шәдда-диләр дәвләтинин мәркәз шәһәри олан Кәнчә онларын әкимијјәти иләриндә хејли бөјүдү. Кәнчә шәһәринин дәмрчи Ибраһимин гајырдыгы сәнәт әсәри кими гијмәтли дарвазалары да бу дөврүн мәнсулудур.

Сачиләр дәвләти. Бу дөврдә Азәрбајчанын чәнуб торпаг-ларында феодал дәвләтләри јараныр, бу дәвләтләрдә һакимләр — сүлаләләр тез-тез дәјиширди. Әввәлчә Сачиләрдә IX јүзиллијин сонларында пајтахты Тәбриз шәһәри олан Сачиләр дәвләти јаранды. Бу дәвләти мәншә е'тибарилә түрк

Сачиләр сүлаләси идарә едирди. Бу дәвләтин әсасыны гојмуш Мәһәммәд ибн Сач Хилафәтә гаршы мүбаризә шәраитиндә иләр дәвләтини јарада билмиш вә Ермәнистаны да өз һакиәти алтына салмышды. 901-чи илдә Азәрбајчанда јајылмыш вә иләрлә адамын өлүмүнә сәбәб олмуш таун хәстәлијиндән сонра имижјәтә кечмиш Јусиф ибн Сач, һакимијјәт угрунда кедән аризә шәраитиндә зәифләмиш, парчаланмыш дәвләтин гүдрәи бәрпа етди. Ермәни чары Сибат она табе олдуғуну билдирди. Иләр сүлаләсинин нүмајәндәләри арасында һакимијјәт угрунда ән мүбаризә заманы Албанија—Аран дәвләти дирчәлдисә дә, пиклә Јусиф ибн Сач јенә ону Сачиләр дәвләтинә табе етди. Иләр мүәјјән вахтларда Ширваншаһлары да өзләринә табе едә мишдиләр. Һәтта Јусиф ибн Сач Ширвана—Бақыја белә мишди. Сачиләр дәвләти Әрәб хилафәтиндән јарымасылы имижјәтдә олуб, Хилафәт хәзинәсинә верки вермәли иди. Лакин вахт онлар бу веркиләрдән имтина едир, бу да Хилафәтлә иләр дәвләти арасында тоғушмалара кәтириб чыхарырды. Иф Реј вилајәтини зәбт едиб өз дәвләтинин тәркибинә дахил ишди. Сачиләр дәвләтинин пайтахт шәһәри әввәл Мараға, сонра Әрдәбил шәһәри олмушдур. Сачиләрин Азәрбајчанын чәнуб пағларында һакимијјәти Х јүзиллијин 40-чы илләринә гәдәр, 50 ән бир гәдәр артыг давам етмишдир. Бу дәвләтин анмасынын мүсбәт чәһәти, онун бүтүн Азәрбајчан торпагыны бир дәвләтин тәркибиндә бирләшдирә билмәси олмушдур. Иләр хәзәрләрин јүрүшләринин гаршысыны алмыш, јүрүшләрини дағдылмыш Дәрбәнд һасарларыны бәрпа етмишдиләр.

Салариләр
дәвләти.

940-чы илдә Чәнуби Азәрбајчан әразисинин бөјүк һиссәсини өзүндә бирләшдирән дәвләтдә Сачиләри Салариләр сүлаләси әвәз и. Мәншә етибарилә Дејләм вилајәтиндән олан (индики лан) салариләри бәзи орта јүзилликләр гајнағларында кәрләрдән санырдылар. Дәвләтин пайтахты јенә дә Әрдәбил дәри иди. Салари һөкмдарлары өз һакимијјәтләрини мөһкәмдирмәк, әразиләрини кенишләндирмәк үчүн гоншу өлкәләрлә парибәләр апарырдылар. Онлар ејни заманда Азәрбајчан азисини шималдан бастын едән көчәри тајфалардан горумалы ардулар. Һакимијјәтләринин мүәјјән дөврләриндә салариләр әрбајчанын бәзи шимал торпағлары, о чүмләдән Бәрдәни, одә әтрафы әразиләри өз һакимијјәтләри алтына алмыш Ширваншаһлар дәвләтини өзләриндән асылы вәзијјәтә салмышлар. Салариләрин шимал сәрһәдләри Дәрбәндә гәдәр узаныр. Салариләр ермәни феодал һакимләрини дә өзләринә табе едә мишдиләр. Салариләрин һакимијјәти дөврүндә феодал ара парибәләринин арасы кәсилмирди. Бу, өлкәнин тәсәррүфат атына ағыр зәрбә вурур, халг күтләләринин күзәрәныны ирләшдырыр, бу исә онларын наразылығына вә үсјанлара

Әбәб олурду. Белә үсјанлардан бири Дәрбәнддә баш вермишди. Азәрбајчан әразисинин бәјүк һиссәсинин ваһид дөвләтин әркибиндә бирләшдирилмәси мәнсулдар гүввәләрин инкишафына, сәнәткарлығын, тичарәтин инкишафына тәкан верди. Салари һөкмдарлары өз дөвләтләриндә верки системини гәјдәјә салмаг тәгсәдилә 955-чи илдә верки ислаһаты кечирдиләр. Анчаг бу дөвләтдә динчлик јох иди. Бу тәкчә гоншу өлкәләрлә, јахуд ара үһарибәләри илә бағлы олмајыб, бу вә јә дикәр Салари һөкмдары өлдүкдән сонра онун оғланлары арасында һакимијјәт арунда мүбаризә илә дә бағлы иди. Мәсәлән, Салари һөкмдары Мәрзбан 936-чы илдә өләндән сонра онун оғланлары вә ардашлары арасында һакимијјәт арунда мүбаризә башланды. Бу мүбаризәдә Мәрзбанын гардашы Вәһсудан һакимијјәти әлә ечирәрәк, ики гардашы оғлуну вә арвадыны һәбс едәрәк өлдүртдүрдү. Мәрзбанын сағ галмыш оғлу Ибраһим гүввә оплајыб әмиси илә мүбаризәјә кирдисә дә, мәғлубијјәтә дүчар олду. Лакин бир мүддәт сонра о, јенидән баш галдырды вә һакимијјәти әлә ала билди. Әми илә гардашоғлу арасында кедән мүбаризә заманы Салариләр дөвләти хејли зәифләди, бир чох илајәтләр, о чүмләдән Ширван шаһлығы ондан ајрылдылар. Ибраһим бу просесә сон гојдуса да вилајәтләри өз һакимијјәти алтында бирләшдирә билдисә дә, Салариләр дөвләтинин әввәлки үдрәтини бәрпа едә билмәди. Шәддадиләрин Азәрбајчанын цимал торпагларыны Салариләрдән ајырыб мүстәгил дөвләт аратмалары да бу дөврдә олмушдур. Салариләр дөвләти Рәввадиләр дөвләтинин тәзјиги алтында сүгута уграды, онун аразиси Рәввадиләр дөвләтинин тәркибинә гатылды.

Рәввадиләр дөвләти.

Бу дөвләт Әрәб хилафәтинин зәифләмәси заманы Азәрбајчанын чәнуб торпагларынын

бир һиссәсиндә јаранмышды.

Һәлә VIII јүзилликдә онлар Мараға, Тәбриз вә Әһәрин һакими олмушдулар. Салариләр һакимијјәтә кәлдикдә Рәввадиләри өзүнә тәбабә етмиш вә бу дөвләт өз мүстәгиллијини итирмишди. Салар Ибраһимин һакимијјәтинин сон илләриндә Әһәрдә һакимијјәтини арујуб сахлаја билмиш Рәввадиләрдән Әбүлһејча фәаллашды вә Салар Ибраһими һакимијјәтдән кәнар едиб, һакимијјәти әлә алмаға, Салариләр дөвләтини Рәввадиләр дөвләти илә әвәз етмәјә мүвәффәг олду. Рәввадиләр дөвләтинин пајтахт шәһәри Тәбриз олмушдур. Бу дөвләт 1059-чу илә гәдәр өмүр сүрдү. Илк ајнагларда 998-чи илдә Рәввадиләрин Ермәнистанын гәрб ајонларына һүчум етмәси мәлүмдур. Рәввадиләрә гаршы Ани вә Арс һакимләри, һәмчинин Иберија чары бирләшәрәк һәр бири 1000 минлик гошун чыхарды. Рәввади һакими дөјүшдә мәғлубијјәтә уграды.

Рәввадиләрин һакимијјәти дөврүндә, 1021-чи илдә, Сәлчуг үркләринин һүчумундан хејли әввәл Азәрбајчанын чәнуб

ларына 20 минә гәдәр оғуз кәлмишди. Рәвади Вәһсудан
ләрин һәрби гүввәләриндән Бизанс империјасына вә
адиләрә гаршы истифадә етмәк мәгсәдилә, онлара бу
рдә мәскунлашмаға ичазә верди. 1038-чи илдә Рејдән
и бир оғуз дәстәси кәлиб Азәрбајчанда мәскунлашды.
о Мараға шәһәрини әлә кечирдиләр. Вәһсудан оғузларын
кчә фәаллашдығыны көрәрәк онлардан јаха гуртармағы гәт
О, 1040-чы илдә оғуз әјанларындан бөјүк бир групуну
изә дә'вәт етди, онларын шәрәфинә бөјүк мәчлис гурду.
исин ширин чағында Вәһсуданын габагчадан һазырладығы
лар һүчума кечдиләр, оғузларын бир чохуну гырдылар, бир
ни исә әсир алдылар.

Вәһсуданын һакимијјәти дөврүндә баш вермиш һадисәләрдән
дә Тәбриз зәлзәләси иди. 1042-чи илдә баш вермиш зәлзәлә
рә бөјүк зијан вермиш, 40 минә гәдәр адам мәһв олмушду.
әлзәлә шәһәр һасарларынын да хејли һиссәсини учурмушду.
әлә, бу торпаглара Сәлчуг түркләринин һүчума башладығы
а дүшмүшдү.

Ислафәтин сүгутундан сонра Азәрбајчан әразисиндә јаран-
истәр Рәвадиләр дөвләти, истәр Шәддадиләр дөвләти,
р Сачиләр дөвләти, истәр Салариләр дөвләти. истәрсә дә
ваншаһлар дөвләти олсун, онун башында дуран башга халга
уб олса белә бу дөвләтләр артыг тәшәккүл тапмыш Азәр-
ан халғыны тәмсил едән дөвләтләр иди. Әрази дә Азәрбајчан
иси иди, пајтахты да Азәрбајчан шәһәри иди, әһалиси дә,
һсалчылары да әсасән азәрбајчанлылар иди. Дөвләтин
ында дуранын, һөкмдарлыг едәнин һансы халга мәнсуб
сынын һеч бир әһәмијјәти јох иди. Мәкәр тарих боју белә
исәләр азмы олуб? Мисал үчүн, узаға кетмәјә еһтијач јохдур.
үрәк Ираны. XVI јүзиллијин сонундан сонра Азәрбајчан
әвиләр дөвләти өз характерини дәјишиб Иран дөвләтинә
илдикдән сонра да дөвләтин башында азәрбајчанлы шаһлар
ырды. XVIII јүзиллијин әввәлиндә Сәфәвиләри Әфшарлар,
ин јүзиллијин сонларында Әфшарлары Гачарлар әвәз етди.
лүмдур ки, Әфшарлар да, Гачарлар да түркләрдир. Гачарлар
4-чү илә гәдәр, Иран тахты Пәһләвиләрин әлине кечәнә гәдәр
нда һакимијјәтдә олмушлар, бу исә әлбәттә, Иран дөвләтинин
актерини дәјишмәмиш, о, Азәрбајчан дөвләтинә дөнмәмишди.
әк, IX—XI јүзилликләрдә Азәрбајчан әразисиндә јаранмыш
ун адлары чәкилән дөвләтләр Азәрбајчан дөвләтләри олмушлар.

Русларын Индики русларын, украјналыларын, белорус-
Азәрбајчана ларын улу бабалары олан шәрги славјанлар
басғынлары. рус адланырдылар. Онлар әсасән Кијев рус
ләтиндә јашајырдылар. Бу шәрги славјанларын Шәрг өлкәлә-
илә кениш тичарәт әлагәләри вар иди. Онларын таңирләри
га чајы вә Хәзәр дәнизи васитәсилә Бағдада гәдәр кедиб

чыхырдылар. Рус тачирлэри Күр чајы васитәсилә Бәрдәјә д кәлирдиләр.

IX јүзиллијин сонларындан башлајараг руслар Бәрдәјә јүрүшләр тәшкил етмәјә башладылар. Бу јүрүшләр артыг тичарә мәгсәдини күдмүрдү, онлар гәнимәт далынча гарәтә кәлирдиләр. 914-чү илдә онларын даһа бөјүк јүрүшү олду. Руслар 500 гајыгда Хәзәр саһили боју һәрәкәт едиб Бакыја кәлдиләр. Онлар о заман нефтли саһил ады илә танынмыш шәһәрә сохулдулар, әлдә етдикләри гәнимәтләри Сара адасына апардылар. Руслар бир нечә ај Хәзәр саһилләриндә ағалыг етдиләр. Онлар керижә зәнкир гәнимәтлә гајытдылар. Лакин Волга чајынын мәнсәбиндә мүсәлман хәзәрләр һүчум едиб онлары әзишдирдиләр.

Отуз илдән сонра русларын Азәрбајчана јүрүшү тәкрат едилди, онлар гајыгла Хәзәр саһилләри илә Күр чајынын мәнсәбинә, сонра исә Күр чајы илә Бәрдә јахынлығында олан Мүбарәки адлы јерә кими үздүләр. Бәрдәлиләр руслара мүгавимәт кәстәрсәләр дә, онлар шәһәри тута билдиләр. Бу дәфә руслар Бәрдә әһалиси илә мүлајим рәфтар етмиш, онларла әлагә јаратмага чалышмышдылар. Бәзи мәлүматлара көрә исә онлар әксинә, шәһәрдә бөјүк дағынтылар төрәтмиш вә 20 мин нәфәрәдәк адам өлдүрмүшдүләр. Русларын һүчуму заманы Бәрдәдән кетмиш Бәрдә һакими 30 минлик гошунла шәһәри мүһасирәјә алды. Руслар Бәрдә һакиминин илк һүчумларыны дәф едә билдиләрсә дә, мүгавимәтин хејирсиз олдуғуну көрүб, Бәрдәдә алты ај галдыгдан сонра Күр чајы тәрәфә чәкилдиләр, гајыгларына долушуб Азәрбајчан әразисини тәрк етдиләр. Бундан сонра да русларын Азәрбајчана бир нечә јүрүшү олмушдур. Бу јүрүшләр Низами Кәнчәвинин "Искәндәрнамә"синдә өз бәдии әксини тапмышдыр.

§ 2. Тәсәррүфат һәјәти

Кәнд тәсәррүфаты. Әрәб хилафәтинин һакимијјәтиндән хилас олуб мүстәгил дөвләтләрин јаранмасы, тезгез феодал ара мүһарибәләринин баш вермәсинә бахмајараг әлкәдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафына мүәјјән тәкан верди. Бунун башлыча сәбәби бир тәрәфдән әрәб феодалларынын зүлмүндән, ән јахшы торпағлары зәбт едиб, онун үзәриндә ашајан кәнд истәһсалчыларыны ағыр истисмара мәруз гојмаларындан, өзбашыналығыларындан хилас олмаг идисә, дикәр тәрәфдән халгын мәнәви азадлыг әлдә етмәси илә бағлы иди. Доғрудур, истәһсалчылары јерли феодаллар да истисмар едирди. Анчаг нечә олса да, о, "өзүнүнкү" иди. Габагкы јүзилликләрдә олдуғу кими Азәрбајчан әһалисинин башлыча күтләсинин әсас тәшғулијјәти әкинчилик вә малдарлыг олмушду. Бу исә торпағымызын иглим шәраити илә бағлы иди. Кәнд истәһсал-

ы эсасән буғда, арпа, дүјү бечәрирди. Бу дөврдә һәлә
јјәтдә олан Ковурарх бөјүк әкин саһәләрини сувармага
верирди. Азәрбајчанын иглим шәраитинин бир хүсусијјәти
да иди ки, бурада сувармаја еһтијач аз иди, мәһсул дәмјә
милрди. Адларыны чәкдијимиз биткиләрдән башга, Азәр-
да памбыг, гызыл боја, кәтан да јетишдирилирди. Бу
ә торпагы бечәрмәк үчүн хышдан башга ағыр котанлардан
гифадә олунурду. Орта әсрләрдә јашамыш мүәллифләрдән
јазыр ки, Әрдәбил наһијәсиндә јери, дөрд адамын идарә
и сәккиз өкүзүн гошулдуғу котанла шумлајырлар.
Бајчан кәнд истеһсалчылары ејни заманда бағчылыгла да
ул олурду. Онларын бир чохунун тәсәррүфат һәјатында
лыг апарычы рола малик иди. Азәрбајчан мејвәләри бүтүн
дә мәшһур иди. X јүзилликдә јашамыш мүәллиф Бәрдәдә
рафында јетишдирилән мејвәләрдән данышарағ јазыр ки,
да гоз вә киләмејвә, дадына вә мејвәсинин чохлуғуна көрә
да шабалыдындан јахшы шабалыд варды". Орада һәмчинин
л адлы мејвә јетишир, онун хурма тумуна бәнзәр туму
ыр, дадына кәлдикдә, јетишдикдә ширин, дәјмәмиш исә ачы

ғчылыгда мүһүм јерләрдән бирини үзүмчүлүк тутурду.
бајчанда мүхтәлиф нөв үзүм јетишдирилирди.

азәрбајчанда, хүсусән онун дағ рајонларында малдарлыг хејли
шаф етмишди. Бурада инәк, чамыш, гојун, ат, дөвә вә с.
нлар бәсләнирди. Азәрбајчан атлары һәмишә онун
әдләриндән чох узағларда мәшһур олмушдур. Азәрбајчан
дарлары вә феодаллары атчылыға хүсуси фикир верир, ат
лары сахлајырдылар. Орта әср мүәллифи јазыр ки, Шир-
аһ Фәрибурзун 4000 мајданан ибарәт илхысы вар иди.

алыгчылыг да Азәрбајчан әһалисинин башлыча мәшғулијјәт-
ндән бири иди. Һәм Хәзәр саһили боју, һәм дә Күр вә Араз
рында күлли мигдарда балыг тутулурду. Балыгчылыг о
кениш инкишаф етмишди ки, балыг вә балыг мәмулаты
бајчандан кәнара да ихрач олунурду. Бир орта јүзиллик
лифи јазыр ки, Күрдән шамајы, зәрәкән, ишубә адлы
глар тутулур, бу балыглардан шамајы Күрдән башга һеч
ә олмур.

Шәһәрләр. Әрәбләрин јүрүшләри, көчәри тајфаларын
Сәнәткарлыг. Азәрбајчана басғынлары нәтичәсиндә Азәр-
Тичарәт. бајчан шәһәрләринин бир чоху хејли зијан

ишди. IX јүзилликдән Азәрбајчан шәһәрләри дирчәлир,
р бөјүјүр, даһа да көзәлләширди. Орта јүзиллик мүәллиф-
и Азәрбајчанда X јүзиллијин сонларында ашағыдакы
әрләрин олмасыны гејд едирләр: Әрдәбил, Сәраб, Мијанә,
ә, Чәбрәван, Тәбриз, Мараға, Бәрзәнд, Муған, Салмас, Хој,
чыван, Мәрәнд, Әһәр, Бәрдә, Бејләган, Кәнчә, Шәмкир.

Хунан, Шәки, Мубарәки, Суч әл-Чәбәл, Гәбәлә, Бәрдиç, Ширван, Шамахи, Хурсан, Лажсан, Нијал, Кирдиман, Шабран, Дәрбәнд, Бакы. Һәмин мүәллифләр IX—X жүзилликләрдә бу шәһәрләри бөјүк әксәријјәтинин гала диварлары ичиндә олмасыны, һәмчинин шәһәр әһалисинин мәшғулијјәтини хүсуси гејд едирләр. Бакы шәһәри барәсиндә јазан мүәллифләр бурада нефт олмасы нефтин нечә чыхарылмасы барәсиндә јазырлар.

Шамахи шәһәри мүһүм сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзи олмагла јанашы, маариф, мәдәнијјәт вә елм мәркәзи кими, сијәхадимләр, бөјүк алимләр, шаирләр мәскәни олмушдур. Мүһүм шәһәрләрдән бири дә Шабран олмушдур. Орта жүзиллик мүәллифләри ону Ширван да адландырмышлар. Һәмин мүәллифләри јазырлар ки, Шабран "дүзәнликдә бөјүк бир шәһәрдир. Тикилиләри дашдандыр. Мејданчасында Чүмә мәсчиди вар, шәһәри ичәрисиндән чај ахыр".

Илк гајнагларда гејд олунур ки, Шәки абад вә не мәтли бир шәһәрдир. "узунлуғу јетмиш фәрсәхдир. Орада мүсәлман вә мүсәлман олмајанлар јашајырлар. Бәрдә илә Шәки арасында Суч әл-Чәбәл шәһәри вардыр".

Бәрдә шәһәри барәсиндә мәлумат даһа чохдур. Орта жүзиллик мүәллифи Бәрдәни белә тәсвир едир "Бәрдә бөјүк, квадрат шәклиндә дүзәнликдә јерләшмиш баш шәһәрдир. онун әтрафында мүәззәм истәһкам вардыр. Онун базары бир-биринә јахын чардагларын көлкәси алтында јерләшир, базарын арха тәрәфиндә Чүмә мәсчиди вардыр. Бу шәһәр һәмин вилајәтин Бағдадыдыр. Онларын бишмиш кәрпичдән вә кәчдән тикилмиш евләри чох көзәлдир.

Шәһәр хош, көзәл вә мејвә чәһәтдән зәнкинди. Чүмә мәсчидинин сүтунларындан бир һиссәси кәч вә кәрпичдән, дикәр һиссәси исә ағачдандыр. Бәрдәдә шәһәри кәсиб кечән чај вардыр. Күр чајы исә шәһәрдән ики фәрсәх мәсафәдә ахыр—чајлар она јахындыр. Бәрдә чох көзәл шәһәрдир, лакин онун әтрафы артыг дағылмышдыр. Шәһәрин әһалисинин сајы азалмышдыр вә гала јарымдағыныг һалдадыр" Бөјүк Низами "Искәндәрнамә"синдә Бәрдәнин тәсвиринә јер вермишди:

Бәрдә нә көзәлдир, нечә гәшәнқдир,
Јазы да, ғышы да күлдүр, чичәкдир.

Торпагы јоғрулмуш ғызыл сујундан,
Елә бил һәр јанда ачмыш зәфәрән.

О јашыл јерләрин долашыб кәзсән,
Шәнликдән башга бир хәјал көрмәәсән.

X жүзилликдә Бәрдә шәһәри гисмән тәнәззүл етмиш, Аранын мәркәз шәһәри Кәнчә олмушду. Орта жүзиллик мүәллифләри

лар ки, "Кәнчә вә Шәмкүр әкинәчәкли, чох абад вә не'мәтли шәһәрдир", "Азәрбајчанда олан Чәнзәјә Кәнчә дејирләр", "Ә Аран шәһәридир, халг арасында она Кәнчә дејә теләффүз ләр". Кәнчә бөјүк карван тичарәт јолу үстүндә иди. Әрдә- н Тифлисә апаран тичарәт јолу бурадан кечирди.

длары үзәриндә гысача дајандығымыз шәһәрләрдән башга бајчанда бир сыра галалар олмушдур. Онлардан Дәрбәнд ылығындакы Мәһәллә әл-Гәсри, Шамакы јахынлығында стан галасы, Ширванда Күрзүл галасы, Мәлуғ галасы, ад галасы, Кәнчә јахынлығында Гојлијан галасы, Самур нын шәргиндә Миһјариләр галасы вә с.

рта јүзилликләрдә шәһәрләрдә ичтимаи һәјат, тикилиләр инин социал тәркибинә ујғун бөлүнүрдү. Феодал һакимләрин јанларын сарајлары, евләри јерләшән саһә шәһәрин мәр- ндә олуб "Шәһристан" адланырды. Икинчи һиссәдә мәсчид- мәдрәсәләр, руһани идарәләри јерләширди. Дикәр һиссәдә базар, карвансаралар, һамамлар јерләширди. Нәһәјәт, сәнәт- арын јерләшдији саһәләр. Бу саһәләр сәнәткарлар мөһәл- адланырды. Бу мөһәлләләр, әсасән шәһәрин учғар һиссә- ә олурду.

X—XI јүзилликләрдә Азәрбајчанда, хүсусән шәһәрләрдә ткарлыг истәһсалы вә тичарәт хејли инкишаф етмишди, әр сәнәткарлары баш өртүјүндән тутмуш ајаггабыја гәдәр, ев ллары, халча-палаз истәһсал едирдиләр. Азәрбајчан сәнәткар- ынын маллары әтраф өлкәләрә ихрач олунурду. Азәрбајчан ылары чох мәшһур иди.

Азәрбајчан шәһәрләринин һамысында базар вар иди. Бу рларда, хүсусән чүмә күнләри бөјүк гәләбәлик олур, һәтта аја гоншу өлкәләрдән өз малыны сатмаға, јахуд мал алмаға әнләр дә олурду. Шәһәрләрдә тачирләр дә јашајырдылар. арын бир гисми харичи өлкәләрә мал апарырдылар.

§ 3. Сәлчугларын Азәрбајчана јүрүшләри

XI јүзилијин орталарында Орта Асијадан чыхмыш оғузларын бир у олан Сәлчуг түркләри Өн Асија, о чүмләдән Иран торпагларыны Корасаны, Исфәһаны тутараг өз дәвләтләрини јаратдылар вә рбајчана сохулдулар. Шәддадиләр вә Рәввадиләр дәвләтләрини әринә табе етдиләр. Ширваншаһлар исә күлли мигдарда бач вериб һакимијјәтләрини сахладылар. Бундан әләвә, Ширваншаһлар һәр Сәлчуглара хејли пул вермәли идиләр.

Сәлчуг түркләри зәбт етдикләри өлкәләрин, о чүмләдән рбајчан әһалисинин үзәринә ағыр веркиләр гојдулар. Бу веркиләр м натура, һәм дә пулла топланырды. Сәлчуглар әсасән көчәри лдар олдугларындан онлар Азәрбајчанын малдарлыг үчүн веришли олан торпагларыны әлә кечирдиләр. Онлар орта јүзил-

ликләрде јашамыш мұәллифин јаздығы кими Муган дүзүнә "чәјиртк кими сәпәләндиләр".

Көчәри-малдар сәлчуглар мэдәни инкишафа көрә јерли-отураг Азәрбајчан әһалисиндән хејли ашағыда дајанырдылар. Онлар тезликлә артыг бир халг кими тәшәккүл тапмыш, дилләр онларын дилинин ләһчәси олан азәрбајчанлыларын мэдән тәсири алтына дүшдүләр, онларла гајнајыб-ғарышдылар. Мәлу мәсәләдир ки, галиб кәлмиш халг мәғлуб халгдан мэдәнидирсә, ә мэдәнијјәтини гәбул етдирир, бунун әксинә олдугда исә онд галиб халг мәғлуб етдији халтын мэдәнијјәтини гәбул етмәли олур.

Сәлчуг феодалларынын Азәрбајчанда ағыр верки сijasәти мұһарибәләр заманы јерли чамааты әсир едиб гул кими сатма-лары ајры-ајры јерләрдә әһалинин наразылығына, һәтта үсјан-лара сәбәб олурду. XI јүзиллијин икинчи јарысында Азәрбајча-нын чәнуб торпагларында—Хојда вә Салмасда верки вермәкдә ә-имтина едәрәк верки јығанлары говдулар, силаһа сарындылар. Сәлчуг гошунлары үсјаны јатырараг һәр икә шәһәри дағытды.

Азәрбајчан
дөвләтләринин
мүстәгилләшмәси
вә күчләнмәси.

Феодалларын вә һаким даирәләрин һакимиј-јәт уғрунда арды-арасы кәсилмәјән мұбаризә-си, јерләрдә чамаатын наразылығы, үсјанлар-Сәлчугларын бөјүк дөвләтинин дағылмасына

Азәрбајчанда феодал дөвләтләринин бәрпасына кәтириб чыхар-ды. Илк нөвбәдә јаранмыш шәраитдән Ширваншаһлар истифада-етдиләр. Ширваншаһлар мүстәгилләшдиләр, күчлү гошун, дениз-донанмасы јаратдылар. Ширван Азәрбајчанын мүстәгиллији-уғрунда Сәлчуглара гаршы мұбаризәнин мәркәзинә чеврилди. Сәлчуглара гаршы мұбаризәдә Ширван шаһлығы илә Күрчүстан-арасында әлагә јаранды. Күрчү чары Ширваншаһла бирләшәрәк 1117-чи илдә Сәлчуглары мәғлубијјәтә уғратды. О, һәтта ғыса-мүддәтдә Азәрбајчанын Күрчүстан сәрһәдинә јахын олан-торпагларыны да өз әлләринә кечирә билди.

Сәлчугларын ифласа уғрадығы дөврдә Чәнуби Азәрбајчан, һәмчинин Иран вә Нахчыван әразисинин дә дахил олдуғу бөјүк-дөвләт—Елдәнизләр-Атабәјләр дөвләти јаранды. Шәмсәддин Ел-дәнизин јаратдығы, мәркәзи Тәбриз шәһәри олан бу Азәрбајчан-дөвләти сонралар Иранын гәрб вилајәтләрини дә өзүнә табе етди. Елдәнизләр бүтөвлүклә Загафгазијаја да јијәләнмәјә чалышыр-дылар. Ширван шаһлығы вә Күрчүстан чарлығы исә күчлү-идиләр. Һәтта 1139-чу илдә күрчү чары һүчум едәрәк, артыг-бөјүк зәлзәлә нәтичәсиндә дағылмыш Кәнчәни тутду. О, Кәнчәдән-јалныз Кәнчә дарвазаларынын бир тајыны гәнимәт апара билди. Бу дарваза индијә кими Кутаиси јахынлығында олан Келати-монастрында сахланылып.

Шәмсәддин Елдәнизин оғлу Мәһәммәд Чаһан Пәһләван Азәрбајчан торпагларынын идарәсини кичик гардашы Ғызыл-Арслана тапшырды. О, 1174-чү илдә Тәбризи тутараг ону өз

тинин пайтахты етди. Сонралар бу шәһәр бүтүн Елдәнизләр тинин пайтахтына чеврилди. Бәзи илләрдә бу дәвләтин кты Нахчыван олду. Гызыл Арслан өз дәвләтинин әразисини кенишләндирә билди. Сонунчу Елдәниз падшаһы Өзбәјин ијјәти дәврүндә Елдәнизләр—Атабәјләр күрчү чары ра илә тоггушмалы олдулар. Атабәјләр дәвләти 1225-чи илә јашады.

4. XII јүзилликдә игтисадијјат вә социал мүнәсибәтләр

тәсәррүфаты. Сәлчугларын јүрүшләри Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфатына мәнфи тәсир кәстәрди. Сәлчугларын зәифләмәси XII јүзилликдә өлкәдә мүстәгил феодал дәвләтләрин јаранмасы илә тәсәррүфатын бүтүн саһәләринин, о әдән кәнд тәсәррүфатынын чанланмасына тәкан верди. Әлһәди дәвләтләрдә олдуғу кими Азәрбајчан әһалисинин бөјүк ијјәтинин әсас мәшғулијјәти кәнд тәсәррүфаты иди. Кәнд тәсәррүфатында әсас саһәни тахылчылыг вә малдарлыг тугур. Сәлчуглардан әлавә памбыг, зәфәрән јетишдирилди. Кәнд тәсәррүфатында сүн и сувармаја чидди фикир верилди. Сүн и суварма олмадан Мил, Муған кими бәрәкәтли дүзәнликләрдә кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк мүмкүн дејилди. Узунлуғу 150 км-дән чох олан Ковурарх Муған дүзүнү чәннәтә чевирмишди. Азәрбајчанда суварма ишләриндә кәһриз системиндән—јералтылардан кениш истифадә олунурду. Бурада суварманын кениш иши орта әсрләрдә јашајыб-јаратмыш мүәллифләрин дә нәзәр-әтинин чәлб етмишдир. Бу мүәллифләрдән бири јазырды ки, ондакы (Азәрбајчандакы — *М.И.*) гәдәр һеч јердә бу гәдәр бағ елә чох су мәнбәләри көрмәмишәм".

Азәрбајчан, хүсусән Бәрдә, Шамаһы, Кәнчә, Шәкидә дә мәдәни чычылыг, бағчылыг, үзүмчүлүк инкишаф етмишди. Азәрбајчандә кәндлиләринин тәсәррүфат һәјатында малдарлыг хүсуси јер алурду. Малдарлыгын әсас саһәси һәмишә олдуғу кими гојун-чүлүк, атчылыг вә гарамал сахланылмасы иди. Чох кениш олмаса дәвәчиликлә мәшғул олурдулар.

XII јүзиллик Азәрбајчан шәһәрләринин инкишафында хүсуси әһәмиәт һәләни тәшкил едир. Бу дәврдә Азәрбајчанын мүһүм шәһәрләри феодал дәвләтләринин пайтахтлары Тәбриз, Шамаһы, Нахчыван, Шәки, һәмчинин Кәнчә, Бәрдә, Бакы, Салмас, Гәһән, Мәрәнд, Әрдәбил, Дәрбәнд вә башгалары иди. Бу шәһәрләрин һамысы өлкәнин сәнәткарлыг, тичарәт вә мәдәни чычылыг кәзләри идиләр. Бу шәһәрләрин бәзисиндә 200 миндән чох кәсәпчәли јашајырды. Дикәр шәһәрләрин 100 минә гәдәр әһалиси вар иди. Һәлә ики әср габаг инкишаф етмиш Кәнчә XII јүзилликдә, ону 1139-чу илдә баш вермиш бөјүк зәлзәлә дағыдана гәдәр күчүм сијаси вә мәдәни мәркәз иди. О вахт Кәнчә индики

Кәнчәнин јерләшдији саһәдән 5 км шимал-шәргдә иди. Шәһәр үтәрәфдән һасара алынмышды. 1139-чу ил зәлзәләси шәһәр јерлә-јексан етди. Шәһәр әһалисиндән 230 мин адам һәлак олды. Зәлзәләнин учурдуғу Кәпәз дағынын зирвәси ахан да чајларынын гаршысыны кәсди. Кәнчәдән чәнуба доғру кәллә јаранды—Көјкөл, Маралкөл вә с. Тезликлә Кәнчә шәһәри бәрпәдилди. Бу дөврдә Бакы шәһәри лиман шәһәри кими мүнһүм әһәмијјәт кәсб етди, шәһәр һасар ичәрисиндә иди. Орта әср шәһәрләринин һамысынын дарысғал күчәләри енсий олуб, чоҳ даланә бәнзәјрди. Евләри бирмәртәбәли иди. Һүндүр мөһтәшә биналар варлылар вә әсилзадәләрә мәхсус иди. Шәһәрләр сәнә саһәләринә көрә мәһәлләләрә бөлүнүрдү. Мәсәлән, дәмичиләр дәмичиләр мәһәлләсиндә, зәркәрләр зәркәрләр мәһәлләсиндә тохучулар ејни адлы мәһәлләдә мәшгул олурулар. Шәһәрлиләр кәнд тәсәррүфаты илә дә мәшгул олурулар. Шәһәрләри һәјатында сәнәткарлығ мүнһүм јер тутурду. Кәнчә ипәк парчалары илә кениш шөһрәт газанмышды. Бәрдә, Шамаһы вә Тәбриздә дә ипәк, ејни заманда јун, памбығ вә кәтан парчалар тохунурду. Азәрбајчанын ипәк парчалары Орта Асияја, Күрчүстанә, Ермәнистанә башга өлкәләрә ихрач олуруду. Кәндләрдә олдуғу кими, шәһәрләрдә дә халчачылығ кениш рәвач тапмышды. Азәрбајчан сәнәткарлары тикмә—балыш үзләри, сүфрәләр чанамазлар, пәрдәләр вә с. һазырлајырдылар. Бу тикмәләрдә гызыл, күмүш, бүрүнч гарышығ саплардан кениш истифадә олуруду. Ипәк парчалар гызыл вә күмүшдән һазырланмыш мунчуғларла бәзәдилирди. Сәнәткар дәрзиләр ипәк, памбығ вә шал палтарлар тикирдиләр. Үст кејимләри арасында ән чоҳ јајыланы архалығ иди.

Шәһәр сәнәткарлары мәишәтдә ишләдилән мүнһәлиф сахсы вә мис габлар гајырырдылар. Чоҳ вахт бу габларын, хүсусән сахсы вә кашы габларын үзәринә мүнһәлиф бәзәкләр вурулуруду. Азәрбајчан сәнәткарлары јерли хаммалдан—Дашкәсән дәмичи филизиндән, Кәдәбәј мисиндән истифадә едирдиләр. Бу дөврдә Азәрбајчанда, үмумијјәтлә Шәрг өлкәләриндә бәди сәнәткарлығ чоҳ јүксәк инкишаф етмишди. Һалбуки бу дөврдә Гәрби Авропа рәнкли глазур сәнәтинин нә олмасыны белә билмирди. Гәрби Авропа сәнәткарлары јалныз XIII—XVI јүзилликләрдә Шәрг өлкәләриндән өјрәндикләри техники үсуллары тәтбиғ етмәјә башламышдылар. Азәрбајчан сәнәткарлары башга Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими һәмкарлар адланан тәшкилатда бирләширдиләр. Бу тәшкилатлар усталар башчылығ едирдиләр. Һәр тәшкилатын өз бајрағы вар иди. Бу һәмкарлар тәшкилаты өз үзвләринин һүгугуну мүдафиә едирди. Бу тәшкилатә әхиләр дә дејирдиләр.

Азәрбајчан шәһәрләриндә XII јүзилликдә тичарәт дә хејли инкишаф етмишди. Демәк олар ки, шәһәрләрин һамысында бир вә ја бир нечә карвансара вар иди. Бу карвансараларда мүнһәлиф

тәрдән кәлмиш тачирләр јерләшдирилирдиләр. Харичи бәтдә, хусусән Гәрб өлкәләри илә тичарәтдә габаглар әсас

Бизанс империјасынын әразиси васитәсилә апарылан бәт мүнһум јер тутурду. XII јүзилликдән башлајараг тичарәтләри Хәзәр дәнизи вә Волга һөвзәси јолуна кечди. Бу исә бајчанда Бакы вә Нијазабад кими лиман шәһәрләринин ијјәтини артырды. Азәрбајчандан әсасән ипәк, ипәк парчапамбыг парчалар, зәркәрлик шәјләри, халча, сахсы вә мисәр, мејвә гурусу, зәфәрән, балыг вә с. ихрач олуурду. Бәттин инкишафы јолунда ән бөјүк әнкәл *рәхтар* веркиси бир феодалын әразисиндән дикәринин әразисинә кечәндә әг *рәхтар* веркиси, индики диллә сөјләсәк, көмрүк вермәли Азәрбајчан әразисиндән Шәрги Гәрблә бирләшдирән карван кечирди ки, бу да өлкәдә тичарәтин даһа да чанланмасына н верирди. Азәрбајчана дүнјанын бир чох өлкәләриндән рләр кәлирдиләр.

Азәрбајчанын
социал-игтисади
һөјәти.

Һаггында сөһбәт кедән XII јүзилликдә өлкәнин сијаси һәјәтында баш вермиш дәјишикликләр Азәрбајчанда мүстәгил вә јарымасылы

дал дөвләтләрин јаранмасына сәбәб олду. Бу исә социалсади инкишафа, феодал истеһсал мүнәсибәтләринин даһа да шаф етмәсинә, тәкмилләшмәсинә тәкан верди. Илк һөвбәдә ағ мүнәсибәтләриндә, јәни торпаг үзәриндә хусуси мүлқијјәт күчләнди. Бу дөврдә торпаглар әсасән дөвләт хәзинәсинин ким сүләләнин әлиндә чәмләшмишди. Бу мүлқијјәт формасы јәни ханәдан торпаглары адланырды. Феодалларын да јарында бөјүк торпаг саһәләри вар иди. Бу торпаглар мүлк, арын саһибләри исә мүлкәдарлар адланырдылар. Мүлкәдар өз мүлкләринин там саһиби идиләр. Көстәрилән торпаг бблији һөвләриндән башга *игта* адланан торпаглар да мүлкәдарын ихтијарында иди. Мүлкәдарлара бу торпаглары, арын дөвләт, шаһ, султан гаршысындакы мүәјјән хидмәтинә көрә дөвләт бағышлајырды. Лакин бу торпаглар мүлкәдә мүлқијјәти олмурду, о бу торпаглардан јалныз истифадә р, торпаглары бечәрән кәндлиләрдән верки јығырды. Мүлкләр к саһиби—мүлкәдар өләндән сонра онун варисләринә кечир- *игта* исә шәрти торпаг мүлқијјәти иди, јәни мүлкәдар өлдүк- сонра јенә дөвләтин ихтијарына кечирди. Лакин заман кеч- чә *игта* торпаг мүлқијјәти мүлкә чеврилирди.

Азәрбајчан кәндлиләри ики тәбәгәјә бөлүнүрдү—рәијјәтләр әкәрләр. Рәијјәтләрин һамысынын пәј торпағы вар иди. Бу паглар мүлкәдарлара мәхсус иди вә рәијјәтләр һәмин торпагы әкиб-бечәрдикләринә көрә јетишдирдикләри мәһсулун јјән һиссәсини торпаг саһибләринә верирдиләр. Адәтән рәиј- әрин әкин аләтләри вә гошгу һејванлары олурду. Әкәрләрин нә пәј торпаглары, нә әкин аләтләри, нә дә гошгу һејванлары

олурду. Әкәрләри сонракы жүзилликләрдә рәнчбәрләр дә адландырырдылар. Азәрбајчан кәндлиләринин аз һиссәсини тәшкил едән әкәрләр өз аиләләри илә бирликдә бу вә ја дикәр феодалын гапысында бир гарын јемәјә гуллуғ етмәјә мәчбур идиләр. Әкәрләр өз ағаларындан там асылы идиләр. Онлар өзбашына бир јерә кетдикдә, јахуд гачмаға чәнд кәстәрдикдә ағыр чәза алырдылар.

Һаким синфин ағыр зүлмү, феодал истисмары халг күтләләрини, шәһәр зәһмәткешләрини онлара гаршы мүбаризәдә галдырды. XII жүзилликдә Азәрбајчан шәһәрләринин бир чохунда чыхышлар—үсјанлар олмушду. Бу үсјанлардан ән бөјүҗү Кәнчәдә, һәмчинин Тәбриздә, Бејләганда, Шамахыда вә башга шәһәрләрдә баш вермишди.

§ 5. IX—XII жүзилликләрдә Азәрбајчан мәдәнијјәти

IX—XII жүзилликләрдә артыг бир халг кими чохдан тәшәккүл тапмыш улуларымызын мәдәнијјәтиндә мүһүм иредиләҗиш олмушдур. Бу бахымдан чох вахт тарихимизин "тызыл жүзиллији" адландырылан XII жүзиллик хүсусилә фәргләнмишдир. Бу дөврдә Азәрбајчан торпагында бөјүк алимләр, философлар, шаирләр һәсли јетишмишдир. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафы бүтүн Шәрг дүнјасынын мәдәнијјәтинә өз тәсирини кәстәрмишдир.

Азәрбајчан алимләри елмин мүхтәлиф сәһәләри олан тәбабәт, астрономија, чоғрафија, тарих вә фәлсәфә илә мәшғул олурдулар. Орта әср мүәллифләри әсасән Бәрдә, Ширван, Салмас, Мараға, Тәбриз вә башга шәһәрләрдә чәмләнмиш алимләрин адларыны чәкирләр. Азәрбајчан философларындан Бәһмәнјарын ады өлкәмизин сәрһәдләриндән чох-чох узағларда мәшһур иди. Дикәр көркәмли алим Хәтиб Тәбризи олмушдур. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә тапылмыш, үзәриндә планетләрин һәрәкәт истигамәтини кәстәрән, килдән гәјрылмыш лөвһә кәстәрир ки, Азәрбајчанда астрономија елми илә дә мәшғул олмушлар.

Кәстәрилән жүзилликләрдә Азәрбајчанда елмлә јанашы тәһсил иши дә инкишаф едирди. Өлкәмизин шәһәрләриндә дүнјәви вә руһани мәктәпләри дә фәалијјәт кәстәрирди. Руһани мәктәпләри мәдрәсәләр адланырды. Мәктәпләрдә вә мәдрәсәләрдә дини фәнләрлә јанашы тарих, фәлсәфә, астрономија вә һесаб дәрсләри дә кечирилди.

Азәрбајчанда ме'марлыг хүсусилә инкишаф етмишди. Азәрбајчан өз ме'марлары илә мәшһур иди. Ме'мар Әчәминин Нахчыванда учалтдыгы мәғбәрәләрдән Мо'мүнә Хатун мәғбәрәсинди дә дурур. Араз үзәриндә салынмыш он бир вә он беш тағлы, көзәл сәнәт әсәрләри кими гијмәтли көрпүләрин тикилмәси, јахуд бәрпа едилмәсини бу дөврә аид едирләр. Шамахы јахынлығындакы Күлүстан галасы, Нахчыван јахынлығындакы Әлинчәгала, Лерик рајонундакы Оғлангала да IX—XII жүзилликләрдә тикил-

идир. Бакыдакы Гыз галасынын тикилмәси дә бу дөврә аид
дир. Лакин белә мұлаһизә вар ки. Гыз галасынын тикилмәси
әввәлләрә аиддир. анчаг бу дөврдә тәмир олунмушдур. Кәнчә
әринин дұхарыда һаггында данышдығымыз дарвазалары,
макы шәһәриндә баш вермиш бүтүн бөјүк зәлзәләләрин
ыдычы тәсиринә синә кәриб галмыш мәсчид о дөврүн көзәл
марлыг нүмунәләридир. Азәрбајчан усталары бир сыра Шәрг
әләриндә, о чүмлөдән Сәмәргәнддәки көзәл абидәләрин тикил-
индә дә иштирак етмишләр.

IX XII јүзилликләрдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин ән чох
гинаф етмиш сәһәләриндән мусиги, рәссамлыг вә хусусилә,
бијјаты гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајчанын тәтбиги сәнәт
адары, мусигичиләри, ханәндәләри, ашыглары — озанлары
әрг дүңјасында мәшһур идиләр. Һәлә бу дөврдән габаг
имлән јаранараг дилдән-дилә, ағыздан-ағыза кечмиш, артыг
ыја алынмыш, халгымызын идракынын мәһсулу олан "Китаби-
тә Горғуд" халг арасында даһа кениш јайылды.

Дүңја поезијасы, үмумијјәтлә мәдәнијјәти хәзинәсинә әвәзсиз
ышләр бәхш етмиш бөјүк Низами Кәнчәви, Хагани Ширвани,
Һәсәти ханым, Әбүл-Үлә Кәнчәви, Фәләки Ширвани, Мүчи-
ддин Бейлогани бу дөврдә, XII јүзилликдә јашајыб-јаратмышлар.
ларыны чөкдијимиз шаирләр о гәдәр бөјүк шәхсијјәтләр олмуш-
о ки, бир халгы дүңја халгларына танытмаг үчүн онлардан
инин адыны чөкмәк кифәјәтдир. Биз бөјүк гүрурла дејә
ләрик ки, халгымыз дүңја мәдәнијјәти хәзинәсинә поезија
әнилләри олан Хаганини вә Низамини вермишдир.

Бөјүк шаир Әфзәләддин Хагани (1120-1199) Шамакыда
әјәлә кәлмиш, орада јашамыш, Ширваншаһлар сарајында әдә-
мәчлисләри бәзәмиш, вәтәнпәрвәр шаир олмушдур. Чаван
ән сараја чан атмыш, лакин сарајда өзүнү ганады гырылмыш
ш кими һисс етмиш вә тамамилә сарајдан үз чевирмишди.
нун нәтичәсидир ки, Хәлифә сарајынын шаири кими о дөвр
үн бөјүк шәрәф сајылан тәклифдән бојун гачырмышды. Бөјүк
ыр гоча јашларында доғма Шамакыны тәрк едиб Тәбризә
чүмш, орада да вәфат етмишдир. Хагани әсәрләриндә
әрбајчан— Рафғаз халглары тәрәннүм едилер. Хагани күрчү
лини билерди.

Мүтәфәккир шаир, бүтүн Шәрг дүңјасынын шаирләри
рәфиндән поезијанын күнәши сајылан Илјас Јусиф оғлу
изами Кәнчәви (1141—1209) Кәнчәдә анадан олмушдур.

Бөјүк шаир бүтүн өмрүнү Кәнчәдә кечирмиш, сарајлара
вәти рәдд етмиш, һәмшә өз халгынын ичәрисиндә олмушдур.
нун "Сирләр хәзинәси", "Хосров вә Ширин", "Лејли вә Мәчнун",
едди көзәл", "Искәндәрнамә" кими әсәрләри дүңја шәһрәти
занмындыр. Сонракы јүзилликләрдә јашамыш Шәргин онларла
јүк шаири Низами шәһриндән, Низами әсәрләриндән фајда-

анараг көзәл сәнәт әсәрләри јаратмышлар. Низаминин "Лејли вә Мәчнун" поемасынын тәсири алтында мүсәлман дүнјасында үзләрлә "Лејли вә Мәчнун" поемасы јаранмышдыр.

Ү І Ф Ә С И Л

АЗӘРБАЈЧАН XIII ЈҮЗИЛЛИКДӘ

§ 1. Монголларын јүрүшләри, монгол әсарәти вә она гаршы мүбаризә

Монгол һүчумларынын башланмасы. XII јүзиллијин сону — XIII јүзиллијин әввәл-ләриндә көчәри малдар монголларда феодал мүнасибәтләринин инкишафы нәтичәсиндә әрби көчәри башчылар мејдана чыхды. Онларын арасында Чинкиз хан даһа күчлү иди вә Монгол дәвләтини јаратды. О, Чинкизијәтинин илк күнләриндән әсас фикрини дөјүш габилијәтли орду јаратмаға верди вә буна наил олдугдан сонра әтраф әrazilәри зәбт етмәјә киришди. Чинкиз хан тезликлә бүгүн әзијани, Орта Асијаны зәбт етди. Бу дәврдә Орта Асијада ән дәдрәтли дәвләт Харәзм шаһлығы иди. Чинкиз хан бу шаһлығы тәләсәтлә мәғлуб едәндән сонра, 1220-чи илдә Ирана, орадан исә Азәрбајчана сохулду. Һүндүр һасарларла әһатә олунамыш Тәбризи зәбт етмәјин мүмкүн олмајачағыны көрән монголлар чанхәрчи олмагла кифајәтләnmәли олдулар. Бундан сонра бир ил әрзиндә монголлар даһа ики дәфә Тәбризә басғын етдиләр, анчаг шәһәри тута билмәдиләр. Онлар Мараға шәһәрини зәбт вә талан етдиләр. Марағада, һәм дә Әрдәбилдә әлә кечирдиләр. Монголлар һәм Марағада, һәм дә Әрдәбилдә јерли әһалинин шиддәтли мүғавимәти илә үзләшмәли олмашдулар. Лакин онлар сајча чох олдугарына көрә, бу мүғавимәти ғыра билдиләр. Монгол гошунлары Марағадан Мил дүзүнә һәрәкәт етдиләр. Бејләган шәһәрини тәһәсирәјә алдылар, өз нүмајәндәләрини шәһәр рәисинин јанына әндәриб мүғавимәтсиз тәслим олмағы тәләб етдиләр. Шәһәр чамааты, хүсусән шәһәр јохсуллары монголларын тәләбини рәдд етәрәк елчиләри өлдүрдүләр. Монгол гошунлары һүчума башладылар. Онлар дағыдычы гургуларла гала һасарларыны тәһәсирәтләдилар вә шәһәрә кирдиләр. Шәһәрдә амансыз ғыргын чыктылар. Чамаатын чох аз һиссәси гачмагла чаныны гуртара алдылар. Монголлар Бејләганы виран етдиләр. О вахтдан сонра Азәрбајчанын мөһтәшәм шәһәрләриндән бири олан Бејләган бир дәрәҗәдә дирчәлмәди. Чинкиз хан гошунлары Бејләгандан Кәнчә шәһәринә јеридиләр. Онлар Кәнчәни тутуб гарәт етмәк фикриндә олдунлар. Лакин тезликлә баша дүшдүләр ки, јахшы мөһкәм-андирилмиш, әһалиси чох олан Кәнчә шәһәрини әлә кечирмәк оларга мүмкүн олмајачагдыр. Она көрә дә монголлар шәһәр чамаатындан

хэрчи алмагла кифајетләнмәли олдулар. Күрчүстана сохулар. Ермәнистаны гарәт етдиләр. Шамахы үзәринә јеридиләр. Махы чамааты монголлара чидди мүтавимәт көстәрди. Бкарларын шәһәр һасарларынын үстүнә галхмаг чәһдләри тутмады. Монголлар шәһәри бир нечә ај мүһасирәдә ладылар. Шамахыда ачлыг вә хәстәлик башлады. Монголлардан истифадә едиб, чидди һәмлә етдиләр, шәһәри әлә кечириб н чамаатына амансыз диван тутдулар. Бундан сонра монголлар Азәрбајчаны тәрк етдиләр. Дәрбәнд кечиди васитәсилә мали Гафгаза кетдиләр.

Азәрбајчанда олан феодал пәрәкәндәлији, ваһид дөвләтин амасы монголлара гаршы мүбаризәни тәшкил етмәјә, бүтүн вәләри топламага имкан вермирди. Буна бахмајараг дүшмән ердә чидди мүтавимәтлә растлашырды. Монгол гошунларына Азәрбајчана бу биринчи јүрүшү өлкәјә, онун тәсәррүфатына бөјүк зијан вурду. Монголларын јүрүшләринин шаһиди муш бир мүәллиф јазыр ки, тарих һәлә һеч заман белә бир шеј ја буна бәнзәр бир шеј көрмәмишдир. Онларын бир һиссәси әрбајчан вилајәтләринә вә Арана кәлиб бир илдән дә аз идәтдә бурада мисилсиз дағынтылар төрәтди вә әһалинин уну мәнв етди, онларын чох азы гачмагла чанларыны гуртара тдиләр. Һәмин мүәллиф давам едәрәк јазыр: "Каш ки, мәним м мәни доғмајайды. Каш ки, она гәдәр (јәни монголларын үшүнә гәдәр — *М.И.*) өләјдим".

Азәрбајчан әһалиси монголларын төрәтдикләри дағынтыларын ичәләрини арадан галдырмага вахт тапмамыш өлкәнин башына үстүнү јени тәһлүкә алды. Шималдан гыпчаглар Азәрбајчана улдулар, онлар Кәнчә һакиминдән бач аландан сонра Гәбәләләрини дағытдылар вә Күрчүстана һүчум етдиләр. Гыпчаглардан јаха гуртарандан бир гәдәр сонра, 1225-чи илдә монгол унларынын тәғибиндән гачыб чаныны гуртара билмиш Харәзм шаһынын оғлу Чәләләддин өз гошунлары илә Азәрбајчана сохулду. Орта Асијада гүдрәтли дөвләт олан Харәзм шаһлыгы да Чинкиз хан гошунларына чидди мүтавимәт көстәрә имәди. Харәзм шаһлыгы дағылды. Лакин Харәзм шаһынын иәһди Чәләләддин монголлара гаршы икидиклә вурушду. Та јүзиллик мәнбәләриндә гејд олунур ки, Чинкиз хан унлары илә әлбәјаха олмуш Чәләләддин вуруша-вуруша кери билмәли олур вә кәлиб учурумун кәнарына чатыр. Ашагыда чај ахырды. Дүшмән исә онун јахынлыгында иди. Буну көрән Чәләләддин аты илә гаја үзәриндән чаја атылыр, аты чајы үзүб саламат о бири саһилә чыхыр. Бу мәнзәрәни сејр едән Чинкиз Чәләләддинин икидлијинә һејран олуб дејир: "Афәрин, иддир. Мәним гошунумда јүз белә икид олсајды бүтүн дүнјаны тардым". Чинкиз хан Чәләләддини тәғиб етмәмеји әмр етди. Чәләләддин тезликлә бөјүк гошун топлаја билди, лакин атасынын

шаһлыг етдији эразијә кирмәјин, монголларла элбәјаха олмагын неч ир нәтичә вермәјәчәјини көрүб, гәрбә доғру һәрәкәт етди. Азәрбајчана сохулду. Чәлаләддин әввәлчә Марағаны тутду. О әһалилә јумшаг рәфтар етмәклә, ону өз тәрәфинә чәкмәк истәди. Чәлаләддин һәтта монголларын дағытдығы шәһәри бәрнә етмәк үчүн бәзи әдбирләр дә көрдү. Чамааты өз тәрәфинә чәкмәк, бөләликлә гүввәләри артырмаг јолу илә Чәлаләддин бүгүн Загафгазијаны, һәмчинин Азәрбајчанын чәнуб торпагларыны әлә кечирмәк фикриндә иди.

Чәлаләддин гошунларынын Тәбризә јахынлашмасы хәбәри Атабәјләр ханәданынын сонунчу нүмајәндәси Өзбәји чох нараһат етди. Ифајәт гәдәр гошуну олмајан Өзбәк Чәлаләддинлә дөјүнә кирмәди. Иләсини Тәбриздә гојуб Кәнчәјә гачды. Даһа сонра о, Чәлаләддинин Кәнчә үзәринә кәлмәси хәбәрини ешидиб, Әлинчәғалада кизләнди. Рада да өлдү. Бунунла Атабәјләр дөвләтинин варлығына сон гојулду.

Өзбәк гачандан сонра Тәбриз чамааты Чәлаләддинә чидди мугавимәт көстәрди. Шәһәр әһалиси беш күн вурушду. Чәлаләддин Тәбриз чамаатына мүрачият етди: "Сиз көрдүнүз ки, Марағада мән нә әдәр јахшылыглар етдим, учурулмуш евләри нечә тикдирдим. Сиз дә көрәчәксиниз ки, мән сизә нечә әдаләтли олачагам, көрәчәксиниз ки, мизин өлкәни нечә дүзәлдәчәјәм". Шәһәр әһалиси баша дүшдү ки, гүввәләр бәрәбәр дејилдир, һәм дә Чәлаләддин тезликлә Азәрбајчан орпагларынын чох һиссәсини тутду. Кәнчә шәһәрини өзүнүн тамәткәһи етди. О, Ширваншаһлары она верки вермәјә мәчбур етди. Чәлаләддин гошунлары һәр јердә сојғунчулуг вә гарәтлә мәшгул олур, әбә едилмиш шәһәр вә кәндләрин чамааты үзәринә ағыр верки сојурду. Чәлаләддинин зүлмү Кәнчәдә 1231-чи илдә үсјанын баш ермәсинә сәбәб олду. Үсјана сәнәткар Бәндәр башчылыг едирди. Үсјанчылар шәһәр һакиминин сарајыны дағытдылар, онун мәмурларына диван тутдулар. Шәһәрдә олан бүгүн Харәзмшаһ гошунларыны гырдылар. Чәлаләддин гошунла шәһәр һасарларына гәдәр әлди, үсјанчылара тәслим олмаг тәләбини верди. Үсјанчылар онун әләбини рәдд едиләрсә дә, дүшмәнин чох күчлү гошунларынын мучумларына таб кәтирә билмәдиләр. Чәлаләддин Кәнчәни јенидән тутду, үсјанчылара амансыз диван тутду. Үсјанын 30 нәфәр ашчысыны Кәнчә дарвазалары јанында асдырды. Бәндәни исә тикәликә доғратды.

Хој, Мәрәнд, Нахчыванда да үсјанлар олду. Анчаг Чәлаләддин инлары амансызчасына јатырды.

Монголларын Азәрбајчаны зәбт етмәси. Азәрбајчанда монгол әсарәти.

1231-чи илдә монгол гошунлары јенидән Азәрбајчана сохулдулар. Онлар бу дәфә өлкәнин ичәриләринә доғру ирәлиләмәјә тәләсмирдиләр. Монголлар Мараға вә Тәбризи

тутандан дөрд ил сонра Азәрбајчанын шимал торпагларына мучум етдиләр. Кәнчә шәһәрини мүһасирәјә алдылар. Кәнчәдиләр дүшмәнә чидди мугавимәт көстәрсәләр дә, монголлар шәһәри әлә кечириб ону дағытдылар. Әһалијә амансыз диван

улар. Шәһәр харабаја чеврилди. О, 4 ил белә галды. Даһа а монголлар Азәрбајчанын зәбт едилмәсини баша чатдыр-
р. Беләликлә, монголларын Азәрбајчаны зәбт етмәси үчүн
ра 8 ил вахт лазым олду. Монголлар бу мүддәтдә Күрчүс-
вә Ермәнистаны да тутдулар вә бу үч өлкәни бир чанишин-
ә бирләшдирәрәк, бу чанишинлијин башына ири монгол
алын гојдулар. Бир гәдәр сонра монголлар бүтүн әтраф
иләри зәбт едиб бөјүк Нүлакуләр дәвләтини јаратдылар.
бајчанда монгол әсарәти дәврү башлады.

азәрбајчаны зәбт едәркән монголлар Кәнчә, Шамаһы, Бејләган,
бил вә с. шәһәрләри виран етдиләр. Бәрдә шәһәри исә о вахтдан
бир даһа дирчәлмәли, кичик јашајыш мәнтәгәсинә чеврилди.
ркә монгол гошунларынын ајагларынын дәјдији јерләрин
базара чеврилмәси барәсиндә јазмышдыр. "Инчәсәнәт, зәнкин
бханалар, көзәл сарајлар вә мәсчидләр, һәр шеји јерлә-јексан
лар". Монгол әсарәти дәврүндә өлкәнин тәсәррүфаты өлкүнләшди.
агларын хејли һиссәси узун илләр әкилмәмиш галды, сәнәт-
ыг вә тичарәтә чидди зијан дәјди. Әсасән малдарлыгла мәшғул
монголлар ән јахшы торпаглары, о чүмләдән Күр—Араз овалыг-
ны әлә кечирәрәк отлаглара чевирдиләр.

Ғабакларда олдуғу кими, монгол һакимијјәти дәврүндә Азәр-
ан кәндлиләри монгол феодалларынын мүлкијјәтиндә олан
аглардан ичмалыгла истифадә едир вә бу торпагдан истифадә
билиндә верки өдәјирдиләр. Мәшһур тәдғигатчы Ә.Ә.Әлизадәнин
бламасына көрә монголлар 37 адда верки топлајырдылар.
сол верки топлајанлары - баскаклар сөзүн әсл мәнасында илдә
дәфә чамаатын ганыны сорурдулар. Баскаклар веркиләри
рдә тутулдугундан хејли чох јығырдылар. Верки вермәк
дары олмајанлары амансыз сурәтдә дөјүр, верки әвәзинә
рын гызларыны вә оғланларыны әлләриндән алыб гул кими
ајырдылар. Тәсадүфи дејилдир ки, монголларын һакимијјәти
үндә гулдарлыг хејли инкишаф етмиш, онларын әмәјиндән
далларын тәсәррүфатында, хүсусән ев ишләриндә истифадә
ирди. Кәндлиләр ејни заманда мүкәлләфијјәтләр дә дашыјыр,
даллар үчүн ишләмәли идиләр. Монгол һөкмдарлары верки
амаг ишини низама салмаг үчүн XIII јүзиллијин оргаларында 10
ындан 60 јашына кими бүтүн оғланлары вә кишиләри сијаһыја
ылар. Онларын һамысы башга веркиләрлә бәрабәр чан веркиси
вермәли идиләр. Монголларын зүлмүнү орта әср мүәллиф-
ндән бири белә тәсвир едир: "Өзбашыналыг вә сојгунчулуғ елә
дәрәчәјә чатмышдыр ки, рәијјәтин чоху баш көтүрүб доғма
ундан ајры јерләрә кичмәјә мәчбур олмушдур. Шәһәрләрдә вә
дәрдә адам галмамышдыр. Шәһәрләрдә галанлар гапыларыны
бәрк баглајыр вә онлардан кичик дешик ачырдылар ки, гапы
ләндә һәмин дешикдән бахыб кәләнин ким олмасыны мүәјјән-
дирсинләр. Онлар евә дамдан кириб чыхыр вә беләликлә верки

ыҗғанлардан һәр васитә илә кизләнирдиләр. Јалныз сатғынларын көмәјилә верки ыҗғанлар зирзәмиләрдә, бағларда, харабалығларда кизләнен адамлары тапа билирдиләр. Кишиләр әлә кечмәдикдә верки топлајанлар онларын гадынларыны дәјүрдүләр. Гадынларыны аһ-наләси, чығыртысы көјләри белә ләрзәјә кәтирирди”.

Ағыр зүлмә мә’руз галан кәндлиләрин күтләви сурәтдә гачмаларынын гаршысыны алмағ үчүн 1303-чү илдә монгол һөкмдары Газан хан кәндлиләри торпаға тәһким етмәк барәсиндә фәрман верди. Газан ханын бу фәрманына көрә сон 30 ил әрзиндә истифаде етдикләри торпағлары гојуб гачмыш кәндлиләр кери гајытмалы идиләр. Фәрмана әмәл етмәјәнләри ағыр чәза көзләјирди. Газан ханын бу фәрманы гыса мүддәт гүввәдә галды, монгол әсарәти мәһв олан кими бу фәрман да өз гүввәсини итирди. Газан ханын бу фәрманы Азәрбајчанда тәһкимчилик һүтутунун тәтбиғи барәдә илк рәсми сәнәд иди. Азәрбајчанда исә нә Газан ханын фәрманындан габағ, нә дә сонракы дөврләрдә тәһкимчилик дејил, јалныз феодаал асылы мүнәсибәтләри мөвчуд олмушдур, јәни кәндлиләр истифаде етдикләри торпағ мұтабилиндә верки верирдиләр. Тәһкимчилик һүтутунун һаким олдуғу өлкәләрдә олдуғу кими феодааларын кәндлиләри алыб-сатмағ һүтуғу олмамышдыр.

Монгол әсарәти Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјәтына бөјүк зијан вурду, онун инкишафыны нәинки ләнкитди, һәтта хејли кери атды. Бу, монголларын зүлмүндән башға, онларын социал вә мәдәни инкишаф сәвијјәләринин хејли ашағы олмасы илә бағлы иди. Ф. Енкелс јазыр ки, “һәр дәфә даһа аз мәдәнијјәтли халғ галиб кәлдикдә, мә’лумдур ки, игтисади инкишафын кедиши позулур вә хејли мәһсулдар гүввәләр мәһв едилир”.

Азәрбајчанда монгол әсарәти өлкәдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафына әсәсly сурәтдә мане олурду. Бир јандан да Азәрбајчан уғрунда һүләкүләр дөвләти илә Гызыл Орда дөвләти арасында кедән мұһарибәләр. Гызыл Орда гошунларынын шималдан, Дәрбәнд кечиди васитәсилә Азәрбајчана басғынлары өлкәнин тәсәррүфат һәјәтына әсәсly зијан вурурду. Шәрг өлкәләри илә тичарәт әлағәләрини кенишләндирмәјә, Азәрбајчан әразисиндән кечән транзит тичарәтдә күлли мигдарда көмрүк алмагла өз кәлирини артырмаға чалышан, нәһәјәт, мүхтәлиф тәбии сәрвәтләрлә зәнкин олан өлкәјә јијәләнмәјә чалышан Гызыл Орда ханлары Азәрбајчаны һүләкүләрин һакимијјәтиндән чыхарыб, өзләринә табе етмәк истәјирдиләр. 1262-чи илдә Гызыл Орда гошунлары Дәрбәнд кечиди васитәсилә чәнуба доғру һәрәкәт едәрәк Шамаһы шәһәринә кими кәдиләр. Бурада баш вермиш бөјүк дәјүшдә Гызыл Орда гошунлары мәғлубијјәтә уғрајарағ кери чәкилмәли олдулар. Сонракы илләрдә дә ики дөвләт арасында Азәрбајчан торпағлары уғрунда дәјүшләр олмушду. Азәрбајчан әразисиндә баш верән бу вурушмалар онун игтисадијјәтына, тәсәррүфат һәјәтына чидди зијан вурур, әһалинин онсуз да ағыр олан вәзијјәтини дөзүлмәз едирди.

зәрбајчан эразисиндә монгол эсарәти дөврүндә монгол эмирләри
ында кедән мүбаризә нәтичәсиндә, бурада сүлаләләр бир-бирини эвәз
ди. XIY јүзиллијин эвәлләриндә һакимијјәтә Чобаниләр, һәмин
лијин ортасында исә Чәлаириләр сүлаләси кәлди. Сонунчу
ләнин дә өмрү узун олмамыш, XIY јүзиллијин 70-чи илләринин сону,
и илләрин эвәлиндә Чәлаириләр дөвләти дағылмаға башлады.

Монгол эсарәтинә Азәрбајчан халгы монгол эсарәтинә гаршы
шы чыхышлар. даим мүбаризә апармышдыр. Чох вахт феодал

мүндән чана дојмуш кәндлиләр силаһлы дәстәләр дүзәлдир.
сол феодалларынын мүкләринә бастынлар едир, онлары
үрмәкдән дә чәкинмирдиләр. Бәзән бу мүбаризәјә јерли
даллар да гошулур, кәндли дәстәләринә башчылыг едирди-

Монгол зүлмүнүн илк илләриндә Гарабағда бөјүк үсјан олду.
үсјана јерли һаким Һәсән Чәлал башчылыг едирди. Бир гәдәр
ра Ширванда да бөјүк чыхышлар баш верди. Шәһәр
мәткешләри, сәнәткарлар да бу чыхышларда иштирак едир-
әр. Белә чыхышлардан бири Тәбриз шәһәриндә олду. Бүгүн
чыхышларынын чох чидди характерли олмаларына бахмајарат
нчылар јахшы силаһланмыш, сајча даһа чох олан гошунлара
ди мүғавимәт көстәрә билмәјәрәк мәғлубијјәтә дүчар олурду.

Мәдәнијјет. Монгол эсарәтинин һөкм сүрмәсинә бахма-
јарат Азәрбајчанда елм вә мәдәнијјәт мүјјән

әр инкишаф етмишди. Бу һәр шәјдән эввәл, мәдәни чәһәтдән јерли
аатдан хејли керидә галан монгол һөкмдарларынын өз
ајларында дәбдәбәли һәјат тәрзи јаратмағ, монгол феодалларынын
и мәдәнијјәти мәнимсәмәк арзулары илә бағлы иди. Јәни монгол
мдарлары, феодаллары јерли мәдәнијјәтин инкишафына марағ
гәрирдиләр. Бу дөврдә шаир Иззәддин Һәсәнәғлу јазыб-јарат-
цдыр. Елмин инкишафы јолунда да мүјјән аддымлар атылмышды.
9-чу илдә Мараға јахынлығында орта јүзилликләрин бөјүк алими
астроному Нәсирәддин Тусинин башчылығы алтында рәсәдхана
илмишдир. XIII јүзилликдә Азәрбајчан дили халғ дилиндән әдәби
ә чеврилмишдир, бу дөврдә бу дилдә бир сыра әсәрләр јаранмыш,
әрбајчан шәһәрләринин бир чохунда көзәл ме'марлыг абидәләри,
ајлар, гәсрләр, түрбәләр вә с. тикилмишдир. Сон илләрдә археолог-
ымызын ашкар етдији Бакы јахынлығында "Бајыл дашлары"
андырылмыш мөһтәшәм тикинти, Мәрдәкан, Рамана, Нардаран
аларынын жүксәдилмәси дә бу дөврә аиддир. Бу дөврдә онларла
кәмли азәрбајчанлы ме'мар јашајыб-јаратмышдыр.

Азәрбајчан халгы бу дөврдә өз мусигисини инкишаф етдирмиш-
ә. Азәрбајчанда шаһмат ојуну да бу дөврдә јајылмышдыр. Тәбризли
чы Әли дөврүнүн бачарыглы шаһматчысы олмушдур. Туси
рономија вә фәлсәфәјә даир бир нечә әсәрин мүәллифидир. Онун
әдханасында диқәр азәрбајчанлы алимләр дә ишләјирдиләр.
араға рәсәдханасы бир сыра башға өлкәләрдә дә бу елмин
кишафына тәкан верирди.

XIV yüzilliyin əvvəlində Təbrizdə o dövr üçün çox böyük olan "Müalicə evi" jарадылмышды. Əslində кичик шəһərчија бənzəјən бу "Müalicə evi"нə тəһсил, müalicə və елми идарələr дахил иди. Онун бөјүк və зəнкин китабханасы вар иди. Бура университет типли тəһсил очагы олуб 6—7 мин тələбəsi вар иди.

Бу дөврун ən бөјүк философ алимлəриндэн Мəвмуд Шəбүстəрини (1152—1232), тарихчилəрдэн Фəзлуллаһ Рəшидэддини və Мəһəммəd Нахчыванини кəстəрмək лазымдыр. Елмин və эдəбијјатын инкишафы илə əлагəдар олараг Азəрбајчанда хəтгəтлыг хəјли инкишаф етди.

ҮН ФƏС И Л

XIV YÜZİLLİYİN SONU — XV YÜZİLLİKDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ

§ 1. Азəрбајчан дөвлəтлəри

Ширван шаһлыгы. XIV yüzilliyin sonlarında Азəрбајчанда монгол дөвлəти зəифлəдикчə, бу дөвлəтин тəркибинə зорла дахил едлмиш эразилəрин хакимлəри бундан истифадə едэрək мүстəгил олмага башладылар. Азəрбајчанын тənуб торпаглары артыг сүгута уграмыш һүләкүлəрин хакимијјəтиндэн јаха гуртарса да бу јерлəр јенидэн хакимијјət угрунда бир-бирилə чəкишэн дикəр монгол феодалларынын элинə кечди. Онлар исə јаратдыглары дөвлəти мөһкəмлəндирмəкдэн даһа чох эллəринин варланмаларынын тəјгисына галыр, əһалини аман-ызчасына сојурдулар. Бу исə халг күчлəлəрини гəзəблəндирир, онлары мүбаризəгə галдырыды, гəтгə монгол гəрəтиндэн бəзи феодаллар, тачирлəр və рушанлəр дə əзијјət чəкир, онлар да монгол хакимлəринə гаршы мүбаризəдə халг күчлəлəри илə бирлəширдилər. Халг күчлəлəринин гəзəби Тəбриздə үсјана сəбəб олду.

Азəрбајчанын шимал торпагларында исə вəзијјət башга чүр иди. Ширваншаһлар һүләкүлəрин асылылыгындан азад олдулар-а да, јенидэн дикəр монгол хакимлəринин хакимијјəтини гəбул етмəли олдулар. Јакин бу асылылыг шəрти характер дашыјырды. Бу дөврдə Ширваншаһ Кəсранилəр нəслиндэн олан һушəнк иди. Онун сијасəти Ширван чамаатынын, гəтгə феодалларын да аразылыгына сəбəб олду ки, бу да 1382-чи илдə үсјанла нəтичə-энди, үсјанчылар һушəнки олдүрдүлər və бунунла Ширван шаһлыгында Кəсранилəр сүлалəсинин хакимијјəтинə сон гојулду. Хакимијјətə вахтилə сој-көкү Дəрбəндлə бағлы олмуш I Ибраһим (1382—1417) кəтирилди. Ширван шаһлыгында јени сүлалəнин— дəрбəндилəр сүлалəсинин хакимијјəти башланды.

Ширваншаһ I Ибраһим ағыллы, мүдрик, узаккөрөн дөвлəт адими олуб, Ширван чамааты арасында бөјүк һөрмətə малик

Тәсадуфи дежилдир ки, халг арасында онун һакимијјәтә әси барәсиндә рәвајәтләр јаранмышдыр. Бу рәвајәтә көрә, Ибраһим торпагларыны өзү бечәрирмиш, феодалларын ону ваншаһ сечмәләриндән хәбәри олмајан Ибраһим өз тарла- а инләдикдән сонра бир агачын алтында јатыб динчәлир- Онун шаһ сечилмәси барәсиндә хәбәри кәтирәнләр, һими јухудан ојатмаг истәмәјәрәк, онун јанында шаһанә р гурмуш, о јухудан ајыланда мәсәләни она сөјләмиш, һим она едилән бу еһтирама көрә тәшәккүр етмиш вә ваншаһ олмага разылыг вермишди.

Ибраһимин һакимијјәти илләриндә Ширваншаһлар дәвләти күчләнди. Лакин бу узун чәкмәди. Ширван торпаглары чи гәсбкарларын һүчумуна мәрүз галды. Бу һүчумлар һәм алдан, һәм чәнубдан едилирди. Бу дәврдә Дәрбәнд диндән шималда, Хәзәрин шимал вә шимал-шәргиндә бөјүк һини өзүндә бирләшдирән гүдрәтли дәвләт Гызыл Орда әти јаранмышды. Бу дәвләтин башына Тохтамыш хан ндән сонра о даһа да күчләнмишди. Гызыл Орда ханы тамынын ишгәлчәлыг сijasәтиндә Азәрбајчан торпаглары үм јер тутурду. Азәрбајчан торпаглары дикәр гәсбкарын урләнкин дә диггәт мәркәзиндә иди. 1386-чы илдә Гызыл а ханы Тохтамыш 90 минлик гошунла Азәрбајчана һүчум . Ширван әразисиндә јолу үстүндә олан кәндләри, шәһәр- әлә кечириб, чәнуб торпагларына сохумду. Лакин Орта ада һакимијјәти әлә кечирмиш фәтеһ Тејмурләнкин (Топал урун) Азәрбајчан үзәринә јүрүшә банламасы хәбәрини алыб т етдији бөјүк гәнимәтлә тезликлә кери чәкилмәли олду. урләнкин гошунлары бүтүн јолбоју јаштайыш јерләрини да-дагыда прәдиләјәрәк Тәбризи тутдулар.

Тејмурләнкин бүтүн әтраф әразиләри виранојә чевирмәсинин иди олмуш Ширваншаһ I Ибраһим она мүгавимәт кәстәр- ин лүзүмсүз олдуғуну, бу мүгавимәтин өлкәјә бөјүк зијан верә чәјини нәзәрә алараг, онунла данышыга кирмәји гәт етди. I аһим јахшы баһа дүшүрдү ки, о, Тејмурләнклә Тохтамыш ында Азәрбајчан торпаглары уғрунда кедән мүбаризәдән афадә едә биләр. О, Тејмурләнки даһа күчлү һесаб едәрәк ијјәләрлә онун дүшәркәсинә кәлди. Ширваншаһ I Ибраһим рбајчан, әсасән Ширван торпагларынын әмин-аманлыгынын ин етмәк, јахын кәләчәкдә бүтүн Азәрбајчан торпагларыны рван шаһлыгынын әтрафында бирләшдирмәк үчүн Тејмур- клә јахынланмагы лазым билди. Рәвајәтә көрә, I Ибраһим урләнкә мүхтәлиф һәдијјәләр кәтирмишди. Бу һәдијјәләр рисиндә гуллар да вар иди. Һәр һәдијјә доғгуз дәнә, гулларын ы исә сәккиз имиш, һәдијјәләри гәбул едән Тејмурләнк "Бәс лар нә үчүн сәккиз нәфәрди?" — дејә сорушдуғда, Ибраһим "доғгузунчу мән өзүмәм" — демииди. Һәмин рәвајәтә көрә, I

Ибраһимин аглы Тејмурләнки һејран етмиш вә о демийци: "Әкәр мәни әтрафымда беш-он нәфәр бу ағылда адам олсајды, мән бүтүн дүнјан тутардым".

Биринчи аддым олараг I Ибраһим Гәбәлә вә Дәрбәнди идарә етмә һүтугуну алды, бу әразиләри Ширван шаһлығынын тәркибинә гатди. Бир гәдәр сонра о. Тејмурләнкин гошунлары илә Күрчүстан вә Шәк үзәринә кетмәли олду. Тејмурләнк Шәкини әлә кечирәндән сонра ону табе олмагдан бојун гачырмашы һакимини өлдүрмәк истәди. Лакин Ибраһим Тејмурләнки бу гәрарындан дашындырмаға, беләликлә, Шәкини өзүндән асылы вәзијјәтә салмаға мүвәффәг олду. Бундан сонра Тејмурләнк Ермәнистаны вә Күрчүстаны әлә кечирди. Тејмурләнк јол үстүндә олан Нахчываны тутду. Бурадакы Әлинчә галасыны мүһасирәјә алдыса да, онун мүдафиәчиләринин ирадәсини гыра билмәди. О, галан ала билмәјәчәјини көрүб ону мүһасирәјә алан гошунлары орада тојуб ирәли һәрәкәт етди. Әлинчә галасы дөрд ил Тејмурләнк гошунларынын мүһасирәсиндә галды. Тејмурләнк Күрчүстаны вә Ермәнистаны гәрә етдикдән сонра гышламаг үчүн Мугана кәлди. Әлинчә галасынын мүдафиәчиләринин көмәјинә гошунлар кәлирдиләр. Мәсәлән, 1397-чи илдә Шәки һөкмдары Сејид Әли Орлат вә күрчү гошунлары көмәјә кәлдиләр. Онлар бурада Тејмурләнкин оғлу Мираншаһла үзләшдиләр. Бирләшмиш Азәрбајчан вә күрчү гошунлары Мираншаһы мәғлубијјәтә угратдылар, о кери чәкилмәли олду. Лакин бу дејүшдә Шәки һакими Сејид Әли өлдүрүлдү. Тејмурләнк гошунлары кечдикләри јерләри гәрә едир, чамааты инчидирдиләр, халг арасында дејирдиләр ки, Тејмурләнкин ајағы дәјән јердә нә банлајачаг бир хоруз, нә дә јумурталајачаг бир тојуг галыр. Нәмийн дөврдә јашамыш бир мүәллиф дә Тејмурләнк гошунларынын кечдији јоллардакы дәһшәти характеризә едәрәк јазырды: "Тејмур кедәндән сонра өлкәмиздә дәһшәтли ачлыг јаранды, ачлыг һәр јери бүрүдү. Итләри вә пишикләри једиләр, дојмајанда бир-бирләрини өлдүрдүләр, сонра өзләри дә өлүрдүләр. Көзләримизлә көрүб, гулагларымызла ешитмәдикләримизин һамысыны, инсан нәслинин нечә гырылдығыны сөјләмәјә күчүмүз чатмыр".

Тејмурләнк Мугана кәләркән јолу үстүндә олан Шәкини вә Гәбәләни әлә кечирмәк истәди. Онун гошунлары бу јерләри харабаја чевирдиләрсә дә, Шәки вә Гәбәләни ала билмәдиләр.

Артыг Ширваншаһ I Ибраһимин һакимијјәти Бакыдан тутмуш Шәкијә гәдәр, Дәрбәнддән тутмуш Күр чајына гәдәр узанырды. Бу дөврдә тәкчә дағларда јерләшән Гарабағын вә Тальшыһн әлчатмаз јерләри өз мүстәгиллијини горујуб сахлаја билмишди. Бир мүддәтдән сонра I Ибраһим Гарабағы да әлә кечирә билди.

Тејмурләнкин һакимијјәти алтында олан торпағларын һамысында онун ганлы һөкмранлығы јаранмышды. Бу, К. Марксын да нәзәр-дигтәгини чәлб етмиш вә о, јазырды: "Тејмурун сијасәти минләрлә гадына, көрпәјә, кишијә, кәнчә ишкәнчә вермәкдән, онлары гыльһнчдан кечир-мәкдән, гырмагдан вә бунунла да һәр јердә дәһшәт төрәтмәкдән ибарәт иди".

Әрбајчанда Тејмурләнк зүлмүнә гаршы дөфәләрлә чыхышлар. ар олмушдур. 1405-чи илдә Тејмурләнк өлдүкдән сонра онун әринин һакимијјәти дөврүндә, Ширваншаһ I Ибраһимин әл-чылды. о бүтүн Азәрбајчаны өз һакимијјәти алтында бирләш-к мәгсәдини гаршысына гојду. Ибраһим бунун үчүн өлкәдә вәзијјәтин јетишдијини көрүрдү. белә ки. Азәрбајчанын чох Тејмуриләрә гаршы үсјан далғасы бүрүмүшдү. Ширваншаһ вбәдә Күрү кечәрәк Кәнчәни вә Гарабағын чох һиссәсини тутду өләрин феодалларынын бир чоһу өз гошунларыны Ибраһимин ларына гатдылар. онунла бирләшдиләр. Күрчүстанда да үсјан ды. Күрчү чары Ширваншаһ Ибраһимлә бирләшди. Шәки и Сејид Әһмәд дә она гошулды. Гарабагдакы гараманлы сојунун цсы Јар Әһмәд, чакирли сојунун башчысы, Әрдәбил һөкмдары м Чакир Ибраһимлә бирләшдиләр. Күр чајыны кечмиш им өз мүттәфиғләри илә бирликдә Бәрдә јахынлығында дүшәр-ды. Бу вахт Мираншаһын оғлу Мирзә Өмәр Шејх Ибраһимин а өз елчиләрини көндәриб Бистам Чакири ондан тәләб етди. Ибраһим она хас олан мүдрикликлә Мирзә Өмәрин тәләбини ца рәдд етмәди: "Инди јайдыр. ғышда сиз зати-алиләри Гарабага дә сизин гулунуз әмир Бистамы сизә чатдырар". Шејх имин чавабындан наразы галмыш Мирзә Өмәр Аразы кечәрәк и Фүзули рајонунда олан Баби кәндинә кәлди. Ибраһим исә өз фиғләри илә Бәрдәни тәрк етди. Күрү кечди вә дөјүшә олыг көрмәјә башлады. Мирзә Өмәр дә гошунларыны бураја ди. Лакин дөјүш олмады. Мирзә Өмәр бир һәфтә дүшмәнлә үз-јандыгдан сонра өз мөвгеләриндән чәкилди. Гарабағы тәрк етди. у вахт, јәни 1406-чы илдә Тәбриздә Тејмурләнкин әмирләринә ы үсјан башланды. Үсјана Тәбризин баш тамгачысы (*тамга* сини топлајан) Әхи Гәссаб вә дикәр сәнәткар сөхләринин ылары рәһбәрлик едирди. Үсјанчылар көмәк үчүн I Ибраһимә шәһәт етдиләр. Бу, Азәрбајчанын чәнуб торпағларыны да өз ијјәти алтында бирләшдирмәк истәјән I Ибраһимин арзусуна кәлирди. О, тәчили Тәбриз үзәринә јериди. Лакин ону Бистам о габаглады, 1406-чы илин апрелиндә Тәбризи тутду. Бунун әсиндә онунла Шејх Ибраһимин мүнәсибәтләри корланды. ја дүшән Бистам Чакир Ибраһимлә үзләшмәјин мәнасыз олду-көрүб Тәбриздән чәкилди. Ширваншаһ Тәбризи әлә кечирдисә бурада узун мүддәт гала билмәди. Тејмурләнкин өлүмүндән өз тахт-тачына саһиб олмағ истәјән Әһмәд падишаһын Тәбриз инә кәлмәси хәбәрини алан, онунла тоггушманын уғурла чәләнмәјәчәјини баша дүшән I Ибраһим кери гајытды.

ојунлу дөвләти. XIII јүзилликдә Азәрбајчана јүрүш етмиш монғолларла бирликдә Орта Асијадан бу јерләрә иш гарагојунлу вә ағгојунлу сојлары өлкәнин чәнуб вилајәтләриндә ншу јерләрдә мәскунлашмышдылар. Һәмин тајфалар өз адларыны цдығлары бајрағлара ујғун оларағ алмышдылар.

Гарагојунлуларын бајрагларында гара гочун, аггојунлуларын бајрагында исә аг гочун тәвири вар иди. Гарагојунлулар в аггојунлулар Оғуз тајфаларындан идиләр. 1380-чи илдә гарагојунлуларын башчысы Гара Мәһәммәд Ван көлү саһилиндәк торпаглары өз һакимијјәти алтында бирләшдирди вә гарагојунлулар дәвләтинин әсасины гојду. Гара Мәһәммәд өлдүкдән сонр һакимијјәтә оғун оғлу, олдугча икид, ағыллы олан Гара Јусиф кәлди. О, өз торпагларыны - Күрдүстанын шимал һиссәсини Тејмурләнкин һүчумларындан горумаг үчүн мүбаризәгә башлады. Бу дөврдә Азәрбајчанын чәнуб торпагларында мәркәз шәһәр Тәбриз олуб башында Султан Әһмәд дајанан Чәлаириләр дәвләт вар иди. Гара Јусиф онулла иттифак баглајыб, һәлә дә Азәрбајчандан әл чәкмәк истәмәјән Тејмурләнк нәслинин нүмајәндәләринә гаршы чыхды. 1392-чи илдә онларын бирләшмиш гүввәләри илә Тејмурләнк арасындакы баш вермиш дөјүшдә мәғлу олмуш Гара Јусиф Күрдүстан әразисиндән узаглашмага мәчбу олды. Бу мәғлубијјәт мүтгәфигләри даһа да јахынлашдырды. Онлар 1394-чү илдә Багдад јахынлыгында Омир Тејмуру гошунлары илә бир дә үзләшмәли олдулар. Бу дөјүш дә онлары хејригә олмады, мәғлубијјәтә дүчар олдулар. Мүтгәфигләр јен бир гүввә илә бирләшмәјинчә Тејмурләнкин өндәсиндән кәл билмәјәчәкләрини јәгин едәрәк Мисирә кәлдиләр. Лакин онлары бу үмиди боша чыхды. Мисир султаны нәинки онлара көмә етмәди, һәтта Тејмурләнкин гөзәбиндән еһтијат едәрәк, онларн һәбсә алды.

1405-чи илдә Тејмурләнкин өлүмүндән сонра һәбсдән аза едилмиш Әһмәд Чәлаири Багдады тутду, тезликлә Тәбризи дә әлә кечириб, өз һакимијјәтини бәрпа етди. Гара Јусиф дә ө әразиләрини әлә ала билди. Лакин Султан Әһмәдин Тәбризд һакимијјәти узун сүрмәди. Тезликлә Тејмурләнк нәслиндән ола Әбу Бәкр Тәбризи тутду. Султан Әһмәд гачараг чаныны гуртар билди. Бу дәфә дә онун көмәјинә Гара Јусиф јетишиди. 1408-чи и. апрелин 21-дә баш вермиш дөјүшдә о, Тејмуриләри ағы мәғлубијјәтә дүчар етди. Бу дөјүшдә Тејмурләнкин өзүнү Азәрбајчана һөкмдар тәјин етдији оғлу Мираншаһ өлдүрүлдү. Султан Әһмәд Чәлаири јенә Тәбризә гајытды вә Азәрбајчанын чәнуб торпагларында бүтүн һакимијјәти өз элиндә чәмләшдирди.

Әһмәд Чәлаири Гара Јусифин көмәји илә Азәрбајчанда һакимијјәти әлә кечирдикдән сонра, Гара Јусифдән үз дөндәрди. О гарагојунлуларын кетдикчә гүввәтләнмәкдә олдугуну көрүрдү. Бу мүтгәфигләрин мүнәсибәтләринин гојумасы кәтириб дүшмән чилијә чыхарды. Султан Әһмәд Гара Јусифин үзәринә һүчум кечмәјә әлверишли вахт ахтарырды. Белә әлверишли шәраит 1410-чу илдә Гара Јусифин Әрзинчан үчүн тәһлүкәјә чеврилмиш. Аггојунлулар үзәринә јеримәси олды. Султан Әһмәдин хәјә нәтиндән хәбәр тутмуш Гара Јусиф кери гајытды. 1410-чу и.

тун 30-да онларын арасында баш вермиш һәлледици илдә Гара Јусиф галиб кәлди. Тәбризи тутду, ону өз өтинини пайтахты елан етди.

Гара Јусифин кетдикчә күчләндијини көрән Ширваншаһ Ибраһим өз оглу Кәјүмәрсин башчылыгы алтында Султан Әһмәдк үчүн гошун көндәрди. Лакин о кәлиб јетишәнә кими иш ән кечмиш. Султан Әһмәд мәғлүб едилмишди. Гара Јусиф кәлди. Кәјүмәрсин Ширван гошунларыны да мәғлүб етди. Кәјүмәрсин алды О. әтраф торпаглары да әлә кечирәрәк гүдрәтли бәбәјчан дәвләти јарады. О. өз дәвләтинин тәркибинә Күрдән илдә олан бүтүн Азәрбајчан торпагларындан башга Күрчүс-Ермәнистан вә Орәс Ирағынын торпагларыны дахил етмәк јирди О. Ширван шаһлыгыны өзүнә табе етмәјә киришди. Ширваншаһ I Ибраһим Гара Јусифә мугавимәт көстәрмәк үчүн ишә һакими вә Кахетија чары илә итифағ бағлады. Гара Јусиф үч сүвари гошун јеритди вә Күр саһилинә һәрәкәт етди. Иккәләр арасында тоғгунмалар бир аја јахын давам етди. Мәдичи дојун 1412-чи ил ноябрын 6-да баш верди. Гара Јусиф өз гошунларыны илә Күрү кечәрәк Ширваншаһ Ибраһимин нун мүтәфиғләрини мәғлүбијәтә угратды. I Ибраһим, Шәки илдәри вә Кахетија чары әсир алынды. Гара Јусиф I Ибраһими бојүк чан пулу алмағла азад етди. I Ибраһим Ширвана кәлди һакимијәтдә галса да, онун дәвләти Гарагојунлу дәстәндән асылы вәзијәтә дүшдү.

Ширваншаһлар дәвләти I Ибраһим вахтында да, онун (1417-1462-дә) вәфатындан сонра да өз мүстәғиллији угрунда мүбәнази давам етдирирди. Атасындан сонра Ширваншаһ олмуш I Ибраһим (1417—1462), Орта Асиянын вә Иран әразисинин кәлиб һиссәсини өзүнә табе етмиш Шаһрухла дәстәлүг әлагәси илдәри, Ширваны Тејмурләнк нәслинин һүчумундан хилас етди. Шаһрух Гара Јусифин гүввәтләnmәсини истәмирди. Гара Јусиф ишә өз торпагларыны Шәргин һесабына кенишләндирмәк ишә чидди һазырлаг көрүрдү. Гара Јусиф һәтта о дәвр үчүн ишә ади олан пијада гошунлар да јаратмышды. О заман дојүшләрдә ишә сүвари гошунлардан истифадә едилирди. Она көрә дә Гара Јусифин пијада гошун топламасы дәврүнүн сәркәдәләри арасында кәлиб тәәччүбә сәбәб олмушду. Онлары Гара Јусифин пијада гошунлардан дојүшләрдә нечә истифадә едәчәји марағландырырды. Гара Јусифин пијада гошун јаратмасына о дәврүн гәјнагларында ишә јер верилмиш, онун нә үчүн пијада гошун јаратмасы суалы ишә чавабсыз галмышдыр. Белә ки, Гара Јусифин 1420-чи илдә вәфат етмәси, она бу гошунлардан дојүндә истифадә етмәјә имкан етмәди вә Гара Јусифин сәркәрдәлик габилијәтинин бу истигамә-тирр оларағ галды.

Гара Јусиф өлдүкдән сонра Гарагојунлу тахтына јијәләнмиш Ибраһим I Искәндәр (1420—1435) Шаһрухла вә I Хәлилүллаһла

дәфәләрлә вурушмушду. Гара Искәндәр үч дәфә Ширвана басын етмиш, анчаг өз мәгсәдинә наил ола билмәмишди. Ширван шаһлығы өз истиглалийјәтини горујуб сахламышды. О, јалныз һакимијјәтинин сон илиндә I Хәлилүллаһы сыхышдырыб ону өзүндән асылылығы гәбул етмәјә мәчбур едә билмишди. Әслиндә бу асылылыг номинал характер дашымыш, тезликлә Гара Искәндәр өлмүш вә Ширван шаһлығы јенә там мүстәгил олмушду.

Шаһрух Гарагојунлу һөкмдары Чаһаншаһы (1435—1467) да өзүндән асылы вәзијјәтә сала билмишди. Бу асылылыг һәр ил Шаһрухун сарајына мүхтәлиф гижмәтли һәдијјәләр көндөрмәклә мәһдудлашырды.

Шаһрухун 1447-чи илдә өлүмүндән сонра Гарагојунлулар дәвләти нәинки бу чүзи асылылыгдан хилас ола билди, о ејни заманда хејли мөһкәмләнди. Чаһаншаһ мәркәзи һакимијјәтә табә олмаг истәмәјән бәзи феодалларын мүтавимәтини гыра билди.

Аггојунлулар дәвләти. XV јүзиллијин 60-чы илләриндә дахили чәкишмәләр нәтичәсиндә Гарагојунлулар дәвләти хејли зәифләди. Бунунла бәрабәр халг күтләләринин вәзијјәти даһа да ағырлашды. Бу да һәр јердә халг күтләләринин наразылығына сәбәб олду. Бундан гоншулуғда мәскән салмыш, Азәрбајчанда һакимијјәти өз әлләринә алмаға чалышан Аггојунлулар истифадә етдиләр.

Гарагојунлулар дәвләтиндән гәрб тәрәфдә олан әразиләрдә монголларын јүрүшү заманы бу јерләрә кәлмиш аггојунлу сојлары мәскүн идиләр. XIY јүзиллијин орталарында бу сојлар Бајандурларын башчылығы алтында бирләшдиләр. Аггојунлу һөкмдарлары да бу бирләшмәјә дахил идиләр. Аггојунлу һөкмдарлары Трабзонун јунан императорлары илә сых әлагә сахлајыр, онларла достлут вә гоһумлут әлагәләри сахлајыр, онларын гызлары илә евләнирдиләр. Аггојунлулар әсасән Дијарбәкирдә, Мәрдиндә вә әтраф торпагларда мәскүн идиләр.

Аггојунлулар бирлијинин кетдикчә күчләнмәси илк нөвбәдә Түркијәни вә Гарагојунлулар дәвләтини нараһат едирди. Өз һакимијјәтләрини горујуб сахламаға чалышан Аггојунлулар Тејмурләнклә вә онун нәсилләри илә сых әлагә сахлајырдылар. Шаһрухун һакимијјәти илләриндә бу әлагәләр даһа да мөһкәмләнмишди, белә ки, Шаһрух Гарагојунлулары өз һакимијјәти алтында сахламаг үчүн Аггојунлулардан истифадә едирди. Тәсадүфи дејилдир ки, Гарагојунлулар Гәбриз әтрафында Тејмуриләрин һүчмунун гаршысыны кәсәндә Аггојунлу һөкмдары Гара Осман Јулут (1394—1434) Әрзинчаны вә Сивасы тутду вә Гарагојунлуларын фикрини әсас мәгсәдләриндән ајындырмаға чалышды. ХУ јүзиллијин орталарында Азәрбајчанда Гарагојунлулар гаршы мүбаризәдә истәдадлы сәркәрдә вә дәвләт кәдими Узун Нәсән хүсусилә фәргләнирди.

Гарагојунлуларла Аггојунлулар һакимијјәт уғрунда бир-биринә гаршы мүбаризәдә һакимијјәт уғрунда мүбаризә апаран хәләфләрдән истифадә едир, Аггојунлулар Гарагојунлу тахтына онларә јахын олан хәләфи, Гарагојунлулар исә Аггојунлу сојлар

эшмәси башына онлара јахын олан иддиачыны кечирмәјә шырдылар. ХУ јүзиллијин 50-чи илләриндә Гарагојун-рла Аггојунлулар арасында мүбаризә даһа да кәскинләшди. Һәсән Гарагојунлулары мәғлуб едиб Ермәнистаны вә цустанын чох һиссәсини зәбт етди. Буна чаваб олараг шаһ Хорасана гәдәр Иран әразисини тутду вә артыг әләмиш Тејмуриләрлә 1459-чу илдә һәрби иттифаг бағлајараг јунлулары онларын ән'әнәви мүттәфигләриндән ајырды. Бу дә Түрkiјә султаны II Мәһәммәд Фатех кениш ишғала ады, 1453-чу илдә Константинополу тутду. Һәм II әммәдин, һәм дә Чаһаншаһын ишғалчы тәдбирләри Аггојун-рын вәзијјәтини мүрәккәбләшдирди. Бунунла белә, Гараго-ју дәвләти дахилиндә кедән чәкишмәләр ону хејли зәифлә-ди. Бу, Узун Һәсәни Гарагојунлулара гаршы сәфәрбәр етди вә ти һүчума кечди. Рәгибләр арасында һәлледици дөјүш 1467-лин мајында, Ермәнистанын чәнуб һиссәсиндә Муш дүзүндә . Бу дөјүш Узун Һәсәнин там гәләбәси илә баша чатды. Аггојунлулар дәвләтинин һакимијјәтинә сон гојулду. Бу әти јени Азәрбајчан дәвләти — Аггојунлулар дәвләти әвәз . Чаһаншаһын варисләринин Гарагојунлулар дәвләтини а етмәк чәһдләри дә нәтичәсиз галды. Онлар Аггојунлулар дәтинин күчләнмәсиндән еһтијат едән Хорасан һакими Әмир ур нәслинин нүмајәндәси олан Әбу Сәидлә иттифаг бағла-ар. Әбу Сәидлә вурушмаг истәмәјән Узун Һәсән Хорасан ми илә данышыглара әсасән Шәргин ән көркәмли дипломат ны олан анасы Сара Хатуну Әбу Сәидин јанына көндәрди. Сәид Сара ханымын чәһдләринә бахмајараг Узун Һәсәнин инә јеримәк фикриндән дашынмады вә бөјүк гошун илә иләјәрәк Хәзәр саһилиндә Маһмудабадла Гызылағач ара-дакы саһәдә дүшәркә салды. Бу заман Әбу Сәид Ширваншаһ рух Јасарын да она гошулачағыны зәнн едирди. Јакин рух Јасар Узун Һәсәнлә јахынлашмағы гәт етди. Бу иттифага әвиләрдән олан Әрдәбил һакими дә гошулду. Мүттәфигләр Сәидин гошунларыны мүһасирәјә алыб, ону мәғлубијјәтә тдылар. Әбу Сәид әсир дүшдү вә өлдүрүлдү. Беләликлә, Сәфәвиләрин һакимијјәти алтында олан Әрдәбил-башга бүтүн Чәнуби Азәрбајчаны, Гарабағы, Ермәнистаны, цустаны, Дијарбәкри, Иран Ирағыны, Хорасаны вә Иран фәзинә гәдәр бүтүн әразини өзүндә бирләшдирән гүдрәтли јунлу дәвләти јаранды. Бу дәвләтин пайтахты Тәбриз шәһәри . Аггојунлулар дәвләтинин тәркибинә азәрбајчанлылардан га диқәр халгларын да дахил олмасына бахмајараг, бу дәвләт к, түркдилли, артыг чохдан тәшәккүл тапмыш јерли Азәрбајчан ы илә гајнајыб-гарышмыш аггојунлулар сојунун јаратдығы рбајчан дәвләти иди.

Бу дәвләтин башында дуран Узун Һәсән дәврүнүн көркәмли дәвләт хадими, сәркәрдәси олмуш, онун анасы Сара Хатун исә халгымызын Томирисдән сонра чох көркәмли дәвләт хадими, дипломаты олмушдур. ХҮ јүзилликдә Азәрбајчанда олмуш сәјјаһлар, сәчүмләдән гәрби Авропа сәјјаһлары Узун Һәсәнин дәвләт мүдриклији сәркәрдәлик истә дады барәсиндә чох јазмышлар.

Узун Һәсән өз дахили сијасәтиндә әсасән јаратдыгы дәвләтин бүтөвлүјүнү горумаға, феодал һакимләри өз әтрафында сых бирләшдирмәјә чалышырды. О, халг күтләләрини итаәтдә сахламаг үчүн ислам дининдән истифадә едирди, она көрә дә руһаниләрлә әлагә сахлајырды. Узун Һәсән диндар иди, она һәтта Гур'ан Һәсән дә дејирдиләр. Узун Һәсән мәркәздән гачан көчмә малдарлыгга мәшгул олан әјанлара гаршы, отуран әһалинин әјанларындан истифадә едир, онлары да ордуја сәфәрбәр едирди.

Узун Һәсән өз һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн гоншу өлкәләрлә, о чүмләдән Авропа өлкәләри илә дипломатик әлагә сахлајырды. Бу ишдә она ағыллы, узагкөрән анасы Сара Хатун көмәк едир, гоншу дәвләтләрлә апарылан дипломатик данышыгларда иштирак едирди. Узун Һәсәнин гоншу өлкәләрлә әлагә јаратмаг истәмәсиндән башлыча мәгсәди, онун дәвләти үчүн тәһләкәјә чеврилмиш Түркіјәјә гаршы мүтгәфигләр ахтармаг иди.

Һәлә ХІҮ јүзилликдән Османлы султанлығы Кичик Асијадә балача бир дәвләт иди. XV јүзиллијин орталарында бу дәвләт мөһкәмләнди. Түркіјә султаны II Мәһәммәд Фәтеһ 1453-чү илдә Константинополду тутуб ону Истанбул ады илә, Османлы империясынын пајтахты етди вә беләликлә, Османлы империясынын әсасы гојулду. Бундан сонра Түркіјә султанлары гоншу әразиләри дә зәбт едиләр вә Узун Һәсәнин Ағгојунлулар дәвләти әразисинә көз диқдиләр. ХҮ јүзиллијин 70-чи илләриндә ики дәвләт арасында тоггушмалар башланды. Узун Һәсән Түркіјәјә гаршы Польша, Венетсија, Мачарыстан, Рома папасы вә башгалары илә сазиш бағлады. Ағгојунлу дәвләти илә Түркіјә арасында өз тәһләкәсизликләрини тәмин етмәк, буна көрә дә Түркіјә вә Ағгојунлу дәвләтләрини зәиф көрмәк истәјән Гәрб дәвләтләринингызышдырыб бир-биринин үстүнә салдырдыгы бу ики түрк дәвләтинин арасында ән бөјүк тоггушма 1473-чү илин орталарында Фәрат чајы јахынлығында олду вә Узун Һәсәнин гәләбәси илә нәтичәләнди. Лакин бу тоггушма султан Түркіјәсинин там мәғлубијјәти демәк дејилди, белә ки, бир мүддәтдән сонра, јәни һәммин илин август ајында рәгибләр арасында Тарчан адлы јердә икинчи бөјүк тоггушма олду вә бу дәјүшдә топ-топханасы олан Султан Мәһәммәд үстүнлүк газанды. Бу гәләбә Султан Мәһәммәдә демәк олар ки, бир шеј вермәди. Сонрақы илләрдә дә бу ики дәвләт арасында тоггушмалар баш вермәди. Лакин Османлы Түркіјәси Азәрбајчаны әлә кечирә билмәди.

Һәсәнин вәфатындан сонра һакимијјәт уғрунда варисләр
нда кедән мүбаризә Ағгојунлулар дәвләтини хејли зәиф-
Бу дөврдә јенә көчәри малдарлығла мәшғул олан әјанлар
алдырдылар, мүстәгиллијә чан атдылар. Лакин һакимијјәти
лмыш Узан Һәсәнин оғлу Јағуб падшаһ (1478—1490) өлкәдә
ән мүддәтә сабитлик јаратды. Онун вәфатындан сонра
әт дәјишди вә иш о јерә чатды ки, 1499-чу илдә Ағгојун-
дәвләтинин әразиси ики һиссәјә парчаланды. Әлвәнд
әнин башчылығ етдији бу дәвләтләрдән биринин тәркибиндә
бајчанын чәнуб торпағлары, Гарабағ, Ермәнистан дахил иди.
Ирағы, Әрәб Ирағы вә Фарсын дахил олдугу икинчи
тә исә Мурад падшаһ башчылығ едирди. Ағгојунлулар
тинин ики һиссәјә парчаланмасы, бу дәвләтләрин һәр
ин дахилиндә кедән феодал чәкишмәләри, мүстәгиллик
да мүбаризә, бу дәвләтин сүгутунун башланмасы демәк иди.
унлулар дәвләти әразисиндә тезликлә јени бир Азәрбајчан
ти — Сәфәвиләр дәвләти јаранды.

Ирваншаһлар Атасы Шејх Ибраһим кими I Хәлилүллаһ да
дәвләти Тејмур нәслиндән олан һөкмдарларла достлуг
/ јүзилликдә. мүнәсибәтләрини сахлајырды. Хәлилүллаһын

бағда дүшәркә салмыш Шаһрухла көрүшү, онунла гоһумлуг
си јаратмасы бу мүнәсибәтләри даһа да мөһкәмләндирди.

Хәлилүллаһын Шаһрухла јахынлығы Гарагојунлу һөкмдары
Искәндәрин хошуна кәлмәди. Бу исә Ширвана, онун мәркәз
ри Шамаһыја чох баһа баша кәлди. Искәндәр 1431-чи вә
чу илләрдә Ширвана сохулду. Бу исә һәр дәфә Шамаһыны,
заны виранәјә дөндәрди.

Ирван Әрдәбил һакимләринин дә басғынларына мәруз
рды. 1460-чы илдә Шејх Чүнејд 10 минлик гошунла Шир-
басғын етди. Бу дәфә I Хәлилүллаһ Гарагојунлу һөкмда-
Наһаншаһла бирләшмәли олду. Самурун сол саһилиндә
ағ кәнди јахынлығында баш вермиш дөјүшдә Шејх
јдин гошунлары мәғлуб едилди, өзү исә өлдүрүлдү.

162-чи илдә I Хәлилүллаһ вәфат етди, Ширван тахтыны онун
Фәррух Јасар тутду. О, өз дәвләтинин истиғлалијјәтини
унлу һөкмдары Узун Һәсәндән горумағ үчүн Түркијә илә
туғ мүнәсибәтләрини мөһкәмләндирмәк сijasәти јүрүдүрдү.
мијјәтинин илк илләриндә Фәррух Јасар ата вә бабасынын
ур нәсли илә јахын әлағә сахламасы ән'әнәсини позду вә
гүдрәтли дәвләт олан Ағгојунлу дәвләти илә јахынлашды.
ванын Узун Һәсәнлә вә Әрдәбил һакими Шејх Һејдәрлә
чылығ әлағәләри хејли мөһкәмләнди. Лакин бу мүнәсибәтләр
сүрмәди. Шејх Һејдәр атасынын сijasәтини давам етдир-
Ширван әразисини әлә кечирмәји гәт етди. О, 10 минлик
нла Ширвана басғын етди, Ширвана вә Шамаһыја бөјүк
вурду, Ширваны әлә кечирмәк чәнди исә баш тутмады.

Фэррух Јасарын һакимијјәти дөврүндә Дәрбәнд вә Дағыстанын чәнуб вилајәтләри Ширваншаһлар дөвләтинин тәркибин дахил иди. Фэррух Јасар дөвләтин идарә ишләринә, шәһәр вә кәнд әһалисинин күзәрәһинин јажшылашмасына, ганунлары ичрасына чидди фикир верирди. О, дөвләтин идарә ишләриндә алимләрлә вә руһаниләрлә мәсләһәтләширди. Фэррух Јасары өлүмүндән сонра Ширваншаһлар дөвләти хејли зәифләди. Фэррух Јасарын үч оғлу вар иди: Мәһәммәд Газы бәј, Бәһрам бәј вә II Шейх Ибраһим (Шейх Шаһ). Онлар аталарындан сонр өлкәни нөвбә илә идарә етмишләр.

С ә н ә д

АҒГОЈУНЛУ ПАДШАҒЫ УЗУН ҺӘСӘНИН САРАЈЫНДА ВЕНЕТСИЈА ЕЛЧИСИ ОЛАН А. КОНТАРИНИНИН СӘЈАҒӘТИНИН ТӘСВИРИНДӘН

1474-чү ил августун 4-дә биз Тәбриз шәһәринә кәлдик. Бу шәһәр чәкенишдир вә бурада һәр чүр әрзаг шејләри болдур. Бурада бир нечә базар вардыр. Һәммин базарлара чохла ипәк кәтирилир вә сонра бу ипәји карванларла Һәләб шәһәринә кәндәрирләр.

1475-чи ил ијунун 8-дә Бургундија һерсогунун сәфири илә бирликдә мәнәнијән Узун Һәсәнин јанына чағырылмышдым. Әлаһәзрәт әввәлчә Бургундија сәфиринә мұрачиәтлә деди: "Өз һөкмдарынын јанына гајыдыб билдирин ки, мәһәд Османлы Түркијәси илә мұһарибә барәсиндә өз вәдими јеринә јетирәчәјәм, ели индича бу мұһарибәјә башламаға һазырам". Мәнә мұрачиәтлә сөзүнә давам еди: "Сән дә өз һөкмдарынын јанына гајыдыб она изаһ едәрсән ки, мән османлыла үзәринә мұһарибәјә кетмәја һазырам, гој о да өз тәрәфиндән белә етсин".

Ајын 26-да биз ахырынчы дәфә әлаһәзрәтин јанына чағырылмышдыг мәнәнијән көрүш башланана гәдәр, онун әмри илә јени һазырланмыш мұхтәлиф ипәк шејләрә — һәмчинин, Бургундија һерсогу үчүн, бизим Мүгәддәс Республика (Венетсија) үчүн вә бәјүк Москва кнјазынын сәфири Марко Росо үчүн һазырланмыш һәдијјәләра бахырдыг...

1475-чи ил нојабрын 1-дә биз Шамаһы шаһаринә кәлдик. Бу шәһәрдә ипәк һазырланыр вә бундан әләвә мұхтәлиф ипәк парчалар тохунур. Шамаһы Тәбриз гәдәр кениш дејилдир, лакин мәним фикримча, ондан һәр чәһәтчә хејл јажшыдыр вә бурада мұхтәлиф әрзаг даһа болдур...

Ајын 6-да биз Шамаһыдан Дәрбәндә јола дүшдүк. Јолун јарысында кичи шаһар лакин чох көзәл бир шәһәрчик вардыр, бурада о гадар көзәл мејвә вә хұсусән алма јетишир ки, баһанда адам һеч өз көзләринә инанмыр.

§ 2. Азәрбајчанын сәсиал-игтисади вәзијјәти. Мәдәнијјәт

Сәсиал-игтисади мұнасибәтләр.

ХҮ јүзилликдә өз игтисадијјәтынын инкишафына көрә Ширван шаһлығы дикәр Азәрбајжан дөвләтләриндән фәргләнирди. Бурада кәнд тәсәррүфатынын дикәр сәһәләри илә јанашы барам истәһсалы да инкишаф етмишди. Дикәр кәнд тәсәррүфат мәһсуллары јалныз дахили истәһлака кедирдисә, барам истәһсалы чохдан әмтәә характерли олмушду, харичә ихрај едилди. Ширван ипәјини алмаг үчүн харичи өлкәләрдән бура...

ләр кәлирдиләр. Шамаһыда тохунан ипәк парчалары да чох мал иди вә дүнјанын бир сыра өлкәсинә апарылырды. Ахы илә јанашы Бакы, Кәнчә, Нахчыван, Тәбриз, Мараға, бил ири шәһәрләр идиләр. Кәнчә ипәк парчалары илә, Чыван ағачдан гајырылмыш эшјалары илә, Бакы исә лиман би кими мәшһур иди. Бу дөврдә Хәзәр денизи Бакы денизи дә ырды. Бурада нефт чыхарылыр вә дуз истеһсал олуурду. Бу дә Азәрбајчанын ән бөјүк шәһәри олан Тәбризин 200 мин ки вар иди. Азәрбајчанын тичарәт етдији бир чох дәвләтләрин дә консуллуғлары вар иди. Азәрбајчан шәһәрләриндә аналар вар иди. Онларда пул кәсилирди.

У јүзилликдә Азәрбајчанда, онун шәһәрләриндә бир нечә па сәјјаһы олмушдур. Онлар көрдүкләрини јазмыш, Азәрбајчан шәһәрләрини тәсвир етмиш, азәрбајчанлыларын сүрүфат һәјатына вә мәишәтинә даир гијмәтли мәлүмат ишләр. Мәсәлән, Тәбриздә олмуш сәјјаһлардан бири бу ри белә тәсвир едир: "Дағлардан ахыб кәлән чајларын сују ләриндәки архларла шәһәрин мүхтәлиф јерләринә ахыды- Күчәләрдә вә мејданларда көлләр вә су гујулары вардыр. әрдә зәнкин вә бәзәкли биналар вә мәсчидләр вардыр. да көзәл һасар ичәрисинә алынмыш вә 20 мин отағлы бир ев ыр. Тәбриздә көзәл һамамлар, өртүлү базар, күлли мигдарда н вардыр".

У јүзилликдә Азәрбајчан дәвләтләриндә торпағлар әсасән әтин вә феодалларын мүлкијјәтиндә иди. Кәндлиләр вә әр әһалиси ағыр веркиләр вермәли вә мүкәлләфијјәтләр ичра ли идиләр. Веркиләр әсасән натура илә, бәзи һалларда исә а өдәнилирди.

Әркәмли дәвләт хадими Узун Һәсән өлкәдә веркиләрин әнләшдирилмәси вә онун топланылмасында һәрч-мәрчлијин ысыны нисбәтән ала билмишди. Узун Һәсән верки вә лләфијјәтләри мүәјјән едән, веркиләри топламағ гајдасыны ма салан, мүкәлләфијјәтләрин ичрасында гајда јарадан уннама" вермишди. Бу "Гануннама" тәкчә Ағгојунлулар әтиндә дејил, бир сыра Шәрг өлкәләриндә дә веркиләрин мланмасы ишинә тәсир етмишди. Узун Һәсәнин "Ганун- "си сонракы ХУІ—ХУІІ јүзилликләрдә дә Азәрбајчанда и топланмасыны тәнзимләмишди.

Феодал зүлмү, арды-арасы кәсилмәјән мүһарибәләр халғ әләринин наразылығына сәбәб олурду. Бунун нәтичәсиндә у вилајәтиндә вә Тәбриздә үсјанлар баш верди.

У јүзилликдә Азәрбајчан дәвләтләри илә Авропа вә рус әти арасында игтисади вә сијаси әлағәләр јени мәрһәләјә м гојду. Хәзәр денизи вә Волга чајы васитәсилә Русија илә рәт әлағәләри хејли кенишләнди. Бу тичарәтдә Ширван- лар дәвләтинин мүһүм шәһәринә чеврилмиш Бакынын бөјүк

ролу вар иди. Игтисади элагелерле жанашы рус дөвләти илә сијаси вә дипломатик элагеләр дә хејли чанланды. 1465-чи илдә Ширваншаһларын нүмајәндәси рус чарынын јанына кәлди. Бир ил сонра исә рус чары өз сәфирини Ширвана кәндәрди. Сәфирләрлә бирликдә Шамахыја рус тачирләри дә кәлмишдиләр. Бу тачирләрин арасында мәшһур рус сәјјаһы Афанаси Никитин дә вар иди. Бу сәјјаһ көрдүкләрини "Үч дәниз архасына сәјјаһәт" адлы китабында чәмләшдирмишди. Бурада Азәрбајчан шәһәрләри, о чүмләдән Шамахы шәһәри барәсиндә гијмәтли мәлүматлар вардыр. Ширван шаһлығы илә рус дөвләти арасында дипломатик элагеләр сонракы илләрдә дә давам етмишди. Бу јүзиллијин ахырларында Ширван елчиләри Москваја кетмиш вә "Достлуг вә разылыг һаггында" мүтавилә багламаг үчүн данышыглар апармышдылар. Азәрбајчанын Аггојунлулар дөвләти дә рус дөвләти илә достлуг мүнасибәтләри јаратмаға чалышырды. Аггојунлулар дөвләтинин бир сыра Авропа өлкәләри илә дә тичарәт вә дипломатик элагеләри вар иди.

Мәдәнијјет. XV јүзилликдә Азәрбајчан халгынын өзүнә мөхсус хүсусијјәтләри олан мәдәнијјәти инкишаф етмәкдә иди. Бу мәдәнијјәтин әсас мәркәз шәһәрләри Шамахы вә Тәбриз иди. Азәрбајчан шәһәрләриндә шаирләр алимләр, меһарлар, мусиги хадимләри јашајырдылар.

XIV јүзиллијин сону — XV јүзилликдә Азәрбајчанда ибтидаи моллаханалар, али руһани мөктәбләри вар иди. Шәһәрләрин һамысында моллаханалар фәалијјәт көстәрирди. Дәрсләр фарс вә әрәб дилләриндә кечирилирди. Бурада илк нөвбәдә Гур'аны охумаг өјрәдирдиләр. Әрәб дилинин грамматикасы, әдәбијјат классикләринин әсәрләри дә өјрәдилирди. Мәдрәсәләрдә исә мүхтәлиф фәнләрдән дәрс кечирилирди. Тәбриздә Көј мәсчиддә Чаһаншаһын ачдыгы мәдрәсә мәшһур иди. Тәбризлә јанашы Бакы, Шамахы, Әрдәбил, Дәрбәнд вә с. шәһәрләрдә мәдрәсәләр фәалијјәт көстәрирди. Әрдәбил мәдрәсәсиндә әсасән сәфәви идејаларынын кәләчәк тәблиғатчылары — мүридләр тәһсил алырдылар.

XIV јүзиллијин сону XV јүзиллијин әввәлләриндә доғма ана дилимиздә јазыб-јаратмыш бөјүк шаир Имадәддин Нәсими јашамышдыр. О, өз јарадычылығы илә Азәрбајчан дилини вә әдәбијјатыны јени үслуб формалары илә зәнкинләшдирмишдир. Нәсиминин јарадычылығы башламасы Азәрбајчанда һүруфилијин јайылмасы илә ејни вахта дүшмүшдүр. Һүруфилијин башчысы Нәсиминин ардычылы олмушдур. Нәсими һеч вахт атеист олмамышдыр. Лакин о, ислам дининин бәзи еһкамларыны, хүсусән фырылдагчы, халгы чәһаләтә апаран дин хадимләрини ифша етмишдир. О, белә дин хадимләри һаггында јазырды: "Заһидин ибадәти, дуасы фитнә вә кәләкдир". Нәсими аллаһын инсанла ејниләшдирмиш, белә һесаб етмишдир ки, аллаһын тәбиәтдә, әшјада, хүсусилә инсанда тәчәссүмү әсасдыр. Бөјүк

феодал дүнјасыны, феодал зүлмүнү пискләмиш вә ишдыр ки, "дүнјанын бүтүн сәрвәти зүлмдүр".

феодал мүсәлман дүнјасында бәрәбәрлији, инсан азадлығыны иг едән Гүруфиләр амансыз сурәтдә тәғиб олунурдулар. филијин баниси Нәими 1394-чү илдә өлдүрүлдүкдән сонра тригәтә Нәсими башчылыг етмиш, дәфәләрлә тәғибә мәрүз ишдыр. 1417-чи илдә мүртәчә гүввәләр Нәсимини аман-асына е дам етдиләр. Әввәлчә онун дәрисини сојдулар, сонра башга ишкәнчәләр вердиләр. Нәсими бу өлүмү мәрданә ылады. Белә рәвајәт вар ки, бир јүксәк вәзифәли руһани мини е дам етмәк әрәфәсиндә демишди ки, Нәсиминин ганы ардыр, инсан бәдәнинин һарасына дәјсә, онун бәдәнинин о әси кәсилмәлидир. Нәсиминин дәрисини сојанда һәмин руһан бармагына онун ганы сычрајырса да, руһани бармагыны әјә гојмур. Нәсими онун рәзиллијинә күлүмсәјәрәк дејир:

Заһидин бир бармагын кәссән дөнүб һәгдән гачар
Бах бу мискин ашигин сәрпа сојарлар агламаз.

бөјүк шаир Нәсими Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә азәрбај-а гәзәл јазан илк шаир олмушдур.

Ү јүзилликдә јашамыш Азәрбајчан вә фарс дилләриндә ләр јазмыш дикәр Азәрбајчан шаири Гасими олмушдур. О да фи һәрәкатында иштирак етмишдир. Бу дөврдә јашамыш оләрдән Гәбибини, Кишвәри Тәбризини, Хәтаи Тәбризини, әф Марагаини вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Хәтаи Тәбризинин ана дилиндә јаздыгы "Јусиф вә Зүлејха" ум әсәри дөврүнүн мәшһур әсәрләриндәндир.

Гарагојунлу вә Аггојунлу һөкмдарларындан Чаһаншаһ вә 5 падшаһ өзләри шаир олмуш, Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јазмышлар. Онлар ејни заманда өз сарајларында шаирләр иси јаратмыш, шәр сәнәтинин инкишафына шәраит јарат-дылар. Азәрбајчан шаирләринин бәзиләри, һәмчинин Јагуб шаһ бөјүк өзбәк шаири Әлишир Нәваи илә јазышырдылар.

Ү јүзилликдә Азәрбајчан елми дә хејли инкишаф етмишди. сәран тәрәфиндән олан Мәһәммәд ибн Муса өзүнүн "Һикмәт јн" ("Фәлсәфәнин көзү") фәлсәфи әсәрилә, һәмчинин "Бәһрам бәһруз", "Шам вә пәрванә" әсәрләри илә мәшһур иди. Шаир, философ Чәләләддин Мәһәммәд Дивани (1472—1502), тарихчи ис ибн Гүсамәддин, Фәзлүллаһ ибн Рүзбаһаи бу дөврдә сјыб-јаратмышлар.

Көркәмли алим-философ Мир Јәһја Бакуви бир нечә санбаллы ин мүәллифдир. Әбдүррәшид Бакуви исә дөврүнүн көркәмли афијашунас-тарихчи алими олмушдур. Ширван шаһлығында, азәрбајчанын Гарагојунлу вә Аггојунлу дөвләтләриндә дикәр көркәм-алимләр, һәмчинин мусигичиләр, рәссамлар, һејкәлтарашлар сјыб-јаратмышлар. Онлардан философ, тарихчи, астроном Сејид

Джәһја ибн Бәһәәддин Ширванини, Шејх Мәһәммәд ибн Рамазан Нәзмини, Јусиф Зијәддин Ширванини (1485-чи илдә өлмүшдүр), Кәмаләддин Ширванини (1499-чу илдә өлмүшдүр), Әбдүл Мәчид Ширванини кәстәрмәк олар. Онлар Сејид Дәһјанын шакирдләри өлмушлар. ХУ јүзилликдә Азәрбајчан мусигиси хејли инкишаф етмиш, Мәһәммәд Әбубәкр оғлу Ширвани, хачә Әбдүл, Гафур Марағәји кими мусигишүнаслар мусгимизә јениликләр кәтирмишләр. Марағәји бир чох муғамларын, халг маһнылары вә ојун һаваларынын јарадычысы өлмушдүр. Мәһәммәд Әбубәкр оғлу Ширвани исә мусигинин нәзәри мәсәләләринә һәср олуноуш әсәр јазмышдыр.

ХУ јүзилликдә Азәрбајчанда ме'марлыг абидәләринин бир чохо бизим јашадығымыз дөврә кими галмагдадыр. Бу абидәләр ичәрисиндә ХУ јүзиллијин орталарында тикилмиш Бақыдакы Ширваншаһлар сарајы хүсуси јер тутур. Сарајын јанында тикилмиш мәсчид дә көзәл сәнәт әсәри һесаб едилир. ХУ јүзиллијин ән көзәл ме'марлыг абидәләриндән бири дә Тәбриздә 1456-чы илдә тикилмиш Көј мәсчиддир. Бу мәсчидин мәрмәр диварлары үзәринә һәкк олуноуш нахышлар өз көзәллији илә һејрәт доғурур. Әсрин сонунда Тәбриздә "Ғәштгәһишт" (Сәккиз бәһишт) адланан сарај комплекси тикдирилмишди. Бу сарај комплексинә бөјүк китабхана, 1000 јерлик хәстәхана, мәсчид, бөјүк мејдан вә парк дахил иди. Азәрбајчан ме'марлары бүтүн мүсәлман Шәргиндә мәшһур идиләр. Тәсадүфи дејил ки, онлар Һерат, Сәмәргәнд, Мәшһәд вә башга шәһәрләрдә сарајларын, мәсчидләрин вә башга ме'марлыг абидәләринин тикинти-синдә иштирак етмишләр.

ҮШ Ф Ә С И Л

АЗӘРБАЈЧАН СӘФӘВИЛӘР ДӨВЛӘТИ

§ 1. Сәфәвиләр дәвләтинин јаранмасы

Сәфәвиләрин Әрдәбил мүлкү. Һәлә ХІІІ јүзиллијин ахырларында Әрдәбил шәһәри Шејх Сәфиәддинин һакимијјәти алтына кечмишди. О, шәһәрдә бүтүн дүнјәви вә дини һакимијјәти өз әлине алмышды. ХУ јүзиллијин орталарында Шејх Сәфиәддинин варисләри — Сәфәвиләр Әрдәбилдә даһа да күчләндиләр. Инди онлар өз гаршыларына бүтүн Азәрбајчаны бирләшдирмәји гојмушдулар. Сәфәви башчылары јахшы баша дүшүрдүләр ки, бунун үчүн нәинки Әрдәбилдә, бүтүн Азәрбајчанда тәрәфдарлар топламаг, халгы өз тәрәфләринә чәкмәк лазымдыр. Онлар Ағгојунлу вә Ширваншаһларын ағалығындан наразы олан халг күтләләринә мүсәлманлығын шиәлик мәзһәбини тәблиг етмәјә башладылар. Сәфәвиләрә көрә аллаһын јаратдығы әсл мүсәлман дини шиәликдир. Сәфәвиләр Мәһәммәд пејғәмбәрин күрәкәни, биринчи Имам Әлинин нәслиндәдирләр, мүгәддәсдирләр, чамааат онларын

нча кетмәлидир. Бу јолла халг күтлэләрини өз тәрәфинә чәкә иш Сәфәвиләр ејни заманда Азәрбајчан сојларының, бу сојларын ыларының да рәғбәтини газанмышдылар.

Сәфәви шејхләринин тәрәфдарлары башларына 12 золаглы г гојурдулар. Әммамәјә охшајан бу папаглардакы золаглар ә вә онун өвладларына — давамчылары олан 11 имама һөр-ишарәси иди. Бу гырмызы папаглары дашыјанлар "гызыллар" адланырдылар. Тәсадүфи дејил ки, тарих әдәбијјатында вахт Сәфәвиләр Гызылбашлар да адланырлар. Сәфәвиләр ик Асијанын түрк сојлары илә әлагә јаратмышдылар. Орта ллик мүәллифләриндән бири јазырды: "Румун бөјүк ллары она, јәни Сәфиәддинә тәзим едирдиләр". Һәтта белә мұлаһизә вар ки. Тејмурләнк Кичик Асијадан гајыдаркән Әрдәбилдән дүшмүшдү вә о өзү илә хејли әсир апарырды. Әбил шејхи ондан әсирләри бурахмағы хаһиш етдикдә, Тејмур а разылыг вермиш, онлары Әрдәбил әтрафында мәскунлаш-мыш вә Сәфәви шејхләринин гуллуғунда олмағы әмр етмиш-Сәфәви шејхләри Кичик Асијада јашајан бүтүн сојлара өз әјәндәләрини тәһким етмишди вә һәмин нүмајәндәләр "Рум иләри" адланырдылар. Сәфәвиләрдән Шејх Чүнејдлә Шејх дәр заманында Кичик Асија сојлары илә әлагәләр даһа да кәмләнмишди. 1449-чу илдә Гарагојунлу Чаһаншаһын сыхыш-дығы Шејх Чүнејд Кичик Асијада Гарамамда сыгыначаг мышды. 1456—1459-чу илләрдә шиәлији тәблиг едән Чүнејд әрбәкирдә, Аггојунлу Узун Һәсәнин һакимијјәти алтындакы әрдә олмушду. Гарагојунлу Чаһаншаһа гаршы мұбаризәдә Сәфәви шејхләринин көмәк едә биләчәјини нәзәрә алан Узун ән бачысы Хәдичә бәјими Шејх Чүнејдә әрә вермишди. Сәфәвиләрин башчысы Шејх Чүнејд Ширвана һүчум едиб, ону кечирмәк истәди. Лакин онун бу чәһди баш тутмады, өзү исә үшдә өлдүрүлдү.

Шејх Чүнејдин Ширван сәфәриндә өлдүрүлмәсиндән сонра Әбил шејхи олмуш онун оғлу Шејх Һәјдәр дә Кичик Асија ллары илә, һәмчинин Узун Һәсәнлә сых әлагә сахлајырды. О, он Һәсәнин гызы Аләмшаһ бәјимлә евләнмиш вә Азәрбајчан Сәфәвиләр дәвләтинин әсасыны ондан олан оғлу Исмајыл мушдур. Атасынын јерини тутмуш Шејх Һәјдәр 10 минлик ари орду илә Әрдәбилдә јенидән мөһкәмләнмиш вә Ширван ринә јүрүш етмишди. Шејх Һәјдәрин 1488-чи илдә өлүмүндән ра Әрдәбил шејхләринә онун бөјүк оғлу Султан Әли башчылыг ир, о да бабасы вә атасы кими Азәрбајчан торпагларыны өз имиијјәти алтында бирләшдирмәјә чан атырды. Бурада онун нафеји Аггојунлулар ханәданынын мәнәфеји илә тоғушурду. исә Сәфәви шејхләри илә Аггојунлулары силаһлы тоғушмаја гириб чыхарды. Әрдәбил јахынлығында баш вермиш дөјүшдә лтан Әлинин башчылыг етдији Гызылбаш гошунлары дарма-

дағын едилди. Султан Әлинин гардашлары Ибраһим вә Исмајыл Әрдәбилдә кизләндиләр. Аггојунлу һөкмдары һансы васитә илә олур-олсун Исмајылы вә Ибраһими тапыб өлдүрмәји әмр етмишди. Једди јашлы Исмајылын анасы Аләмшаһ бәјим өзү дә кизләнмәли олду. Исмајылы бир гадына тапшырды. Һәмин гадын өввәлчә ону евләрдә, мәсчиддә кизләтди, лакин ахтарышын күчләндијини көрәрәк ону Әрдәбилдән чыхарды. Исмајылы 80 нәфәр җызылбашын мүшәјиәти илә Рәштә кәтирдиләр. Лакин бурада да гәһлүкәли олдуғундан Исмајылы Лаһичана апардылар. Килан һакиминин сарајында көркәмли алим Шәмсәддин Лаһичи онун вә гардашынын тәрбијәчиси тәјин олунду. Аггојунлу һөкмдары Рүсәмин бүтүн сәјләринә бахмајараг, о, Шејх Һејдәрин оғланларынын ерини тапа билмәди. Исмајыл 6 ил Лаһичанда галды.

Сәфәвиләр
дөвләтинин
јаранмасы.

Киланда кизләнмәјә мәчбур олмуш кичик јашлы Исмајылын әтрафына тезликлә хејли гүввә топланды. Артыг он үч јашына чатмыш

Исмајыл 1499-чу илдә өз тәрәфдарлары илә Әрдәбилә кәлди. Бурада бир чох Азәрбајчан сојларынын башчылары она ошулдулар. Бу дөврдә Аггојунлулар дөвләти хејли зәифләмиш — ики һиссәјә бөлүнмүшдү. Исмајыл, бүтүн Азәрбајчаны әлә ечирмәк, Аггојунлулары һакимијјәтдән кәнар етмәк истәјирди. Лакин о јахшы баша дүшүрдү ки, Аггојунлулар дөвләти ики һиссәјә бөлүнсә дә һәлә онун өһдәсиндән кәлмәк чәтин олар, јени үввәләр топламаг лазымдыр.

1500-чү илин јазында Исмајыл Ғызылбаш тајфаларындан үввә топламаг үчүн Әрзинчана һәрәкәт етди. Бүтүн јолбоју она хејли адам гошулду вә артыг онун гошунларынын сајы бир нечә минә чатырды. Бәзи гајнагларда јазылана көрә Әрзинчанда Ғызылбашларын мүшавирәси олмушдур. Мүшавирә иштиракчыларынын бир групу ики һиссәјә бөлүнмүш Аггојунлулар дөвләтинин Әлвәддин һөкмдары олдуғу һиссәсинә һүчүм етмәји, һикәрләри Күрчүстана, үчүнчүләри исә Чухурсәәдә һүчүм едиб, бурада ғышламағы тәклиф едирди. Бу тәклифләрин һамысы рәдд едилмиш, "Сәфәвиләрин гәддар дүшмәни" Фәррух Јасарын Ширваншаһлар дөвләти үзәринә јүрүш етмәк гәрара алынмышды. Исмајыл илк зәрбәни Ширваншаһлара ендирмәји, Ширваны әлә ечирмәји гәт етди вә 1500-чү илин пајызында онун гошунлары үрү кечиб Ширван үзәринә јериди. Дөјүш Күлүстан галасы ахынлығында баш верди, Ширваншаһын пијада гошунуну 14 күншлы Исмајылын сүвариләри үстәләдиләр. Фәррух Јасар дөјүш ејданында өлдүрүлдү. Исмајылын гошунлары Шамахыны тутду. Шамахыны Шамахыда кечирән Исмајыл о бири илин јазында гошунлары илә бирликдә Бакы үзәринә јериди. Бакы бу дөврдә Азәрбајчанын јахшы мөһкәмләндирилмиш галасы иди. Орта Азияда бирликдә јашамыш мүәллифләр јазырлар ки, Бакы галасынын өрд дарвазасы вар иди вә онлардан үчү дәнизә ачылырды. Бу о

өкдир ки. Бакы галасы этрафында дәрин вә кениш арх
лмыш вә тәһлүкә олдугда о дәниз сују илә долдурулур вә
ум едән дүшмәнә елә кәлирди ки, гала дәниз ичиндәдир.
әви гошунлары галаны һүчумла ала билмәјәчәкләрени
әрәк шәһәр әһалисинә тәслим олмағы тәклиф етдиләр.
анын мүдафиәсинә Исмајылын гошунларынын Бакыја һүчуму
аны шәһәрдә олмајан Фәррух Јасарын оғлу Газы бәјин
ады башчылығ едирди. Газы бәјин арвады Исмајылын бу
лифини кәтирмиш нүмајәндәсини едам етдирди. Исмајыл,
унун Бакыја кирә билмәси үчүн гала этрафындакы хәндәјин
һиссәсини торпагла долдуртдурду. галанын алтындан исә
ым атдырды. Гызылбаш гошунлары шәһәрә кирдиләр. Бәзи
ихчиләр гејд едирләр ки, куја Исмајыл һараны тутурдуса о
ин сүнни әһалисини гырғына верирди. Бакыја кирәндә
дәрин адлы-санлы адамлары әлләриндә Гур'ан Исмајылдан
ин истәдиләр. Исмајыл һәмин тәклифи гәбул етди вә шәһәр
лиси гырғындан хилас олду.

Бүтүн Ширванын вә Шамахынын тәслим олмасына бахмајараг
махы јахынлығындакы Күлүстан галасы мүгавимәт кәстәр-
дә давам едирди. Исмајыл ону хејли мүһасирәдә сахладыса
гала мүдафиәчиләренин мүгавимәтини гыра билмәди. О,
ојунлу Әлвәндин бөјүк гошунла Тәбриздән чыхыб онун
ринә кәлмәси хәбәрени аландан сонра онунла гаршылашмамаг
н гошун башчыларыны јанына чағырыб кери чәкилмәк
әдијини билдирди вә сорушду: "Сизә Азәрбајчан тахты, јохса
түстан галасы лазымдыр?" Намы бир ағыздан "Азәрбајчан"
и. Исмајыл гошунларыны Ширвандан чыхарды. Беләликлә,
мајыл Ширваншаһлар дөвләтини өзүндән асылы вәзијјәтә
ды. Сәфәви гошунлары Ширвандан Нахчыван тәрәфә һәрәкәт
и. Ағгојунлу һөкмдары Әлвәнд Исмајыла мәктуб кәндәриб
рваны кери гајтармағы тәләб етдисә дә, рәдд чавабы алды.
вәнд өз гошунлары илә Шәрур дүзүнә тәрәф һәрәкәт етди вә
ада гошунларынын сәфләрени гајдаја салараг дөјүш вәзијјәти
ды. Бурада 1501-чи илин орталарында һәлләдичи вурушма баш
ди. Бу дөјүшдә Исмајыл сәркәрдәлик сәнәтини вә шәхси
идлијини нүмајиш етдирди вә Әлвәндин гошунларыны мәғлу-
јәтә уғратды, күлли мигдарда гәнимәт әлә кечирди.

Исмајыл һәмин илин пајызында тәнтәнә илә Тәбризә дахил
ду вә өзүнү шаһ елан етди. Шаһ Исмајылын гәләбә чалмасы-
н бир сәбәби дә Ағгојунлу гошун башчыларынын бир гисминин
үш башламамышдан әввәл Исмајыл тәрәфә кечмәси иди.
вәнд үзәриндә парлаг гәләбәдән сонра Шаһ Исмајыл Ағгојунлу
ләтинин башчысы Мурада 1503-чү илдә мәктуб кәндәриб табе
масыны тәләб етди вә рәдд чавабы алды. Шаһ Исмајыл 12
нлик гошунла Тәбризи тәрк едиб, Мурада гаршы Һәмәдан
әфә ирәлиләди. Мурадын 70 минлик гошуну вар иди. 1503-чү

л ијунун 21-дә Һәмәдан јахынлығындакы дөјүшдә Мурадын үввәләринин Исмајылынкындан 5—6 дөфә чох олмасына бах- тајараг Шаһ Исмајылын гошунлары гөлөбә чалдылар. Шаһ Исмајыл Мурады тәғиб едә-едә Иранын ичәриләринә һәрәкәт этди. 1508-чи ил әрәфәсиндә Шаһ Исмајыл Хорасандан башга үтүн Ираны, Ермәнистаны, Әрәб Ирагыны, Кичик Асијанын бир чох вилајәтини тутду. Беләликлә, ХҮІ јүзиллијин биринчи он иллијинин сонунда Азәрбајчан Сәфәвиләр дөвләти бөјүк әразини һатә едирди. Сәфәвиләр дөвләтинин әразиси Амудәрја чајындан Фәрат чајына гәдәр узанырды. Бу әразинин өзәји Азәрбајчан, Тајтахты Тәбриз шәһәри иди. Бу дөвләтин иғтисади дајағы да да һакиишә етмиш зәнкин Азәрбајчан вилајәтләри иди. Бу дөвләтдә һакиим мөвгәји азәрбајчанлылар тутурдулар. Һәрби, малијјә ишләри, вилајәтләрин идарәси, сарај вәзифәләри азәрбајчанлы ишләрин әлләриндә иди. Сәфәвиләр дөвләтинин ХҮІ јүзил- лијин орталарында 74 әмириндән 69-у азәрбајчанлы иди. Шаһ Исмајыл һакиимјјәт уғрунда мүбаризәјә башлајанда Азәрбајчан уғрунда чарпышачагыны билдирмишди. Шаһ сарајында, гошунда, һакиишә өлкәләрлә јазышмаларда в с. дөвләт ишләриндә Азәр- бајчан дилиндән истифадә олунурду. Бу дил дөвләт дили иди. Бу јазышмалардан бәзиләрини тарих горујуб сахламышдыр. Чалдыран дөјүшүндән сонра Шаһ Исмајылын Мачар краһлына чалдыгы мөктуб Азәрбајчан дилиндәдир.

Сәфәви шаһлары өзләрини шаһәншаһ, јәни шаһларын шаһы чалдырырдылар. Шаһ Исмајыл өз дөврүнүн чох бөјүк дөвләт һакиими иди.

Азәрбајчан Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасы халгымызын тарихиндә чох әһәмијјәтли, өлкәнин һәм тәсәррүфат, һәм мәдәни, һәм дә мәнәви һәјатында вә мәишәтиндә мисли көрүнмәишә адисә иди.

Чалдыран дөјүшү. Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасы, онун әт- раф әразиләри өзүнә табе етмәси, гүввәт- ләнмәси, Азәрбајчан торпағларына көз дик- киш Османлы империјасыны нараһат едир, о һәр васитә илә Шаһ Исмајылын әлејһдарларына көмәк едирди. Шаһ Исмајыл Ағгојунлу һөкмдарларына гаршы мүбаризә апаранда, Османлы султаны Ағгојунлу падшаһларына көмәк едирди. Доғрудур, сәфәвиләр дөвләти јаранандан сонра Османлы империјасы ону өсмән таныдыса да, анчаг Азәрбајчаны истила етмәк фикриндән јынмады. Шаһ Исмајыл да Түрkiјә Султанлығы илә кеч-тез үһарибә етмәли олачагыны һисс едир, һазырлыг ишләри һапарыр, Авропа өлкәләри илә әлагә јарадырды. 1512-чи илдә султан I Сәлим түрkiјә әразисиндә јашајан 40 мин гызылбашы әһв етди. Шаһ Исмајыла тәһгирамит мөктублар көндәрди вә һәһәјәт, 1514-чү илдә 200 минлик гошуну илә Азәрбајчан үзәринә һакиишә едирди. Бу һүчумда Османлыларын бүтүн һәрби гүввәләри

ирак едирди. Чалдыран дүзүндө Азербайжан Сәфәви дәвләти Османлы Түркияси арасында һәлледици дөјүш баш верди. К гошунлары үстүнлүк газандылар. Шаһ Исмајылын унлары рәшадәтлә вурүшдуса да, мәғлуб олду. Дөјүшдә аланмыш Шаһ Исмајыл дөјүш мејданындан өлкәнин ичәринә чәкилмәјә мәчбур олду. Бу мәғлубийјәтин сәбәбләриндән и о иди ки, түрк гошунлары топдан, дикәр атәшачан силаһдан ифадә едирди. Шаһ Исмајылын гошунларында исә бу чүр аһ јох иди. Сәфәвиләрин гошуну да түрк гошунундан хејли аз т. Нәһајәт, Шаһ Исмајыл һәрби фәнддән истифадә етмәк әмирди. Сәркәрдәләрдән бири јаранмыш вәзијјәти нәзәрә рағ, Шаһ Исмајыла түркләрә архадан зәрбә ендирмәји әләһәт көрмүшдү. Шаһ Исмајыл исә бу тәклифи рәдд едәрәк иишди: "Мән карван басан гулдур дејиләм".

Османлы гошунлары Азербайчана кирдиләр. Онлар Хоју, рәнди, чидди мүғавимәт көстәрән Тәбризи әлә кечирдиләр. Кин султан I Сәлим Азербайчанда чох галмады, мүһарибәдән улмуш гошун Тәбриздә чәми 6 күн галандан сонра ону кери смәјә мәчбур олду. Султан Азербайчаны тәрк едәркән күлли гдарда гәнимәт, һәмчинин хејли сәнәткар апарды. Истанбулда нләрлә азербайчанлы сәнәткар јерләшдирилди.

Түрк гошунлары кедәндән сонра Шаһ Исмајыл Тәбризә кәлди. зликлә Азербайчан дәвләти илә Түркия арасында барышығ тавиләси бағланды. Буна бахмајарағ Түркия Азербайчана әләнмәк нијјәтиндән әл чәкмәмишди. Шаһ Исмајыл Түркияјә ошы Авропа өлкәләри илә иттифағ бағламағ үчүн дипломатик нышығлар апарды. Лакин онун сәјләри нәтичәсиз галды.

Түркия илә Чалдыран дөјүшүндән сонра Ширван вә Шәки Азербайжан Сәфәви- Шаһ Исмајыл өлкәни дахилдән мөһкәм- ләндирмәк, бүтүн Азербайжан торпағларыны ләр дәвләтиндә чәмләшдирмәк сијасәтинә

суси әһәмијјәт верди. Шаһ Исмајыл илк нөвбәдә өз мөвгә- рини Күрчүстанда мөһкәмләндирмәји гәт етди. Бу дөврдә күрчүстан бир-бири илә дүшмәнчилик едән мүстәгил бир нечә рлығы бөлүнмүшдү вә бу вәзијјәт Күрчүстаны әлә кечирмәк шиндә Шаһ Исмајылын ишини хејли јүнкүлләшдирди. Күр- цүстана јүрүш үчүн бәһанә гоншу чарлығын Имеретија чарынын үчумуна мәруз галмасы, онун көмәк үчүн Шаһ Исмајыла үрачиәти олду. Шаһ Исмајыл гошунлары илә Күрчүстана дахил олду. Имеретија чарыны мәғлубийјәтә угратды, о Түркияјә гачды. Имеретија чары бир илдән сонра, јәни 1517-чи илдә түрк гошунларынын көмәјилә Имеретија торпағларына гајытдыса да, Шаһ Исмајыл ону икинчи дәфә мәғлубийјәтә дүчар етди.

1521-чи илдә Кахетија чары Шәкијә басғын етди. Шәки һакими Гәсән бәј көмәк үчүн Шаһ Исмајыла мүрачиәт етди. Шаһ Исмајыл Гәсән бәјгә көмәк үчүн Шәки һакиминә көмәк үчүн ахчыванда ғышлајан Шаһ Исмајыл Шәки һакиминә көмәк үчүн

гошун көндәрди. Бу гошунлар Ганыг (Алазан) вә Габырры (Иора) нацларыны кечәрәк Күрчүстана кирдиләр. Кахетија чары аман истәмәк үчүн шаһ гошунларынын башчысы Див Султанын түшәркәсинә кәлмәжә мәчбур олду. Онула бирликдә диқәр күрчү нарлары Нахчывана — Шаһ Исмајылын јанына кәлиб, оңа табе олдуғларыны, хәзинәсинә һәр ил верки верәчәкләрини билдирдиләр.

XVI јүзиллијин биринчи илиндә етдији јүрүш, Ширваншаһы Габыр мәғлубијјәтә угратмасына бахмајарағ Ширван торпағлары әлә Сәфәвиләр дәвләтинин дејилди, Ширван шаһлығы мүстәгил тәлырды. Она кәрә дә Шаһ Исмајыл Ширван үзәринә даһа ики јүрүш етмәли олду. Бу јүрүшләрдән бириндә галиб кәлсә дә, кери гајыдан кими Ширваншаһ јенә мүстәгилләшди, 1519-чу илдәки һүчүмдән сонра Ширван шаһлығы Сәфәвиләрдән асылылығы әбул етмәжә, Шаһ Исмајыла күлли мигдарда гијмәтли һәдијјәләр, һүчүмләдән чохла гызыл вә күмүш пул көндәрмәжә мәчбур олду.

1524-чү илдә Шаһ Исмајыл Ширван үзәринә јүрүш етди. О. Күр чајына чатанда Ширваншаһ II Ибраһим Шејхшаһын өлүм хәбәрини алды. Ширван тахтына онун оғлу, Шаһ Исмајылын ызы Пәричан ханымын әри II Хәлилүллаһ чыхды. Шаһ Исмајыл олуну дәјишиб Шәкијә кәлди вә Шәки һакими Һәсән хан ону әнтәнә илә гаршылады. Шаһ Исмајыл кери гајыдаркән јолда кән Кахетија чарынын јенә Шәкијә басғын етмәси, Һәсән ханын илдүрүлмәси хәбәрини алды. О, Кахетија чарыны чәзаландырмағ үчүн Кахетијаја һүчүм етмәји гәрарлашдырды, лакин онун әфләтән вәфат етмәси бу ишә мане олду.

Шаһ Исмајыл 1524-чү ил мајын 23-дә, 37 јашында икән вәфат етди. Сәфәвиләр дәвләтинин шаһы формал оларағ онун оғлу Тәһмасиб (1524—1576) елан олунду. Әсиндә исә 10 јашлы оғлан ир групп гызылбаш тајфа әмирләринин әлиндә ојунчаға әврилмишди вә онлар өз билдикләри кими һәрәкәт едирдиләр. Бу әмирләр ичәрисиндә дәвләт ишләринә нәзарәти Тәһмасибин габәји румлу сојунун башчысы Див Султан әлә кечирдисә дә, әдрәтли Устачлы әмирләри Көпәк Султан вә Абдулла хан она мане олурдулар. Бу әмирләр арасында һакимијјәт уғрунда, бәзән инлы тоғгушмалара кәтириб чыхаран мүбаризә кедирди. Бир нечә ил давам едән бу мүбаризә Сәфәвиләр дәвләтини хејли әфләрәтди. Нәһајәт, I Тәһмасибин һәдди-бүлуға чатмасы, һаки- мијјәти өз әлиндә чәмләшдирмәси Сәфәвиләр дәвләтиндә һәрчә әрчлијә сон гојду вә елә бу вахт Сәфәвиләр дәвләти илә Әр- күркіјә арасында мүһарибә башланды. Султан I Сүлејман Әзәрбајчаны әлә кечирмәк истәјирди. 1528-чи илдә башламыш Сәфәви—Османлы мүһарибәләри бир нечә ил давам етди. I Сүлејман Әзәрбајчана ики дәфә јүрүш етди. Бу јүрүшләрдән ән әһәтләри 1534—1535-чи илләрдә баш вермишди. 1535-чи илдә I Сүлејман Тәбризи тутду. Шаһ Тәһмасиб өзү Тәбризи виран едиб

анијјә чәкилди, о јолу үстә олан һәр шеји мәһв етди ки, мәнин әлине һеч бир шеј кечмәсин. Ачлыг вә бунун чәсиндә баш вермиш хәстәлик Султан гошунларыны хејли оләтди вә дөјүшдә гызылбаш гошунлары онлары мәғлубијјәтә етдылар. Султан өз гошунларынын галыглары илә Азәрбајчан ағларыны тәрк етмәли олду.

Бери чәкилән Султан гошунларыны тәғиб едән гызылбаш унлары Ван вә Әрчиш галаларыны әлә кечирдиләр. Лакин кијә султанлары Азәрбајчаны зәбт етмәк планларындан әл ирдиләр. 1548 — 1554-чү илләрдә онлар Азәрбајчана јүрүш-тәшкил етдиләрсә дә, өз мәгсәдләринә наил ола билмәдиләр вә 5-чи илдә ики дөвләт арасында сүлһ мұғавиләси имзаланды.

16-чи илдән артыг падшаһлыг етмиш Тәһмасиб биринчи бәдә атасынын өлүмүндән сонра она табе олмаг истәмәјән пәдаллара, әмирләрә диван тутду. Даһа сонра исә о. Ширван шаһлыгыны мәһв етмәји. Ширван торпағларыны Сәфәвиләр дәстәнин әјаләтинә чевирмәји гәт етди.

Фәрух Јасар өлдүкдән сонра Ширван өз мүстәғиллијини сүрмәмишди. Ширваны онун оғланларындан Бәһрам бәј идарә етди. Бир илдән сонра о, вәфат етди вә тахта гардашы Газы бәј чыхды. Бир нечә ајдан сонра ону Султан Маһмуд өлдүрдү. Султан Маһмудун зүлмкарлыгындан наразы олан халг онун хандакы әмиси Ибраһим Шејхшаһа мұрачиәт етди. II Ибраһим Шејхшаһ Ширван чамаатынын көмәјилә һакимијјәтә јијәләнди. Султан Маһмуд исә көмәк ардынча Шаһ Исмајылын јанына чықты. Шаһ Исмајыл она гошун вериб Ширван үзәринә көндәрди. Султан Маһмуд Ширвана јетишәндә Шејхшаһ Күлүстан галаларына чәкилмишди. Лакин Султан Маһмудун өз хидмәтчиси Әфиндән гәфләтән өлдүрүлмәсиндән истифадә етмиш II Ибраһим Шејхшаһ Күлүстан галасындан чыхыб Шаһ Исмајылын сүзгәсиз галмыш гошунуну мәғлуб етди. Бир мүддәт сонра II Ибраһим Шејхшаһ өлдү вә һакимијјәтә онун оғлу, Шаһ Исмајылын оғлы Пәричанын әри II Хәлилүллаһ кечди. Гоһум олмаларына кәлмәк мајараг I Тәһмасиб Ширван шаһлыгыны мәһв етмәк истәјирди. 15-чи илдә II Хәлилүллаһ өлдү вә онун өвлады олмадыгындан һакимијјәт уғрунда мұбаризә башланды. I Тәһмасиб бундан истифадә едәрәк 1538-чи илдә Ширван үзәринә гошун көндәрди вә Ширваншаһ әсир алынараг едам едилди. Сәфәвиләр дөвләтин өвләтүјүнә зијан кәтирә биләчәк бир чох феодаллары мәһв етди. Ширван шаһлыгы ләғв едилди. Ширван Сәфәви дөвләтинин бир дәстә әјаләтинә — бәјләрбәјлијә чеврилди, јәни Ширваны Шаһ Тәһмасибин тәјин етдији бәјләрбәјләр идарә етмәјә башладылар. Бир ил сонра Сәфәвиләр Бакыны да әлә кечирдиләр.

Ширван шаһлыгынын ләғв едилмәси Ширван феодалларынын наразылыгына, чыхышларына сәбәб олду. Бәзән Ширвана бәјләрбәјли тәјин едилмиш феодаллар бундан истифадә етмәјә, бу

юлла Ширван шаһлығында шаһолмаға чалышырдылар. 1546-чы илдә Ширвана бәйләрбәји тәјин едилмиш Алхас Мирзә үсјан едиб, Ширван шаһлығынын мүстәгиллијини бәрпа етмәк истәди. Лакин онун бу чәнди баш тутмады, I Тәһмасиб ону мәғлуб етди. Бу үсјандан бир гәдәр сонра Ширванда јени бир үсјан башладыса да, о да бир нәтичә вермәди.

I Тәһмасиб Ширванда өз мөвгејини мөһкәмләндирдикдән сонра Шәкини табе етмәјә киришди. Шәки һөкмдарлары һәлә I Тәһмасиб Ширвана јүрүшләр едәндә Ширваншаһлара көмәк едирдиләр. Онлар јахшы баша дүшүрдүләр ки, Ширван табе едилдикдән сонра I Тәһмасиб онлары да раһат бурахмаја чагдыр.

1551-чи илдә I Тәһмасиб Күрчүстан үзәринә јүрүш тәшкил етди. O, Күрчүстана доғру ирәллиләјәркән Шәки һакиминдән табе олмағы тәләб етди. Шәки һакими I Тәһмасибин тәклифини гәбул етмәди. I Тәһмасиб Шәрги Күрчүстаны әлә кечириб бурада өз һакимијјәтини мөһкәмләндирдикдән сонра Шәки үзәринә јериди. I Тәһмасиб Шәкидә чидди мүғавимәтлә растлашды. Онлар Киш вә Кәләрсән-көрәрсән галаларында, һәмчинин дағлардакы сығынағларда јерләшпәрәк мәрдликлә вурушурдулар. Сәфәви гошунлары үч истигамәтдә дөјүшмәјә мәчбур олдулар. Галалары дағытмағ үчүн Сәфәви гошунлары топлардан истифадә етдиләр. Киш галасына ачылмыш биринчи топ атәшиндән сонра гала мүдафиәчиләри тәслим олдулар. Сығынағларда јерләшмиш шәкилиләрин дә тәлеји белә олду. Кәләрсән-көрәрсән галасына сығынмыш Шәки һөкмдары мүғавимәтин фәјдасыз олдуғуну көрүб гачмагла чаныны гуртармағ истәди. Лакин о, узаға кедә билмәди. Сәфәви гошунлары ону тутуб едам етдиләр. Шәки һакимијјәтинә сон гојулду, әразиси исә Азәрбајчан Сәфәвиләр дәвләтинин тәркибинә гатылды.

Шәкинин тутулмасы илә Азәрбајчан торпағларынын бир ваһид дәвләтдә бирләшдирилмәси баша чатды. Ширван вә Шәкинин Сәфәвиләр дәвләтинин тәркибинә гатылмасы тарихдә мүтәрәгги һал кими гијмәтләндирилмәлидир. Бунунла Азәрбајчанда феодал пәрәкәндәлијинә сон гојулду, бу исә өлкәнин гүдрәтинин артмасы, истилачылара гаршы ваһид гүввәнин јаранмасы демәк иди.

Шаһ I Тәһмасиб 1576-чы ил мајын 14-дә вәфат етди. һакимијјәт уғрунда онун оғланлары һејдәрлә Исмајыл арасында өлүм-дирим мүбаризәси башланды. һејдәрә суи-гәсд едиб ону өлдүрдүләр. Исмајыл Сәфәвиләр тахт-тачына саһиб олду. 1576-чы ил августун 22-дә о, Шаһ II Исмајыл ады илә Сәфәви шаһы елан едилди. II Исмајыл биринчи нөвбәдә өз гардашларыны зәрәрсизләшдирмәјә чалышды. Онларын бир чохуна гәсд етди. II Исмајыл сарај әјан-ларынын бир чохуну дәјишди. O, сүнни әһалинин рәғбәтини газанмағ үчүн, сүнниләрин тәғиб олунмасына сон гојду. Исмајылын һакимијјәти узун сүрмәди, о, 1577-чи илдә гәфләтән өлдү.

Исмајлынын вәфатындан сонра Гәзвин сарајында кәркин јәт јаранды. (I Тәһмасиб 1548-чи илдә Сәфәвиләрин пајтахтыны издән Гәзвинә көчүрмүшдү). Сәфәви әмирләри һакимијјәт да мүбаризәјә башладылар. Онларын һәр бири өзүнә јахын адәни һакимијјәтә кәтирмәјә чан атырды. 1578-чи илин индә јары кор, дәвләт ишләринә јарарсыз Мәһәммәд Худани Шираздан Гәзвинә кәтириб шаһ елан етдиләр.

Һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә галиб кәлмиш Мәһәммәд бәндәнин шаһлығы дәврүндә (1578—1587) Сәфәвиләр әти хәјли зәифләди, дәвләт ишләри илә гәти мәшгул олмајан ирадәли, бәдхәрч, кор шаһ мүхтәлиф һәдијјәләр пајламагла һәни бошалтды. Дәвләтин мүхтәлиф әјаләтләрини идарә мүстәгиллијә чан атан әмирләр арасында тогтушмалар, кәнчиликләк өлкәнин бирлијини позду. Бир нечә күчлү әмирни демәк олар ки, өз араларында бөлүшдүрдү. Азәрбајчан кчиси А.Бакыханов јазыр ки, "бүтүн бунлар дәвләтин һәни сарсытды", онун мүстәгиллијинә зијан кәтирди.

Османлы Түркіјәси Сәфәвиләр дәвләтинин зәифләмәсиндән фадә едиб, гошунларыны Азәрбајчана јеритди. Османлы Түркіјәси Азәрбајчана һүчум етмәмишдән әввәл Азәрбајчана өз әјәләрини көндәрмәсинә, онларын халг күтләләри арасында тәблиғат алармасына бахмајараг, Султан гошунларына илә мүғавимәт көстәрилди. Күрчүстанын шәрг вилајәтләрини илә едиб Азәрбајчана сохулан Османлы гошунлары Алазан чајы арасында Сәфәви гошунлары илә үзләшдиләр. Гүввәләр әти бәрәбәр дејилди, һәм дә Сәфәви гошунлары башчылары арасында бирлик јох иди. Бу дәјүш Сәфәви гошунларынын һәбијјәти илә баша чатды. Османлы гошунлары Кәнчәни илә уғдан сонра Ширван үзәринә јеридиләр. Ширван бәјләрбәји һәбијјәт көстәрмәди, башыны көтүрүб гачды. Ишгалчы иләнлар Шамаһыны әлә кечирдиләр. Лакин онлар Азәрбајчанда илә гала билмәдиләр, сојугларын дәшмәси османлылары зәбт илә миш јерләрдә, о чүмләдән Шамаһыда нисбәтән кичик гошун иләрәи гојуб, әсас гүввәләрлә кери чәкилмәјә мәәчбур етди. Бу дәвр өзләри илә 60 миңә гәдәр азәрбајчанлыны әсир апардылар. Османлы гошунларынын әсас гүввәләри Азәрбајчандан кетдикдән илә Сәфәви шаһзадәси гошун топлајыб Шамаһыны мүһасирәјә илә. Даһа сонра Сәфәви гошунлары Ағсу јахынлығында Османлы иләнлары илә үзләшди. Бу дәјүшдә 30 миңлик Сәфәви гошунуна илә Худабәндиһин арвады Бәјим башчылыг едирди. О дәврүн мүәләтләри Бәјими ағыллы, бачарыглы гадын кими тәсвир едирдиләр.

Османлылар илә гәзликлә Османлы гошунлары јенә һүчума кечиб, Тәбризә јахынлығында иләнлар. Сәфәвиләр Түркіјә султанлығына сүлһ тәклиф етмәјә мәчбур олдылар. Султан өз тәләбләринин гәбул олунмасы шәртилә сүлһ иләнлара разы олды. Азәрбајчан Сәфәви дәвләти илә Османлы Түркіјәси арасында мүһарибәләрә мүвәггәти дә олса сон гојулду.

I ШАҢ ИСМАЈЫЛЫН ИМПЕРАТОР У КАРЛ ҺАБСБУРГА МӘКТУБУНДАН

Филиппин оглу Карла... Биз апрел аянда (язын эввәлләриндә) еңи замандың ики тәрәфдән үмуми дүшмәнимиз Османлы солтаны үзәринә һүчүм етмәлидик. Сиз тезликлә гошунларынызы һазырламага башламалысыныз...

Әлбатта, Османлы солтанына етибар етмәмәлисиниз. Солтан иттифаға сәдагәт андына әһәмијјәт вермәјән бир адамдыр вә Сизи мәһв етмәк үчүн һеһ бир шејдан чәкинмәз.

Шејх Һәјдәрин оглу Шаһ Исмајыл Сәфәвиләр

§ 2. Тәсәррүфат вә сијаси һәјәт. Мәдәнијјәт

Тәсәррүфат һәјәти, ичтимаи мүнәсибәтләр. ХҮ јүзиллијин сону — ХҮІ јүзиллијин эввәлләриндә, Сәфәвиләр дәвләтинин јаранмасынын илк илләриндә Аггојунлулара гаршы мүһарибәләрин кедишиндә өлкәнин тәсәррүфатына хејли зијан дәјмишди. Лакин ваһид Азәрбајчан Сәфәвиләр дәвләтинин јаранмасы, Азәрбајчан торпагларынын ваһид дәвләтинин тәркибиндә бирләшдирилмәси өлкәнин игтисади јүксәлишинә тәкан верди. Монголларын јүрүшү заманы отлаглара чеврилмиш торпаглар јенидән әкин саһәләринә чеврилди. Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфаты һәјәтиндә мүһүм јери јенә дә әкинчилик, тахылчылыг, багчылыг, үзүмчүлүк вә малдарлыг тутурду. Аз да олса памбыг әкилир вә барама јетишдирилирди. Монголларын дағытдыглары суварма шәбәкәләринин бәзиси бәрпа едилди.

Азәрбајчанын иглим шәраити елә иди ки, кәнд тәсәррүфатында сүнйи сувармадан һөкмән истифадә едилмәли иди. Суварма ишиндә чајлардан башга кәһризләрин вә гујуларын сујундан да истифадә олунурду. Күр вә Араз чајлары саһили боју эввәлки јүзилликләрдә олдуғу кими суварма шәбәкәси јарадылмышды.

ХҮІ јүзилликдә кәнд тәсәррүфатынын ипәкчилик—барамачылыг саһәсини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Маһмудабадда Гарабагда, Шәкидә, Шамахыда, Кәнчәдә, Гәбәләдә барама истеһсалы кениш рәвач тапмышды. Азәрбајчан барамасы јерләрдә истифадә олунур, сатыш базарына чыхарылыр, гоңшу өлкәләрә ихрач олунурду. Орта јүзилликдә јашамыш бир мүәллиф јазыр ки, һәр ил Шамахыда 20 мин халвар барама сатылырды. С дәврдә Шамахыда олмуш инкилис сәјјаһы инкилис тичарәт компанијасына јазырды ки, бурада о гәдәр барама јетишдирилир ки, әкәр һәр ата 50 — 60 батман барама јүкләсән, бараманы дашымаг үчүн 3000-дән 4000-ә гәдәр ат лазым олар.

ХҮІ јүзилликдә Азәрбајчанда феодал мүнәсибәтләриндә әһәмијјәтли дәјишиклик баш вермәсә дә, бир гәдәр дә јеткинләшмишди. Торпаглар дәвләтин вә феодалларын мүлкијјәтиндә иди. Јенә

феодал торпаг мүлкийјјетинин эн јајылмыш формасы мулк иди. саһиблери мүлкөдарларын хүсуси мүлкийјјети сајылырды. И идарәләринә мөхсус *вәғф* торпаглары вә кәнд ичмаларынын ијјетиндә олан чамааат торпаг саһиблији дә вар иди.

Дөвләт торпаглары ики һиссәјә бөлүнүрдү. Билаваситә хәзинәнин аһ аиләсинин ихтијарында олан торпаглар. Диван— хәзинә гларындан кәлән кәлир гошунун, дөвләт апаратынын сахланна, шаһ аиләсинә, мөхсус торпаглардан кәлән кәлир исә шаһ аһынын, сарај мә'мурларынын сахланылмасына хәрч едилирди.

VI јүзилликдә јени торпаг мүлкийјјети формасы мејдана ы. Бу шәрти мүлкийјјәт формасы *тиул* адланырды. Әслиндә бу вахта кими галмагда олан игта торпаг саһиблијини әвәз иди. *Тиул* да, *игта* кими феодаллара мүәјјән хидмәтләри иилиндә дөвләт тәрәфиндән хүсуси мүлкийјјәт кими дејил, гәти, јахуд һәмешәлик истифадәјә верилди. *Тиул* саһиб иарын она верилмиш торпаглары бечәрән кәндлиләрдән и топламаг һугугу вар иди. *Тиулдар* өлдүкдә она верилмиш г, онун нәслинә јалныз дөвләтин ичазәси, шаһын хүсуси аны илә кечә биләрди.

Әвәлки јүзилликләрдә олдугу кими, Сәфәвиләр дөврүндә дә л торпаг мүлкийјјети формасы галмагда иди. Доғрудур, артыг ла бөјүк әјаләтләр, вилајәтләр кими кениш торпаг саһәләри , кичик саһәләр — кәндләр, јашајыш јерләри верилирди.

Бүтүн торпаглар кәндлиләрин истифадәсиндә иди. Онлар глардан истифадә мүтабилиндә верки өдәмәли идиләр. глардан ичмалыгла истифадә олунурду. Ичмалар халг нда чамааат адланырды. Феодаллар тәрәфиндән веркиләр ајры- аиләләр үзәринә дејил, ичма үзәринә гојулурду. Бу веркиләр үзвләри арасында аиләнин бөјүк-кичиклијинә, аилә ринин сајына көрә бөлүнүрдү. Бу веркиләр адәтән топланан олун онда бир һиссәсини тәшкил едирди. Лакин I Тәһмасибин ијјетинин сон илләриндә дөвләтин бә'зи јерләриндә мөһсулун да бир һиссәсини алырдылар. Бә'зи һалларда шаһ һөкүмәти ымыш вәзијјәти нәзәрә алараг кәндлиләрин өдәдији хәрачы, веркиләри бир-иқи ил мүддәтинә ләғв едир, јахуд да һәчмини ырды. Бақыда, Ичәришәһәр мәсчидинин минарәсинин рәсинә даш үзәринә јазылмыш I Тәһмасибин фәрманы бу адан марағлыдыр. Бу фәрманда *малчәһәт* вә *вүчүһәт* ләри бүтүн Сәфәвиләр дөвләтиндә бир ил, 1556-чы ил үчүн олунурду. Бу, Түркијә илә ијирми илдән артыг давам етмиш, әт, 1555-чи илдә сүлһ мүтавиләси бағланмагла баша чатмыш ибәләр нәтичәсиндә өлкәнин тәсәррүфатына ағыр зәрбә си, кәндлиләрин мүфлисләшмәси илә бағлы иди. Белә дә ду ки, һәммин азалма, јахуд ләғвәтмә бир-иқи илдән сонра борч едилир вә һәммин өдәнмәмиш хәрәч вә верки тәләб едилирди. ә чох вахт кәндлиләрин наразылгына сәбәб олурду.

Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә, верки системиндә дәји шиклик олмамыш, Узун Нәсәнин Аггојунлулар дөвләтиндә веркиләри низама салмаг мәгсәдилә хүсуси "Тануннамә"си гүввәд галмышды.

Кәдлиләрин ичмалыгла истифадә етдији торпаглар ичма үзвләринин 15 јашындан јухары киши үзвләринин арасынд дөрд-беш, јахуд да алты илдән бир јенидән бөлүнүрдү. Ичмалар кәтхударлар башчылыг едирдиләр. Кәтхуда вәзифәси чох вах нәсилдән-нәслә верилирди. Ичма үзвләри — кәдлиләр сәнәт карлыгла да мәшгул олурдулар.

Тејд етдијимиз кими, Азәрбајчан кәдлиләринин бир гисми көчм малдарлыгла мәшгул олурду. Бу кәдлиләрә елатлар дејилирди. Елатлар чамаатлыгла јашајан әкинчи кәдлиләрдән фәргли оларәтәкчә отлаг хәрчини — *чобанбәји* адланан веркини өдәјирдиләр.

Шәһәрләр вә шәһәр һәјәти.

XVI јүзилликдә Азәрбајчанын ән мүйүш шәһәрләри Тәбриз, Шамахи, Баки, Шәки, Әрдәбил, Чулфа вә башгалары иди. Кәнчә

Нахчыван, Бәрдә кими шәһәрләр бир-биринин ардынча гәсбкарларын һүчумларына мәрүз галдыглары үчүн артыг өз әввәлки әһәмијјәтләрини итирмишдиләр. Азәрбајчан дөвләтинин сijas мәркәзи Тәбриздә чох адам јашајырды. Дикәр бөјүк шәһә сајылан Шамахинын әһалиси исә чәмиси 25 мин нәфәр иди.

Азәрбајчанын бөјүк шәһәрләри сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләри идиләр. Бу дөврдә сәнәткарларын бир гисми феодаллардан асылы олуб онлар үчүн ишләјиб, мугабалиндә истәһсал етдији мәһсулун бир һиссәсини алырдыса, артыг там мүстәгил јалныз өзү үчүн, истәдији кими ишләјән азад сәнәткарлар да ваиди. Бу азад сәнәткарлар һәмкарлар тәшкилатында бирләширдиләр. Һәмкарларда бирләшмиш сәнәткарлар һәм ма истәһсалында, һәм хаммал әлдә етмәкдә, һәм дә малларыны сатмагда, дәјишмәкдә бир-бириләринә көмәк едирдиләр. Һәмкарларын үзвләри һәр һансы бәдбәхт һадисәдә бир-биринә көмәк едирхош күнләрини, бајрамларыны бир јердә кечирирдиләр.

Сәнәткарлыгда монголлар дөврүндән галмыш гул әмәјини тәтбиги ләғв едилмишди. Әввәлки јүзилликләрдә сәнәткарлар јенә дә монголлар дөврүндән галмыш *тамга* адланан ағыр веркиләр өдәјирдиләр. Сәфәви шаһы I Тәһмасиб бу веркини ләғв етди. Көрүлмүш бу тәдбирләр сәнәткарлығын даһа да инкишафын көмәк етди.

Азәрбајчан шәһәрләри арасында сәнәткарлығын вә тичарәтин ән бөјүк мәркәзи Тәбриз иди. Бу шәһәрдә сәнәткарлығын бүтү саһәләри инкишаф етмишди. Һәр сәнәт саһәси бир мәһәлләд чәмләшмишди. Чох вахт һәмин мәһәллә сәнәт саһәсинин ады иладланырды. Мәсәлән, зәркәрләр мәһәлләси, мискәрләр мәһәлләс вә с. Тәбриз тачирләри Шәргин вә Гәрби Авропанын бир чөлкәләри, һәмчинин Русија илә тичарәт әлагәләри сахлајыр

р. Шамахы шәһәри јенә дә өз ипәји вә ипәк тохумалары илә
ур олуб Шәргин ән бөјүк тичарәт мәркәзләриндән бири иди.
ахыда чохлу ипәк вә памбыг парча тохујан е малатханалар
иди. Шамахыда Азәрбајчан тачирләри илә јанашы рус,
ү. Иран, Һинд, Гәрби Европа тачирләри илә дә растлашмаг
ду. Бакы шәһәри Хәзәр саһилиндә мүһүм лиман шәһәри иди.
да истәр Азәрбајчан, истәрсә кәлмә тачирләр бу лиман
әсилә һәм Русија, һәм дә Иранла тичарәт әлагәләри сахла-
ылар. Бакыда әсасән нефт чыхарырдылар. ХҮІ јүзиллијин
да Бакы шәһәриндә олмуш бир сәјјаһ јазырды: "Бу
рин јахынлығында гәрибә шејләр баш верир. Бурада јердән
у јаг чыхыр. Оун ардынча чох узаг јерләрдән адамлар
... Бүтүн өлкәдә ондан евләри ишыгландырмагдан өтрү
радә едирләр. Бу гара рәнкли јаг нефт адланыр". Бакыда
гујуларынын сајы бир нечә јүзә чатырды. Кәнчә шәһәри
н јоллары үзәриндә олдуғундан, о јенә дә транзит
әтинин мүһүм мәркәзи иди. Кәнчә, әһалисинин сајына көрә
бајчанда Тәбриздән сонра икинчи шәһәр иди. Бу шәһәрдә дә
карлыг јүксәк инкишаф сәвијјәсиндә иди.

фәвиләрин һакимијјәти дөврүндә Чулфа шәһәри ипәклә
әтдә бейнәлхалг шәһәрә чеврилди. Шәһәр чох бөјүк олмаса
алинин сајы чәми 15 — 20 минә чатса да, бурада дүнјанын
ох өлкәләриндән кәлмиш тачирләри көрмәк оларды. Чулфа
әсилә едилән тичарәтдән кәлән кәлир Сәфәвиләрин дәвләт
әси үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә малик иди.

еодад типли олан Азәрбајчан шәһәрләринин әһалисинин бир
әкинчилик вә малдарлыгла да мәшғул олурду. Тәсадүфи
ки, шәһәрләрин һамысынын әтрафларында бөјүк отлаглар
ди.

ҮІ јүзилликдә Азәрбајчан шәһәрләринин Русија шәһәрләри илә
әт әлагәләри хејли инкишаф етмишди. Бунун башлыча
әриндән бири рус чарынын Һәшгәрханы тутмасы, беләликлә
лиманы илә Һәшгәрхан лиманы арасында кәмичилијин
шафы иди. Бу исә Хәзәр—Волга јолу илә тичарәтин инкишафы
әлверишли шәраит јарадырды. Русијадан Азәрбајчана дәри, јун,
габ-гачаг, зәркәрлик шејләри, силаһ вә с. кәтирилирди.
бајчандан исә ипәк, дуз, нефт, мејвә гурусу, балыг, дүјү, зәфәрән
әткарлыг мәһсуллары апарылырды. Тәкчә Ширвандан һәр ил
десабла јүз мин пуд барама ихрач едилирди.

әрбајчанда, хүсусән онун шәһәрләриндә сәнәткарлығын вә тича-
инкишафы өлкәдә пул мүбадиләсинин даһа да кенишләнмәсинә,
ләрдә гызыл, күмүш пулларын кәсилмәсинин артмасына сәбәб
Азәрбајчан шәһәрләриндә кәсилмиш пуллар дүнјанын бир чох
әриндә дөвријјәдә олдуғу кими, Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин
Авропа өлкәләриндә кәсилмиш пуллар да Азәрбајчанда
јјәдә иди.

Дөвләт гурулушу.

Сәфәвиләр дөвләти феодал дөвләти иди. Бу дөвләти шаһлар идарә едирди. Шаһларын һакимијјәти һүдудсуз иди. Ганун верән дә, ичра едән дә онун өзү иди. О, бу иши фәрманлар вермәклә көрүрдү. Бу дөвләт дә синифли чәмијјәтләрдә јарадылмыш бүтүн дөвләтләр кими мөһкүм синфи әсарәтдә сахламаг әләти иди. Бу дөвләтин бир вәзифәси дә харичдән тәчәвүз баш вердији тәгдирдә өлкәни мүдафиәсини тәшкил етмәк вә башга торпаглары зәбт етмәк иди. Сәфәвиләр дөвләти өлкә дахилиндә асајиши тәмин етмәк мәркәзи һакимијјәтә табе олмаг истәмәјән феодалларла мүбаризәдә мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләндирмәк ишини өзүнүн ә башлыча вәзифәси һесаб едирди. Дөвләтин башлыча дајагы гошун иди. Сәфәви гошунлары чәри адланан вә гызылбаш сојла рындан тәшкил олунмуш гошунлар иди.

Сәфәвиләр дөвләтиндә шаһдан сонра ән мүһүм адам баш вәзир иди. О, ајры-ајры мәмурлары тәјин етмәкдә шаһна мәс ләһәтләр верир, хәзинәнин кәлири вә хәрчләринә нәзарәт едирди. Сәфәвиләр онлара табе өлкәләри вилајәтләрә бөлүрдүләр. Бу вилајәтләр бәјләрбәјлик, вилајәт башчылары исә бәјләрбәј адланырдылар. Азәрбајчан әразиси үч бәјләбәјлијә бөлүнмүшдү. Мәркәзи Шамаһы шәһәри олан Ширван бәјләрбәјлији, мәркәз Кәнчә шәһәри олан Гарабаг бәјләрбәјлији вә мәркәзи Тәбриз шәһәри олан Азәрбајчанын чәнуб торпагларыны бирләшдирә бәјләрбәјлик. Бәјләрбәјликләрдә бүтүн инзибати һакимијјә бәјләрбәјләрин әлләриндә чәмләнмиш, онлар гошунлара баш чылыг едирдиләр. Бәјләрбәјләр мәркәзи һакимијјәт зәифләдикдә өз бәјләрбәјликләриндә өзләрини мүстәгил һаким кими апарыр дылар. Онлар о гәдәр өзбашыналыг едир, чамааты о гәдәр сојур дулар ки, халг арасында "филян вилајәти ким идарә едир" дејил, "филян вилајәти ким јејир?" сорушурдулар. Бәјләр бәјликләр маһаллара бөлүнүрдү. Маһалын башында бәјләр бәјләрин тәјин етдикләри маһал наибләри дурурдулар. Кәндләрдә һакимијјәт кәтхудаларын, шәһәрләрдә исә кәләнтерләри әлләриндә чәмләшмишди, јәни кәндләри идарә едәнләр кәтху дә шәһәр башчылары кәләнтер адланырдылар. Сәфәвиләр дөвләтин дә мөһкәмә ишләринә руһаниләр бахырдылар.

Шәриәт мөһкәмәләриндә бәзән чох агыр чәзалар верилирдү. Оғрунун әлләрини кәсир, башга чинајәт төрәдәнләри дөјүр, кә ләрини чыхарыр, гулаг вә бурунларыны кәсирдиләр.

Истәр шәһәрләрдә, истәрсә дә кәндләрдә феодал зүлмү, агь веркиләр халг күтләләринин наразылығына сәбәб олур, бәзә һалларда бу наразылыглар силаһлы үсјанларла нәтичәләнирдү. 1571-чи илдә Тәбриздә бөјүк үсјан башланды. Бу үсјанда бүтү зәһмәткешләр — сәнәткарлар, шәһәр јохсуллары иштирак еди диләр. Үсјанчылар шаһын адамларыны гылынчдан кечирдилә шәһәр варлыларынын — әјанларын, тачирләрин, руһаниләри

инә сохулдулар. Шәһәр рәиси, бир чох феодаллар, тачир-руһаниләр шәһәрдән баш көтүрүб гачмагла чанларыны ра билдиләр. Шәһәр бүтөвлүклә үсјанчыларын әлине кечди, чылар ики ил шаһ гошунларыны шәһәрә бурахмадылар, манлыгла мүдафиә олундулар. Јалныз 1573-чү илдә шаһ нлары шәһәр сохулуб, үсјаны јатыра билдиләр, үсјанчылара мансыз диван тутдулар. Үсјанын башчыларындан 160 ри өлдүрүлдү. Сәфәви шаһы Тәбриз чамаатыны сакитләш-әк үчүн шәһәр чамаатыны бир мүддәт дәвләт веркилә-ән азад етмәјә мәчбур олду.

нракы илләрдә дә Азәрбајчанда феодал зүлмүнә, ыналыгына гаршы үсјанлар баш вермәкдә иди. ХҮІ илијин 70—80-чи илләриндә Ширванда вә Талышда үсјанлар вермишди.

Мәдәнијјәт. Азәрбајчан Сәфәвиләр дәвләтинин јаранмасы, өлкә әразисинин бир дәвләтин тәркибиндә әшдирилмәси, харичи басгынларын нисбәтән азалмасы, әрүфатын бүтүн саһәләринин инкишаф етмәси мәдәнијјәтин шафына да тәсир етди. Азәрбајчан шаһлары Шаһ Исмајыл ун оғлу I Тәһмасиб өз дөврләринин чох савадлы адамлары ш, елм вә мәдәнијјәт хадимләрини һәмишә һимәјә етмишләр. ХҮІ јүзиллијин мәдәнијјәт саһәсиндә әлдә едилмиш ән бөјүк ијјәтләриндән бири ана дилимизин инкишафы үчүн ылмыш шәраит иди. Артыг дәвләт дили олмуш Азәрбајчан . Азәрбајчан әдәби дили хејли зәнкинләшди, бу дилдә Хәтаи, би, Фүзули кими дүнја мәдәнијјәти хәзинәсинә әвәзсиз ләр бәхш етмиш шаирләр јазыб-јаратмышдыр. Бу дөврдә дили дә хејли зәнкинләшмишди. Бу халг јарадычылығында шыг јарадычылгында өз әксини тапмышды. Бу дөврдә ыб-јаратмыш Гурбани јарадычылығында ашыг сәнәтинин инчәлији — халг күтләләринин харичи ишғалчылара вә ал зүлмүнә гаршы мүбаризәси, инсанларын мәнәббәт вә алији, мәнәббәтин көзәллији өз әксини тапмышды. Үмумијјәт-зәрбајчанда илк дастанларын јаранмасы бу дөврә аиддир.

зәрбајчанда шифаһи ашыг сәнәти илә јанашы, классик ијјәт да инкишаф едирди. Шаһ Исмајыл сарајында, әдәби ис вар иди. Бу мәчлисә дөврүнүн көркәмли шаири Һәбиби ылыг едирди. Сарај шаирләринин јарадычылығы халг ындан узаг иди. Онларын әсас иши шаһлара мәнһијјә јазмаг Шаһ Исмајыл өзү дә бөјүк шаир иди. Хәтаи тәхәллүсү илә ләр јазырды. Шаһ Исмајылын Азәрбајчан дилиндә јазыл-бир чох ше'рләри, поэма вә гәзәлләри бизим дөврүмүзә кәлиб чыхмышдыр.

зәрбајчан Сәфәвиләр дәвләтинин јашадығы дөврүн ән бөјүк, а дилимиздә јазыб-јаратмыш даһи шаири Мәнһәммәд Фүзули —1556) олмушдур. Фүзули Ираг мүһитиндә, ораја һәлә XIII

јүзилликдә кәлмиш инди Кәркүк түркманлары адланан азәр-бајчанлылар ичәрисиндә дүнјаја көз ачмышдыр. Мүсәлман дүнјасынын бөјүк мәдәнијјәт мәркәзи олан Багдад о дөврдә Сәфәвиләр дәвләтинин тәркибинә дахил иди. Дөврүнүн ән савадлы адамларындан бири олуб, Шәрг дилләринә, бу дилләрин васитәсилә Шәрг мәдәнијјәтинә јијәләнмиш Фүзули дүнја әдәбијјаты хәзинәсинин инчиләри сајылан "Лејли вә Мәчнун", "Шикајәтнамә" вә башга әсәрләрини ана дилимиздә јазмышдыр. Низами кими нәһәнк сөз устасы, Нәваи кими бөјүк шаирдән сонра "Лејли вә Мәчнун" мөвзусуна гајытмаг бу мөвзуда поема јазмаг бөјүк чәсарәт тәләб едирди. Доғрудур, Низамидән сонра Лејли вә Мәчнун мөвзусунда 200-ә гәдәр поема јазылмышдыр. Лакин онларын һеч бири Низами, Нәваи сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир. Фүзулинин "Лејли вә Мәчнун"у исә дүнја әдәбијјаты хәзинәсиндә бу мөвзуда јазылмыш әсәрләрин ән парлаг инчисидир. Бөјүк шаир олан Фүзули һәм дә бөјүк алим иди. Онун тәбабәтә астрономијаја даир әсәрләри вардыр.

XVI јүзилликдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин дикәр саһәләри, о чүмләдән инчәсәнәт хејли инкишаф етмишди. Бу дөврдә Тәбриздә Кәмаләддин Бейзад (1455—1535) кими бөјүк нәггаш (миниатүр) јашајыб-јаратмышды. Бу дөврдә хәтталыг да хејли инкишаф етмишди. Шәргдә һәлә чап ишинин олмадыгы бир вахтда хәтталыг чох бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Хәтталарын бөјүк әмәји сајәсиндә Низами, Фүзули вә башгалары кими бөјүк шаирләрин, елм вә мәдәнијјә хадимләринин чох гијмәтли әсәрләринин әлјазмалары кәлиб бизим күнләрә чатмышдыр.

Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә меъмарлыг хејли инкишаф етмишди. Гусар рајонунда һәзрә кәнди јахынлығында Шејх Чүнејд мәгбәрәси, Нахчыван јахынлығында Әлинчә чајы үзәриндә көрпү, Бакынын Шәрг дарвазалары бир чох карвансаралар вә башга тикилиләр бу дөврүн јадикарларыдыр. Классик мугам бу дөврдә мәчлисләри бәзәји олмушдур. Азәрбајчан ханәндәләри бүтүн Шәргдә шөһрәт газанмышдылар.

Бу дөврдә елм хејли тәрәгги етмишди. Сәфәвиләрин Тәбриздә јаратдыглары сарај китабханасы дүнјанын ән зәнкин китабханаларындан бири иди.

Бу дөврдә Мараға рәсәдханасы бәрпа едилди. Тарих елминин инкишафында ирәлијә доғру аддымлар атылды. Азәрбајчан тарихчиси һәсәнбәј Румлунун јаздыгы "Әһсән үт тәварих" ("Тарихләрин ән јахшысы") әсәри, о дөврүн тарихини өјрәнмәк үчүн чох гијмәтли васитәдир. һәсәнбәј Румлу илә јанашы XVI јүзилликдә тарихчиләрин бүтөв би нәсли јашајыб-јаратмышдыр.

АЗӘРБАЙҘАН ХҮІ ЈҮЗИЛЛИЈИН СОНУ ВӘ ХҮІІ ЈҮЗИЛЛИКДӘ

§ 1. АзәрбајҘан Иран вә Түркијәнин һакимијјәти алтында

АзәрбајҘан Османлы ХҮІ јүзиллијин сонларына јахын АзәрбајҘан
Түркијәсинин һаки- Сәфәвиләр дәвләти хејли зәифләди. Бунун
ијјәти алтындә. башлыча, сәбәби Шаһ Мәһәммәд Мирзәнин
(Худабәндә дејирдиләр) зәифлији нәтичәсиндә феодалларын
хәкәзи һөкүмәтә табе олмаг истәмәмәси иди. Белә бир шәраитдә
Османлы Түркијәсинин мүгтәфиги олан Крым ханынын гошун-
лары Дәрбәнд тәрәфдән, бурада олан түрк гошунларынын
һаглары илә бирләшәрәк 1578-чи илдә АзәрбајҘана сохул-
лар; Гарабагы. Салјаны тутдулар, бу јерләри талан едиб
һаламаг үчүн әрзурума дөндүләр.

Сонраки ики илдә дә татар вә түрк гошунлары Ширвана,
Гарабага һүчумлар етдиләр. Бакыны әлә кечирдиләр. Ән бөјүк
һөкүм 1582-чи илдә олду. Түркләр Чухурсәәди, Ширваны
тутдулар. Чәнуба һәрәкәт етдиләр. Тәбризлиләр османлылар
һагды мүгавимәт көстәрдиләр. Османлылар Тәбризи алыб ону
һаг етдиләр. Лакин онлар бу јерләрдә чох гала билмәдиләр.
Османлылар чидди мүгавимәти, әрзаг әлә кечирә билмәдикләриндән
Османлылар ачлыг башланмасы Османлы гошунларыны нәинки
АзәрбајҘан чәнуб, һәмчинин шимал торпагларындан, Ширван-
ны кери чәкилмәјә мәчбур етди. Онлар кери дөнәркән, әһалини
һаг едир, күлли мигдарда гәнимәт апарырдылар. Бир мүәллиф
һаг ки, Османлы гошунлары АзәрбајҘандан "Көзәл бир
һанымның дамыны, тагыны, пәнчәрәләрини вә бүтүн шүшәләрини
һагтанә тәгдим едирләр. Султан онлардан Султанијјә багынын
һагиндә "Гәсри Һумајун" (Чар гәсри) тикдирди. О, өзүнүн
һагзәллији илә адамы һејран едир". Османлы гошунлары ејни
һагманда АзәрбајҘан әһалисиндән 15 минә гәдәрини әсир етдиләр.
Османлылар апардылар. Мәһәммәд Худабәндинин зәифлији, гызыл-
шәһ әмирләри арасында бирлијин олмамасы, онларын арасында
һагдән мүбаризә Сәфәвиләр дәвләтини әсаслы сурәтдә сарсытды.
Османлылар бөјүк бир групу јахшы баша дүшүрдү ки, дәвләтин
һагдрәтини бәрпа етмәк үчүн гүдрәтли һөкүмдар лазымдыр,
Худабәндә һакимијјәтдән кәнар едилмәлидир, јеринә бачарыглы
һагһазадәләрдән бири кәлмәлидир. Белә бир шәраитдә 1587-чи
һагдә гызылбаш сојларындан ән зорлулары олан шамлы вә
һагтачлу сојларынын әмирләри Худабәндинин оғлу, 16 јашлы
һагһабас Мирзәни Гәзвиндә шаһ елан етдиләр. Бу заман Тәбриз дә
һагһагил олмагла АзәрбајҘан торпагларынын бөјүк бир һиссәси

Османлыларын элләрində иди. 1589-чу илдә Ордубад, Мәрәнд, Гарабаг, Нахчыван вә с. јерләр дә Османлыларын элинә кечди. Беләликлә, Гарадаг, Әрдәбил вә Талышдан башга бүтүн Азәрбајчан, һәмчинин Шәрги Күрчүстан вә Ермәнистан Османлы Гүркијәсинин һакимијјәти алтында иди.

Аббас Мирзә I Шаһ Аббас ады илә тахта чыхандан сонра Гәбризә кәлиб она табе олдуғларыны билдирмәк истәјән бир чох ызылбаш әмирләрини анасынын, гардашынын өлдүрүлмәсиндә сүнаһландырараг, өлдүртмүшдү. Бу ишдә она Иран феодалларына хүсусән, вәзир көмәк етмишди. Шаһ Аббас һәр вәчһлә ызылбаш әмирләрини һакимијјәтдән узаглашдырмаға чалышыр, онларла дүшмәнчилик едирди. О вахт Иранда олмуш харичи әфирләрдән бири јазырды ки, "Шаһ Аббасын ызылбаш сојларыны көрәси көзү јохдур, о бу сојларын гүдрәтини сарсытмаға чалышыр... Шаһ инди татлардан ибарәт дәстәләрә вә гуламларла архаланыр, онлары јүксәк дөвләт вәзифәләринә тәјин едир. Шаһ Аббас ызылбашлары һәрби ишләрдән узаглашдырмаг үчүн һәрби ислаһат кечирди, ызылбашларын инһисар һуғуғлары ләғв едилди, иранлылар да ордуда вәзифә тутмаг һуғуғуну алдылар".

Шаһ Аббас ызылбаш әмирләринә бир-биринин ардынча һәрбәләр вурмагда давам едәрәк, ызылбаш сојларына башчылыгда ирсилији ләғв етди. Сој башчысы өлдүкдә, артыг ону оғлу ејил, шаһын арзусундан асылы олараг башгалары әвәз едә биләрди. Гошун топланмасында дәјишиклик едилди. Инди гошун дәстәләри бир сојдан дејил, мүхтәлиф сојлардан тәшкил едилә биләрди. Бу исә ызылбаш әмирләринин гошуна башчылыг етмәк һуғуғларыны хејли мөһдудлашдырды. Шаһ Аббасын орду ислаһаты, мүхтәлиф категоријалы гошунларын јарадылмасы өлкәдә үзјјән сакитлик јаратды, ызылбаш әмирләринин әввәлки кими л-гол ачмасынын гаршысыны алды. Шаһ Аббас гошунлары сасән ызылбашлардан ибарәт олан сүвариләрдән, гуламлардан ибарәт хүсуси гвардијадан, хүсусән түфәнкчиләр корпусундан вә ошчу дәстәләриндән ибарәт иди. Сүвариләрин сајы 200 минә, гвардијачы гуламларын сајы 10—15 минә, түфәнкчиләрин сајы 12 минә чатырды. Онун гошунларында 500-ә гәдәр топ вар иди.

Шаһ Аббасын һәрби ислаһаты өлкәнин һәрби гүдрәтини күксәлтмәклә јанашы, ызылбашларын гошунда мөвгеләрини әифләтмәјә јөнәлдилмишди. Гошунда Иран етник элементинин өвгеји хејли күчләнди. Шаһ Аббасын дөвләтдә Иран етник элементинин ролуну кенишләндирән диқәр мүһүм аддымы дөвләтин пәјтахтыны Азәрбајчан шәһәри Гәзвиндән Иран шәһәри Исфаһана көчүрмәси олду. Шаһ Аббас өлкәни идарә етмәкдә Иран феодалларына архаланаараг бир сыра гәдим Иран шаһларынын адәт-әнәнәләрини бәрпа етди. О, гәдим Иран күбарәтләринә хүсуси гајгы көстәрмәклә, онларын нүмајәндәләрини күһүм дөвләт ишләринә чәлб етди. Шаһ Сәфәвиләр дөвләтинин.

кәзи әразиләриндә — иранлылар јашајан әразидә веркиләри ли азалтды. О, Исфәһан тачирләри вә әснафларына хусуси гиязлар верди, онлары бириллијә бүтүн дәвләт веркиләриндән д етди. Беләликлә, Шаһ Аббас өз тәдбирләрилә Сәфәви дәвләтинин характерини дәјишди. Азәрбајчан Сәфәвиләр дәвләти Иран Сәфәвиләр дәвләтинә чевирди, Азәрбајчан исә бу дәвләтин әјаләтинә чеврилди. Бунунла белә, Иран Сәфәвиләр дәвләтиндә Азәрбајчан гызылбаш әјанлары өз ролларыны тама-лә итирмәдиләр. Онларын бир чоһу дәвләт ишләриндә, хусус-лә ордуда әсас вәзифәләри тутурдулар. Азәрбајчан дилиндән әми дәвләт ишләриндә истифадә едилмәсә дә тамамилә хышдырылыб чыхарылмады.

Шаһ Аббас бүтүн гејд олуан тәдбирләри һәјата кечирә-кечирә сәни ишғал етмиш Османлы Түркіјәси барәсиндә, онлары өз азисиндән чыхартмаг барәсиндә фикирләширди. Лакин о, вијјәтин чыхылмаз олдуғуну, һәләлик Османлы гошунларынын дәсиндән кәлә билмәјәшәјини көрәрәк Османлы Түркіјәси илә һ бағламаға мәчбур олду. Бу сүлһ мугавиләсилә Ермәнистан, Әрчүстан вә Талышла Әрдәбил торпағларындан башга бүтүн Азәрбајчан Түркіјәнин һакимијјәти алтына кечди.

Белә бир суал мејдана чыха биләр: нә үчүн Шаһ Аббас өзү сој кү илә, гызылбаш сојлары илә бағлы ола-ола өз көкүнә, улу силләринә белә хор бахмаға башлады, дәвләти онларын ылылыгындан хилас едиб, фарс феодалларына мејл етди? Әссүф ки, тарих әдәбијјатында бу суала чаваб верилмир. Бу врүн, бу һадисәләрин тәдгигатлары да Шаһ Аббасын бу тигамәтдә тәдбирләри барәсиндә сөһбәт ачсалар да, белә бир алы өз гаршыларына гојмурлар. Һалбуки, бу суал мүгләг јулмалы иди: нијә, нә үчүн? Бу суала мәним фикримчә бир чаваб вар. Мә'лумдур ки, гызылбашлар, Шаһ Аббасын өзү дә әркдүр. Османлыларын да түрк олмасына шүбһә јохдур. Шүбһәсиз ки, Шаһ Аббас гызылбаш сојларынын, онларын тәдбирләринин Түркіјәјә мејл көстәрә биләчәјиндән, лазым оларсә онун тәрәфинә кечә биләчәјиндән еһтијат етмиш, фарс әјанларынын исә она садиг, характерини дәјишдији дәвләтә садиг олачағына әмин иди.

Шаһ Аббас дәвләтинин даһили чәкишмәләрдән хилас етдикдән сонра Османлы Түркіјәсинин зәбт етдији Сәфәви торпағларыны тәдбирләри гәјтармаға башлады. О, әввәлчә Тәбризи әлә кечирди, даһа сонра Нахчыван вә Ширваны тутду. Онун гошунлары бу јерләрдә гызылбашларын вәһшиликләр етдиләр. Бир мүәллиф јазырды ки, Чулфадан тутмуш Нахчывана, Ирәвана гәдәр шәһәр вә кәнд-ләрин чоһу харабаја чеврилмишдир. Шаһ Аббас Чулфа вә Нахчыван әһалисини зорла Исфәһан вә онун әтраф јерләринә гәчүрдү. Даһа сонра Иран гошунлары Гарабагы, Кәнчәни, Тифли-си зәбт етдиләр, Ширваны әлә кечирдиләр. Лакин Османлы Түр-

ийәси Азәрбајчандан әл чәкмәк фикриндә дејилди, буна көрә бу ерләрә бөјүк гошун көндәрди. Иран гошунлары илә Османлы гошунларынын Азәрбајчан әразисиндәки вурушмалары, өлкәни иран етди, өлкәдә игтисадијјат тамамилә ифлич һала дүшдү. Түркијә султанлары Шаһ Аббасын өһдәсиндән кәлә билмәдик-әри үчүн 1612-чи илдә сүлһ мұтавиләси бағлајарағ, Загафгазија разисиндән өз гошунларыны кери чәкмәјә мәчбур олдулар. Түркијә-Иран мұһарибәләри дөврүндә хејли ермәни аиләси ермәнистандан Ширвана, хусусән Шамахыја, һәмчинин Күрчүс-ана көчдү. Шаһ Аббас Азәрбајчанын Аразын шималындакы торпағларында өзүнә арха јаратмағ мәгсәдилә бу јерләрә шаһсевәнләри көчүрдү. Беләликлә, Азәрбајчан јағышдан чыхыб агмура душду. Османлы Түркијәсинин әсарәти Шаһ Ираны сарәти илә әвәз едилди.

1612-чи ил сүлһ мұтавиләсиндән сонра Шаһ Аббасын Загафгазијаны өзүнә табе етмәси Түркијә султанлығыны нараһат етмәјә башлады. 1616-чы илдә онлар јенидән Азәрбајчана сохулдулар. Тәбриз вә Ирәван истигамәтиндә һәрәкәт етмәјә башладылар. Шаһ Аббас буна чаваб оларағ Түркијәнин сәрһәд ајонларына гошун топлады. Бу өз тәсирини көстәрди. Түркијә өз гошунларыны кери чәкмәјә мәчбур олду. Лакин тезликлә Түркијә Крым ханы илә бирликдә 50 минлик гошунла јенидән Азәрбајчана сохулду, Шаһ Аббас Түркијәдә башланмыш чыхыш-лардан истифадә едәрәк Әрәб Ирағыны Бағдад, Кәрбәлә, Мосул, Тәчәф вә б. шәһәрләрилә тутду. Шаһ Аббас Ахалсыхы да тутду. 1634-чү илдә түрк гошунлары јенидән Азәрбајчана һүчүм едәрәк, Тәбризи тутдулар, сонра исә Бағдады алдылар. Нәһәјәт, 1639-чу илдә Османлы Түркијәси илә Шаһ Ираны арасында сүлһ мұтавиләси бағланды. Бу мұтавилә илә Азәрбајчан Иранын әркибиндә галды. 1639-чу ил мұтавиләсиндән сонра ХҮІІІ јүзиллијин 20-чи илләринә гәдәр Иран илә Түркијә арасында торпоғушма баш вермәди.

Халг азадлыг
һәрәкаты.
Короғлу.

Османлы гошунларынын Азәрбајчан торпағ-ларындан чыхарылмасыны тәкчә Шаһ Абба-сын һәрби гүдрәти илә бағламағ дүз олмазды.

Бу ишдә Османлы гошунларына гаршы мұбаризә етмиш азәр-бајчанлыларын да бөјүк ролу олмушдур. Тәбриз әһалиси шәһәр-н баш көтүрүб кетмишди. Бир орта јүзиллијә даир гајнагда көстәрилир ки, Тәбриздә чәми 1500 нәфәр әһали галмышды. Белә бир ағыр шәраитдә Османлы ишғалчыларына гаршы мұбаризә авам едирди. 1588-чи илдә Шаһ Аббас тәрәфиндән Гарабағдан Кәнчәдән көчүрүлмүш Гачарлар бу јерләри Османлылардан аймағ үчүн Гарабағы мұһасирәјә алмышдылар. Тәбриз вә Әрдубад әтрафында силаһлы дәстәләр әмәлә кәлмишди. Ширванда Османлы әсарәтинә гаршы мұбаризә хејли үчләнмишди. Һәлә ХҮІІ јүзиллијин башлангычында Османлыла-

аршы Губада, Ширванда үсјанлар олмушду. Ону да гејд етмэк ымдыр ки, Түркијенин өзүндө дә кэндли чыхышлары ланмышды. Түркијөдө башланмыш бу һәрәкат онун чыларындан бири олан Чәлалын ады илә Чәлалиләр һәрәкаты анырды. Чәлалиләр һәрәкатына Азәрбајчан кэндлиләри, о ләдән Нахчыван кэндлиләри дә гошулмушдулар. Үсјанчы гәләрин биринә Азәрбајчанын халг гәһрәманы Короғлу чылыг едирди. Орта јүзилликдә јашамыш вә Чәлалиләр әкатына мүсбәт мүнәсибәт бәсләмәјән бир мүәллиф јазыр ки, лар көркәмли, хошбәхт, икид адамлар олуб, һеч вахт лубижјәтә уграмырдылар". Һәмин мүәллиф Короғлу һаггында да мүлаһизәсини сөјләмишдир: "Короғлу инди ашыгларын охудугы, адына чохлу маһнылар гошулмуш адамдыр". Белә бир ајәт вардыр ки, Короғлунун әсл ады Рөвшән олмушдур. Түрк идалы онун атасыны кор етдијиндән чамаат она Короғлу әбини вермишди. Короғлунун башчылыг етдији үсјанчылар мкарлара, феодаллара амансыз диван тутурдулар.

Истәр тарих әдәбијјатында, истәрсә дә әдәбијјатчыларын гигатларында бәзән Короғлу вә онунла бағлы олан һадисәләрә лы һадисәләр кими дејил, әфсанә, нағыл, фолклор характери илир. Әлбәттә, бу халгын өз икид оғлуна мәһәббәтилә, онун дүјү ишләри илаһиләшдирмәси илә бағлыдыр вә тәдгигатлар да бәзән онун тәсири алтына дүшмүшләр. Анчаг гигатчылар мүәјјәнләшдирмишләр ки, нәинки Рөвшән — роғлу, һәм дә ону әһәтә етмиш дәлиләрин демәк олар ки, мысы тарихи шәхсијјәтдирләр. Мәсәлән, Танры Танымаз, Коса фәр, Дәли Һәсән, Кизир оғлу вә б. Бу шәхсијјәтләр барәсиндә нагларда хејли мәлүмат вардыр.

Азәрбајчан
зибати идараси.

Сәфәвиләр дөвләтинин әразиси, әввәлләрдә олдугу кими идарә олунмаг үчүн инзибати бөлкүләрә — бәјләрбәјликләрә бөлүнмүшдү.

әрбајчанда бу бәјләрбәјликләр ашағыдакылардан ибарәт иди:

1. Тәбриз бәјләрбәјлији. Бу бәјләрбәјлијин тәркибинә Тальш, зәрин чәнуб саһили Гарадаг, Хој, Сәраб, Шираз, шимала доғру гана, Чулфаја вә Мәрәндә гәдәр вә Урму көлүнүн чәнуб-биндәки торпаглар.

2. Чухурсәд — Нахчыван бәјләрбәјлији. Бу бәјләрбәјлији аздан шималда бөјүк әрази — Ирәван — Нахчыван, Нахчындан чәнуба Маку, Араратын чәнуб-шәрг әтәкләри.

3. Гарабаг бәјләрбәјлији. Бу бәјләрбәјлијин мәркәз шәһәри нчә иди. Бәјләрбәјлијә индики бүтүн дағлыг вә аран Гарабагы, мчинин Агстафа, Ордубаддан шимал-шәргә доғру Бәркушат, дубад вә Чулфадан шәргдә олан Арасбасар, Чаваншир дахил и. Бу бәјләрбәјлијә Күрчүстан вә Ермәнистан әразиләринин дә р һиссәси дахил иди.

4. Ширван бәйләбәлији. Мәркәзи Шамаһы шәһәри иди. Бу бәйләбәлијә кечмиш Ширван шаһлығынын әразисиндән башга Шәки вә Әрәш вилајәтләри дә дахил иди.

Сәфәвиләр ханәданынын мүгәддәс шәһәри сајылан Әрдәбил пәч бир бәйләбәлијә дахил дејилди. Бу шәһәр бирбаша шаһ сарајына табе иди. Әрдәбил шәһәри вә вилајәтинин һакимини шаһ тәјин едирди. Халхал рајону да бәйләбәлилик тәркибинә дахил олмајыб, шаһ сарајы тәрәфиндән тәјин олунмуш һакимләр тәрәфиндән идарә олунурду.

Бәйләбәлиликләри шаһ тәрәфиндән тәјин олунмуш бәйләбәйләр идарә едирдиләр. Бәйләбәлиликләр вилајәтләрә бөлүнмүшдү. Вилајәти бәйләбәјин тәјин етдији галабәйләр идарә едирдиләр.

Вилајәтләр дә инзибати бөлкүләрә мәруз галыр вә бу бөлкүләрин башчылары султан адланырдылар.

Бәйләбәйләрин вә онлара табе олан галабәйләрин — һакимләрин силаһлы дәстәләри олур, мүһарибә тәһлүкәси мејдана ыхдыгда бу дәстәләр ордунун өзәјини тәшкил едирди. Адлаыны чәкдијимиз дөрд бәйләбәлиликдә әмин-аманлыг заманы 30 инә гәдәр силаһлы мүлазим — әскәр олурду.

Бәйләбәйләр өз әразиләриндә гајда-ганунла риәјәт олунмасына, әрки вә мүкәлләфијјәтләрин топланмасына, дикәр инзибати ишләрә ашчылыг едирдиләр. Топланмыш веркиләрин мүәјјән һиссәси өвләт хәзинәсинә көндәрилик, дикәр һиссәси исә гошунун, инзибати паратын сахланмасына вә с. ишләрә сәрф олунурду. Мәһкәмә ишләринә һәр бәйләбәлијин Шејхүлисламы бахырды.

Иран әсарәтинә 1615—1616-чы илләрдә Ширванда бөјүк бир гаршы чыхышлар. үсјан олду. Бу үсјанын башланмасына сәбәб Шаһ Аббасын көчүрмә сијасәти иди. О бир алача шүбһәлендији соју өз јурдундан-јувасындан дидәркин алыр. Иранын ичәриләринә, хүсусән Мазандарана сүркүн дирди. Шаһ Аббас Гарабагдан әһмәдли, газаклар сојларыны сүркүн етмишди. Ширванда да сүркүн олунмаг тәһлүкәси хәбәри сајыланда онлар үсјан етдиләр. Кәнчә јахынлыгындакы Дөнкә вилајәти дә үсјана гошулды, Гарабаг бәйләбәји Мәһәммәд ијадоғлунун әскәрләрини өлдүрүб, Ширван үсјанчылары илә бирләшдиләр. Үсјана Мәлик Пири адлы, үсјанчылар тәрәфиндән Әли Мәлик ләғәбини алмыш бир сој башчысы рәһбәрлик едирди. Әли Мәликин дәстәләри Кахетија чары Тејмуразын гошунлары илә бирликдә Ширванда вә Күрчүстанда олан Иран гарнизонларына басгын етдиләр. Шаһ Аббас үсјаны боғмаг үчүн бөјүк гошун һиссәси көндәрмәјә мәчбур олмушду.

Сонракы илләрдә дә Азәрбајчанда Иран әсарәтинә гаршы үсјанлар олмушду. 1677-чи илдә Чухурсәәддә, Нахчыванда гачар ә бајат сојлары үсјан етмишдиләр. Үсјанын әсл сәбәби исә ики ил мүддәттә һәрби хидмәт заманы онлара чатачаг һаггы ала алмәмәләри иди. Чухурсәәд чамааты исә бәйләбәјинин

шыналыгындан безмишди. О, истәдији гәдәр верки тәләб о, вермәјәнләрә исә истәдији кими чәза верирди. Бир гајнагда олунур ки, бәјләрбәјин әмри илә Нахчыванда бир кечәнин ндә 35 нәфәр әләвә веркиләри верә билмәдији үчүн богаздан лмышды. Чамааты сојмаг һесабына бәјләрбәји бөјүк сәрвәт тамышды. Тәсадүфи дејилдир ки, о Чухурсәәддән гачаркән, илә, јүкләнмиш 700—800 дәрә апармышды. Чухурсәәд бәјләр- гачмагла чаныны гуртара билди. Шаһ сарајынын тәјин ији тәзә бәјләрбәји үсјаны зор күчүнә јатырды.

§ 2. Тәсәррүфат. Мәдәнијјәт

Тәсәррүфат һәјаты. ХҮІ јүзиллијин сону — ХҮІІ јүзиллијин әввәлләриндә Османлы Түркијәси илә Шаһ арасында Азәрбајчан әразисиндә кедән мүһарибәләр әнин тәсәррүфатына чох бөјүк зијан вурмушду. Кәнд тәсәррүфаты өлкүн вәзијјәтә дүшүшдү. Әкинләрин мәһв олмәси, суварма архларынын дағылмасы, бир јандан да ағыр киләр кәндли тәсәррүфатыны пис вәзијјәтә кәтириб чыхар- цды. Лакин мүһарибәләрә ара верилдикдән сонра тәсәррүфат таты јенидән чанланды. Кәнд тәсәррүфаты, сәнәткарлыг, арәт инкишаф етмәјә башлады. Бу дөврдә кәнд тәсәр- ратынын әсас сәһәләри олан тахылчылыг вә малдарлыгла шы зәфәран вә барама истәһсалы хејли артды, бәзи ләрдә памбыг да бечәрилерди. Азәрбајчанда бағчылыг да хејли ды. Сәнәткарлыга вә тичарәтә кәлдикдә, јенә дә онларын әсас кәзләри шәһәрләр иди. Бу шәһәрләр ичәрисиндә Тәбризлә махы хүсусилә сечилерди. Бу шәһәрләрдә памбыг, ипәк, јун чалар, халча-палаз тохунур, истәһсал аләтләри, силаһлар еһсал едилерди. Тәбриз шәһәриндә 200 карвансара, 7 мин әткар вә башга дүканлар вар иди. Бакы шәһәриндә нефт карылырды. Азәрбајчан шәһәрләри, хүсусән Бакы, Тәбриз, махы бејнәлхалг тичарәтдә өз мөвгеләрини горујуб сахлаја мишдиләр. Шамахыда рус, ермәни, полшалыларын, инкилис һинд тачирләринин тичарәт дүканлары вар иди. Тәбризә јанын чох јериндән, о чүмләдән Русијадан тачирләр кәлирди. Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјатында башланмыш чанланма н сүрмәди. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири Иран лларынын јүрүтдүјү сијасәт нәтичәсиндә әһалинин вәзиј- инин олдугча ағырлашмасы олмушду. Јүзиллијин сонларында линин сијаһыја алынмасы кечирилди вә 15 јашындан јухары үн кишиләрин үзәринә јени веркиләр гојулду. Әһалини бир дан да ајры-ајры әјаләтләрин һакимләри сојурдулар. Бу, линин өз торпағларыны гојуб гачмаларына, тәсәррүфатларын үнләшмәсинә сәбәб олурду. Јерләрә кәлмиш һөкүмәт мәмур- ыны һәр шејлә әһали тәмин етмәли иди. Нәмин мәмурлар

Бунунла кифајэтләнмәјәрәк, кери гајыдаркән сојгунчулуг едир, көзләринә дәјәни көтүрүб апарырдылар. Кәндлиләр феодаллар үчүн мүхтәлиф мүкәлләфијјәтләр дашыјыр, бијара кетмәјә мәчбур едилирдиләр.

Чар Русијасынын
Азәрбајчанда
ишғалчылыг
мејлләри.

ХҮІІ јүзиллик Русијанын тарихиндә әввәлки дөврләрә нисбәтән даһа артыг инкишаф дөврүдүр. Бу дөврдә мәһсулдар гүввәләр, сәнәткарлыг вә тичарәт даһа сүрәтләнмиш инкишаф едирди. Русија сәнәјеси мануфактура сәвијјесиндә иди. Русијанын бир сыра Авропа өлкәләри илә јанашы Гафгазла, һәмчинин Иран вә Орта Асија илә тичарәт әлағәләри кенишләнирди. Өз әразисини хејли кенишләндрмиш чар Русијасы Гафгазла, тичарәт әлағәләрини даһа да кенишләндрмәк үчүн Хәзәр саһилләриндә мөһкәмләнмәјә чалышан Османлы Түркијесини орадан сыхышдырмаг, бу јерләри өз әлине алмаг истәјирди. Бу планыны кәләчәкдә һәјәтә кечирмәк үчүн чар Русијасы һазырлыг ишләри көрмәјә башлады. Әшәтәрханда лиман тикилмәси, Терек чајы јахынлығында галанын әсасынын гојулмасы, Хәзәр дәнизиндә һәрби донанма јаратмаг чөһди бу һазырлығын башлангычы иди. Чар Русијасы Хәзәр саһили вилајәтләри әлә кечирмәк имканы әлә дүшәнә гәдәр тичарәт әлағәләрини даһа да кенишләндрмәјә чалышырды. Волга—Хәзәр јолу илә һәм Азәрбајчан, һәм дә Иран вә башга Шәрг өлкәләри, һәмчинин Синдистанла тичарәт әлағәләрини хејли кенишләндрди. Бу тичарәт әлағәләриндә азәрбајчанлы тачирләр дә иштирак едилди. ХҮІІ јүзиллијин әввәлләриндә Москваја мал апармыш тачирләрдән Хәлил Маһмудун, Шумруд Әлинин адлары мәлүмдур. Бәзи азәрбајчанлы тачирләрин Москвада вә Русијанын башга шәһәрләриндә дүканлары ачар иди. ХҮІІ јүзиллијин сонларында рус чарынын фәрманы илә Москвада тичарәтлә мәшгул олан шамахылы тачир Әмин тачирләрин охланышы заманы демишди ки, о өз гардашы илә бүтүн Русијада тичарәт едир.

Азәрбајчанын Русија илә әлағәләриндән данышаркән 1667-чи илдә Степан Разинин өз дәстәләрилә Азәрбајчана басгыны үзәриндән алукутла кечмәк олмаз. Степан Разин Дон саһили казакларынын әрсјанына башчылыг етмиш, лакин чар гошунларынын горхусундан Волга—Хәзәр јолу илә Азәрбајчана сохулмуш, Бақыда, Салјанда әшәтәтли сојгунчулуг етмишди. Тарихин ачы истәһзасына бахын ки, онун гулдурлуг етдији вә јүзләрлә күнаһсыз адамын ганыны ахытдыгы бир әразидә — Бақы јахынлығында бөјүк бир гәсәбә вә даг он илләрә гәдәр бу сојгучунун адыны дашымышды.

Мәдәнијјәт.

Иран-Түркијә мұһарибәләри өлкәнин тәсәррүфат һәјәти илә јанашы онун мәдәни инкишафына да тәсир етмәјә билмәзди. Азәрбајчанын көркәмли елм адимләри, шаирләри өлкәни тәрк етмәјә мәчбур олмуш, бәзиләри азад фикирли јазыларына көрә тәғибә мәруз галмышды. Шаһ Аббасын фәрманы илә бир нечә азәрбајчанлы алим вә

ин е'дам едилмәси мә'лумдур. Шаһ Аббас е'ни заманда уста тарларла јанашы, көркәмли елм вә мәдәнијјәт хадимләрини фаһана көчүрмүшдү.

Ә эввәлки јүзилликләрдә олдугу кими Азәрбајчанда тәһсил бләрдә вә мәдрәсәләрдә чәмләшмишди. Феодал ә'јанларын ары башга тәбәгәләрдән оланларын ушагларынын тәһсил ы мәктәбләрә кетмир, онларла әлагәдар олмамаг үчүн индә тәһсил алырдылар. Азәрбајчанда, хүсусилә шәһәрләрдә мәктәб вар иди. ХҮП јүзиллијин орталарында тәкчә Шама-40 ибтидаи вә 7 орта типли мәктәб вар иди. Тәбриздә исә аи тәһсил верән 600, орта тәһсил верән 47 мәктәб фәалијјәт бирди. Үмумијјәтлә, Азәрбајчан шәһәрләриндә һәр мәнәлләнин мөхсус мәктәби вар иди. Кәнд јерләриндә исә мәктәбләр чох аз ә бир мәктәб бир нечә кәндә хидмәт едирди.

алг күтләләринин истилачылары нифрәти, мүбаризлик руһу, ыг вә истиглалијјәтә чан атмасы мејлләри әдәбијјәтдә да өз и тапыр, гәһрәмәнлыг дастанлары, ашыг гошмалары, бајатылар ырды. Бу дөврдә јашамыш Сары Ашыг халг ичәрисиндә бөјүк тә малик иди. ХҮП јүзилликдә јаранмыш халг дастанла-н ән кениш јајылмышы халг гәһрәмәны Короглунун ады илә дастандыр. Короглунун дүшмәнләрлә амансыз олмасы ашагы-мисраларда өз әксини јахшы тапмышдыр:

Короглу ичәндә дүшмән ганыны,
Мәрд мејданда нә рәсиндән таныны
Гырын вәзирини, тутун ханыны,
Леш лешин үстүнә галанмаг кәрәк.

ҮП јүзиллијин ән бөјүк ашыгларындан Аббас Туфарганлы шдур. Онун ады илә бағлы "Аббас вә Күлкәз" дастаны мышдыр. Аббас Туфарганлы бөјүк бир ашыглар нәслинин мүәллими олмушдур. Бу дөврдә "Шаһ Исмајыл", "Әсли вә м", "Ашыг Гәриб" дастанлары јаранмышдыр. Бу дөврдә халг јасы тә'сири алтында јазан Мәсиһи, Гөвси Тәбризи, Тәрзи ар вә с. кими шаирләр јетишмишди.

ҮП јүзиллик Азәрбајчан әдәби дилинин даһа да зәнкин-әси дөврүдүр. Азәрбајчан Иранын һакимијјәти алтына идән сонра фарс дилинин јајылмасына бахмајараг, халг бајчан дилини, ана дилини горујуб сахламышды. Бу дил шаһ сарајындан тамамилә сыхышдырылыб чыхарыл-шды. Азәрбајчан дили Гафгазда јашајан халглар арасында и данышыг дили ролуну ојнајырды. О дөврдә шаһ сарајында мыш бир тарихчи шаһын сарај гуллуғчусу илә данышы-н тәсвириндә онун тез-тез Азәрбајчан дилинә кечмәсини едирди.

ҮП јүзилликдә Азәрбајчан елми дә инкишаф етмишди. Һәлә Исмајыл Хәтаи тәрәфиндән әсасы гојулмуш сарај китаб-

ханасы ХҮІІ жүзилликдә Шәргин ән бөјүк вә зәнкин китабхана-ларын-дан бири-нә чеврилмишди. Бу китабханада елмин мүхтәлиф саһәләри, о чүмләдән тарих вә әдәбијјат үзрә күлли мигдарда мүхтәлиф дилләрдә китаблар вә әлјазмалары вар иди. Сәфәвилә дәвләтиндә һәлә китаб чапәтмә васитәләри олмадығындан, китаблар көчүрмә јолу илә артырылырды. ХҮІІ жүзилликдә Азәрбај-чанда хәттатлыг хејли инкишаф етмишди.

ХҮІІ жүзилликдә Азәрбајчанда бир чох алимләр јашајыб-јаратмышдылар. Әсәрләри инди дә бизим үчүн чох гижмәтләнбә олан Искәндәр Мүнши бу дәврдә јашајыб-јаратмышды. Билләрдә бир чох тарихчи алимләр дә јашајыб-јаратмышлар. Елмин мүхтәлиф саһәләри илә јанашы Азәрбајчанда меҗарлы халг мусигиси инкишаф етмиш, саз мусиги аләти кениј-јајылмышды. Бу дәврдә арды-арасы кәсилмәјән муһарибәләр бахмајараг мәгбәрәләр, мәсчидләр, карвансаралар вә с. абидәлә-тикилирди. Сураханыда тикилмиш һинд аташпәрәстләрини мәгбәрәси, Кәнчә мәгчиди, Шамахыда Шейх Ибраһимин мәгбәрәси в с. о дәврдән галмыш јадикарлардыр.

Х Ф Ә С И Л

АЗӘРБАЈЧАН ХҮІІІ ЈҮЗИЛЛИЈИН I ЈАРЫСЫНДА

§ 1. Азәрбајчан жүзиллијин әввәлләриндә

Иран әсарәтинә
гаршы мүбаризә.

ХҮІІ жүзиллијин әввәлләривдә Азәрбајчаны тәсәррүфат һәјәти даһа да ишләшди. Азәрбајчан Иранын әјаләти олуб, һаки-даирәләр, бәјләр, феодаллар тәрәфиндән истисмара вә зүлм мәруз галан әһалинин вар-јоху талан олунурду. Иранын малијјә вәзијјәти о дәрәчәдә ағыр иди ки, пул кәсмәк үчүн белә гызыл күмүш тапмајән Иран шаһлары өз ата-бабаларынын мәгбәрәләринин гызыл-күмүш бәзәкләрини сөкдүрүрдүләр. Бошалмып хәзинәни долдурмаға чалышан Шаһ һөкүмәти әһалини вар-јохдан чыхармагла вәзијјәтдән чыхмаға чалышырды. Бу, ис-әһалинин баш көтүрүб гачмасына, диләнчи һалына дүшмәсин сәбәб олмушду. Илк нөвбәдә кәнд тәсәррүфатына ағыр зәрбә-вурулмушду. Бу дәврдә Азәрбајчанда олмуш бир рус мәмуру јазырды ки, "Сәфәвиләр дәвләтинин тахыл анбары сајылан Азәрбајчанда тарлалар једди илдир ки, әкилмир, өлкәдә ачлыгдыр".

Өлкәдә һөкм сүрән феодал зүлмү халг күтмәләринин бөјү-наразылыгына сәбәб олмушду. Иранын әсарәти алтын-да ола-өлкәләрдә, о чүмләдән Азәрбајчанда үсјанлар баш верирд. Әфганларын үсјаны, Иран шаһы Нүсәјнин тахтдан салынмасы в онун јеринә оғлу Тәһмасибин һакимијјәтә кәлмәси илә нәтичә

... Үзиллијин эввэлләриндә кәндли үсјанлары Тәбризи, ны, Чар-Балакәни бүрүдү. Бу үсјан иштиракчылары јохсул иләр вә шәһәр јохсуллары идиләр. Лакин бәзән јерли аллар да онлара гошулурдулар. Феодалларын бу үсјанлара имасы, онлары өз мәнәфеләринә табе етмәк чәһдләри бу лары зәифләдирди. Үсјанлар Шәки, Ширван вә Дағыстаны рүдү. Дағыстанда баш вермиш үсјана руһани башчыларын- гачы Давуд вә Газыгумуг һакими Сурхај хан башчылыг иләр. Онлар Азәрбајчана да сохулдулар. Шабраны, Худаты дан сонра Шамахыны әлә кечириб ону гарәт етдиләр. Шамахыда олан Иран бәјләрбәјини өлдүрдүләр. Бурада јерли инин онлара көмәк етмәдијини, шаһ гошунларынын јахында сыны көрән һачы Давудла Сурхај хан Шамахыны тәрк тәрса дә, ики илдән сонра јенә Шамахыја сохулуб ораны етдиләр, бурада олан 300-ә гәдәр рус тачирини өлдүрдүләр ларын 4 милјон манат дәјәриндә малларыны мәнимсәдиләр. ан сонра Сурхај ханла һачы Давудун гошунлары Кәнчә инә кетдиләр. Лакин бурада күчлү мүтавимәтә раст кәләрәк чәкилмәјә мәчбур олдулар.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчанда халг үсјан- ларынын башладыгы заман бураја Дағыстан- дан басгынлар башлады. Бу басгынлар әсасән әсарәтинә гаршы јөнәлсә дә, демәк јерли әһалинин лары илә чулгалашса да, онлар өзләрини сојгунчу кими ырдылар. ХҮІІ јүзиллијин сону — ХҮІІІ јүзиллијин эввәл- ндә Русија дөвләти хејли күчләнмишди. I Пјотр һакимијјәтә икдән сонра онун һәјата кечирдији мүһүм ислаһатлар јаны Европанын бөјүк дөвләтләри сырасында дахил ишди. I Пјотр Русијанын сәнајесинин инкишафына хүсуси ијјәт верирди. Бу сәнајәјә хаммал лазым иди. Белә хаммал фгазијада, хүсусән Азәрбајчанда бол иди. Азәрбајчанда и мигдарда ипәк, памбыг, јун, бојаг вә с. истәһсал олунурду. ан башга чар Русијасына Хәзәр дәнизи лазым иди. Волга— р тичарәт јолу Шәрг өлкәләринин бир чоху илә тичарәт өләри јаратмаг имканы верирди. Хәзәр саһилиндә олан н шәһәри Нијазабад да Азәрбајчан вә рус тачирләринин рәт мәркәзләриндән иди. Чар Русијасы ејни заманда ијәнин Гафгазда онун мәнәфеји үчүн тәһлүкә јаратмасындан јат едирди. I Пјотр Османлы Түрkiјәсинин Хәзәрсаһили јәтләрини әлә кечирмәк үчүн Азәрбајчана гошун јеритмәк мәсиндән дә хәбәрдар иди. I Пјотр буна һеч бир вәһлә јол әк истәмирди. О, нәјин баһасына олур-олсун, Хәзәр саһил- ни әлә кечирмәк истәјирди. О јахшы билирди ки, Хәзәр дә- ни әлә кечирмәклә бүтүн Гафгаза, һәмчинин Орта Асијаја чмаг мүмкүндүр. Чар Русијасы бу јерләри дә әлә кечирмәк ирди.

Накимијјәтә кәлмәсинин илк илләриндән I Пјотр ардычы олараг Азәрбајчана өз нүмајәндәләрини көндәрир, өлкәнин да хили вәзијјәтини даим нәзарәт алтында сахлајыр: планларынь һәјата кечирмәк үчүн әлверишли вахтын јетишмәсини көз ләјирди. I Појтр Шималда мүһарибә етмәсинә бахмајараг, Гаф газдан да диггәтини јајындырмыр, бу јерләрә өз нүмајәндәләрини көндәрмәкдә давам едирди. Исвеч илә мүһарибәдән галиб чыхан Пјотр чәнуба јүрүшә һазырлашмаға башлады. Бу заман әфганлар Исфәһаны зәбт етмишдиләр, бу исә I Пјотра өз планларынь һәјата кечирмәк үчүн бәһанә олду.

Иранда мәркәзи һакимијјәтин зәифләмәсиндән истифадә едән Османлы Түркіјәси чохдан көз дикдији Азәрбајчан торпагларынь әлә кечирмәјә чальшды. Бундан хәбәрдар олан I Пјотр һадисәләри габагламаға, јүрүшү сүрәтләндирмәјә тәләсди. Пјотр өз јүрүшүнә бәраәт газандырмаг үчүн Иран шаһын Түркіјәјә гаршы иттифаг бағламағы тәклиф етди вә өз елчисини Ирана көндәрди. А.П.Волынски Русиянын мәнәфејинә ујғун олараг Шаһ һөкүмәти гаршысында тәләбләр гојмалы иди. 1717-чи илдә А. П. Волынски Иран һөкүмәтинә Дәрбәнд вә Нијазабад лиманларынын әлверишсиз олмасынь бәһанә едәрәк, рус кәмилиәрини вә тачирләрини әлверишли шәраитдә јерләшдирмәк үчүн башга лиман вермәк, һәмин јердә рус тачирләринә гонаг евләрә тикмәјә ичазә вермәк тәклифини верди. А. П. Волынски Бакыјә вә Қилана кирмәк арзусунда иди вә бу јолла рус кәмилиәринә јо ачмаг истәјирди. Иран һөкүмәти бу тәклифи рәдд етди.

I Пјотр кәләчәкдә кәмилиәрини вә гошунларынь Чәнуба көндәрмәмиш бу јерләри әсаслы сурәтдә өјрәнмәји гәт етмишди вә А.П.Волынски бу миссијаны јеринә јетирмәли иди. О, Хәзәр дәнизинин гәрб саһилләрини тәдгиг етмәк үчүн хүсуси һәрб дәниз експедијјасы тәшкил етди. А. П. Волынски Хәзәр саһилини Астрабада кими тәдгиг етмәли, јол боју дәнизә һансы чајларын төкүлмәсини, һарада даһа әлверишли лиман олмасынь бу лиманлара һансы кәмилиәрин кирә биләчәјини өјрәнмәли иди. Бу експедијја мүәјјән етди ки, Хәзәрин гәрб саһилиндә әјәхшы лиман Бакыдыр.

I Пјотрун планларына тәкчә Хәзәрсаһили вилајәтләри әлә кечирмәк дахил дејилди. О, Хәзәрсаһили вилајәтләриндән сонра Чәнуби Ирана, орадан исә Һиндистана сохулмаг — Һинд океанына јо ачмаг фикриндә иди. Дикәр тәрәфдән исә о, јухарыда гејд етдијими кими Хәзәрдән Шәргә доғру јол ачмаг, Орта Асија торпагларынь кирмәк, орадан да Һиндистана јол ачмаг истәјирди. Она көрә дә Пјотр Хәзәрсаһили вилајәтләри әлә кечирмәјә, орада мөһкәмләнмәјә хүсуси сәј көстәрирди. О, Күр чајынын мәнсәбинә — Хәзәрә төкүлә әразијә хүсуси әһәмијјәт верирди. О, бураја көндәрдији експедијјајә Күрүн мәнсәбини өјрәнмәк тапшырығынь вермишди. I Пјотр бу јер лимана чевирмәк, бурада шәһәр салмаг фикриндә иди.

Пётр өзүнүн гасбкарлыг планларында Шамахи илэ Дербен-
хусуси јер верирди. О, бу торпаглары элэ кечирмәклә бу
рин сәрвәтлеринә јижәләнмәклә јанашы. Русија илэ ипәк
әти үчүн шәраит јаратмаг истәјирди. Чар сарајында олан
Франса нүмајәндәси өз һөкүмәтинә јазырды ки, I Пётр "өз
әтинин тәһлүкәсизлијини тә мин етмәк үчүн Хәзәр
инин о саһилиндә лиман вә гала саһиби олмаг истәјир вә
ир ки, бу вахта кими Смирна васитәсилә Авропаја
әрилән ипәји бундан сонра Һәштәрхан васитәсилә
рбургга көндәрсин".

22-чи илин јазында I Пётр бөјүк гошунла чәнуба һәрәкәт етди
һәштәрхана кәлди. 1722-чи илин јајынын башлангычын­да исә рус
и донанмасы Һәштәрхандан чәнуба һәрәкәт етди. I Пётр һәлә
һәштәрханда оlanda бу јерләрин әһалисинә хусуси манифест
әрди вә јерли әһалијә билдирди ки, рус гошунлары Ирана табе
вилајәтләрдә гајда-ганун јаратмаға кәлир. Мүтавимәт көстәр-
әһалијә һеч бир зијан дәјмәјәчәк, гошунумуздан зәрәр
әјәчәкдир. I Пётр манифестинин әһали арасында јаймаг үчүн
әндә, Бакыја вә Килана өз адамларыны көндәрди.

Пётрун бу јүрүшдән ән башлыча мәгсәди Дербәнди, Бакыны
Шамахины элэ кечирмәк иди. Дербәнддә рус гошунлары һеч
мүтавимәтлә растлашмадылар. Бакы һакими исә I Пётрдан
уб кәтирмиш чар мәмуруну шәһәрә бурахмады. Буна
ајараг I Пётр Бакы үзәринә һүчум етмәк фикриндән
ынмады. Лакин о, бу иши өзү көрә билмәди, дәвләт ишләрилә
әдар олараг тәчили Петербурга гајытды, рус гошунларына
нданлыг кенерал Матјушкинә һәвалә олунду.

I Пётр Матјушкинә јүрүшү 1723-чү илин јазына гәдәр тәхирә
агы, дәниз донанмасыны гүввәтләндирмәји әмр етди. Бунунла
рус донанмасы чәнуба доғру һәрәкәт едиб Килан вә дикәр
нлары элэ кечирмәли иди. 1722-чи илин сонунда Матјушкин
ли лиманына кирди вә бурадан Хәзәрә төкүлән чајла гајыглар-
кәнин ичәриләринә сохулараг Рәшти элэ кечирди.

1723-чү ијулун 17-дә рус һәрби кәмиләри Бакы көрфәзинә
и вә Бакы һакиминдән рус гарнизонуну бурада јерләш-
кәк үчүн сәрәнчам вермәсини тәләб етди. Онун бу тәләбини
и һакими рәдд етди, Бакыда шәһәри дөјүшсүз тәһвил вермәк
ифинин тәрәфдарлары да вар иди. Онларын башчысы рус
нларынын көмәјилә Бакыда һакимијјәти элэ алмаг истә-
и. Шәһәри динч јолла элэ кечирмәјин мүмкүн олмајачагыны
н рус кенералы Бакыны һәм дәниздән, һәм гурудан дөрд күн
сыз топ атәшинә тутду, бу атәш өз ишини көрдү, шәһәр
рларынын бәзи јерләри дағылды. Бу исә шәһәр мүда-
ниләринин үмидини гырды. Шәһәр мүдафиәчиләри учмуш
әрдән рус гошунларынын басгыныны көзләмәкдәнсә әһалини
ына вермәмәк үчүн тәслим олмагы үстүн тутдулар. Шәһәр

тәслим олду. I Пјотр Бақынын зәбт едилмәси хәбәрини алыб чо
севинди. һәтта Петербургда шәнликләр дә кечирилди.

Бақыны әлә кечирәндән бир нечә ај сонра рус гошунлары Ку
чајынын мәнсәбинә гошун чыхарды вә Салјана кирди.

Хәзәрсаһили вилајәтләри әлә кечирән I Пјотр бу јерләрд
мөһкәмләнемәк үчүн тәдбирләр көрмәјә башлады. О, илк нөвбәд
Хәзәрсаһили вилајәтләрдән, хүсусән Бақыдан јерли чамааты –
азәрбајчанлылары көчүрүб, онларын торпагларында ермәниләри
күрчүләри вә руслары јерләшдирмәк, өзүнә хачпәрәстләрдә
ибарәт истинадкаһ јаратмаг истәјирди. I Пјотр ермәниләри б
јерләрдә мәскунлашдырмаға хүсуси әһәмијјәт верирди. С
кенерал Матјушкинә белә көстәриш вермишди ки, ермән
тачирләрини, сәнәткарларыны вә кәндлиләрини о јерләрә чәл
етсин, онлара торпаг версин. I Пјотр Азәрбајчанда Гараба
ермәниләриндән өзүнә дајаг јаратмаг үчүн "Албан чарлығы" ад
илә дөвләт јаратмаг истәјирди. О, ејни заманда Гарабаг ермәни
ләринә Бақыја, Дәрбәндә, Салјана, Килана көчмәји мәсләһә
көрүрдү. I Пјотр ермәниләрә һәмин јерләрдә торпаг, ев-ешик д
тәклиф едирди.

Бақынын рус гошунлары тәрәфиндән тутулдуғу заман Иранд
Сәфәви һөкмдарларынын сонунчу нүмајәндәсинин вәзијјәти чо
ағыр иди. Шаһ Русијаја көмәк үчүн мұрачиәт етди. I Пјотр Бакь
Шамахи, Рәшт вә Иранын бәзи торпагларынын Русијаја верил
мәси шәртилә көмәјә разы олду. Лакин шаһын әлејһдарлары б
мұгавиләни тәсдиг етмәјә гојмадылар. Кенерал Матјушкин Күрү
дәнизә төкүлдүјү јерләри әлә кечирмәк үчүн гошун көндәрди. Ру
гошунлары Салјаны да әлә кечирдиләр. Беләликлә, рус гошун
лары Дәрбәнддән тутмуш Рәшт вә Килана кими Хәзәр дәнизини
гәрб саһилиндә мөһкәмләндиләр.

Османлы гошунла- I Пјотрун чарлығы дөврүндә Русијанын хејл
рынын Азәрбајчана күчләнмәси вә онун әтраф торпаглары зәб
јүрүшү. едәрәк әразисини хејли кенишләндирмәси
нәһәјәт, Хәзәрсаһили торпаглары әлә кечирмәси Гәрб дөвләт
ләрини бәрк нараһат етди. Онлары өз мүстәмләкәләринин кәлә
чәк тәлеји дүшүндүрүрдү. Мәсәлән, Инкилтәрәнин нараһатлығы
нын башлыча сәбәби Русијанын Хәзәр дәнизини өзүнүн дахил
дәнизинә чевирәрәк даһа чәнуба доғру һәрәкәт едиб ону
мүстәмләкәси Һиндистана јахынлаша биләчәји иди. Инкилтәр
Франса Русијаја гаршы чыха биләчәк башлыча гүввә Османл
Түркијәсини һесаб едирдиләр. Онларын арзулары Түркијәни
һаким даирәләринин арзулары илә ујғун кәлирди. Түркиј
Азәрбајчан торпагларына чохдан көз дикмишди. Түркијә султан
Русијаја гошунларыны Хәзәр саһилиндән чәкмәк тәләбини верди
Түркијә өз тәләбини вердикдән сонра һәрби һазырлығы башлады
О, Гарс, Загафгазија вә Иранла һәмсәрһәд рајонларда гошу
топламаға башлады. Бунунла әлағәдар Түркијә Асијада јерләшә

этләрин пашаларыны өз гошун һиссәләри илә Эрзурума чагырды Султан Крым ханына мұһарибәжә һазыр олмасы индә фарман көндәрди. Султан һөкүмәти I Пјотра вердији ә рәдд чавабы алдыгдан сонра 1723-чү илин јайында үстана кириб Тифлиси тутду. сонра исә Шамахы үзәринә әләди. Кәнчә јахынлығында онлар I Пјотрун Хәзәрсаһили әтләрә јүрүшә башламаздан габаг Загафгазија христианла-мүрачиәт етдији заман тәшкил едилмиш вә Кәнчәдә кичмиш 40 минлик ермәни вә күрчү гошунлары илә йылашдылар. Түрк гошунларынын команданы Шамахыја өз иници көндәриб, Ширваны әлә кечирмиш Давуд бәјдән көмәк и. Давуд бәј өз гошуну илә Кәнчә тәрәфә һәрәкәт етди. Бу ә түрк гошунлары да ирәлиләјирди.

манлыларын Загафгазијанын ичәриләринә доғру һәрәкәти Русиясыны — I Пјотру нараһат етмәжә билмәзди. I Пјотрун арзусунда олдуғу вә артыг ишғал етдији Хәзәрсаһили әтләрин онун әлиндә галыб-галмамасы кими мұһүм мәсәлә олунмалы иди. I Пјотр һәммин торпағлары Түркияжә вермәк индә дејилди, анчаг Исвечлә мұһарибәни јеничә гуртармыш ә Түркияжә илә мұһарибәжә киришмәк дә истәмирди. О. Бушскинә Түркияжә илә данышығлара башламағ көстәриши и. Бунунла белә I Пјотр мұһарибәнин баш верә биләчәјиндән јат едир вә чидди һазырлыг ишләри көрүрдү. Хәзәр мамасына јени гүввәләр әләвә олунур, пијада гошунларынын артырылырды.

1724-чү илин башланғычында Түркияжә һөкүмәти I Пјотрун — 1723-чи илләрдә Русиянын зәбт етдији Хәзәрсаһили әтләрин онун ихтијарында галмасына етираз етмәдијини ирди. 1724-чү илдә Истанбулда имзаланмыш сүлһ виләсинә көрә, Хәзәр дәнизинин гәрб саһили торпағлары јанын ихтијарында галды. Загафгазијанын галан әразиси Түркияжәнин һакимијјәти алтына кечди. Доғрудур, бу иници һамысы һәлә зәбт едилмәмишди, анчаг түрк онлары тезликлә әһалинин шиддәтли мұғавимәтини арағ һәммин јерләри тутдулар. Түрк гошунлары ејни индә Азәрбајчанын чәнуб торпағларынын хејли һиссәсини етдиләр. Түрк гошунлары һәлә Истанбул мұғавиләсинин анмасына гәдәр, 1724-чү илин мајында Хоју әлә ирдиләр. Хој әһалиси 21 күн, Хојдакы галада јерләшмиш и исә ики аја јахын Османлы гошунларына мұғавимәт әрди. 1725-чи илин февралында 25 минлик түрк гошуну бизә доғру һәрәкәт етди. Инқилис сәјјаһы Һанвеј јазыр ки, заман Тәбриз Шәргин ән көзәл шәһәрләриндән бири иди. кин онун нә диварлары, нә дә топлары вар иди, гәдим ортада олдуғу кими онун јеканә истинадкаһы әһалисинин и вә күчү иди". Тәбриз чамааты түрк гошунларыны кери

отуртду. Түрк гошунлары Хоја чәкилмәјә мәчбур олду. Һәм илин ијул ајында, 70 минлик гошунла икинчи дәфә Тәбри үзәринә һүчум етдиләр, шиддәтли дејүшләр олду. Тәбризлиләр 39 мин, Османлылар исә 20 минә гәдәр ада итирди. Тәбриз тәслим олду. Декабрда түрк гошунлары Әрдәбили дә әлә кечирди. Османлы Түркијәси Истанбу мүгавиләсинә бахмајараг Хәзәрсаһили вилајәтләрә саһи олмаға чан атырды.

Османлы феодаллары зәбт етдикләри торпагларда чо ағыр идарә системи јаратдылар. Әһали үзәринә хејли верк гојулду. Азәрбајчанын бир чох јериндә ачлыг баш верди. ХҮІІІ јүзиллијин 30-чу илләриндә Азәрбајчанда олмуш бир сәјјаһ јазырды ки, вахтилә гәләбәлик вә зәнкин олан өлкән таныја билмәди. Тәбриз вә бүтөв әјаләт харабаја чеврилмиш вә бурада һеч ким јашамырды. Бүтүн бунлар әһалинин сәб касасыны долдуруп, онларын гәсбкарлара гаршы мүбаризә сини күчләндирди. Османлы әсарәтинә гаршы һәрәка Ширванда вә Гарабағда даһа күчлү иди. Әрдәбил, Халхал Мараға вә башга јерләрдә дә үсјанлар баш верирди. Б үсјанларда он минләрлә адам иштирак едирди.

Азәрбајчанын Хәзәр-
саһили вилајәтлари
чар Русијасы
тәркибиндә.

Истанбул мүгавиләси имзаланан заман Русиј бүтүнлүклә Хәзәрсаһили вилајәтләри тутма мышды. Русија 1726-чы илин јазында Аста раны, Ләнкәраны, Гызылағачы, Чавадъ

Нијазабады, бир аз әввәл әлиндән чыхмыш Салјаны, Мүшкүрү 1727-чи илдә Хәзәрин чәнуба доғру узанан саһи торпагларынын галан һиссәсини зәбт етди. Хәзәрсаһил вилајәтләри Русија тәрәфиндән зәбт едилдикдән сонра ча һөкүмәти бурада Үмумрусија идарә системини тәтбиг етди. Б вилајәтин идарәси һәм һәрби вә һәм дә мүлки һакимијјәти ру кнјазына һәвалә едилди. Шәһәрләрин бәзисиндә көһнә идар системи, јәни наибләрин, султанларын һакимијјәти тохунулма галды, дикәр шәһәрләрдә рус инзибати идарәси јарадылды. Ча һөкүмәти бу торпаглары әлә кечирмәсинин илк күнләриндә онун тәбии сәрвәтләри илә марагланыр, ипәкчилији памбыгчылыгы инкишаф етдирмәк, нефт истехсалыны, Күрдә балыг тутулмасыны даһа чох артырмаг гајғысына галды. Русиј һөкүмәти ејни заманда харичи һүчумлардан мүдафиә гајғысын да галырды. Дәрбәнд, Астара, Нијазабад кими јерләрд һасарлар тикилди, Дәрбәндин дағдылмыш һасарларынын бәрпа едилмәсинә башланды. Бакы галасынын бајыр тәрәфиндән беш гала бүрчү тикилди. Бакы әһалисинин хејл азалмасыны нәзәрә алараг бураја бир чох аилә көчүрүлдү. Ча һөкүмәти Азәрбајчан вә Шәргин башга өлкәләри илә игтисад әлагәләрини кенишләндирмәк үчүн Күр чајынын Хәзәр төкүлдүјү јердә бөјүк шәһәр салмаг фикриндә иди.

з гошунларыны чәкмәжә, бу јерләри Ирана күзәштә кетмәжә
ләчбур олду. Надир бүтүн бу јерләри тутандан сонра Мугана -
Навада кәлди. Шаһ Тәһмасиб өлдүкдән сонра онун кичикјашлы
ғлу шаһ елан едилмишди. Надир Иран шаһынын кичикјашлы
масыны, онун дәвләт инләрилә мәшғул ола билмәжәчәјини
обанә едиб Иранын феодалларыны бураја гурултаја чагырыб
вүнү Иран шаһы елан етди. Бундан бир аз сонра кичик јашлы
II Шаһ Аббас өлдү. Белә мұлаһизә вардыр ки, ону Надир шаһ
өлдүртмүшдүр. Гурултајда феодаллардан бәзиләри Надин шаһ
сечилмәси әлејһинә чыхыш етдиләр. Онларын арасында мәркәзи
кәнчә олан Гарабаг бәјләрбәји Зијадоғлу да вар иди. О ачыгча
өјләди ки, Тәһмасибгулу ханын әсил-нәсәби јохдур, о, шаһ ола
билмәз. Надир онун шаһ сечилмәсинин әлејһинә оланларын
охуну өлдүртдү. Лакин о гүдрәтли Гачарлар сојундап олан
Зијадоғлуну едам етдирмәкдән чәкинди. Буна бахмајараг Гарабаг
бәјләрбәјини хејли зәифләтди. О Газах вә Борчалынын идарәсини
Гарабаг бәјләрбәјлијиндән ајырыб Күрчүстан әмирләринин
идарәсинә верди, Гарабагдан Отуз Ики, Чаваншир вә Кәбирли
өјларыны Хорасана көчүрдү.

Беләликлә, Надин өзүнү шаһ елан етмәси вә кичикјашлы
II Шаһ Аббасын өлүмү илә Иран тахтында Сәфәвиләр һаки-
мијјәтинә сөн гојулмуш олду. Надир шаһ мәркәзи һакимијјәти
пөһкәмләндирмәк үчүн јерли феодалларын һакимијјәтини мән-
дуллашдырды. Бир чох азербәјчанлы сојларыны Иранын
чәриләринә көчүрдү, Гарабағын баш ермәни мәликлијини
Гарабаг бәјләрбәјлијиндән ајырыб онлары бирбаша өз сарајына
табә етди. Надир шаһ Азербәјчаны тәрк едиб Ирана гајыданда
ардашы Ибраһим ханы Азербәјчанын һакими тәјин етди.

Азербәјчанда Надир шаһ зүлмү.

Надир шаһын һакимијјәти дәврүндә нәинки
зәбт едилмиш өлкәләрин, ејни заманда Иран
әһалисинин дә вәзијјәти һәдсиз дәрәчәдә
ағырлашды. Надир шаһын сијасәти нәинки тәсәррүфатын чан-
танмасына көмәк етди, әксинә, мәһсулдар гүввәләрин дағыл-
масына, игтисади дүшкүнлүјүн даһа да артмасына сәбәб олду.
Вар-јохдан чыхмыш әһали ағыр веркиләри өдәјә билмирди.
Надир шаһ исә әһалини, онун кәлирини нәзарәт алтына алып,
онлары сөзүн әсл мәнасында сојурду, шәһәрләр, кәндләр үзәринә
ағыр веркиләр гојмагда давам едирди. Мәсәлән, 1745—1746-чы
илләрдә Надир шаһ Ширван чамаатындан мүәјјән едилмиш
веркиләрдән әләвә 150 мин түмән, Кәнчә вә онун әтрафындакы
кәндләрдән III мин түмән, јәни иллик веркидән дә чох верки
ағырдырды. Веркини верә билмәјәнләрә амансыз диван тугулурду.
Бир тарихчи јазыр ки, бу кәдәрли күнләрдә өлкәмиз вар-јохдан
тамамилә чыхды.

Надир шаһын һакимијјәти дәврүндә Азербәјчан шәһәр-
ләринин бир чохунун һәјаты өлкүнләшди, сәнәткарлыг вә тича-

хејли зейфледи. Иранын Хорасан вилајетиндә тичарәт-
әткарлыг мәркәзи јаратмаг истәјән Надир шаһын Азәрбајчан
пәрләриндән сәнәткарлары зорла Иран вилајәтләринә көчүр-
и Азәрбајчан сәнәткарлығына ағыр зәрбә вурду. Нәтичәдә
пандан вә Шамахыдан. Азәрбајчанын бир чох башга јерлә-
дән вахтилә тичарәтин әсасыны тәшкил едән ипәк ихрачы
ә енди. Тичарәт елә өлкүнләшмишди ки, бир сәјјаһын јаз-
гына көрә. Дәрбәнддә узунлуғу бир верстә гәдәр олан
вансарада јерләшән 150 дүкандә бир нәфәр дә олсун тачир јох
и. Бүтүн дүканлар бош иди. Харичдән кәлән гачирләрин
дүкәсизлији тә мин едилмәдијиндән вә гарәтә мәрүз галдығ-
ындан онлар Азәрбајчана кәлмирдиләр.

XVIII јүзиллијин 30-чу илләриндә Азәрбајчандә ачлыг һокм
вурду. 1737-чи илдә ачлыг нәтичәсиндә өлкәни вәбә хәстәлији
вуду. Тәһлүкә гаршысында олан кәндиләр ев-ешикләрини гојуб
ларә чәкилмәјә мәчбур олдулар.

Иран әсарәти дөврүндә зәһмәткеш күтлә хејли мүкәллә-
јјәтләр дә ичра етмәли олурду. Онлар јол чәкир, көрпү салыр,
рт чыхарырды вә с. Јерли әһали зорла ордуја чағырылып,
мааты өз гызларыны шаһ сарајына, сәркәрдә вә әјанларын
пәләринә гулллуғчулуға көндөрмәјә мәчбур едирдиләр.

Иран зүлмүнә
аршы мүбаризә.   Өлкәнин тәсәррүфат һәјатынын өлкүнләш-
мәси, феодалларын, шаһ мәмурларынын
өзбашыналығы, ағыр веркиләр вә мүкәллә-
јјәтләр, ачлыг вә сәфаләт халг күтләләринин харичи ишғал-
ларә гаршы нифрәтинин ашыб-дашмасына сәбәб олур, онларә
аршы мүбаризәјә галдырырды. Бу мүбаризәнин әсас кәстәрчиси
пәләләрин өз јурдларыны бурахыб башга јерләрә гачмасы иди.
дөврдә Шамахы, Дәрбәнд вә бир чох башга шәһәрләрин
алисинин чох һиссәси дағларә гачмышды. Шәһәр вә кәндләрин
шалмасыны, шәһәр һәјатынын өлкүнләшмәсини вә верки
рәнләрин сајынын хејли азалмасыны көрән Надир шаһын
мурлары тәдбирләрә әл атмаға, гачгынлары тутуб чәзалан-
рмаға, өз јурдларына дәнмәјә мәчбур етмәјә башладылар.
ссив мүбаризә формаларындан бири дә әһалинин күтләви
рәтдә верки вермәкдән вә мүкәлләфијјәтләр дашымагдан бојун
нырмасы иди. Чох вахт бу пассив мүбаризә, актив мүбаризә
рмасына кечир, әһали силаһа әл атыр, үсјан едирди. Белә бир
јан һәлә Надир өзүнү шаһ елан етмәмишдән әввәл Астарада
ш верди. Надир үсјанчыларә амансыз диван тутду. 1735-чи
дә Шәки кәндләриндә үсјан башланды. Надин өзү үсјан-
лар үзәринә кедән гошунларә башчылыг етмәсинә бахмајараг,
јаны јатырмаг мүмкүн олмады. О, бу јерләрә әләвә гошун
ндәрәндән сонра үсјаны јатырмаг мүмкүн олду. Лакин бу
оләрдә јени үсјан башлады. Чарлылар да үсјанә гошулдулар.
адир шаһ бу үсјаны јатырмаг үчүн өз гардашы Ибраһим ханын

башчылыгы алтында бөжүк гошун көндөрдү. Гарабаг, Ширван вә Шәкидән кечиб Чар үзәринә јеријән Ибраһим хан Чаник дәрәсиндә үсјанчыларын бирләшмиш гүввәләринин мүһасирәсинә түшдү. Үсјанчылар Ибраһим ханын гошунларыны дармадағын етдиләр. Чаник дәрәсиндәки дөјүшдә Ибраһим хан өлдүрүлдү. Бу вахт Надир шаһ Гиндистана јүрүш етмишди. Буна көрә дә о алныз үч илдән сонра бу үсјаны боғмаг үчүн гошун көндәрә билди. Гәмин илин јајында Надир шаһ Азәрбајчанда вә Дағыстанда олан үсјанлары боғмаг үчүн јүз минлик гошун көндөрдү. Лакин онун бу чәнди мүвәффәгијјәтсизлијә уграды. Сонракы илләрдә дә үсјанлар давам едирди. Надир шаһ үсјанчыларга амансыз диван тутур, евләрини јандырыр, әмлакыны тәрәт едир, гылынчдан кечирир, үсјанчыларын бир чохунун көзләрини чыхартдырырды. Муган үсјанчыларынын чыхарылмыш көзләринин чәкиси 14 батман, тәхминән јүз килограм иди.

Надир шаһын бүтүн бу амансыз тәдбирләри халг күтпәләринин ирадәсини гыра билмәди. Үсјанлар јени вүсәт алды. Надир шаһын Дағыстандан гајыданан сонра веркиләри хејли артырмаг барәсиндә вердији фәрман, һәмчинин әһалинин әввәлки илләрдә өдәјә билмәјиб борчлу галдыглары веркиләрин дә тәләб едилмәси буна күчлү тәсир көстәрди. Бу ағыр веркиләр, веркијығанларын өзбашыналығы, веркиләри нәзәрдә тутулдуғундан гат-гат артыг топламалары нәтичәсиндә дөзүлмәз олду. 1743—1744-чү илләрдә үсјан далгалары бүтүн Азәрбајчаны бүрүдү. XVIII јүзиллијин 40-чы илләриндә Шәкидә азадлыг һәрәкәти чох кенишләнди. Гачы Чәләбинин башчылыг етдији үсјанчылар Иран гошунларыны Шәкидән говмаг, Шәкини мүсгәгил ханлыг елан етмәк истәјирди. Иран гошунларынын Шәки үсјанчыларынын өһдәсиндән кәлә билмәдијини, Гачы Чәләбинин исә шәкилиләр арасында бөжүк һөрмәт газандығыны көрән Надир шаһ шәкилиләри сакитләшдирмәк мәгсәдилә Гачы Чәләбини Шәкијә вәкил тәјин етди, Шәки чамаатыны исә веркидән азад етди. Шәкидә шаһын нүмајәндәси Мәлик Нәчәф Гачы Чәләбинин күчләнмәсиндән, онун јерини тута билмәсиндән еһтијат едәрәк, Гачы Чәләби барәсиндә шаһа бөһтанлар јазды. Надир шаһ Гачы Чәләбини сараја чағырды. Гачы Чәләби јахшы билирди ки, онун бу сәфәри һәјаты үчүн олдуғча тәһлүкәлидир. Анчаг буна бахмајараг, Шәкини Надир шаһын гәзәбиндән, гошун көндәрилмәсиндән хилас етмәк наминә шаһ сарајына кетди. Гәгигәтән дә Надир шаһын мәгсәди Гачы Чәләбини едам етдирмәк иди. Надир шаһ Гачы Чәләби онун һүзуруна кәлән кими чәллад чағырды. Рәвајәтә көрә, Гачы Чәләби Надир шаһын ону едам етмәк барәсиндә әмрини сојугғанлыгла гаршылады вә чәкинмәдән Мәлик Нәчәфин Шәкидә төрәтдији чинајәтләри шаһа данышды. Гачы Чәләбинин дәјанәтинә вә мәтанәтинә һејран олмуш шаһ ону едам едәчәји тәгдирдә Шәки чамаатыны гәзәбләндирә, бунун

ыла нәтичәләнә биләчәјиндән еһтијат едәрәк, өз фикриндән ынды вә ону азад етди. Һачы Чәләби кедәндән сонра хејли мүддәт ла далмыш шаһ демилди: "Һеч кәс мәним һүзурумда дәриндән әс алмаға чүрәт етмәдији һалда, бу нухалы бојунда кәндир угу һалда чәкинмәдән өз фикрини сөјләмәјә, онун (јәни Шәки ими Мәлик Нәчәфин — *МИ*) барәсиндә шикајәтләнмәјә чәсарәт и. Көрәрсиниз, о бир шеј төрәдәчәкдир, мән һеч вахт јаньлымырам". Нир шаһ сон мүлаһизәсиндә сәһв етмәмишди. Һачы Чәләби Шәкијә дан кими Мәлик Нәчәфи арадан көтүрдү, өзүнү Шәки ханы елан и. Беләликлә, Шәкидә мүстәгил феодал дәвләти — Шәки ханлығы ынды. Надир шаһ Шәки ханлығы үзәринә бөјүк гошун көндәрди. ы Чәләби хан шәкилиләри "Кәләрсән-көрәрсән" галасында, ардакы сығыначагларда јерләшдирәрәк Надир шаһ гошунлары- бүтүн һүчумларыны дәф етди. Надир шаһ "Кәләрсән-көрәрсән" асы әтрафындан кери чәкилмәјә мәчбур олды. Шәки үсјанчылары ыб кәлдиләр.

Надир шаһын сонракы илләрдә Азәрбајчанда баш верән ышлары боғмаг чәһдләри баш тутмады. Арды-арасы кәсилмәјән нарибәләр, үсјанлар, феодал ара мүһарибәләри нәтичәсиндә ијјә-игтисади вәзијјәтин писләшмәси, әсарәт алтына алынмыш гларын азадлыг һәрәкаты, нәһәјәт Надир шаһ дәвләтинин ылмасына кәтириб чыхарды. 1747-чи илдә Надир шаһ сарај суи- ди нәтичәсиндә әлдүрүлдү. Феодаллар арасында һакимијјәт ында кедән мүбаризә мәркәзи дәвләти дағылмаға кәтириб чыхарды.

С ә н ә д

НАДИР ШАҞЫН СИЈАСӘТИ ВӘ БУНУН НӘТИЧӘЛӘРИ ҺАГҒЫНДА

1. Надир шаһын сарај тарихчиси Мәһәммәд Казымын вердији мәлүматдан: Дәвләт веркисини вермәјәнләрин көзләри чыхарылып, дилини кәсирдиләр, ишаша тәһрик едәнләрин гулагларыны, бурнуну, дилини кәсир, әмлакыны ындән алыпдылар.

Бир сыра вилајәтләрдә мүәјјән едилмиш норма үзрә веркени вермәјәнләрин ад-ушагы верки топлајанлара вә һинд тачирләрина сатылырды.

2. 1744-чү илдә Надир шаһын јанына кедән Русија сәфирини мүшајиәт етмиш им Лерхин сөјләдикләриндән:

Шамаһыда мән әксәријјәти кор олан, көзләри чыхарылмыш, јахуд бурну вә ағлары кәсилмиш чоһлу чаван вә гоча диләнчи көрдүм... Онларда даһа бир р чәза үсулу вардыр: онлар күнаһкары архасы үстә јыхыр, јухары галхан ларыны агача баглајыр вә сонра ики дәјәнәклә пәнчәләринә та сүмүкләри үнәнә гәдәр вурурлар... индики кәдәрли вахтда фарслар шаһ үчүн пул әлдә әкдән өтрү бу үсулдан истифадә едирләр... Шаһ һесаб едир ки, бунунла о ынын ганадыны ғырачаг вә онлар даһа гијам етмәјәчәкләр...

Астара мүдафиәсиз бир јердир... Әһалисинин әксәријјәти јохсуллар иди, ач үнүрдүләр вә биздән чәрәк диләнирдиләр. Онларын нә дүјүсү, нә башга ыл мәһсуллары, нә пуллары вар иди, шаһ онларын пулларыны әлләриндән ышды... Кәндиләр мешәләрә вә дағлара гачырдылар вә һеч кәс өз тарласыны ат бечәрмирди, бу да белә бир ачлыға сәбәб олушду.

АЗЭРБАЈЧАН ХҮІІІ ЈҮЗИПЛИЈИН ІІ ЈАРЫСЫНДА

§ 1. Азэрбајчан ханлыглары

Азэрбајчан ханлыгларынын жаранмасы. ХҮІІІ јүзиллијин орталарында арды-арасы кэсилмэјән мүһарибэлэр, феодал чэкишмэлери Иранда мэркэзи һакимијјэти зэйфлэт-ишиди. Бундан истифаде едэн вилајэт һакимләри олан феодаллар мүстэгиллэшмэјэ башладылар. Азэрбајчан эразисиндэ јарадылмыш вилајэтләрин феодаллары да жаранмыш элверишли цэраитдэн истифаде етмэјэ, бу эјалэтләри Ирандан ајырыб, мүстэгил олмага чан атырдылар. Надир шаһын өлүмү илә тахтач угрунда мүбаризэнин гызышдыгы, мэркэзи һакимијјэтин эифләдији бир дөврдэ Азэрбајчан эразисиндэ мүстэгил феодал дәвлэтләри — он дөрд ханлыг, беш султанлыг жаранды вэ Гарабагда олан беш мәликлик мүстэгиллэшди. Сонунчуларын, јәни султанларын әксэријјэти, мәликләрин исә һамысы бу вэ јәдикәр ханлыгдан асылы вэзијјәтдэ иди. Гәбәлә, Әрәш вэ Илису султанлыглары Шәки ханлыгындан, мәликләр исә Гарабаг ханлыгындан асылы иди.

Азэрбајчан эразисиндэ белә пәракәндэлијин, јәни онларла гырда феодал дәвлэтләринин жаранмасынын әсас сәбәби өлкәдэ игтисади бирлијин олмамасы, өлкәнин ајры-ајры вилајэтләри арасында игтисади элагәләрин зэйф олмасы, тәсәррүфатын һәләтмә сәвијјәсинә јүксәлә билмәјиб, натурал характер дашымасы вэ феодалларын мэркәздәнгачма мејлләри, һәр биринин мүстэгил һакимлијэ чан атмасы илә шәрһ едилмәлидир.

Азэрбајчанын чәнуб ханлыглары. Азэрбајчанын шимал торпагларында олан ханлыглардан фәргли олараг, онун чәнуб торпагларында жаранмыш ханлыгларын бир чоху мэркэзи һакимијјәтдән, ја да бу вә ја дикар ханлыгдан асылы вэзијјәтдэ иди. Иранда мэркэзи һакимијјәт, шаһ тахтачы угрунда мүбаризәдә гыса мүддәтә үстүнлүк газанмыш һәр ансы феодал тезликлә ханлыгларын чохуну өзүнә табе едирди. Бу феодал һакимләрдән һеч бири бүтүн Иран эразисини өзүнә табе етмәјэ, Чәнуби Азэрбајчан ханлыгларыны өзүндән асылы вэзијјәтә салмага мүвәффәг ола билмирди. ХҮІІІ јүзиллијин 50-чи илләринин эввәлләриндә Азэрбајчанын чәнуб торпагларында һакимијјәт әфганлардан олан Азад ханын әлине кечди. Лакин бу һакимијјәтин өмрү узун олмады. 50-чи илләрин сонларында исә Мәһәммәд Һәсән хан бүтүн Чәнуби Азэрбајчан торпагларыны элә ечирди. Бүтүн чәнуб ханлыглары ондан асылы вэзијјәтә дүшдү. Мәһәммәд Һәсән ханын Шимали Азэрбајчан ханлыгларыны да, өлкә нөвбәдә Гарабаг ханлыгыны да өзүнә табе етмәк чәһди баш

мады. Гарабаг ханы Пәнаһәли хан онун табе олмаг барәдә әбини рәдд етди. Мәһәммәд Һәсән хан өлдүрүлдүкдән сонра Чүби Азәрбајчанда һакимијјәти Надир шаһ Әфшарын нәс-дән олан Фәтәли хан Әфшар әлә кечирди. Иранда исә бу заман им хан Зәнд баш галдырды, тезликлә Иран тахтына јијәләнди Фәтәли хандан табе олмасыны тәләб етди. Фәтәли хандан рәдд абы алан Кәрим хан бөјүк гошунла Азәрбајчан үзәринә јериди бүтүн Чәнуби Азәрбајчаны өзүнә табе етди. Чәнуби Азәр-чанда олан бүтүн ханлыглар вә онларын ханлары Кәрим хан ддән асылы вәзијјәтә дүшдүләр. Тәхминән ијирми иллик имијјәттән сонра, 70-чи илләрин сонунда Кәрим хан Зәнд вәфат икдән сонра өлкәдә јенә һәрч-мәрчлик башлады вә бундан пфадә едән Чәнуби Азәрбајчан ханлыглары мүстәгилләшдиләр. мүстәгиллик 90-чы илләрин әввәлләринә, Иранда һакимијјәтә Мәһәммәд шаһ Гачарын кәлмәсинә гәдәр давам етди. Чәнуби әрбајчан ханлыглары бу дөфә дә онун табелијинә кечдиләр.

Шәки ханлығы. Азәрбајчанын шимал торпагларында јаран-мыш ханлыгларын ичәрисиндә, һәлә Надир ханын сағлығында Һачы Чәләбинин башчылығы алтында анмыш Шәки ханлығы ән күчлү ханлыг иди. Шәки ханы Һачы Чәби хан һакимијјәтинин илк илләриндән гаршысында бир сәд гојмушду — Азәрбајчан торпагларыны өз ханлығы афында бирләшдирмәк, јахуд да, кечмиш Ширваншаһлар ләтини бәрпа етмәк. Тәсадүфи дејилдир ки, Һачы Чәләби хан Шәкидә тикдирдији мәсчидин диварына вурдуғу мәрмәр лөвһәдә титулларыны белә јаздырмышды: "Һачы Чәләби Султан Абанын оғлу, Шәки һакими, Ширван һакими, һичри 1162" (1162—1749). Мәлүмдур ки, 40-чы илләрин сонунда Һачы Чәләби Ширван һакими дејилди. О, бурада өзүнү Ширван һакими ан етмәклә кәләчәкдә бураны өзүнә табе етмәји нәзәрдә мушду. Һачы Чәләби хан Шәкидә һакимијјәтинин илк ләриндә Гарабаг торпагларынын бир һиссәсини әлә кечирди. Лакин тезликлә Гарабагдә һакимијјәтә јијәләнмиш Пәнаһәли хан у Гарабагдан чыхара билди. 50-чи илләрдә о, Гәбәләни әлә кирди вә Әрәш султанлығыны өзүнә табе етди. Бундан сонра Чы Чәләби хан Кәнчә вә Гарабаг ханлыгларыны өзүнә табе етмәк угрунда мүбаризәјә башлады. Гарабаг, Кәнчә, Гарадаг, Чыхыван вә Ирәван ханлыглары Һачы Чәләби ханын әвәтләнмәсиндән горхуја дүшәрәк өз араларында она гаршы тифаг бағладылар вә күрчү чарыны бу иттифага чәлб етмәк сәдиләр. Күрчү чары да гошлулуғунда олан Шәки ханлығынын әвәтләнмәсиндән еһтијат едирди. Күрчү чары өз гошуну илә Кәнчә истигамәтинә һәрәкәт етди. Адларыны гејд етдијимиз ханлыглары ханлары да күрчү чары илә данышыглар апармаг үн бураја кәлдиләр. Лакин Гарабага вә Кәнчәјә јијәләнмәји ашысына мәгсәд гојмуш күрчү чары Азәрбајчан ханларыны

сир етди. Һачы Чэлэби хан бу барэдә мәлүмат алан кими күрчү арынын үзәринә һүчүм етди. Шамхор јахынлығында баш ермиш дөјүшдә Һачы Чэлэбинин гошунлары галиб кәлди. Һачы Чэлэби әсир алынмыш ханлары азад етдикдән сонра Кәнчәни. Азах вә Борчалыны тутду, оғлу Ағакиши бәји бу јерләрә һаким әјин етди, Ағакиши бәј ики ил мүддәтиндә, јәни һәмин ерләрин Шәки ханлығына табе олдуғу мүддәтдә бу јерләрин һакими олду.

Һачы Чэлэби хан Ширваны әлә кечирмәк истәди. Шамаһы ханы Губа ханы илә Һачы Чэлэби хана гаршы иттифағ бағлады. Ширванла Губанын бирләшмиш гошунлары Шәки ханыны тәғлубијјәтә уғратдылар. Һачы Чэлэби хан бөјүк итки верәрәк ери чәкилмәли олду. Буна бахмајарағ Һачы Чэлэби ханын һакимијјәти дөврүндә Шәки ханлығы Шимали Азербайчан ханлығыларыннан ән күчлүсү иди. Шәки ханлығынын мәркәз шәһәри Шәки бу дөврдә Азербайчан иғтисадијјатында мүһүм јер тутурду. 1755-чи илдә Һачы Чэлэби хан вәфат етди. һакимијјәт уғрунда беодааллар арасында узун илләр давам етмиш мүбаризәнин нәтижәсиндә Шәки ханлығы әввәлки гүдрәтини итирди.

Гарабағ ханлығы. Бу ханлығын јарадычысы Пәнаһәли хан Чаванширләр сојундан иди. Чаванширләр әсасән Гарабағ әразисиндә малдарлығла мәшғул олурдулар. "Гарабағ-намә" әсәрләринин мүәллифләри јазырлар ки, онун ата-бабасы тәшһүр, танынмыш, варлы адамлар идиләр". Пәнаһәли хан Надир шаһын һакимијјәти дөврүндә гуллуға көтүрүлмүшдү. Јакин тәзликлә Иран зүлмкарына хидмәтдән имтина етди, әтрафына тәрәфдарлар оҗлајарағ Гарабағда һакимијјәти әлә кечирмәк уғрунда мүбаризәјә киришди. Надир шаһын вәфатындан сонра Пәнаһәли хан Гарабағда һакимијјәти әлә кечирди. О, әсасән Чаваншир, Отуз Ики вә башға оҗлара архаланырды. Вахтилә бу сојларын хејли һиссәси Надир шаһ тәрәфиндән Хорасана көчүрүлмүшдү, Пәнаһәли хан онлары керижә, Гарабаға гајтарды. О, Гарабағ мәликләрини өзүнә табе етди. Чар намааты илә гоһум олду. Пәнаһәли хан Иран вә дүшмән олан дикәр беодааллардан мүдафиә олунмағ үчүн Бајат галасыны тикдирди. Гыса гүддәт ичәрисиндә бурада базар, мәсчид, һамам вә евләр тикдириб иләсини, бир чох сәнәткар аилләләрини бураја көчүртдү.

Бајат галасынын тикилмәси, Гарабағ ханлығынын күчләнмәси, Азербайчан ханларыны нараһат етди, Һачы Чэлэби хан Бајат аласыны мүһасирәјә алды, лакин Пәнаһәли хана галиб кәлә билмәјәрәк кери чәкилмәли олду. Бир јандан Иранда бир-бирини әвәздән падшаһлығ иддиасында оланларын, дикәр тәрәфдән исә Азербайчан ханларынын Гарабаға јүрүшләри Пәнаһәли ханы јени, шаһа мөһкәм бир гала тикмәјә мәчбур етди, дағлар гојнунда, әлчатмаз ердә Шушакәнд јахынлығында бир гала учалды. Бу гала әввәл ону тичалтмыш ханын ады илә Пәнаһабәд, сонра исә Шуша адлан-дырылырды.

стәр Шуша галасы тикилән илләрдә, истәрсә дә ондан сонра баг бир нечә һүчума мәруз галды. Лакин Гарабаг ханлығы ки өз мүстәгиллијини горујуб сахлаја билди, һәтта сәрһәд-ни кенишләрдирди. 1751-чи илдә Мәһәммәд Һәсән хан Гачар паны алмаг. Гарабаг ханлығыны табе етмәк мәгсәдилә баг үзәринә јериди. Лакин о, Шущаны мүһасирәјә алмага ет етмәди. Мәһәммәд Һәсән хан бир аја гәдәр Гарабагда ыгдан сонра, Иранда Кәрим хан Зәндин күчләнмәси хәбәрини тәчили кери дөндү. О керијә гајыдаркән о гәдәр тәләсди ки, илә кәтирдији топлары дүшәркәдә гојуб кетди. Бу топлар һәли ханын сәрәнчамына кечди. Гарабағын башы үзәриндә үкә бунунла совушмады. Чәнуби Азәрбајчанда һакимијјәтә әнмиш Фәтәли хан Әфшар Пәнаһәли хандан табе олмағы етди, лакин рәдд чавабы алды. Фәтәли хан Гарабаг инә гошун јеритди вә Шущадан бир гәдәр аралы дүшәркә ы. Нәһәјәт о, Гарабаг ханы илә сүлһ мүтавиләси баглајыб дөндү. Бу мүтавиләјә кәрә, Пәнаһәли хан оғлу Ибраһим-л ханы әманәт кими Фәтәли ханын сарајына кәндәрмәјә ур олду. Фәтәли хан гызыны Ибраһимхәлил хана әрә вериб, өз јанында сахлады. Иранда һакимијјәти әлә кечирмиш им хан Зәнд һижлә илә Пәнаһәли ханы Ирана чағырды, ону етди. Јенә дә Гарабаг ханлығыны әлә кечирә билмәди. Һәли хан әсир икән вәфат етди. Гарабаг ханы онун оғлу Һимхәлил хан олду (1763—1806). Онун һакимијјәти дөврүндә баг ханлығы хејли кенишләнди. Ибраһимхәлил хан илк әдә атасындан сонра һакимијјәти гәбул етмәкдән имтина ш мәликликләри өзүнә табе етмәјә башлады. Вәрәндә вә ын әмирләри Ибраһимхәлил ханла мүтгәфиг олдулар. Дизаг, берт вә Күлүстан әмирләри исә табе олмаг истәмир, чар тјасынын һимајәси илә Гарабагда христиан дөвләти јаратмаг јирдиләр. Гарабагы, үмумијјәтлә бүтүн Загафгазијаны әлә рмәјә чалышан II Јекатерина һөкүмәти онлара һәр васитә көмәк едирди. Чарын бу тәдбирләриндән хәбәрдар олан Һимхәлил хан ону зәрәсизләшдирмәк үчүн Русијанын һима-ни гәбул етмәјә һазыр олдуғуну билдирди вә мәликләрлә ди мүбаризәјә киришди. О, Дизаг мәликлијинин галасыны асирәјә алыб зәбт етди. Мәлики исә өлдүрдү. О, Русија вә ү чары II Ираклијә көмәк үчүн мүрачиәт етмиш Чраберт вә үстан мәликләрини дә тезликлә зәрәсизләшдириб мәнв едә ди. Бу мәликләрин хаһиши илә рус вә II Ираклинин унлары 1787-чи илдә Гарабага кирмәјә һазырлашырдылар. ин Түркијә илә башланмыш мүһарибә бу планларын һәјата ирилмәсинә мане олду. Артыг Кәнчәјә јахынлашмагда олан вә II Ираклинин гошунлары кери гајытмаг әмрини алдылар. әликлә, бүтүн мәликләр табе едилдиләр. Ибраһимхәлил хан чываны да өзүнә табе етди.

Бу илләр эрзиндә Чәнуби Азәрбајчан ханлыгларынын бә'зиси, һәмчинин Кәнчә ханлығы Гарабаг ханлығына табе олурду. Ибраһимхәлил хан күрчү чары илә мүттәфиглик әлагәләри јарада билди. Ибраһимхәлил хан күрчү чары илә данышыглар апармаг вә онунла иттифаг багламаг үчүн өз нүмајәндәләрини Күрчүстана көндәрмишди. Бу нүмајәндә һејәтинә Азәрбајчанын көркәмли шаири, ханлығын вәзири Вагиф башчылыг едирди.

Губа ханлығы. Губа ханлығы Азәрбајчанын диқәр ханлыгларындан фәргли олагаг һәлә ХҮІІІ јүзиллијин башлангычындан мөвчуд иди. Доғрудур, о һәлә чох кичик саһәни тутур вә мәркәзи Худат иди. Һәм дә о там мүстәгил олмајыб јарымасылы иди. Бу ханлығы Һүсејнәли хан идарә едирди. О, 1735-чи илдә ханлығын мәркәзини Губаја көчүрмүшдү. Надир шаһын вәфатындан сонра Иран шаһлығынын зәифләмәсиндән истифаде едән Һүсејнәли хан там мүстәгилләшди. Өмрүнүн сонларында Һүсејнәли хан Салјаны да өз ханлығынын тәркибинә гатды. Онун вәфатындан сонра Губа ханы оғлу Фәтәли хан олду (1758—1789). Фәтәли хан Азәрбајчанын бөјүк, ағыллы, узагкөрән дәвләт хадими олмушдур. О, өз гаршысына Губа ханлығыны мөһкәмләндирдикдән сонра, бүтүн Азәрбајчаны онун әтрафында бирләшдирмәји мәгсәд тојмушду. Фәтәли хан илк нөвбәдә гошунларыны артырмаг, ону топларла тәмин етмәк гәјгысына галды. Губаны галаја чевирди. Фәтәли хан өз сәрһәдләрини мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә Муғанда дөјүшкән шаһсәвәнләри ханлығын әразисинә көчүрдү.

Фәтәли хан бүтүн бу тәдбирләри һәјата кечирдикдән сонра ханлығынын әразисини кенишләндирмәјә киришди вә бу ишә Дәрбәнд ханлығындан башлады. О, бу ханлығы Губа ханлығынын тәркибинә гатды. Тезликлә Бақы ханлығы да Губа ханлығындан асылы вәзијјәтә дүшдү. Беләликлә, Дәрбәнддән тутмуш Күр најынын Хәзәрә төкүлдүјү јерә кими, бүтүн Хәзәрсаһили горпаглар Бақы вә Салјан да дахил олмагла Губа ханлығынын тәркибиндә иди. Даһа сонра о, Шәки ханы илә иттифаг баглајыб Шамахы ханлығы үзәринә јериди. Мүттәфигләр Шамахы ханлығы әразисини әлә кечириб, ону өз араларында бөлүшдүрдүләр. Кәнчә ханы Чавад хан Фәтәли ханын һакимијјәтини гәбул етди. Фәтәли хан тезликлә Шамахы ханлығынын Шәки ханына нәтмүш әразисини дә тутду вә бунун нәтичәсиндә Шәки ханлығы илә Губа ханлығынын мүнәсибәтләри позулду. Беләликлә ХҮІІІ үзиллијин 60-чы илләриндә Азәрбајчанын бүтүн шимал-шәрг горпаглары Губа ханлығы әтрафында бирләшдирилди.

Губа ханлығынын гүввәтләnmәси бә'зи ханлары разы салмаса да, диқәрләри буна јахшы бахыр, Губа ханлығынын һимајәси алтында олмаг истәјирди. Бунлардан Әрдәбил, Тәбриз, Кәнчә вә Ирэван ханлыгларыны көстәрмәк олар. Губа ханлығынын күчләnmәси Шәки ханыны нараһат едирди. О, Шамахы ханы илә

аг бағлады, бәзи Дағыстан феодалларыны да бу иттифага едиб Фэтәли хана гаршы чыхды. Фэтәли ханын бундан к вар иди. О, ган төкмәк истәмир, сүлһ јолу илә Дағыстан лларыны вә адларыны чәкдијимиз Азәрбајчан ханларыны табе етмәк истәјирди. Фэтәли хан ханлыглары ләғв етмәк ндә дејилди. О, һәмин ханлардан онун һимајәсини тәбул тәләб едирди. Ханлардан рәдд чавабы алан Фэтәли хан да Һазырлашды, һәтта өз гошунларыны топла тәһниз етди. Һәкс тәрәф чох күчлү иди. Худат јанында олан Говдушан дә баш вермиш дөјүшдә Фэтәли хан мәғлубијјәтә уғрады. О да гачмалы олду. Салјан, Бақы, Дәрбәнд истисна олмагла Һеразисини итирди.

ликлә Фэтәли хан хәлвәти јолларла Дәрбәндә кәлди вә ја мүрачиәт едәрәк. дүшмәнләринә гаршы көмәк истәди. Пјотрун чарлығы дөврүндә. ХУІІ јүзиллијин ІІ јарысында Һагаз, Хәзәр саһилләри чар Русијасынын диггәт мәркәзиндә даһа доғрусу, чар Русијасы бу әразиләри әлә кечирмәк, ханын тәркибинә гатмағ истәјирди. Русијада һакимијјәтә ІІ рина (1762—1796) кәлдикдән сонра, Русија һөкүмәтинин вы ишғал етмәк мејлләри даһа да артды. Гафгазда, о дән Азәрбајчанда мүстәгил феодал дөвләтләринин олдуғу шәраитдә дә чар Русијасынын бу мејлләри, әлбәттә, мүртәчә чылығ, мүстәмләкәчилик кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу Һә Азәрбајчан ханлыглары үчүн феодал Ираны да, Османлы јәси дә тәһлүкә оларағ галырдылар. Онлар да бүтүн газијаны зәбт етмәјә чалышырдылар. Белә бир шәраитдә өз гларынын мүстәгиллијини сахламаға чалышан Азәрбајчан гларынын бәзиләри Иран вә Түрkiјә тәһлүкәсинә гаршы илә, дикәрләри исә Русијаја гаршы Иран вә Түрkiјә илә ағламаға, онларын көмәјилә өз ханлыгларыны мұһа- етмәјә чалышырдылар. Бу ишдә Азәрбајчаны Губа ханлығы ында бирләшдирмәјә чалышан Фэтәли хан даһа фәал иди. и хан 1768—1774-чү илләрдә Русија илә Түрkiјә арасында мұһарибә заманы өзүнү нејтрал кәстәрмәјә, кәләчәкдә адан өз мәгсәди үчүн истифада етмәјә зәмин һазырлады. О, јә султанынын онун јанына көндәрдији елчиләрин, ону н Түрkiјәсинә мүтгәфиғлијә чағыранларын тәклифини етди. Фэтәли ханын бу һәрәкәти Азәрбајчанда ән күчлү г олан Губа ханлығы илә јахынлығ, мұһарибәнин кеди- Һ өз архасынын тәһлүкәсизлијини тәмин етмәк чар асынын мәнәфејинә ујғун кәлирди. Тәсадүфи дејил ки, а һөкүмәти Фэтәли ханын бүтүн һәрәкәтләрини изләјирди. уну бир рус мәмурунун Фэтәли ханын Түрkiјәнин тәкли- рәдд етмәсиндән сонра јаздығы мәктубдан да көрүрүк: ли хан буна һеч бир мејл кәстәрмәди вә һеч бир шеј и”.

Говдушан дејүшүндән (1774) сонра Фэтәли ханы мәғлубијјәт уғратмыш мүттәфиғ гошунлар Дәрбәнди мүһасирәјә алдыла. Дәрбәндин мүдафиәсинә Фэтәли ханын арвады, Фэтәли хан гаршы олан феодаллардан бири, Дағыстан һакими Әмир Һәмзәнин бачысы Тутибикә башчылығ едирди. Әмир Һәмзә бундан истифадә етмәк, бачысыны алдатмағ истәди. О, бачысын хәбәр көндәрди ки, мүһарибәдә өлдүрүлмүш әри Фэтәли ханы чәназәсини кәтирмишдир, шәһәр дарвазаларыны ачсын. Лакин Тутибикә гардашынын һижләсини баша дүшдү, дарвазалар ачмады. Бир рус тәдгигатчысы јазырды ки, "Фэтәли ханы арвады Тутибикә мәрд гадындыр... О, киши гәтијјәти илә шәһәр өз гардашындан мүдафиә етди. О, бир аслан кими гал һасарлары үстүндә дајаныб мүдафиәјә өзү башчылығ едир, гал топларындан атәш ачарағ гардашыны һәдәләјирди". Мүттәфиғлә дәрбәндлиләрин чидди мүғавимәтини ғыра билмәјиб, Бакы үзәринә кетдиләр. Бу вахт мәғлубијјәтдән сонра Салјана кетмә мәчбур олмуш Фэтәли хан Дәрбәндә кәлди. Мүттәфиғләр Бакыны ала билмәјиб јенә кери дөндүләр. Дәрбәнди мүһасирәјә алдыла. Бу мүһасирә 10 ај давам етди. Шәһәрдә ачлығ башланды. Фэтәли хан Русија һөкүмәтинә мүрачиәт едиб көмәк истәди. Јекатерина Фэтәли ханын шәхсиндә Гафгазда күчлү мүттәфиғ көрмәк истәдијиндән она көмәк көндәрди.

Рус гошунлары 1775-чи илдә Дәрбәндә јахынлашанда Әмир Һәмзә вә дикәр феодаллар Дәрбәнддән кери чәкилмәјә мәчбу олдулар. Фэтәли хан тезликлә Губаны, даһа сонра исә Ширван элә кечирди. О, һакимијјәти алтында олан торпағларыны даһа дүкенишләндирмәк үчүн Азәрбајчанын чәнубуна һәрәкәт етди. Әрдәбил вә Мешкини тутду. Лакин Фэтәли хан тезликлә кер чәкилмәли олду. Она көрә ки, јенә архада феодал һакимләр бағгалдырырды. Икинчиси, ән башлычасы о иди ки, бир нечә ил габағ Фэтәли хана көмәк әли узатмыш II Јекатерина ону Әрдәбили тутмасына көрә наразылығыны билдирди. II Јекатерина Фэтәли ханын чох да күчләнмәсини, Азәрбајчан торпағларыны өз ханлығы әтрафында бирләшдирмәсини истәмирди, бунун Гафгаздакы мәнәфејинә, кәләчәкдә ону элә кечирмәк планларына ујғун кәлмирди.

Фэтәли хан Азәрбајчанын чәнуб торпағларындан кер гајытмаға мәчбур олдуғлары сонра Шәки ханлығыны өзүнә таб етди. Беләликлә, ХУІІ јүзиллијин 80-чи илләринин сонуна јахын Губа ханлығынын һакимијјәти Шамаһы, Дәрбәнд, Бакы, Шәки, Талыш ханлығлары, Дағыстанын бәзи феодалларынын торпағлары үзәринә јайылды. Көрүндүјү кими, Фэтәли ханын дөвлә мүдриклији нәтичәсиндә, о нәинки өз ханлығынын мүстәғиллијини горујуб сахлаја билди, һәмчинин Азәрбајчанын шимал шәрғ торпағларыны јенә Губа ханлығы әтрафында бирләшдирди. Бу вахта гәдәр тарих әдәбијјатында Фэтәли ханын бу мүдрикл

јәни өз дүшмәнләринә гаршы чар Русијасындан көмәк әси дүзкүн гижмәтләндирилмәмишдир. Бәзиләри Фәтәли бу һәрәкәтини Русијаја мејл, дикәрләри исә ону, куја анын али һакимијјәтини гәбул етмәк истәмәси кими гләндирмишләр. Көрүндүјү кими фикирләрин һеч бири дүз дир. Фәтәли хан садәчә олага, үмүмдүнја дөвләтләрасы ибәтләрдән, бир дөвләтин, лазым кәлдикдә, дикәр дөвләтә етмәк принципиндән истифадә етмишдир. Фәтәли хан чар асынын Азәрбајчана сохулмаг вә ону зәбт етмәк план- дан хәбәрдар иди вә ағыллы тәдбирләри илә бу планларын кечирилмәсинә мане олурду. Тәсадүфи дејилдир ки, и хан белә бир шәрайтдә Русија дөвләти илә әлагәләри да кенишләндирмәји лазым билди вә Петербурга дөврүнүн мли дипломаты Мирзә Садыг Мәһәммәдвәлинин башчы- алтында нүмајәндә һејәти кәндәрди.

Балы Фәтәли хан јахшы баша дүшүрдү ки, өз һакимијјәтини гләндирмәк үчүн чамаата мүүјән гајгы көстәрмәк, ону ән разы салмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә верки ислаһаты еди. Ханлыгда веркиләри маһаллары идарә едән маһал әри јығырдылар. Онлар чох вахт веркиләри гојулан рдан артыг јығыр вә мәнимсәјирдилрә. Фәтәли хан верки ында бу гајданы ләгв етди. Јени гајдаја көрә, веркиләри әндин кәтхудасы јығыб хан хәзинәсинә тәһвил верирди. Бу, топланмасында өзбашыналығыларын гаршысыны хејли Кәндлиләрин дашыдыглары мүкәлләфијјәтләрдә дә маһал әри, бәзи феодаллар өз истәдикләрини едир, кәндлиләри ишләдирдиләр. Јени гајдаја көрә, кәндлиләр мүкәл- јәтләри, јәни јол салмаг, көрпү тикмәк вә башга ишләри в хан јасавууларынын тәләби илә етмәли идиләр. Бу исә әрин, феодалларын бу ишдә өзбашыналығына сон гојду. и хан шәһәрләрдә сәнәткарлығын вә тичарәтин инкишафына көстәрмәклә тачир вә сәнәткарларын рәғбәтини газанды.

Фәтәли хан 1789-чу илдә вәфат етди. Онун јерини тутмуш лары аталарынын јаратдыгы дөвләтин мөһкәмлијини үб сахлаја билмәдиләр. Губа ханлығына табе едилмиш глар мүстәгилләшдиләр.

2. Азәрбајчан ханлыгларынын дахили һәјаты вә идарәси

ХУІІІ јүзиллијин икинчи јарысында Азәр- рүфат һәјаты. бајчанда феодал ара мұһарибәләринин баш осинә вә башга манеәләрә бахмајараг өлкәнин тәсәррүфаты цаф едирди. ХУІІІ јүзиллијин биринчи јарысына нисбәтән, ІІ јарысында кәнд тәсәррүфаты, сәнәткарлыг даһа јахшы цаф етди. Јенә дә әввәлки илләрдә олдуғу кими кәнд салчылары әсасән әкинчиликлә вә малдарлыгла мәшғул

олурдулар. Әкинчиликдә сүнйи сувармадан истифадә едилрди. Бу, Гарабаг ханлығында даһа кеишиш вүс'әт алмышды. Гарабаг ханлары гәдим Ковуархын бир хиссәсини бәрпа етмиш, бир нечә тәзә суварма архлары чәкдирмишдиләр. Азәрбајчанын баш ханлыгыларында да тәзә архлар чәкилмишди. Кәнд тәсәр рүфатында јенә дә дә ибтидаи аләтләрдән — хышдан вә ағы котандан истифадә едилрди. Бу котанларла јер бечәрмәк үчүн һәр котана 10—12 һејван гошмаг лазым кәлирди.

Азәрбајчан ханлыгыларынын һамысында, хүсусән Нахчыван вә Губа ханлыгыларында багчылыгга мәшгул олурдулар. Шәки вә Шамахы ханлыгылары јенә дә ипәкчилијин, јәни барама истифадә салынын мәркәзләри олараг галырдылар. Бакы, Губа ханлыгылары гызыл боја, Бакы ханлығы зәфәрән бечәрилмәсинин мәркәзләри иди. Азәрбајчанда үзүмчүлүк, бостанчылыг, арычылыг да инкишаф етмишди. Бурада аз да олса памбыг бечәрилрди. Күр чај вадисиндә балыгчылыгга мәшгул олурдулар.

Ханлыглар јаранандан сонра башга феодал дәвләтләриндә олдугу кими торпагларын чоху хан диванынын вә аиләсинин ихтијарында иди. Хан аиләсинә мәнхус олан торпаглар хәссәс дивана—хәзинәјә мәнхус олан торпаглар *дивани* адланырды. Әслиндә бу мүлқијјәт формалары арасында елә бир фәрг јох иди. Хан вә онун аиләси бу торпаглардан истәдикләри кими истифадә едилрди. Табагкы јүзилликләрдә олдугу кими ханлыглар дәврүндә ајры-ајры феодалларын, мүлкәдарларын мүлқијјәтиндә олан *мүлк* — торпаг мүлқијјәти формасы галмагда иди. Јенә дүрүһаниләр вә рүһани идарәләринә мәнхус торпаглар вар иди вә бу мүлқијјәт формасы *вәгф* адланырды. Ханлыглар дәврүндә *тиул* торпаг саһиблији хејли инкишаф етди, ханлар истәдикләр әһамәт адламына адамлара өмүрлүк истифадә үчүн торпаг бағышлајырдылар. Бу торпаглар *тиул*, торпаг бағышланан шәхс исә *тиулдар* адланырды. Гајдаја көрә, *тиулдар* өләндән сонра *тиул* торпаглар хәзинәјә кечирди. Ханлыглар дәврүндә бу гајда хејли дәјишди. Чох вахт *тиулдар* өлдүкдә хан фәрман вермәклә *тиулу* ону оғлуна верирди, лакин *тиулун* хан хәзинәсинин ихтијарында кечмәси һаллары да олурду.

Истәр хан, истәр *мүлк* вә истәрсә дә *тиул* торпагларында јашаја кәндлиләр рәијјәт адланырдылар. Бу кәндлиләр хана, мүлкәдарлар *тиулдара* торпагдан истифадә мүтабилиндә веркиләр верирди. Мүкәлләфијјәтләр дашыјырдылар, јәни бијара кедирдиләр. Феодал торпагларыны рәнчбәрләр дә бечәрилрди. Рәијјәтләрдән фәрглән олараг рәнчбәрләрин торпаг саһәси — торпаг пајы јох иди. Онлар феодалларындан — бәјләрдән, агалардан асылы олуб, онун үчүн ишләмәјә мәчбур идиләр. Онлар көрдүкләри иш мүтабилиндә саһибиндән јемәк, палтар вә с. алырдылар. Лакин елә рәнчбәрләр дә вар иди ки, саһибләри онлара торпаг верир, јарыдарлыга ишләдирди. Јәни рәнчбәр јетишдирдији мәнхулун јарысыны саһибинә верирди.

зәрбајчан кәндлиләринин бир гисми сырф малдарлыгла гул олурду. Онлар Азәрбајчанын иглим шәраити илә әла- р олараг һејваны јайда јайлаға, ғышда ғышлаға сүрмәли гларындан јарымкөчәри һәјат кечирирдиләр. Бу кәндлиләр арасында елатлар, јахуд тәрәкәмәләр адланырдылар. Бу лиләр отлаглардан истифадә етдикләри үчүн феодаллара и верирдиләр.

анлыглар дөврүндә бир груп кәндли веркидән азад едилмиш, васитә ханын вә феодалларын хидмәтиндә идиләр. Бу јазлы кәндлиләр бәзән бәјлик дәрәчәсинә гәдәр јүк- рдиләр. Маафлар адланан бу кәндлиләр әсасән ханын вә қалын горујучу дәстәләрини, мүһарибә баш вердикдә дөјүшән нун өзәјини тәшкил едирди.

үтүн Азәрбајчан кәндлиләри — рәијјәтләр бечәрдикләри гулун онда бириндән үчдә биринә гәдәрини торпаг саһибинә әли иди. Бу верки Азәрбајчанын чох јериндә малчәһәт, бәзи әриндә исә бәһрә адланырды. Бундан башға онлар багдан фада етдикләри үчүн бағбашы, бајрамларда бајрамлыг, на-гызына тој едәнләр тојхәрчи вә с. веркиләр өдәјирдиләр. длиләр-рәијјәтләр ејни заманда бијара кетмәли, илин мүәјјән әриндә ханын, феодалын тәләбилә онларын тәсәррүфатында газмаг, архлары тәмир етмәк, јоллары, көрпүләри тәмир к вә с. ишләрдә чалышмалы идиләр.

әзән пај торпаглары рәијјәт аиләсинин тәләбатыны тәмин рди. Белә һалларда рәијјәт феодалдан торпаг ичарәјә рүрдү. Бу заман онлар да рәнчбәрләр кими феодаллар үчүн дарлыға ишләјирдиләр.

ухарыда гејд олунан торпаг саһиблији, торпагдан истифадә, иләр вә с. бүтүн Азәрбајчана аид олса да, Чар-Балакән атынын (индики Загатала, Балакән рајонлары) вәзијјәти га чүр иди. Чар-Балакән чамааты бир-бирилә бағлы алты атлыгдан ибарәт иди. Бурада, јәни бир нечә кәнддән ибарәт чамаатлыгда һамы бәрабәрһүгуглу иди, торпаглар ылыгла бечәрилер, һамылыгла аилә үзвләри арасында нүрдү. Чамаатларын бәзиләри асылы вәзијјәтдә идиләр. ө ки, бу јерләри зәбт етмиш ләзкиләр вә сахурлар бир нөв қал ролуну ојнајырдылар. Муғаллардан — азәрбајчанлылар- вә јенкилојлардан (мүсәлманлашдырылмыш күрчүләрдән) әт олан јерли әһали — ичма-чамаатлар онлара верки әјә мәчбур идиләр. Бу гајда һәлә ХҮІ јүзиллијин сонларын- давам едирди. һәмин мүддәтдә ичмалар — чамаатларда ри тәбәгәләшмә һәлә өзүнү бирузә вермәмишди. Лакин ыглар дөврүндә там тәбәгәләшмә кетмәсә дә, артыг тохум нылары, бәзән ағсагаллар башгаларындан ајрылдылар. Бурада феодал истәһсал мүнасибәтләри јох иди, јалныз онун млары чүчәрирди. Ичма-чамаат дахили бүтүн мәсәләләр,

хүсусән торпагларын ичма үзвләри арасында һәр дөрд-беш илдән, һәр бир аиләнин 15 яшына чатмыш киши үзвләринин сајына ујғун олараг бөлүнмәси, мұһарибә, сүлһ, дахили јашајыш мәсәләләри ичма јығынчагларында мұзакирә вә һәлл едилирди. Ичма јығынчагында гәбул едилмиш гәрар бүтүн ичма үзвләри үчүн ганун иди.

Шәһәрләр,
сәнәткарлыг
вә тичарәт.

Ханлыглар дөврүндә Азәрбајчанда, хүсусән шәһәрләрдә сәнәткарлыг вә тичарәт хејли инкишаф етди. Азәрбајчан шәһәрләриндән

Тәбриз, Кәнчә, Әрдәбил, Шамахы, Бакы, Шәки сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләри иди. Лакин бу шәһәрләрин бир чоху әввәлки әһәмијјәтләрини итирмиш, әһалиси хејли азалмышды. Вахтилә әһалисинин сајы јүз миндән чох олан Кәнчәдә 5—8 мин адам јашајырды. Бу шәһәрләр Азәрбајчан ханлыгларынын мәркәз шәһәрләри олуб, онларда ханлар, онларын аиләләри, сарај әјанлары, бәзи бәјләр, руһаниләр вә әсасән дә сәнәткарлар вә тичарәт адамлары јашајырдылар. Шәһәр чамаатынын бир гисмини кәндлиләр тәшкил едир, онлар да шәһәр әтрафында олан торпаглары бечәрирдиләр. Шәһәрләрдә шәһәр сәнәткарларынын е малатханалары вә тачирләрин дүканлары вар иди. Бу е малатханаларда мұхтәлиф мәишәт шејләри, һәмчинин силаһ вә башга шејләр һазырлајырдылар. Надир шаһын виран гојдуғу Шамахы шәһәри јенидән бәрпа едилмиш. јенә сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзинә чеврилмишди. Шәкидә шәһәр сәнәткарлары шәбәкә истәһсалы илә, тәкәлдузлуғла да мәшғул олурдулар. Бакы шәһәриндә чәмиси 500 ев вә үч минә гәдәр әһали јашаса да, о лиман кими өз әһәмијјәтини горујуб сахлајырды. Бакы әтрафында, хүсусән Балаханы вә Сураханы кәндләри јахынлығында ибтидаи үсулла нефт чыхарылырды. Ләнкәран вә Салјан шәһәрләри чох кичик олуб, һәр бириндә 300-ә гәдәр ев вар иди. Шуша шәһәри нисбәтән кечмиш шәһәрәтини горујуб сахламышды.

Сәнәткарлығла тәкчә шәһәрләрдә дејил, кәндләрдә дә мәшғул олурдулар. Кәндләрдә ән кениш јайылмыш сәнәткарлыг нөвү халчачылыг иди. Кәндләрдә сәнәткарлығын бәзи башга нөвләри илә дә мәшғул олурдулар. Шамахы јахынлығындакы Мүчи кәндиндә ипәкәјирән вә ипәктохујан дэзкаһлар һазырланырды. Лаһыч кәнди өзүнүн мис габлары вә силаһлары илә мәшһур иди. Белә фикир вар ки, Лаһыч усталары топ да гајырырдылар. Кәнчә јахынлығындакы кәндләрин бәзиләриндә јерли миси әридир вә мис габлар һазырлајырдылар.

Азәрбајчан шәһәрләри ејни заманда тичарәт мәркәзләри идиләр. 1782-чи илдә Губа ханлығы илә Русија арасында тичарәт мұғавиләси бағланмышды. Ајры-ајры ханлыглар арасында да тичарәт инкишаф етмишди. Бакы, Губа, Дәрбәнд, Салјан, Шамахы шәһәрләри Русија, Авропа өлкәләри, һәмчинин Иран вә Һиндистанла тичарәтдә мұһүм васитәчи ролу ојнајырдылар. 1785-чи илә даир мәлүмата көрә һәмин ил Һәштәрхандан Бакыја 22 кәми

иш, дөмир, метал шејләр, парча вә с. кәтирмиш, бу маллар
дан Шамахыја, Губаја, Нухаја, Кәнчәјә, Шушаја вә Тифлисә
ылымшыды. Гәмин кәмиләр Бакыдан Гәштәрхана гајыдаркән
к, нефт, дуз вә башга маллар апарырды.

Лакин өлкәнин ханлыглары бөлүнмәси, бир ханлыгын әрази-
дән дикәринин әразисинә кечәркән алынан раһдари көмрүк
ләри, өлчү, чәки системиндәки мүхтәлифлик тичарәтин даһа
иш инкишаф етмәсинә мәнфи тәсир едирди.

XVIII јүзиллијин II јарысында ханлыгларын јаранмасы илә
әдар олараг пул системиндә хејли дәјишиклик олду. Иранла
рбајчан үчүн үмуми пул системи арадан галхды. Надир
ын кәсдирдији пул истифадәдән чыхарылды. Гәр бир
лыгын өзүндә пул кәсилирди. Доғрудур, бу пулларын һамысы
гкы кими *аббаси* адланырды, лакин онларын чәкисиндә фәрг
иди. Ханлыгларда гызыл пул да кәсилирди. Әксәр пуллар
дән, нисбәтән дә күмүшдән иди. Загафгазијада, о чүмләдән
рбајчан ханлыгларында рус, Һолландија вә Һиндистан пул-
ы да вар иди.

§ 3. XVIII јүзиллијин сонунда Иран вә Русија истилачыларына гаршы мүбаризә

н гошунларынын XVIII јүзиллијин сонунда Иранда һакимијјәтә
һүчүму. Ага Мәһәммәд шаһ Гачар кәлди. О, Азәр-
панын чәнуб ханлыгларынын һамысыны Иран әразиси илә
ликдә өзүнә табе етди, дөвләтин мәркәзини Тегһрана көчүрдү.
н шаһы чәнубда өз ишини баша чатмыш һесаб етдикдән
ра нәзәрләрини шимала чевирди, Азәрбајчанын шимал
пагларындакы ханлыглары, үмумијјәтлә бүтүн Загафгазијаны
г етмәјә киришди. Чар Русијасы Ага Мәһәммәд шаһын
дикчә гүввәтләнмәсини көрүр, нараһат олурду, белә ки, чар
ијасы Хәзәрсаһили вилајәтләрини зәбт етмәк планларыны
ата кечирмәјә чалышыр, бу ишдә Ага Мәһәммәд шаһын она
е ола биләчәјиндән еһтијат едирди. Гәлә 1785-чи илдә чаризм
әр дәнизиндә Русијанын һәрби донанмасыны гүввәтләндир-
ә башламыш вә Гәштәрханда кәми тәрсанәси јаратмышды. II
атерина 1792 вә 1793-чү илләрдә Гафгаз өлкәсини идарә едән
ерал Гудовичә ики дәфә фәрман көндәрмиш, Азәрбајчан
ларыны Русија тәрәфә чәкмәк, јахуд да онлары Русија
пәјәсини гәбул етмәјә мәчбур етмәк көстәришини вермишди.
Мәһәммәд шаһ Гачарын тәслим олмаг барәсиндә һәдә илә
у мәктубларыны алмыш бәзи ханлар өз ханлыгларыны, өз
имијјәтләрини горујуб сахламаг үчүн чар Русијасына мұра-
т едир, онун һимәјәсини гәбул етмәк истәјирдиләр. 1796-чы
дә Бакы вә Губа ханлары кенерал Гудовичә белә бир мәктубла
рачиәт етмишдиләр. Лакин Ага Мәһәммәд шаһ Гачара

сығынмаг истәјән ханлар да јох дејилди. Мәсәлән, Кәнчә ханы Чавад хан, Гарабағ ханы Ибраһимхәлил ханла күрчү чары П Иракли арасында бағланмыш достлуг мұтавиләсиндән еһтијат едәрәк Аға Мәһәммәд шаһа сығынмағы гәт етмишди. Шәки ханы Мәһәммәд Нәсән хан Аға Мәһәммәд шаһын Загафгазијаја жүрүшүнүн галиб жүрүш олачағыны зәнн едәрәк, она мејл кәстәрирди. Ејни сөзләри Губа ханы Шейхәли хан барәсиндә дә сөјләмәк олар. Бакы ханы тәрәддүд едирди, Шамаһы, Гарабағ вә Талыш ханлары исә Аға Мәһәммәд шаһын тәслим олмағ барәдә тәләбини гәти сурәтдә рәдд етмишдиләр.

1795-чи илин јајына јахын Аға Мәһәммәд шаһ Гачар артыг күлли мигдарда гошун топламыш вә Загафгазијаја жүрүшә һазыр иди. О, гошунларынын бир һиссәсини Чәнуби Азәрбајчанда гојуб Араз саһилинә јахынлашды. Ибраһимхәлил ханын кәстәришилә истилачынын јолуну кәсмәк үчүн учурулмуш Худафәрин көр-пүсүнү бәрпа етдириб, гардашы Әлигулу ханы Ирәван үзәринә кәндәрди, өзү исә Гарабағ торпағларына сохулду. О, јолу үстүндә олан кәндләри, јашајыш јерләрини виран едәрәк Шуша галасыны мұһасирәјә алды. Гарабағ ханы белә бир жүрүшү көзләдијиндән габағчадан һазырлыг ишләри көрмүш, галаны хејли мөһкәм-ләндирмиш, бураја әлавә гошун гүввәси кәтирмишди. Ибраһим-хәлил хан галада отуруб мұдафиә олунмагла кифајәтләнмир, галадан кичик дәстәләрлә хәлвәти чыхышлар тәшкил едир, бу дәстәләр кечә гаранлығындан истифадә едиб дүшмәнә тәләфәт вериб күлли мигдар гәнимәтлә кери гајыдырдылар. Бу ишдә азәрбајчанлыларла бирликдә Вәрәнд, Дизаг вә Хачын ермәни-ләри дә иштирак едирдиләр. Шуша галасынын өзүнә кәлдикдә бурада 15 минлик халг гошуну вар иди, галанын мұдафиәсиндә кишиләрлә бәрәбәр гадынлар да иштирак едирдиләр. Франсадан дә вәт олунмуш забитләрин башчылыг етдији дүшмән топлары шәһәри үч күн далбадал топа тутдуларса да, гала мұдафиә-ниләринин ирадәсини ғыра билмәдиләр. Дүшмән Шущаны әлә кечирмәк үчүн бир нечә дәфә һүчума кечди, лакин галанын гәһ-рәман мұдафиәчиләри онларын бүтүн һәмләләрини дәф етдиләр.

Шуша галасынын мұһасирәси 33 күн давам етди. Бу мүддәт әрзиндә Аға Мәһәммәд шаһын гошунлары хејли азалды, топ-ларынын исә әксәријјәти сырадан чыхды. Шәһәри алмағын мумкүн олмамасыны, Иран шаһынын дүшәркәсиндә әмәлә кәлмиш дүшкүнлүјү тәсвир едән бир мұәллиф јазыр ки, мөғлубијјәтин лабүдлүјүнү көрән шаһын јахын адамларындан бири ғышгырды: "Бәс биз нејнәјәк? Бу халг нечә дә кинли калгдыр. Мән горхурам. Бизә гаршы бүтүн мүсәлманлар азәрбајчанлылар — *М. И.*) вә ермәниләр, кишиләр вә гадынлар гочалар вә чаванлар галхмышлар". "Гарабағнамә" китабынын мұәллифи Мирзә Адыкөзәл бәј Гачар гошунларынын мөғлубијјәтә уғрамасыны тәсвир едәрәк, Аға Мәһәммәд шаһын

пиндән чыхмыш сөzlәри языр: "Галыб там мәглубижәтә рајынча жары јолдан гајытмаг даһа јахшыдыр. Бизим хилас мағымызын тапынтысы о ола биләр ки, биз атларымызын әнләрини бу бәдбәхтлик вә фәлакәт кәтирән јердән чевирәк. са мүддәт әрзиндә бизим бүтүн гошунларымыз вә ванларымыз бу дәрин ганлы дәниздә мәһв олар вә бизләрдән ч биримиз Иран торпагына сағ-саламат кедиб чыхмарыг".

Ага Мәһәммәд шаһ Гачар Шушаны ала билмәјиб Күрчүстан әринә кетди, Тифлиси тутуб виран етди. бүтүн ачыгыны флисин үзәринә төкдү. 20 миндән чох чамааты гырды. Күрчүстан торпагларыны виранәјә чевирмиш Ага Мәһәммәд шаһ ызын сонунда гышламаг үчүн Мугана кәлди. Ага Мәһәммәд һ бурадан Ширвана. Губаја. Гарабағын мүхтәлиф јерләринә цун дәстәләри кәндәриб, о јерләри гарәт едирди. Оун цунлары тәкчә Гарабагдан 100 мин башдан чох гарамал сүрүб армышды. Јерли чамаат гарәтә кәлмиш гошунлара мүтавимәт стәрир, онларла әлбәјаха олурдулар. Мәсәлән, Ширван чама- ы Ширван торпагына сохулмуш Иран сәрбазларынын башчы- ны — сәрдарыны өлдүрмүш, сәрбазлары пәрән-пәрән салмыш, топ гәнимәт әлә кечирмишди. Ага Мәһәммәд шаһ Гачар гышы муганда баша вурдугдан сонра јенидән Гарабаг ханлығына кулмаг, Шушаны әлә кечирмәк фикриндә иди. Лакин о бу өләрә рус гошунларынын кәлмәк фикриндә олмасы вә Ирандан јан баш вермәси хәбәрини аландан сонра тәләсик чәкилди.

Чар Русијасы
гошунларынын
әрбајчана јүрүшү.

Загафгазијадә баш верән һадисәләр харичи сијаси вәзијјәтини хејли јахшылашдырмыш Гафгазы әлә кечирмәк фикриндән һеч вахт дашынмамыш Русија чарынын даим диггәт ркәзиндә иди. Һәлә 1792-чи илдә II Јекатерина Шимали фгазда олан рус гошунларынын баш команданына јазмышды , "Бизә јахшы мүнәсибәт бәсләјән бүтүн ханлара онлары мајә едәчәјимизи вә'д елә". II Јекатерина Загафгазијаны әлә чирмәк үчүн әлверишли шәраитин јетишијини көрүб чидди зырлығы башлады. Ага Мәһәммәд шаһын Азәрбајчана сохул- сы хәбәри бу һазырлығы сүрәтләндирди. 1796-чы илин релиндә 30 минлик рус гошуну кенерал Валериан Зубовун шчылығы алтында Дәрбәндә јахынлашды. Хәзәр дәнизиндә ан рус һәрби донамасы, бурада олан гошун дәстәләри, мчинин Күрчүстанда јерләшмиш рус гошунлары да Зубовун рәнчамына верилмишди. Белә бөјүк гүввә илә кәлмиш Зубов ба ханына тәслим олмағы тәклиф етди, лакин рәдд чавабы ды. Зубов Дәрбәнд үзәринә јериди. Дәрбәнд јахынлығында Губа нынын гошунлары илә чар гошунлары арасында дөјүш баш рди. Тәбии ки, ханын чәмиси 2 мин нәфәрлик гошуну мәглу- јјәтә уграды. Рус гошунлары Дәрбәнди тутдулар. Кенерал бов ханын гызы Пәричаһан ханымы Дәрбәнд һакими тәјин

тди. Рус гошунлары Губаны тутуб Бақы үзәринә јериди. Бақы аны мұғавимәтин әһәмијјәтсиз олдуғуну көрүб чар һакимијәтини гәбул етмәјә мәчбур олду. Зубов Ширвана кирди. Шамаханьны табе олмаг истәмәјиб дағлара чәкилдди. Кенерал Зубов онун һакимијјәтә јијәләнмәк хатиринә Русијаја мејл едән гардашыны Шамахань ханы тәјин едиб, Салјан јахынлығына кәләрәк орада үшәркә салды. Гарабаг ханы Зубовун јанына Вагифин башчылығы алтында өз елчиләрини көндәрди вә Русијанын һакимијәтини гәбул етдијини билдирмәјә мәчбур олду. Гарабаг ханлығынын Русија илә әлагәләринин јарадылмасында куја Вагифин үсуси хидмәтләрини нәзәрә алан Русија чары II Јекатерина она һәјмәгли әса көндәрди. Бу һадисә чарын бу јерләрә јијәләнмәк үчүн атдығы дипломатик аддымлардан бири кими гијмәтләндирилмәлидир. Мұғавимәтин әһәмијјәтсиз олдуғуну көрән Талыш, Шамахань, Кәнчә, Ирәван, Нахчыван, Хој вә Гарабаг ханлары өз елчиләрини кенерал Зубовун јанына көндәриб Русијанын һакимијјәтини гәбул етдикләрини билдирдиләр. Кенерал Зубов һәлә йотрун дөврүндә Күр чајы мәнсәбиндә Чавад шәһәрини салмаг планыны һәјата кечирмәк истәди. Лакин о бу иши көрә билмәди. 1796-чы илдә II Јекатерина вәфат етди. һакимијјәтә кәлмиш I Павел әсас гүввәләри топлајыб Франсаја гаршы чыхмаг фикринә олдуғундан Гафгазда олан рус гошунларыны кери чағырды.

Рус гошунларынын Азәрбајчандан кетмәси Ага Мәһәммәд шаһын јенидән әл-голуну ачды вә о бөјүк гошунла Азәрбајчана сохулду. Бу заман Гарабагда вәзијјәт ағыр иди. Ага Мәһәммәд шаһын биринчи јүрүшүндән сонра ғытлыг олдуғундан әһали ачлыг чәкирди.

Биринчи јүрүшү заманы мүвәффәгијјәтсизлијин интигамыны Азәрбајчан чамаатындан алмаға чалышан шаһ гаршысына чыхан әндләри, јашајыш јерләрини виранәјә чевирирди. Ага Мәһәммәд үтүн Шамахань, Салјан чамаатыны өз доғма јурдундан Мазанарана көчүрмәјә һазырлашырды. Ага Мәһәммәд шаһын Шуша хынлығында олан топханасыны әлә кечирмәк үчүн галадан әлвәти чыхмыш, лакин һеч бир шеј едә билмәјәрәк кери гајыркән галаја кирән јолун бағлы олдуғуну көрән Ибраһимхәлил ан чыхыш јолу көрмәјиб Гарабагы тәрк етмәли олду. Шаһ Азәрбазлары Гарабагы талан етмәјә башладылар. Ага Мәһәммәд шаһ әмисинә дүшмән мүнәсибәт бәсләјән Ибраһимхәлил ханын ардашы оғлу Мәһәммәд бәји Гарабаг һакими тәјин етди. Азәрбајчан ханларынын бир чоху онун һакимијјәтини гәбул етмәјә мәчбур олду. Лакин бу дәфә дә Ага Мәһәммәд шаһ бүгүн Азәрбајчаны бәт едә билмәди. Шушада тәшкил едилмиш гәсд нәтичәсиндә йүрүлдү. Башсыз галмыш Иран гошунлары пәрән-пәрән дүшдү. Гарабагын хансыз галмасындан истифадә едән Мәһәммәд бәј ханлығы дә кечирди. О, Вагифи вә онун оғлуну едәм етдирди. Лакин тезликлә Ибраһимхәлил хан Чардан гајытды, һакимијјәти јенидән әлә кечирди.

Азербайжан
ханлыгларынын
дөвлөт гурулушу.

Азербайжанда ханлыглар јарандыгдан сонра дөвлөт-инзибати гурулушу хејли садәләшди. Ханлыгыда али һакимијјәт ханлара мәхсус иди. Һәр ханлыгын өзүнүн дөвлөт идарә системи вә мөһкәмә органлары вар иди. Ханлыгларда дөрд әсас идарә вар иди: дөвлөт шурасы (диван), инзибати, верки вә һәрби. Бүтүн бу дөрд идарәнин башында ханын иш умлары вә јахын адамлары дурурду. Гарабаг дөвлөт хадимләри һамасында хандан сонра биринчи јери онун вәзири Молла Пәнаһ Вагиф дурурду. "Гарабагнамә" мүүәллифи Мирзә Чамал бәј јазыр ки, Вагиф ханлыгы вә тәчрүбәли вәзир кими чох мөшһур иди. О, Иранда да, Түркияда да (Түркиядә — *МII*) бөјүк шөһрәтә малик иди".

Ханлыгларынын әразиси маһаллара бөлүнүрдү. Маһалларын башын-маһал наибләри дурурду. Онлары ханлар тәјин едирдиләр. Маһаллар исә кәндләрдән ибарәт иди. Кәнди идарә едәнләр бир ханлыгыда башы, дикәриндә кәтхуда, үчүнчүсүндә дарга адланырды. Һамысы ханлар тәрәфиндән тәјин едиллирди.

Руһани ишләринә ахундлар вә газылар башчылыгы едирдиләр. Мөһкәмә ишләри дә онларын ихтијарында иди. Бу мөһкәмәләр шариәт мөһкәмәләри адланырды. Мүтәссирләр истинтаг заманы үзүлүр, инчидилирди. Ағачла дөјмөк, кез чыхармаг, әлләри, бурун вә ағачлары кәсмөк, баш вурмаг кими чәза тәдбирләри дә вар иди. Бу ишләри чәлладлар көрүрдүләр.

Хан гошунлары феодал дәстәләриндән, маафлардан вә нөкәрләрдән ибарәт иди. Гошунлар әсасән атлы олурду, анчаг пијадә гошунлар да вар иди. Ханларын гошунларынын сајы да бөјүк олмур, 12 мин нәфәрә чатырды.

Мәдәнијјәт.

Феодал пәрәкәндәлији, харичи истилачыларга гаршы мүбаризә шөраитиндә дә Азербайжан мәдәнијјәти инкишаф едирди. Сәнәткарлыгы вә тичарәт мәркәзләри дән Азербайжан шөһәрләри, ханлыгларынын мәркәз шөһәрләри кими мәркәз дә, мәдәнијјәт мәркәзләри идиләр. Бу шөһәрләрин һамысында феодал ушагларынын тәһсил алдыгы мөктәбләр вар иди. Мөктәбләрдә тәһсил әсасән әрәб вә фарс дилләриндә иди. Онларда шариәтлә јанашы, дүнјәви елмләр дә, о чүмләдән тарих, чографија вә гәдрис олунурду. Лакин бу мөктәбләрин башлыча вәзифәси савад өгәтмәк иди. Бу мөктәбләри гуртаранлар хан дәфтәрханасында, јахун ағаччы-ајры феодалларын јанында катиблик едирдиләр. Онлар чамаат арасында Мирзә адланырдылар. Мөктәб битирәнләрдән моллалыгы адланәнләр дә олурду. Ибтидаи тәһсил верән мөктәбләрлә јанашы бәзи шөһәрләрдә бир нөв индики али мөктәбләр сәвијјәсиндә олан медресәләр дә фәалијјәт көстәрирди. О дөврүн Азербайжан медресәләринин һамысы медресәләрин јетишдирмәләри олмушлар. Медресә битирәнләр арасында шаирләр дә олмушдур. Кәнд шөһәрләриндә исә мөктәбләрлә надир һалларда растлашмаг оларды, медресәләрдә медресәләр исә јох иди. Одур ки, Азербайжан кәнди башдан-баша савадсыз иди. Мөктәб-медресә системинин инкишафы Азәр-

ајчанда елмә марагы артырырды. Бу заман Азербайчанын мөшһур орафијашунасы Зејналабдин Ширвани Шәрг өлкәләрини сәјаһәтә ыкмыш вә бу сәјаһәтдә көрдүкләрини јазмышдыр. Бу дөврдә "XVIII јүзилликдә Чар мүһарибәләри Салнамәси" — Чарда Надир шаһа аршы мүбаризә гәләмә алынмышдыр.

Ханлыглар дөврү Азербайчан әдәбијјатында бир-биринә зидд олан ки чәрәјанын инкишафы дөврүдүр. Бу чәрәјанлардан бири реалист алг әдәбијјаты, икинчиси исә сарај әдәбијјаты чәрәјаны иди. Халг әдәбијјаты зәһмәткеш күтләләрин истәк вә арзуларыны, Азербайчан алгынын мәишәтини тәрәннүм едирди. Сарај әдәбијјаты исә халгдан заг олуб сарај һәјәтыны, һаким синифләрин мәишәтини тәсвир едир, нлара мөдһијјәләр јазырдылар. Бу дөврдә ашыг сәнәти хејли инкишаф етди. Нәинки ашыглар, һәтта көркәмли Азербайчан шаирләри белә сазда усталыгла чала билирдиләр.

XVIII јүзилликдә Азербайчан әдәбијјаты, хусусән доғма дилимиз вкә тәсирләрдән хилас олду. Шәрләрин чанына халг јарадычылығы олду. Бу дөврүн шаирләри өз әсәрләриндә Фүзули әнәнәләрини инкишаф етдирмәклә јанашы, гошмалар, бајатылар да јазырдылар. Шаирләрин шәрләриндә зәһмәткеш күтләләрин агыр мәишәт тәраити, онларын феодал зүлмүнә гаршы етиразы илә јанашы, әтәнпәрвәрлик, гәһрәмәнлыгла долу һәјәт сәһнәләри дә өз әксини тәпырды. Шәрләрин характерик чәһәтләриндән бири дә халглар тәрасында мөһрибан мүнасибәтләрин тәрәннүмү иди.

Бу дөврдә јашајыб-јаратмыш Азербайчан шаирләриндән Нишат Ширванини, Шакир Ширванини, Ариф Ширванини, Ариф Әбризлини, Аға Мәсһи Ширванини, Хәстә Гасымы, Шәкили Нәбини вә онларла башгаларыны көстәрмәк олар. Бу шаирләрин әсәрләриндә халг һәјәтынын, тәбиәтин тәрәннүмү илә јанашы дөврләриндә баш гәһрәмән тарихи һадисәләр, халгын Надир шаһ, Аға Мәһәммәд шаһ вә чар гошунларына гаршы гәһрәмән мүбаризәси дә өз әксини тәпымышдыр. Мәсәлән, Шәки ханлығынын баниси Чәләби хан вә онун әрисләри дөврүндә јашамыш шаир Нәби өз әсәрләриндә Иран тәраитинә гаршы халг һәрәкәтыны вәсф етмишдир. Ејни сөзләри Шакир Ширванинин вә башгаларынын һаггында да сөјләмәк олар. Бу дөврүн Азербайчан шаирләри ејни заманда Азербайчанда социал әдәләр, ханларын, феодалларын, өзбашыналығына гаршы өзләринин тәрасылыг сәсләрини учалдырдылар. Бу дөврүн Азербайчан поезијясында Загафгазија халгларынын харичи ишғалчыларына гаршы мүбаризәси өз кениш әксини тапмышдыр.

XVIII јүзиллијин ән бөјүк шаирләри Молла Вәли Видади вә Молла Пәнаһ Вагиф олмушлар. Видади (1709—1809) Шәмкирдә тәһдәдан олмуш, Гарабагда, сонра исә Тифлиسدә јашамышдыр. О, дөврүнүн лирик шәрләрилә Азербайчан поезијясыны хејли зәнкинләшдирмишди. Видади бөјүк гошма устасы олмушдур. Видади дөврүнүн диқәр бөјүк шаир Вагифи (1717—1797) бөјүк вә мөһкәм дост-тәһдәт телләри багламышды.

Вагиф Газах маһалынын Салаһлы кәндиндә дүнјаја көз ачмышдыр. Әдрәсә битирмишди. Вагиф әввәлчә Кәнчәдә, сонра исә Гарабағда яшамыш. Шушада мұәллимлик етмиш, орада бөјүк шөһрәт саһиби едән сонра сараја дәвәт едилмиш. Ибраһимхәлил ханын сарајын-шикағасы вәзифәсиндә олмушдур. Вагифин ағыллы мәсләһәтлә-рабағ ханлығынын мөһкәмләнемәсинә хејли көмәк етмишди.

Бөјүк шаир Вагифин поезијасы Азәрбајчан дилинә јенилик кәтир-о дили мұхтәлиф харичи тәсирләрдән тәмизләмишди. Вагиф ачылығында севки-мәһәббәт мөвзусу апарычы олмушдур. Вагиф ичәрисиндә о гәдәр бөјүк, о гәдәр јүксәк ада малик иди ки, халг и "һәр охујан Молла Пәнаһ ола билмәз" сөзләри инди дә халг ында јашајыр.

Анлығылар дөврүндә Азәрбајчанда халг мусигиси, меһмарлыг, млығы да инкишаф етмишди. Ашыг сәнәти хејли инкишаф ышды. Бу дөврүн мусиги үчлүкләри (ханәндә, тар вә каманчалан) бајчан сәрһәдләриндән кәнарда мөшһур иди. О дөврүн меһмарлыг әләриндән Шәки хан сарајыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бағда салынмыш Шуша, Әскәран вә Бајат галалары, Шуша иди вә башгалары XVIII јүзилликдән галмыш гијмәтли тарихи әләрдир.

С ә н ә д

XVIII ӘСРИН АХЫРЛАРЫНДА ... XIX ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ
ЈАШАМЫШ АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХЧИСИ
МИРЗӘ ЧАМАЛ ГАРАБАҒИНИН ӘСӘРИНДӘН.
1795-чи ИЛДӘ ШУШАНЫН МУДАФИӘСИНИН ТӘСВИРИ:

Мәһәммәд хан отуз күн Шуша галасы јахынлығында әјләнди, лакин ын баш верстлијиндән ахан чајы бу гәдәр бөјүк гошуну илә кечиб гала-ынлаша билмәди. Гарабағын пијада вә атлы гошунлары, елат вә кәнд-бөјүкләри кичик дәсталәрлә мешәләрдә, јолларда вә кечидләрдә Иран ларына һүчүм едиб һәр күн онларын атларыны, гатырларыны вә дөвә-и апарыр, дүшәркәјә тахыл дашыјан карванлары әлә кечирирдиләр... лар нә күндүз, нә да кечә Иран гошунларына раһатлыг вермирдиләр... аһ өзү үч—дөрд дәфә ири гошунла чајы кечиб галаја јахынлашмаг ишди, лакин зирәк пијадалар вә чәсур атлылар... мәрдликлә вурушур, либ кәлир вә ону кери чәкилмәјә мәчбур едирдиләр.

І Ф Э С И Л

ШИМАЛИ АЗЭРБАЙҶАНЫН ЧАР РУСИЈАСЫ ТЭРЭФИНДЭН
ИШҒАЛ ЕДИЛМƏСИ

§ 1. Ишғалын башланмасы

XIX јүзиллијин
башлангычында
АзэрбайҶанын харичи
сијаси везијјәти.

XVIII јүзиллијин сону— XIX јүзиллијин башлангычында АзэрбайҶанын дахили вэ харичи сијаси везијјәти чох мүрәккәб иди. Эввэл Шәки, сонра исә Губа ханлығынын АзэрбайҶан

торпагларыны өз ханлыглары этрафында бирләшдирмәк, ваһид АзэрбайҶан дәвләти јаратмаг чәһдләри баш тутмады. Буна бир тәрәфдән өлкәнин социал-игтисади инкишафынын керилији, дикәр тәрәфдән исә харичи истилалар, шаһ Иранынын вэ чар Русијасынын бу јерләри әлә кечирмәк үчүн АзэрбайҶана јүрүшләри мане олду. Ајры-ајры ханлыгларын һакимләринин јалныз өз шәхси мәнәфеләриндән әл чәкмәк истәмәмәси, өз ханлығыны горујуб сахламаг наминә бир-биринә күзәштә кетмәк истәмәмәси дә бу ишә әсаслы сурәтдә мане олду. Белә бир шәраитдә АзэрбайҶана көз дикмиш шаһ Иранынын вэ чар Русијасынын ишғалчы планларына гаршы дура биләчәк ваһид гүввә јох иди. Һәлә I Пјотр дөврүндә башламыш, II Јекатерина заманы давам етдирилмиш АзэрбайҶаның әлә кечирмәк үчүн етдикләри чәһдләриндән сонра XIX јүзиллијин башлангычында чар Русијасы бүтүн Загафгазијаны тутмаг планларыны һәјата кечирмәјә һазырлашырды. Рус әсилзадәләринин вэ тачирләринин кешијиндә дурмуш чар Русијасы јени торпаглар зәбт етмәјә, тутдуғу јерләри Русија сәнајеси үчүн хаммал мәнбәләринә, сатыш базарларына чевирмәјә чан атырды. Чаризм Хәзәр денизини өз дахили денизинә чевирмәк, Загафгазијаны зәбт етмәклә даһа чәнуба доғру јол ачмаг, Орта Асија өлкәләрини дә әлә кечирмәк үчүн өзүнә истинадкаһ јери әлдә едәчәјинә әмин иди. Демәк Загафгазија тәкчә хаммал мәнбәји, сатыш базары кими дејил, ејни заманда бөјүк һәрби-стратежи мөвгәјинә көрә әһәмијјәт кәсб едирди.

Гәрби Авропа дәвләтләри Инкилтәрә вэ Франса да Загафгазијаја көз дикмиш, онлар бурада баш верән һадисәләри, хүсусән чар Русијасынын гәсбкарлыг планларыны диггәтлә изләјир Ираны Русијаја гаршы силаһландырмаг истәјирдиләр. Бу ишдә Инкилтәрә габаға дүшдү, өз елчисини 1800-чү илдә Ирана кән-

, онунла сијаси вә тичарәт мүтавиләләри бағлады. Бу иләжә көрә Иран һәр һансы бир дәвләтин һүчумуна мәрузы тәғдирдә ону силаһла вә силаһлара гуллуг едән адам-тәһниз етмәји бојнуна көтүрүрдү.

Ишғалын
шланмасы. 1801-чи илдә Шәрғи Күрчүстан Русияја бирләшдирилди. Бу дәврдә Газах вә Шәмшәддил султанлығлары Күрчүстандан асылы

әтдә олдуғундан Шәрғи Күрчүстанла бирликдә Русияја шидирилди. Бунунла да Азәрбајчанын ишғалы башланды. а чары Күрчүстанын ардынча Азәрбајчаны әлә кечирмәјә олашырды. Онун Күрчүстаны әлә кечирән кими вердији анда дејилирди: "Әтраф һөкүмәтләр вә ханларла әләгә јарағ, Русия тәрәфдарларынын сајыны артырмаға, хүсусән ханын (Иран шаһы Фәтәли шаһын — *М.И.*) һакимијјәти на дүшмәмиш вә буна көрә дә белә бир шәраитдә, әлбәттә, инин тәһлүкәсизлији наминә Русияја даһа чох мејл рәчәк Ирәван, Шәки, Ширван, Кәнчә, Бакы вә башға ығларын ханларыны тәрәфимизә чәкмәли". Русия гошунла-н Азәрбајчанын ичәриләринә доғру ирәлиләмәјә һазырлаш-ны көрән Иран шаһы Азәрбајчан ханлығларына һәдә-горху әк онлары өз тәрәфинә чәкмәјә чалышды. Лакин Русиянын зорлу олмасыны көрән, она сығыначағлары тәғдирдә өз ијјәтләрини горујуб сахлаја биләчәкләринә үмид бәсләјән вә Ләнкәран ханлары рус гошунлары команданынын јанына чиләрини көндәрдиләр вә Русиянын "али һимајәсини" гәбул с барәсиндә мүтавилә имзаладылар. Бир гәдәр сонра Бакы да белә мүтавиләни имзалады.

р Русиясы ајры-ајры ханлары өз тәрәфинә чәкмәк, онлары әси алтына алмагла јанашы ишғалчы гошундан да истифадә с фикриндән дашынмамышды. Күрчүстандан шәргә Азәрбај-н әсас ханлығларына доғру гошунларын ирәлиләјәчәји јолун индә илк јер бөјүк һәрби-стратежи әһәмијјәти олан Чар-кән чамаатлары иди. 1803-чү илин јазында рус гошунлары ан (Ганыг) чајы кечидиндә вә Балакән јахынлығында Чар-кән мүдафиәчиләрини мәғлубијјәтә угратдылар. Балакәни б виран етдиләр. Сонра исә Чар чамааты мүтавимәт нәти-дә Балакәнин башына кәтирилмиш фәләкәти нәзәрә аларағ имәтсиз тәслим олду. Чар-Балакән чамаатынын нүмајән-ри Тифлисә кәләрәк Русиянын али һакимијјәтини гәбул с барәсиндә мүтавиләни имзаладылар. Бу мүтавиләжә көрә, Балакәнлиләр һәр ил чар хәзинәсинә 220 пуд ипәк вермәли, Балакәндә рус гошунларыны јерләшдирмәли, Русия һөкүмә-Чар-Балакән чамаатынын дахили ишләринә гарышмамалы Лакин тезликлә Дағыстан феодаллары Чар-Балакәни уллар. Чар гошунлары Чара басғын едиб ону јандырдылар. Балакәнлиләр тәслим олмадылар. Рус гошунлары илә

элбәјаха олуб, онлары мәғлубијјәтә уғратдылар, гошун башчысы дөјүшдә өлдүрүлдү. Јени көндәрилмиш чар гошунларына мұта вимәт көстәрмәјин мәнасыз олдуғуну көрән чамаат тәслим олды. Чар-Балакән чамаатлығынын Русија тәрәфиндән зәбт олунамас баша чатдырылды.

Гафгаздакы рус гошунларынын башчысы тәјин едилмиш бурада чаризмин мүстәмләкә сијасәтини зор күчүнә һәјат кечирән ганлы кенерал Сисианов Кәнчәни зәбт етмәјә мұһү әһәмијјәт верирди. О. Кәнчә ханы Чавад хана тәслим олмағи тәклиф етди. Рәдд чавабы алыб 1803-чү илин сонунд гошунларыны Кәнчә истигамәтинә јөнәлтди. Рус гошунлары һәл Кәнчәјә чатмамыш Чавад ханын дәстәсилә растлашды. Ганлы дөјүш олды. Сајча чох олан чар гошунлары үстүнлүк газандылар. Чавад хан Кәнчә галасына кери чәкилди. Чар гошунлары Кәнчә галасыны мұһасирәјә алдылар. 1804-чү ил јанварын 2-дән 3-н кечән кечә рус гошунлары ганлы дөјүшдән сонра Кәнчәни алдылар. Чавад хан вә оғлу дөјүш мејданында гәһрәманчасын һәлак олдулар. Кәнчә ханлығынын әразиси зәбт едилди, ханлы ләғв едилди. Кәнчәнин ады дөјишдирилиб Јелизаветпол адлан дырылды. Ким шәһәри Кәнчә ады илә чағырсајды, бир мана чәримә едилирди. Кәнчә илә бәрәбәр, она табе олан Самух султ танлығы да Русијанын тәркибинә гатылды.

Биринчи Русија—
Иран мұһәрибәси.
Гарәбаг вә Шәки
хәнлығыларынын
тәбе едилмәси.

Рус гошунларынын Загафгазијада наилијјәт ләри, Күрчүстанын, онунла һәмсәрһәд ола Азәрбајчан торпағларынын чар Русијасы тәрәфиндән зәбт едилмәси Сұлтан Түркия сини вә шаһ Ираныны нараһат етди. Русија нын, Загафгазијада күчләнмәси Инкилтәрәнин вә Франсанын д хошуна кәлмирди. Онлар рус гошунларыны Загафгазијадан Түр кијә вә Иранын васитәсилә чыхармағ мәғсәдилә онлары Русијај гаршы мұһарибәјә тәһрик едирдиләр.

Бу мәғсәдлә онлар Түркияјә вә Ирана һәрби јардым едирдилә. Инкилтәрә тәрәфиндән ғызышдырылан шаһ Ираны Русијадан е гошунларыны Загафгазијадан чыхармағы тәләб етди, рәдд чавабы алдығдан сонра 1804-чү илин ијунунда Русија илә Иран арасынд мұһарибә башланды. Иран өз гошунларыны әсасән Ермәнистаны шәрг торпағларында чәмләшдирмишди. Загафгазијада чаризми мүстәмләкәчи сијасәтини ән гәддар үсулларла һәјата кечирә әлитанлы кенерал Сисианов өз гошунларыны һәмин истигамәт апарды. Онун мәғсәди Ирәван галасыны әлә кечирмәк иди. Чохсајл Иран гошунлары илә тоғтушмада гәләбә газана билмәјән Сисиано кери чәкилмәјә мәчбур олды. Иран гошунлары да иткијә мәру галдығындан һүчума кечмәди.

Русија—Иран мұһарибәси башлананда, Иран гошунларыны Гарабағ ханлығына сохулачағындан еһтијат едән Ибраһимхәли хан Сисианова мұрачиәт едиб ондан көмәк истәди, бунун мұта

нда Русияја садиг олачагыны билдирди. Кенерал Сисианов Русиянын Hakimijjетини гәбул етмәји, бунун мүтабилінде хан кими сахлајачагыны вәд етди. Ибраһимхәлил хан дүд етдијиндән данышыглар узанды. Иран шаһы бундан фадә едиб Гарабаг үзәринә гошун көндәрди. Ибраһимхәлил у гошуну мәглүб етди. О. бу һәрәкәтинин Гарабага чох ағыр кәләчәјини, Иран гошунларынын Гарабаг үзәринә жүрүш јини көрүб башга чыхыш јолу тапмајараг Сисианов илә шыглары давам етдирмәк үчүн Кәнчә шәһәри јакынлығын-Күрәкчәј саһилиндә дүшәркә салмыш Сисиановун јанына и. 1805-чи ил мајын 14-дә Сисиановла Ибраһимхәлил хан инда Гарабаг ханлығынын Русиянын Hakimijjетини гәбул и барәсиндә мүтавилә имзаланды. Гарабаг ханы илә индә Күрәкчәј саһилинә онун күрәкәни олан Шәки ханы м хан да кәлмишди. Шәки ханлығы һәлә харичи тәһлүкәдән иди. Лакин ханлығын дахилиндә Hakimijjет уғрунда бизә кедирди. Сәлим ханын Русиянын ади Hakimijjетини етмәклә ханлыгда Hakimijjет уғрунда кедән мүбаризәдән әлә кечирдији ханлыгда Hakimijjетини горујуб сахламаг у ону Күрәкчәј саһилинә кәтирмишди. Гарабагла бағланан виләдән бир һәфтә сонра Шәки ханы да ханлығын Русиянын бинә гатылмасы барәдә мүтавиләни имзалады. Гарабаг вә и ханлары илә бағланан мүтавиләләрә көрә, ханлыглар һәр р хәзинәсинә 7-8 мин манат вермәли, рус гошун дәстәсини нлыгларынын әразисиндә јерләшдирмәли идиләр. Ханлар өз ыгларынын ханы кими галырдылар. Лакин онлар ханлыг-н јалныз дахили идарәсиндә мүстәгил идиләр, харичи өлкә-ә әләгә сахламаг, данышыглар апармаг һуғулары јох иди.

ахы, Баки вә
ханлыгларынын
ал едилмәси.

Гарабаг вә Шәки ханлыгларынын Русияја табе едилмәсиндән бир ај сонра Иран гошун-лары Гарабага һүчум етдиләр. Лакин бурада, сонра исә Кәнчәдә мүвәффәјијет газана јәрәк Тифлис үзәринә кетдиләр. Онлар, јолүстү Ирана табе тәклифини рәдд етмиш Газах чамаатыны табе етмәк инә дүшдүләр. Газахлылар Иран шаһзадәси Аббас Мирзәјә ги чидди мүтавимәт кәстәрдиләр, һәтта һүчума кечиб ону га мәчбур етдиләр. Бир Иран тарихчиси јазыр ки, "Газах иси Ирәвана доғру кедән фарслара мүтавимәт кәстәрди. ылылар Ирәван дүзүнә гәдәр олан 18 фәрсәхлик (һәр фәрсәх -ә бәрабәрди—*М.И.*) мәсафәнин һәр фәрсәхиндә Иран ыларына тәлә дүзәлдирдиләр. Онлар о гәдәр һәјасызлашдылар шаһзадәјә (Аббас Мирзәјә —*М.И.*) силаһдан атәш ачдылар".

енерал Сисианов Русия—Иран мүһарибәсиндә рус ылары тәрәфиндә иштирак етмәк үчүн атлы дәстәләр ил едирди. Бу атлы дәстәләрә әсасән феодаллар, онларын ыләри вә маафлар дахил идиләр.

Иранла мұһарибә апармагла ејни заманда чар гошунлары Азербайчанын дикәр ханлыгларыны да табе етмәк үчүн өлкәни ичәриләринә доғру ирәлиләмәкдә давам едирди. Кенераси Сианов Шамахи, Баки вә Губа ханлыгларыны тезликлә әлә кечирмәк фикриндә иди. "Гарабағнамә" мұәллифи јазыр ки "Сисиановун инди гаршыда дуран башлыча мәғсәди дәнизләр [Каспи вә Гара] арасындақы јерләри әлә кечирмәкдән ибарәт иди". Сисиановун гошунлары Шамахи үзәринә јериди. Мустафа хан әввәл мұтавимәтин мәнасыз олдуғуну гәт едиб, Гарабағ вә Шәки ханларынын гәбул етдикләри шәртләрлә мұтавилә бағламаға разы олдуса да, тезликлә бу фикриндән дашынды мұтавиләни имза етмәјә кәлмәди. Сисианов онун үзәринә гошу јеритди. Мустафа хан тәслим олду, мұтавиләни имзалады. Азербайчан ханлыглары ичәрисиндә әразичә ән бөјүјү ола. Шамахи ханлығыны тәслим етдикдән сонра, Сисианов Баки ханлығы әразисини зәбт етмәк үчүн онун үзәринә јериди. Баки ханлығынын чар Русијасы үчүн чох бөјүк тичарәт вә стратеги әһәмијјәти вар иди. Бу вахт Хәзәр дәнизиндә Русијанын һәрб донанмасы вар иди. Донанма командири Баки ханындан тәслим олмағы тәләб етди, рәдд чавабы алыб, Баки галасыны то атәшинә тутду. Шәһәрдә чохлу ев дағыдылды. Бу вахт Шамахи ханлығыны әлә кечирмиш чар гошунлары Баки галасына јахын лашдылар. Һәм дәниздән, һәм дә гурудан мұһасирәјә алынмыш Баки ханы Һүсәјнгулу хан Сисиановун тәслим олмағ барәсиндәк тәклифини гәбул етмәјә мәчбур олду. Гала диварлары јахынлығында Баки хаңы илә мұтавиләни имзаламағ үчүн көрүш кәлмиш Сисианов өлдүрүлдү. Бу һадисә 1806-чы ил февралын 8 дә баш вермишди. Иран тарихчиләри јазырлар ки, Сисианов Һүсәјнгулу хан өлдүрмүшдү. Сисиановун өлдүрүлмәсиндән сонр гуруда олан рус гошунлары да кәмиләрә долушарағ, Баки галасындан узаглашмаға мәчбур олдулар. Сара адасына кәлдиләр.

Сисианов өлдүрүләнән сонра Иран гошунлары фәаллашы Гарабаға сохулурлар. Шуша галасында бу вахт рус гошун дәстәс вар иди. Ибраһимхәлил хан бу вахт аиләсини көтүрүб, гал јахынлығындақы Ханкәндә көчдү. Чар гошун дәстәси онун бәрәкәтиндән шүбһәјә дүшүб мајор Лисаневичин башчылығы алтында кечә икән Ханкәндә кәлди, Ибраһимхәлил ханы, ону аиләсини, һәтта кичик јашлы ушагларыны вәһшичәсинә гырды. Бу һадисә Шәкидә Русијаја гаршы үсјана сәбәб олду. Шәки хан рус гошунларыны ханлығын әразисиндән говду. Лакин тезликлә рус гошунлары Гарабаға кирмиш Иран гошунларыны мәғлу бијјәтә угратдылар. Иран гошунларынын мәғлуб олмасы Баки вә Губа ханлыгларынын тәләјини һәлл етди. Һәр ики ханлығы нұмајәндәси Русијанын али һакимијјәтини гәбул етмәјә мәчбу олду. Рус гошунлары 1806-чы ил октябрын 3-дә Бакин тутдулар. Баки ханы Ирана, бир гәдәр сонра алынмыш Губ

ыгынын һакими исә дағлара гачды. Даһа сонра Шәкидәки
јатырылды, Шәки ханы исә Ирана гачды. Бу заман Чар-
кәнлиләр дә үсјан етмишдиләр. Шәки үсјаны јатырылдығдан
чар гошунлары Чар-Балакән чамаатына да вәһшичәсинә
тутдулар.

ија—Түркијә
үһарибәси.

1804—1813-чү илләр Русија—Иран мұһарибә-
синдә, Азәрбајчан ханлығларынын зәбт едил-
дији заман Русијанын харичи сijasи вәзијјәти
лашырды. Русијанын әсас гүввәләри Напалеон Франсасы илә
ғишәјә чәлб едилмишди. Белә бир шәраитдә Османлы Түр-
и Русијаја гаршы чыхмаға һазырлашырды. Түркијәни Руси-
гаршы Франса гызышдырырды. 1806-чы илин сонларында,
ијә Русијаја мұһарибә елан етди, Русија—Түркијә мұһари-
ики истигамәтдә кедирди: Балкан јарымадасында вә
азда. Беләликлә, чар Русијасы Гафгазда ики рәғибә гаршы
Иран вә Түркијәјә гаршы мұһарибә апармаға мәчбур иди.
са һәм Ирана, һәм дә Түркијәјә көмәк едирди. Буна
јарағ рус гошунлары өз һәрәкәтләрини дајандырмырдылар.
чу илдә онлар Ләнкәран ханлығыны Русијаја табе олмаға
ур етдиләр.

ија—Түркијә мұһарибәси чәһәләриндә инадлы дөјүшләр
рди. Бу мұһарибәдә рус гошунлары үстүнлүк газандылар.
чи илин мајында Русија илә Түркијә арасында сүлһ
виләси бағланды. Бу мұтавиләјә көрә, Русија илә Түркијә
ындакы сәрһәдләрдә һеч бир дөјишиклик олмады. Түркијә
јанын Гафгазда зәбт етдији торпағларын онун ихтијарында
асына разылығ вермәјә мәчбур олду.

12-чи илдә чар Русијасы илә Напалеон Франсасы арасында
рибә башланды. Бу вәзијјәт бир сыра мәғлубијјәтләрдән
а Русија илә сүлһ мұтавиләси бағламағ үчүн данышығлара
амыш Иранын әл-голуну ачды, о данышығлары кәсди вә
һәрби әмәлијјата башлады. 20 минлик Иран гошунлары
баға кирди. Лакин рус гошунлары онлары сыхышдыра
иләр. Бундан сонра да Иран гошунлары Азәрбајчанын
әлиф јерләринә, о чүмләдән Кәнчәјә, Шәки ханлығына
лмағ истәди... Лакин тезликлә мәғлубијјәтә уғрајыб кери
лдиләр. Иран гошунлары Ләнкәран ханлығына да сохулду,
анлығын әразисини зәбт едә билди. Рус гошунлары кенерал
јаревскинин башчылығи алтында Аразы кечиб Асландүз
нлығында чоһсајлы Иран гошунларыны мәғлубијјәтә уғрадыб
әран ханлығи әразисини, о чүмләдән Ләнкәраны онлардан
зләди. Асландүз дөјүшү, Ләнкәран галасынын алынмасы
нын Русија илә мұһарибәдә там мәғлубијјәти демәк иди. Иран
г мұһарибә апарачағ һалда дөјилди. Рус гошунлары исә
ба — Тәбриз үзәринә јүрүшә һазырлашырды. Шаһ һөкүмәти
ија илә сүлһ данышығларына кирди. Бу данышығлар 1813-чү

илдә октябрын 13-дә Гарабагда олан Күлүстан кэндиндә сүлһ мугавиләсинин багланмасы илә нәтичәләнди. Бу мугавиләжә керә Ирәван вә Нахчыван ханлыгларындан башга, Араз чајынын шималында олан Азербайчан эразисиндәки бүтүн ханлыглар — Кәнчә, Гарабаг, Шәки, Ләнкәран, Шамахы, Бақы, Губа, Дәрбәнд эразиси Русиянын тәркибинә гатылырды. Мугавиләжә керә Хәзәр дәнизиндә јалныз Русиянын һәрби дәниз донамасы сахламаг һугугу вар иди. Ирана тичарәтә кәлән рус тачирләри верки вермәкдән азад едилдиләр.

Беләликлә, биринчи Русия—Иран мугавиләсинин баша чатмасы вә Күлүстан сүлһ мугавиләсинин багланмасы илә Азербайчан торпагларынын Русияја илһаг едилмәсинин биринчи мәрһәләси баша чатды.

§ 2. Азербайчанын ишғалынын баша чатдырылмасы

Икинчи Русия—
Иран мугавиләси.

Биринчи Русия—Иран мугавиләсиндә мәрһәләләри лубийжәтә уграмыш, Күлүстан сүлһ мугавиләсини имзаламага мәчбур олмуш Иран шаһы

Гафгазы әлдән вермәси илә һеч чүр разылашмаг истәмирди. Русия илә јени мугавиләжә һазырлашырды. Бу ишдә Инкилтәрә Ирана бүтүн васитәләрлә көмәк едирди. О, 1814-чү илдә Иранла Русияја гаршы мугавилә бағлады. Бу мугавиләжә әсасән Инкилтәрә һөкүмәти Иран гошунларыны низама салмаг үчүн Иранла инкилис забитләри кәндәрир, бу гошунлары силаһла тәһиз едир. Тәбриздә вә башга шәһәрләрдә силаһ заводлары тикирди. Шаһ һөкүмәти өзүнү дирчәлмиш һесаб едиб, Күлүстан сүлһ мугавиләсинин шәртләринә јенидән бахмагы Русия һөкүмәтинә тәклиф етди. Лакин данышыглар нәтичә вермәди. Иран Түркијәни Русияја гаршы сөвг етмәк, Русия илә биркә мугавилә апармаг үчүн Түркијә һөкүмәти илә данышыглар кирди. Түркијәнин Русия илә мугавиләләрини кәскинләшдирмәк үчүн бүтүн васитәләрә әл атды. Шаһ һөкүмәти өз ханлыгларынын итирдикдән сонра Ирана гачмыш ханлардан да истифадә етмәк онларын васитәсилә Азербайчан әһалисини Русияја гаршы галдырмаг фикриндә иди.

1826-чы илин әввәлләриндә шаһ сарајы бир гәдәр кеч дә олса Русиядан—Петербургдан декабристләрин үсјаны хәбәрини алды. Шаһ һөкүмәти бу үсјанын Русияда дахили чәкишмәләрә кәтириб чыхара чағыны, бунун исә Русия дәвләтинин зәифләмәсинә сәбәб ола чағыны зәнн едәрәк мугавиләжә һазырлығы сүрәтләндирди. 1826-чы илин ијулун 16-да 60 минлик Иран ордусу Азербайчанын шимал торпагларына сохулду. Икинчи Русия—Иран мугавиләси башланды. Иран шаһы, һәмишә олдугу кими, бу дөфә дә биринчи Гарабага сохулду. Јенә дә илк һәмлә объект Шуша галасы олду. Иран гошунларынын бир-биринин ардынча едилән һәмләләринә шәһәрин топ атәшинә тутулмасына бахмајараг Шушаны тутар.

диләр. Галанын мүдафиәсинә рус гарнизону илә бирликдә, шәһәр әһалиси чөлб едилмишди. Шаһ гошунлары Шушаны үн мүһасирәдә сахлады, лакин ону ала билмәди. Иран лары Азәрбајчанын башга торпагларына да һүчум етди. раны. Салјаны алыб, әһалинин хејли һиссәсини әсир апар- о. Шаһ гошунлары илә Азәрбајчана кәлмиш кечмиш ханлыг- н Ирана гачмыш ханлары Кәнчә, Шамахы, Шәки вә с. кими оләри әлә кечириб өз ханлыгларыны бәрпа етдиләр. һәмин одә олан азсајлы рус гошун дәстәләри кери чәкилмәјә мәчбур ар. Азәрбајчан әразисинә кирмиш шаһ гошунлары әһалијә ыз диван тутур, чаван кишиләри, гыз-кәлинләри әсир рдылар. Бир мүшаһидәчи јазыр ки, "Ширван әјаләтини илә дағылмыш көрдүм. Иран сүвариләри дәһшәтли гарәтләр мишдиләр... Бир чох кәндләр бошалмышдыр".

һарибә башланандан бир нечә ај сонра Русијадан газијә кәндәрилмиш јени гошунлар кәлди вә әкс-һүчума . 1826-чы ил сентјабрын әввәлләриндә Шәмкир јахын- дакы дөјүшдә Иран гошунлары ағыр мәғлубијјәтә уғрады, Иран сәрбазы өлдүрүлдү вә јараланды, сағ галанлар гла чанларыны гуртара билдиләр. Рус гошунларынын шу Аббас Мирзәни Шуша галасынын мүһасирәсиндән әл јә, Шәмкир тәрәфә һәрәкәт етмәјә мәчбур етди. Бу ларла рус гошунлары Кәнчә јахынлығында үзләшдиләр. Бу дә рус гошунлары үстүнлүк газандылар, Иран гошунлары дағын едилди. Бу дөјүшдә рус ордусу тәрәфиндә бајчан феодалларындан вә онларын нөкәрләриндән тәшкил иш сүвари дәстәләри дә иштирак едирди. Бу дөјүш индә "Гарабағнамә" мүәллифи Мирзә Адыкөзәл бәј јазырды: ылбашлар басылдылар, мәғлубијјәтин габағыны алмағын үн олмадығыны көрүб гачдылар. Бир күн, бир кечә Араздан ләр". Рус гошунлары Кәнчәни әлә кечирдиләр. Шаһ лларынын мәғлуб олмасы Иран гошунларынын көмәјилә бајчан торпагларынын бәзи јерләрини әлә кечирмиш иш ханларын да мүгәддәратыны һәлл етди. Јалныз Ләнкәран ығы һәләлик Иран гошунларынын әлиндә галырды. Тезликлә гошунлары Ирәван вә Нахчыван ханлыгларына һүчум әр вә ханлыглары тутдулар, 1827-чи илин сонларында ан Азәрбајчанын чәнуб торпагларына кирдиләр. Рус лларынын көмәјилә һакимијјәти әлә кечирмәк истәјән ллар, һәмчинин Иран шаһ һакимијјәтинин зүлмүндән ә кәлмиш әһалинин бир гисми, онларын Хој вә Тәбризә үнә көмәк едирдиләр. Рус гошунлары дәстәләриндән ин башчысы јазырды ки, "Әһали һәр јердә өз јериндә олуб лларымызы дүшмәнләр кими дејил, өз һимајәчиләри кими едәрәк, онлары гаршыламаға чыхырды". Чамаат Гачар- н зүлмүндән о гәдәр чана дојмушду ки, сонралар нәләр ола

билчәјини, бир зүлмкарын дикәр мүстәмләкәчи илә әвәз олачагыны нәзәрә алмадан шәһәрләрин дарвазаларыны ачыр, ругошунларыны гаршыламаға чыхырды. Рус гошунлары Тәбриз-јахынлашанда Тәбриз руһаниләринин башчысы Мир Фәттаһы чағырышы илә әһали онлары гаршыламаға чыхды. Тәбризлиләр Гачар зүлмүндән о гәдәр әзијјәт чәкмишдиләр ки, рус гошунларыны Тегһран үзәринә јеримәјә чағырыр, 12 мин нәфәрлик гошунләкәмәк етмәјә һазыр олдугларыны билдирмишдиләр. Рус гошунлары тезликлә Урмија вә Әрдәбили дә тутдулар. Шаһ Иран данышыглары кирмәјә тәләсди. Тәбриздән бир гәдәр чәнубда ола Түркмәнчај кәндиндә 1828-чи ил февралын 10-да Иранла Русия арасында сүлһ мүтавиләси имзаланды. Түркмәнчај данышыгларында, рус јазычысы А. С. Грибоједов вә Азәрбајчан маарифчиси, тарихчиси А. А. Бакыханов да иштирак едирдиләр. Мүтавиләјә көрә чар Русиясы гошунлары Азәрбајчанын чәнуб торпагларындан чыхырды, јеничә тутулмуш Ирэван вә Нахчыван ханлыглары исә Русиянын тәркибиндә галырды. Иран шаһ һөкүмәти бу мүтавилә илә Шимали Азәрбајчан ханлыгларынын Русиянын тәркибинә гатылмасыны тәсдиг етди. Бу мүтавилә илә јәни Күлүстан мүтавиләси илә рус тачирләринә верилмиш имтијазлар, һәмчинин Хәзәр дәнизиндә јалныз рус һәрби дона масынын сахланмасы һүтугу да тәсдиг едилди. Мүһарибәдә мәглу олмуш Иран Русияја 20 милјон манат тәзминат вермәли иди. Иран һөкүмәти тәзминаты өдәјиб гуртарана гәдәр зәбт едилмиш Чәнуб Азәрбајчан вилајәтләри Русиянын һимајәсиндә галырды.

Русия—Иран мүһарибәси гуртарана јахын Русия—Түркия мүнәсибәтләри кәскинләшмәјә башлады. Бу исә ики дәвлә арасында 1828-чи илин апрелиндә мүһарибәјә кәтириб чыхарды. Гафгаз чәбһәсиндә рус гошунларынын тәркибиндә дөрд Азәрбајчан сүвари алајы иштирак едирди. Бу алајлар әсасән чар Русиясына чан-башла гуллуғ едиб торпаг саһәләри, вәзифәлә алмаға чан атан бәјләрдән, онларын нөкәрләриндән вә маафлардан тәшкил едилмишди. Онлар ејни заманда мүһарибә заман гәнимәт әлә кечириб варланмағ истәјирдиләр. Бу алајлар би сыра шәһәрләрин алынмасында мүһүм рол ојнадылар. Бир ру јазычысы бу алајларын дөјүшчүләрини белә мәдһ едирди: "Б алајлар барәсиндә мүһакимә јүрүтмәк үчүн онлары дөјүшд көрмәк лазымдыр: бунлар шимшәји хатырладыр, бунлар гәзәб ләнмиш аллаһын бирдән-бирә дүшмәнләр ичәрисинә дүшәрә өлүм вә дәһшәт сачан атәшинә бәнзәјирди. Мүсәлман алајларынын төрәтдикләри икидлик харигәләрини көзләрим өнүндә һәлдә һејрәтлә јад едирәм". Түркия һөкүмәти рус гошунларынын өлкәнин ичәриләринә јеријәчәјиндән еһтијат едәрәк сүл мүтавиләси бағламаға тәләсди. 1829-чу илдә Әдирнәдә мүтавилә имзаланды. Түркия Загафгазијанын чар Русиясы тәрәфиндә зәбт олунамасыны тәсдиг етмәли олду.

Азәрбајчанын
ија тәрәфиндән
т едилмәсинин
нәтичәләри.

Русија тәрәфиндән Азәрбајчанын зәбт едил-
мәсинә белә гижмәт верилирди ки, куја бу
актын әһәмијјәтли чәһәтләри дә олмушдур.
Әслиндә исә Азәрбајчанын шимал торпаг-
ынын Русија тәрәфиндән зәбт едилмәсилә Азәрбајчан халгы
дөвләт мүстәгиллијини итирди. Гәтта марксизм-ленинизм
ссикләри јазырлар ки, бир халгы дәвләт мүстәгиллијиндән
рум етмәк ән мүртәчә һадисәдир. Азәрбајчан халгыны зорла
һиссәјә бөлмәк кими тарихи әдаләтсизлик баш верди. Бу
ихи әдаләтсизлик нәтичәсиндә ваһид халг бөлүндү вә онларын
бири бир-бириндән фәргли социал-игтисади, сијаси вә мәдәни
ишаф јолуна дүшмәјә мәчбур олду. Ишғал нәтичәсиндә Азәр-
чан чар Русијасы задәканларынын вә сәнајә саһибләринин
мал базасына, тачирләринин исә сатыш базарына чеврилди.
әрбајчан игтисадијјаты мүстәмләкә игтисадијјаты характери
ы. Бу исә о демәк иди ки, өлкә јадһыз Русија сәнајеси үчүн
мал истеһсал етмәли, сәнајеси дә буна хидмәт етмәли иди.
пәјәт, ән башлычасы будур ки, Азәрбајчан чар Русијасынын
стәмләкәсинә чеврилди. •

Азәрбајчанын бәзи көркәмли хадимләри Азәрбајчанын Русија
әфиндән зәбт олунмасынын Азәрбајчан халгынын сонрақы
ејиндә мүсбәт чәһәтләринин дә олмасыны гејд етмишләр. М.
Ахундов јазыр: "...Русијанын тәһт-һимајәсинә кечән заман-
дан... чапгындан азад олуб асајиш тапмышыг вә зиндәкан-
дан разыыг". Бурадан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, бөјүк
аматург өлкәнин таланчы ара мүһарибәләриндән вә харичи
гынлардан јаха гуртара билмәсини нәзәрдә тутур. Лакин о,
дәнсә, әсас мәсәләни— Азәрбајчанын дәвләт истиглалијјәтини
ирмәси кими мәнфи һалы нәзәрдән гачырырды. Азәрбајчанын
о Русијасы тәрәфиндән зәбт едилмәси илә Шимали Азәрбајчан
о Русијасынын тәркиб һиссәси кими, Русијада капитализмин
кишафы илә капиталист инкишаф јолуна дүшдү. Чәнуби
әрбајчанын исә кери галмыш шаһ Иранын тәркибиндә социал-
гисади инкишафы чох ләнк кетди. Әлбәттә, бу һеч дә о демәк
илди. Азәрбајчан Русијанын тәркибиндә олмасајды, XIX јүз-
ликдә капитализм инкишаф етмәјәчәкди. Шүбһәсиз ки, Бакы
ми нефт сәрвәти олан өлкәнин социал-игтисади инкишафы
сәк наилијјәтләр әлдә едәчәкди. Русија тәркибиндә бу процес
әтләнди. Русијанын тәркибиндә Азәрбајчан халгынын рус
лгынын мәдәнијјәти, онун васитәсилә дүнја мәдәнијјәти илә
зушмасы процесеси бир гәдәр сүрәтләнди.

Үмумијјәтлә көтүрдүкдә исә, әлбәттә, Азәрбајчанын чар
сијасы тәрәфиндән зәбт едилмәси, мүстәмләкә һалына дүшмә-
ән мүртәчә һадисә иди.

Азәрбајчанын чар Русијасы тәрәфиндән истиласынын нә кими
ы нәтичәләр кәтирмәси мәсәләси Кәнчә милләт вәкили Исма-

ыл хан Зијадхановун I Дөвләт думасында, чар мә'мурларынын нүндә сөjlәдији нитгдә өз объектив әксини тапмышдыр: Загафгазија торпаглары 100 ил бундан әввәл руслар тәрәфиндән ишғал едилмишдир. Бу јүз ил ичиндә биз мүсәлманлар, һәмишә сир мұамиләси көрмүш вә бу сифәтлә, һәр тәғибата мә'руз алараг һәр чүр һагг вә һүгугдан фајдаланмаз көлә вәзијјәтинә индирилмишик. Сөзүн һәгиги мә'насында, 100 ил ичиндә биз сөзләри һәр шеји көрән һөкүмәтин шиддәтли вә әлејһимизә нәнфи дүзәлтмәләри алтында јашадылмышыг. Сијаси, социал вә иктисади сәһәнин һансы сәһәси әлә алынарса-алынсын, һәр ириндә бизим һаггымызда һаггсызлыгыг һөкм сүрдүјүнү көрмүш лачагсыныз. Әлкәмиз истила едиләр-едилмәз, дәрһал милли арлығымыза тәчавүзә галхышылды. Динимизә вә мүгәддәс-әримизә мүдахилә едилди".

И Ф Ә С И Л

АЗӘРБАЈЧАН ИШҒАЛЫН БАША ЧАТМАСЫНДАН СОНРАКЫ ИЛЛӘРДӘ

§ 1. Инзибати идарә системи. Тәсәррүфат һәјаты

Инзибати идарә системи. Мәлүм олдуғу кими Шимали Азәрбајчан ханлығылары чар гошунлары тәрәфиндән ишғал едилдикдә бир сыра ханлар да мәч-урән Русијанын али һакимијјәтини мүғавимәт көстәрмәдән гәбул едиләр. Һәмин ханлыгларда—јәни Гарабаг, Шәки, Шамахы ханлыгларында идарә системи олдуғу кими сахланмышды. Кәнчә, Бақы, Губа кими ханлыглар исә чар гошунларына мүғавимәт көстәрдикләринә көрә һәмин ханлыгларын әразиләри ишғал едилән кими онларда хан үсул-идарәси ләғв едилди. Лакин һакимијјәттә галан ханларын да өмрү узун олмады. 1819—1826-ы илләр арасында Шәки, Шамахы, Гарабаг вә Ләнкәран ханлыгларында да хан үсул-идарәси ләғв едилди. Азәрбајчанда тәркәз шәһәри Шуша олан "Мүсәлман әјаләтләри рәислији" орадылды. Бу идарәнин башында рус забити дурурду. Кечмиш Азәрбајчан ханлыглары әјаләтләрә вә даирәләрә бөлүндү. Әјаләт вә даирәләрин башында чар забити—коменданты дурурду. Бу идарә системи комендант идарә үсулу адланырды. Әјаләт башчысы комендант әслиндә өзүнү һәмин әјаләтин әразисиндә олан ханлығыг башында дуран хан кими апарырды. Гафгазын баш коменданты тәрәфиндән тәјин олуан комендантларын әјләрә торпаг бағышламаг вә јахуд торпаглары онлардан керилмаг вә дикәр сијаси вә инзибати һүгуглары вар иди. Әслиндә исә, комендантлар мүгләг һаким идиләр. Онларын тәкчә өлүм һөкмү вермәк сәләһијјәти јох иди.

әләтләр ханлыглар дөврүндә олдуғу кими маһаллара түрдү. Маһалларын башында комендантларын јерли бәјдән тәјин етдији маһал наибләри дурурдулар. Маһал наибләри веркиләри кәндләр арасында бөлүшдүрүр, кәндлиләри веркиләри вахтында вермәјә мәчбур едир, кәндлиләр арасында верән мүбаһисә вә дава-далаш догуран мәсәләләри һәлләдиләр вә с. Кәндләри исә кәтхудалар идарә едирдиләр. Маһалларын һәр биринин јанында бир нечә онбашы вә јасовул олду. Маһал наибләри вә кәтхудалар дөвләт хәзинәсиндән алмырдылар. Онлар веркиләрин бир гисмини өзләринә алуштур, ја да комендант онлара бош торпаг вә һәмин торпаглары бермәк үчүн рәнчбәрләр бағышлајырды.

Азәрбајчанын бәзи әјаләтләриндә вә шәһәрләриндә мәһкәмәләр јарадылмышды. Бу мәһкәмәләрә комендантлар сәдрлик едиләр, ичласчылар исә јерли бәјләрдән сечилирди. Ханлар анында олан көзчыхарма, әлләри, гулаглары, бурну кәсмәк вә ағыр чәза тәдбирләри ләғв едилди. Мүлки мәһкәмәләрлә шәриәт мәһкәмәләри дә фәәлијјәт кәстәрирди. Һәр шәһәрдә руһаниләрин башчылары газылар идиләр. Онлар ејни анында шәриәт мәһкәмәләринә башчылыг едир, никаһ, бошанма, әсәлик вә с. кими ишләрә бахырдылар.

Комендант үсул-идарәси чамааты ағыр истисмара, зүлмә вә шәһиәтчилик ашыналыға мәруз гојурду. Һәм комендантлар, һәм дә онларын анында етдикләри маһал наибләри верки топлајаркән зоракылыға тәвәккүл едиләр, нәзәрдә тутуландан хејли чох топлајараг чамааты алуштурдулар. Комендантлар онун бир сөзүнү ики едәнләрлә, итаәт етмәјәнләрлә амансыз рәфтар едирдиләр. Ләнкәран комендантларының бу әјаләтин бир нечә сакиннин суда боғдурмасы алуштур. Һәтта чар мәмурлары белә комендантларын зоракылыгына етираф етмәјә мәчбур олмушдулар: "даирә рәисләри, комендантлар вә башга башчылар мәнфәәтпәрәстлик вә гызғын ашыналыг әсасында һәрәкәт етмишләр".

Азәрбајжан әррүфат һөјәти. XIX јүзиллијин әввәлләриндә Азәрбајжан әразисиндә баш вермиш Русија—Иран мүһабәтләри өлкәнин игтисадијјатына чидди зијан вурду. Шимали Азәрбајжан ханлыгларының әһалиси минләрлә адамын өлдүрүлди, әсир апарылмасы, јахуд башыны көтүрүб гачмасы нәтичәдә хејли азалды. Мәсәлән, Гарабаг ханлыгында чар Русијасы әфиндән зәбт едилмәсиндән габаг 10 минә гәдәр аилә јашады. 1812-чи ил сијаһыјаалма мәлуматына көрә исә онларын саны 3000-дән бир гәдәр чох иди. Күлүстан мүгавиләси бағандан, сүлһ шәраити јаранандан сонра исә гачгынларын керигачылыгы нәтичәсиндә әһалинин сајы јенә артды. Тәкчә Гарабаг ханлыгына гыса мүддәтдә Ирандан 4 мин азәрбајчанлы вә ермәни әсирләри әсир етилди. Бу дөврдә Азәрбајчана күчлү ермәни ахыны алуштур. 1804—1813 вә 1826—1828-чи илләр Русија—Иран

мүһарибэлэри заманы, һәм дә сонралар ермәниләрин күтләви сурәтдә Иран, Түркия вә Чәнуби Азәрбајчандан Загафгазијаја. о чүмләдән дә Гарабага көчүрүлмәси нәтичәсиндә бурада онларын сајы илбәил артырды. Тәкчә 1826—1828-чи илләр Русија—Иран мүһарибәсинин кедишиндә Ирандан вә Азәрбајчанын чәнуб ғразиләриндән Загафгазијаја. о чүмләдән Гарабага 18 мин ермәни аиләси көчүрүлдү. Мәлумдур ки. Русија үчүн галибијјәтлә баша натмасындан сонра ики вурушан дәвләт арасында бағланмыш Түркмәнчај мүғавиләсинә көрә ермәниләрин манеәсиз Иран ғразисиндән көчмәсинә ичазә верилди. Бу акт ермәниләрин Ирандан Загафгазијаја, о чүмләдән Гарабага компакт һалында көчмәләринә имкан верирди. Ики ил әрзиндә, "1828-чи илдән 1830-чу иләдәк биз Загафгазијаја 40 миндән чох Иран вә 84000 Түркия ермәниси көчүрдүк вә онлары ермәни әһалисинин чүзи олдуғу Јелизаветпол вә Ирәван губернијаларынын ән јахшы горпағларында јерләшдирдик: Онлара 200000 десјатиндән чох кәзинә торпағы ајрылды". Әһалинин сајынын артмасы, әмин-аманлығын јаранмасы тәсәррүфат һәјатынын, кәнд тәсәр-рүфатынын чанланмасына сәбәб олду. Кәндлиләр јенә әввәлки илләрдә олдуғу кими әкинчилик вә малдарлығыла мәшғул олур, әсасән бугда, арпа бечәрирдиләр. Истеһсал олунмуш тахыл нәинки јерли истеһлака чатыр, һәтта ихрач да олунурду. Мәсәлән, 1820-чи илдә Килан тачирләри тахыл алмағ үчүн сајығларла Салјана кәлмишдиләр. Бу о демәкдир ки, һәлә XIX үзиллијин лап әввәлләриндә кәндли тәсәррүфатлары зәиф олса да әмтәә-пул мүнасибәтләринә чәлб олунмушду. Кәнд тәсәр-рүфатында арпа вә бугда илә јанашы чәлтик истеһсалы да мүһүм ер тутурду. Чәлтикчилијин әсас инкишаф етдији јер Ләнкәран әјаләти иди. Лакин Шамаһы, Шәки вә Гарабағ әјаләтләриндә дә чәлтикчиликлә мәшғул олурдулар. Өлкәдә аз мигдарда олса да қары, човдар, мәрчи бечәрилирди.

Кәнд тәсәррүфатында сүни сувармадан истифадә олунурду. Азәрбајчанын бир чох јериндә суварма архлары вар иди. Анчаг канлығылар дәврүнә нисбәтән суварма зәиф иди. Һәм XVIII үзиллијин сонларында Иран вә чар Русијасы гошунларынын Азәрбајчана јүрүшләри, һәм дә XIX јүзиллијин әввәлләриндә Азәрбајчан ғразисиндә баш вермиш мүһарибәләр суварма шәбәкәсинә бөјүк зијан вурмуш, суварма архларынын чоһу сырадан чыхмышды. Доғрудур, 30-чу илләрдән башлајарағ бәзи архларын бәрпасына башланмыш вә онларын бир гисми јарарлы тала салынмышды. Лакин Күр, Араз кими, онларла башга тәбии су мәнбәләри олан Азәрбајчан үчүн бу архлар кәндли әкин-ләрини сувармаға кифајәт етмир, бу исә гурағлыг илләриндә тахылын сусузлугдан мәнһв олмасына сәбәб олурду.

Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфатында әкинчиликлә јанашы малдарлығы да мүһүм рол ојнајырды. Малдарлығын әсас саһәләри

мал вә гојунчулуг иди, атчылыг да хејли инкишаф етмишди, сән Гарабагда.

Һалинин фајдалы мәшгулијјетинин мүнүм саһәләриндән бирини, дә ипәкчилик тәшкил едирди. Шәки әјаләти барама истехсалында н Загафгазијада биринчи јери тутурду. XIX јүзиллијин ларында Азәрбајчан Загафгазијада истехсал олунан бараманын 85 зини верирди. Ипәкчиликлә Шәки әјаләти илә јанашы Шамахы әтиндә, Чар-Балакән чамаатларында, Кәнчә вә Губа әјаләтләриндә мәшгул олурдулар. Бараманын бир һиссәси јерли ипәк е малы сисәсиндә е мал олунурду. Илк белә мүүссисә 1827-чи илдә Шәки ығында Ханабадда фәалијјет кәстәрмәјә башлады. Бараманын чох сәси Русијаја вә харичи өлкәләрә ихрач олунурду.

Азәрбајчан кәндиндә, һәмчинин ғызыл боја, памбыг, түтүн дә рилирди. Лакин бу тәсәррүфат саһәләри зәиф инкишаф етмишди. ы әјаләтиндә зәфәран истехсалы хејли инкишаф етмишди. Беш - ы кәнди истисна етмәклә, Абшерон јарымадасында олан кәндләрин ысында зәфәран бечәрилирди.

Кәнд әһалисинин мәшгул олдуғу дикәр тәсәррүфат саһәләри ылыг вә үзүмчүлүк иди. Азәрбајчанын иглим шәраити бу тә рүфат саһәсинин һәр јердә хусусән Бакы, Кәнчә, Шәки, Шамахы, а әјаләтләриндә, Ордубадда инкишафына сәбәб олмушду. Елә ылар вар иди ки, онларын әһалисинин башлыча мәшгулијјәти ылыг вә үзүмчүлүк иди. Азәрбајчандан хејли мејвә гурусу, гоз ыдыг ихрач олунурду. Азәрбајчан әһалисинин дәниз вә чај ылиндә јашадығлары јерләрдә балыгчылыг, күрү истехсалы ырын тәсәррүфат һәјатында мүнүм јер тутурду.

Сәнәткарлыг, сәнәје, Азәрбајчанын Русија тәрәфиндән ишғалындан тичарәт. сонра сәнәткарлыг вә тичарәт дә өз инкишафыны ам етдирмиш, сәнәткарлығын бәзи саһәләри мануфактура ијјәсинә јүксәлмиш, сәнәјенин фабрик мәрһәләсинә кечмәсинин ы гојулмушдур. Рәсми мәлумата кәрә, Шамахы, Шәки, Бакы, ыбаг, Губа вә Ләнкәран әјаләтләриндә сәккиз минә гәдәр сәнәткар иди. Сәнәткарларын бөјүк әксәријјәти тәк, јахуд аилә үзвләри илә ыликдә ишләјир, бәзи сәнәт саһәләриндә муздлу фәһлә әмәјиндән ифадә едилирди. 1—2, һәтта 10—12 фәһләси олан сәнәткарлыг алатханалары мејдана чыхмышды. Шәһәрләрдә дәмирчи, даббаг, тутчу, дулусчу, галајчы вә с. сәнәткарлыг саһәләри вар иди. Шамахы әјаләтинин Лаһыч кәнди силаһ вә мис габлар истехсалы илә шһур иди. Бурада 6 силаһ гајыран е малатхана вар иди. Өзүнүн фәнк вә тапанча һазырлајан е малатханасы олан уста Әбдулрәһим әрбајчандан кәнарда да танынырды.

Азәрбајчанын кәнд вә шәһәрләриндә хејли адам халчачылыгла ыгул олурду. Бу сәнәт саһәсиндә гадынлар даһа чох чалышырды. әрбајчан халылары өлкәдән хејли узағларда да мәшһур иди. Тәкчә ы илдә—1843-чү илдә јухарыда адларыны чәкдијимиз Азәрбајчан ләтләриндә 18 мин халча тохунмушду.

Сәнәткарлыгыда ипәксарыма вә ипәктохума хејли инкишаф тапмышды. Барама манчылыг адланан дэзкаһларда ачылыр вә ондан ипәк сарынырды. Ипәксарыма саһәсиндә Шәки шәһәри вә Шәки әјаләти хүсусилә фәргләнирди. Бурада, Загафгазија ипәксарыма сәнајеси тарихиндә илк дәфә Ханабад кәндиндә ипәксарыма фабрики фәалијјәт көстәрирди. 1830-чу илдә бу фабрикдә 20 ипәкачан дэзкаһ вар иди. Бу фабрикин ачылмасы Азәрбајчанда ипәксарыма ишинин хејли инкишаф етмәсинә сәбәб олду, ипәкачан усталар јетишди. Бир мүәллиф јазыр ки, "јерли әһали гыса мүддәт әрзиндә јахшы әјирмәји өјрәнир, һалбуки, Авропада јахшы әјиричи һазырламаг үчүн бир нечә ил лазымдыр". 50-чи илләрин орталарында илк дәфә бу фабрикдә бухарла ишләјән дэзкаһлар гурулду. Бу исә о демәк иди ки. Азәрбајчанда ипәксарыма сәнајеси өз инкишафында мануфактура мәрһәләсинә гәдәм гојду. Фабрик чох да бөјүк дејилди, 50-јә гәдәр фәһләси вар иди. Огузда да кичик ипәксарыма мүәссисәси фәалијјәт көстәрирди. Шәки маһалы ипәкчиликдә о гәдәр мүһүм ер тутурду ки, бурада 1843-чү илдә "Тәчрүбә ипәкчилик мәктәби" адланан мәктәб ачылмышды. Бу мәктәбдә 200-дән артыг шакирд ипәкачма сәнәтини өјрәнирди.

Ипәкчиликлә јанашы ипәктохума сәнәт саһәси дә инкишаф едирди. Бу иш Шамаһы шәһәри вә Шамаһы әјаләтиндә даһа сениш јайылмыш, 30-чу илләрдә бу јерләрдә 700-ә гәдәр ипәктохујан е малатхана фәалијјәт көстәрирди. Бу сәнәт саһәсиндә ики минә гәдәр адам чалышырды. Ипәктохума мүәссисәләринин чоху сәнәткарлыг е малатханалары иди. Азәрбајчан ипәктохума маллары Загафгазија, һәтта Русијанын дахили губернија шәһәртеринә ихрач олунурду. Лакин Азәрбајчанда бу дөврдә истәр ипәкчилик, истәрсә дикәр саһәләр үзрә сәнајенин инкишафы чох шағы сәвијјәдә иди, јалныз ипәкчиликдә бу, зәиф олса да инкишаф етмишди. Бу бир тәрәфдән чаризмин мүстәмләкә сijasәтилә—Азәрбајчанда сәнаје истәһсалат саһәсини хаммал истәһсал етмәк сәвијјәсиндән јухары галхмаға гојмамасы сijasәтилә бағлы идисә, дикәр тәрәфдән дә өлкәнин социал-игтисади инкишаф сәвијјәсинин ашағы олмасы, бурада феодал истәһсал сулунын һаким олмасы илә бағлы иди.

<p>Файдалы газынтылар. Балыгчылыг.</p>	<p>Азәрбајчан торпаглары файдалы газынтыларла, дәмир, мис вә башга метал јатаглары илә, һәмчинин нефтлә зәнкин иди. Һәлә XIX јүзллийин әввәлләриндә Кәдәбәј јахынлығында мис јатагларынын олмасы мәлум иди. Лакин ән әсас истәһсал олунан јералты өрвәт нефт иди. Бакы әтрафы кәндләрдә 120-дән чох нефт ујусу вар иди. Бу гујулардан илдә 200—220 мин пуд нефт ыхарылырды. Азәрбајчан чар Русијасына илһаг едиләндә бүтүн нефт гујулары чар хәзинәсинин ихтијарына кечди. Лакин јерли ар һөкүмәт идарәләри билаваситә нефт истәһсалы илә мәшғул</p>
---	--

ајыб, нефт гујуларыны илтизама верди. Нефт сәнајесиндә илтизам системи башланды. Бу о демәк иди ки, һөкүмәт һәр дөрдән бир бүтүн нефт гујуларыны мүәјјән мәбләғ мүтабилиндә бир әрин— илтизамчынын истифадәсинә верирди. Илтизамчы бу әррүфат сәһәсинә аз хәрч гојмагла чох нефт көтүрмәјә шышдығындан, онун инкишафы чох зәиф кедирди. Илтизамчыдан га һеч кимин нефт гујуларыны газмағ, нефт чыхармағ һүтугу жох.

Илтизамчынын бу инһисар һүтугу нефт истехсалынын массына мане олурду. Нефт мә дәнләриндә, бу мә дәнләрә тәһким әлмиш феодал—асылы кәндлиләрин әмәјиндән истифадә олурду. Бурада ишләјәнләр әсасән Бинәгәди вә Балаханы кәндлиләри идиләр. Онлар нефт чыхармалы, нефт анбарларына дашымалы идиләр. Бу ишин мүтабилиндә һәмин кәндлиләр верки вермәкдән қәд едилир вә чох чүзи әмәк һағгы алырдылар.

Нефт гујуларынын газылмасы, тәмизләнмәси, нефтин чыхарылмасы вә әлинмасы кери галмыш техникаја әсасланырды. Демәк олар ки, нефт ишләр әллә көрүлүрдү. Фәһләләр нефти ат гошулмуш техника сарылмыш кәндирә бағланмыш тулугла чыхарырдылар. XIX жүзиллијин орталарында Бақыда АБШ-дан 12 ил әввәл нефтин буруггазма јолу илә чыхарылмасына тәшәббүс кәстәрилди. Бақы нефт мә дәнләриндә, Азәрбајчандан чох-чох кәндлиләрда мәшһур олан усталар ишләјирди. Бу усталар Кубанда нефт чыхармаға дә вәт олунмушдулар. Онлар, бир мүәллифин әррүфаты кими, "Азов дәнизи јанындакы јарғанда олан гумлугдан нефт чыхармағ гајдасыны кәшф етмишдиләр". Бақы усталары нефт кәшф олунаркән вә гујулар газыларкән кәстәрдикләри сәј әррүфәт мүтабилиндә" күмүш медаллара лајиг көрүлүшдүләр.

Дүнјада нефт е малы, јәни ағ нефтин алынмасы техникасы да XIX жүзиллијин 30-чу илләриндә Бақыда тәтбиг едилмишди. Бақы әтрафында көлләрдән нарын дуз да истехсал олунурду. Бақы әррүфәт вә Күр сәһилләриндә балыгчылыгла мәшһул олурдулар. Балыгчылығда муздлу фәһлә әмәјиндән истифадә олунурду. Тәк-Салјан вәтәкәләриндә 1000-ә гәдәр муздлу фәһлә чалышырды. Азәрбајчанда сәнәткарлығын инкишафы, јералты сәрвәтләрин истехсалы нәинки рус тачирләринин, һәтта башга өлкәләрин дә тачирләринин нәзәр-диггәтини чәлб едир, бурада тичарәтин инкишафына сәбәб олурду. Азәрбајчанын һәм дахили, һәм дә хариди вә харичи өлкәләрлә тичарәт әлағәләри кенишләнирди. Тичарәт кенишләндикчә, капиталы чох олан тачирләрин дә сајы алырды. Мәсәлән, Нухада 80 мин маната гәдәр капиталы олан тачирләр варды. Азәрбајчанла, һәмчинин онун әразиси василә илә мүхтәлиф Шәрг өлкәләрилә, Русија илә тичарәт едир-дир. Тичарәт әлағәләринин кенишләнмәсилә өлкәдә гапалы ағартат әт тәрзи кетдикчә дәјиширди. Русија илә тичарәтдә Бақы мананы мүһүм рол ојнајырды. Бақыда јелкәнли кәмиләри идарә билән хејли дәнизчи јашајырды. Кәмичилијин инкишафы

Һәштәрхан вә башга лиманларла әлагәнин артмасына, кәмичиликлә мәшгул олан ширкәтләрин јаранмасына сәбәб олурду. Хәзәр дәнизиндә кәмичиликлә мәшгул олан "Тафгаз вә Меркури" ширкәтинин јаранмасы да бу дөврә тәсадүф едир. Азәрбајчан шәһәрләринин тачирләри Хәзәр дәнизи васитәсилә дә тичарәт едирдиләр. Бир тәрәфдән Русија илә Загафгазија арасында, дикәр тәрәфдән исә Иранла апарылан тичарәт үзәриндә көмрүјүн аз олмасы Азәрбајчанын Иранла да кениш тичарәт әлагәләри сахламасына шәраит јарадырды. Бир рус јазычысы јазырды ки, "Тафгазын бүтөв шәри һиссәсинин Иранла тичарәт әлагәләринин чәм олдуғу Бакы лиманы бүтүн Ширванда баш мәнәтәгәдир". Тәкчә 1829-чу илдә Ирандан Бакыја ики милјон манатлыгдан чох мал кәтирилмишди. Иранла гуру јолла да тичарәт едилдири.

Ваһид Үмумрусия пул, өлчү, чәки системинин јарадылмасы, рәһдар көмрүкләринин ләғв едилмәси Азәрбајчанда тичарәтин инкишафына, үмумијјәтлә игтисади һәјата мүсбәт тәсир бағыш-ламышды. Русија илә тичарәтдә әввәлләрдә олдуғу кими хәз, метал мәмулаты илә јанашы, памбыг-парча сәнәјеси маллары, чини вә сахсы габлар, шәкәр, јазы кағзы вә башга маллар да мүһүм рол ойнајырды. Загафгазија тачирләри Русијанын васитәчилији илә харичи өлкәләрлә тичарәт едир, һәтта Лејпсиг јармаркасына да кедирдиләр.

Шәһәрләр. Сәнәткарлығын вә тичарәтин инкишафы Азәрбајчанда шәһәр һәјатынын хејли чанланмасына сәбәб олду. Көһнә Шамахы адланан јердә јенидән дирчәлмиш Шамахы шәһәриндә 30-чу илләрдә 10 минә гәдәр, 40-чы илләрин сонларында исә 20 минә гәдәр әһали јашајырды. Азәрбајчанын дикәр шәһәрләри—Бакы, Кәнчә, Нуха, Нахчыван, Ордубад, Губа да кетдикчә бөјүјүб абадлашырды. Шәһәр әһалисинин хејли һиссәсини тачир-тәр вә сәнәткарлар тәшкил едирди. Шимали Азәрбајчанда 40-чы илләрин әввәлләриндә 4 мин сәнәткар устанын јарыдан чоху шәһәрләрдә јашајырды. Шәһәр әһалисинин бир һиссәси әкинчиликлә мәшгул олурду. Шәһәрләрдә торпаг саһибләри бөјләр, әкинчи сәндлиләр дә јашајырдылар. Мәсәлән, 1845-чи илдә 17 мин нәфәрлик Нуха әһалисинин 2 минә гәдәри әкинчиликлә, бағчылыг вә үзүмчү-лүклә мәшгул олурду. Шәһәрләрин бөјүјүб артмасы онларын харичи көрүнүшүнүн дәјишмәсинә сәбәб олмуш, онларда хејли тикинтиләр апарылмышды. Артыг шәһәр галаларындан кәнарда да евләр тикилирди.

§ 2. Аграр мүнәсибәтләр. Сијаси мүбаризә

Кәнддә социал мүнәсибәтләр. Шимали Азәрбајчан торпаглары Русијанын тәркибинә гатылдыгдан сонра ханларын, Русија тәрәфә кечмәкдән имтина едиб гачыш феодал—бөјләрин торпагларынын һамысы дәвләт хәзинәсинин ихтијарына кечди. Бу торпаглары бечәрән кәндлиләр дә

нанин сэрэнчамына кечдилэр. Бу кэндлилэри дөвлэт кэндли-
адландырырлар. Дөвлэтлэ јанашы феодалларын—бәјлэрин
торпаглары вар иди. Бу торпаглары бечэрэн феодал-асылы
дилэр исә саһибкар кэндлилэри идилэр. Сај етибарилә
бкар кэндлилэри дөвлэт кэндлилэриндән тәхминән үч-дөрд
аз иди. Саһибкар вә дөвлэт кэндлилэри рәијјәтләрә вә
бәрләрә бөлүнүрдүләр. Ханлыглар дөврүндә олдуғу кими
јәтләр хәзинә вә бәј торпагларыны өз әмәк аләтлэри илә
верир, көтүрдүклэри мәнсулун бир һиссәсини хәзинәјә, јахуд
әрә верирдилэр. Рәнчбәрлэрин исә нә торпағы, нә әмәк аләти
иди. Онлар һуғуи чәһәтдән дә рәијјәтләрдән фәргләнир,
ағыр вәзијјәтдә идилэр. Рәнчбәрләр өз ағаларына хидмәт
онларын тәсәррүфатларында чалышырдылар. Рәнчбәрләр
бир гисминә хәзинә, јахуд бәјләр торпаг, әмәк аләти, гошғу
аны верир, бунун мұғабалиндә рәнчбәрлэрин бечәрдиклэри
сулун јарысыны алырдылар. Ләнкәран әјаләтиндә рәнчбәрләр
кәрләр адландырырдылар. Истәр дөвлэт кэндлилэри, истәрсә
саһибкар кэндлилэри торпагдан ичмалыгла истифадә едирди-
Бу о демәкдир ки, бу вә ја дикәр кәндин истифадәсиндә
јән гәдәр торпаг олур вә кэндлиләр веркилэри ичмалыгла
ирдилэр. Ичма торпаглары һәр 4-5 илдән ичмаларын 15
ына чатмыш кишилэри арасында бөлүнүрдү. Кәнд ичмасы
пајына дүшән веркилэри кәнддә јашајан аилләр арасында,
дилләрдә олан кишилэрин сајына, јахуд истифадә етдији
ағын мигдарына ујғун олараг бөлүрдүләр. Ичмаларда артыг
к бәрәбәрсизлији ортаја чыхдығындан бәзи аилләр касыб
ләр, веркилэри өдәмәк игтидарында дејилдилэр. Бәзи
аларда ичма јығынчаглары белә аиллэри верки вермәкдән
едирдилэр. Торпагларын кәнд ичма үзвлэри арасында илк
ларда әсасән бәрәбәр сурәтдә бөлүнмәсинә бахмајараг, касыб
арлыларын јаранмасынын әсас сәбәби, кәндли аиллэринин
аләтлэринин вә гошғу һејванларынын олмамасы үзүндән өз
агларыны бечәрә билмәјиб мүәјјән тахыл вә с. мұғабалиндә
ы кэндлиләрә күзәштә кетмәлэри иди.

ерләрдә бәјлэрин ирси мүлкијјәтиндә олан торпаглар
ыглар дөврүндә олдуғу кими мүлк, бәјләрә өмүрлүк вә ја
өгәти истифадәјә верилмиш торпаглар исә тиул адланырды.
анилэрин вә руһани идарәлэринин дә сэрәнчамында торпаг-
вар иди. Бу торпаглар *вәғф* адланырды.

зәрбајчан кәндиндә кэндлилэрин чохунун истифадәсиндә
торпаг саһәси, онун аилләсинин еһтијачыны өдәмирди, аз
аглылыг кениш јајылмышды. Бир јандан да чар һөкүмәти
јанын мүхтәлиф јерлэриндән Азәрбајчана кэндлилэри көчү-
ән јахшы торпаглары онлара верирди. Елә һаллар олурду
јерли кэндлилэрин истифадәсиндә олан торпагларын бир
и онларын әллэриндән алыныб көчүрүлән кэндлиләрә

верилірди. Бу исә Азәрбајчан кәндиндә азторпағлы вә тамамил торпағсыз кәндлиләрин сажынын артмасына сәбәб олурду. XII јүзиллијин биринчи јарысында Русијадан көчүрүләнләр Азәрбајчан да бир сыра кәндин әсасыны гојмушдулар.

Кәндлиләр, гејд етдијимиз кими, истифадә етдикләри торпағларын мүтабилиндә өз саһибләринә јәни дәвләт хәзинәсинә вә бәјләрә веркиләр верир, мүкәлләфијјәтләр дашыјырдылар. Веркиләр әсасән натура илә өдәнирди. Лакин бәзи јерләрдә натура илә өдәнилән веркиләр пулла әвәз олунмушду. Ән кениш јайылмыш верки *малчәһәт* иди. Бу, кәндлиләрин бечәрдији мәһсулун онд бириндән бешдә биринә гәдерини тәшкил едирди. Бағ саһибләриндә *бағбашы*, отлағлардан истифадә едән малдарлардан *чәпбашы* вә *сәпбашы* веркиләр топланырды. Һәлә 30-чу илләрин әввәлләриндә Азәрбајчанда, верки системинин јохланышы кечирилмиш вә мүәјјәнләшдирилмишди ки, кәндлиләрин өдәдикләри веркиләр вә дашыдығлары мүкәлләфијјәтләр чох мүхтәлифдир. Мәсәлән, Ширван әјаләтиндә веркиләр һәр бир кәндә, Гарабағда һәр бир ева әјаләтләрдә, Ләнкәрәндә исә һәр бир маһала тәјин олунурду. Бу исә верки топланышында өзбашыналыға кениш имканлар јарадырды. Бу јохланышдан сонра чар һөкүмәт идарәләри верки системиндә гајд јаратмағ мәгсәдилә чүзи дәјишикликләр етди, бәзи әјаләтләрдә пулла өдәнилән веркинин мигдары артды. Әслиндә бу дәјишикликләр кәндлиләрин вәзијјәтини нәинки јахшылашдырды, әксинә веркиләрин гәдәри артды. Доғрудур, веркиләрин пулла өдәнилмәси кәндлиләрин пул әлдә етмәк үчүн мәһсулуну сатыша чыхармасына демәк, әмтәә—пул мүнәсибәтләринин инкишафына, феодал мәһдудлуғуна зәрбә вурулмасына сәбәб олурду. Лакин бу, кәндлиләрә ағыр бәшәртләрдә кәлир, онлары мүфлисләшдирирди. Азәрбајчанда олмуш бир чар мәмуру јазырды ки, "Әһалинин үзәринә гојулан... веркиләр сәдә гәдәр чохдур ки, онлардан јаха гуртармағ, демәк олар ки, мүмкүн дејилдир: һәм дә веркинин гојулмасы вә топланмасында мүәјјән бир гајда јохдур вә һәр шеј тамамилә комендантын ирадәсиндән асылыдыр". Верки топланышында зоракылығ о дәрәчәјә чатмышды ки "гадынларын таналарыны гулағларындан дартыб чыхармыш, палтарларыны сојундурарағ онлары там чылпағ гојмушдулар". Бүгүн бунлара, веркиләрин ағырлығына бахмајарағ Азәрбајчан кәндиндә тәһкимчилик һүтугу јох иди. Бу о демәкдир ки, феодал-бәјин кәндли илә истәдији кими рәфтар етмәк, ону сатмағ һүтугу јох иди. Кәндлиләр феодал-асылы вәзијјәтдә идиләр, јәни онлар торпағ саһибиндән асылы олуб, торпағындан истифадә мүтабилиндә она верки вермәли идиләр.

Мүстәмләкә вә Азәрбајчанын мүстәмләкәјә чеврилмәси феодал зүлмүнә мүстәмләкә зүлмү, һәмчинин феодал истисгаршы мүбаризә. мары, ағыр веркиләр халғ күтләләринин наразылығына, үсјанлара кәтириб чыхарырды. Һәлә 1826-чы илдә Кәнчә шәһәриндә мүстәмләкә зүлмүнә гаршы үсјан олду

кин чар һөкүмәти даирәләри ону амансызчасына боғду. 1830- илдә мүстәмләкә әсарәти илә барышмағ истәмәјән Чар-лакән чамаатларында үсјан башлады. Бир нечә ај давам етмиш јанын кедишиндә үсјанчыларла чар мүстәмләкчи гошунлары асында бир нечә дәфә шиддәтли тоғгушмалар олду. Бу үсјан, һајәт, чар гошунлары тәрәфиндән ган ичиндә боғулду. Бир ил ира Ләнкәранда. Ләнкәран әјаләтиндә бөјүк үсјан олду. Ләнкән әјаләти комендантынын зоракылығындан чезанә кәлмиш маат, Ирана гачмыш кечмиш Ләнкәран ханынын атлы дәстә ә кәлмәсини ешидиб, ајаға галхды, силаһа сарылды. Чар үстәмләкәчилијинә гаршы јөнәлдилмиш бу үсјан ики аја јахын давам етди вә амансызлыгла јатырылды.

XIX јүзиллијин биринчи јарысында мүстәмләкә зүлмүнә гаршы ән бөјүк үсјан 1837-чи илдә Губада олмушдур. Усјанын һәрәкәтвERICИ гүввәси кәндлиләр, Губанын шәһәр әһалиси, мчинин бәј вә руһани нүмајәндәләри иди. 12 миндән чох јанчынын иштирак етдији бу бөјүк һәрәкәтә Губа кәндләринин иринин кәтхудасы һачы Мәһәммәд вә чамаат арасында чох јүк нүфуза малик олан Јарәли башчылыг едирди. Бу бөјүк дәстә Губаја һәрәкәт етди. Губа әһалисиндән дөрд минә гәдәрин үсјанчылара гошулмасына бахмајараг, шәһәри топларла алаһланмыш чар гошунларындан тәмизләмәк олмады. Губа үсјан амансызчасына јатырылды, һачы Мәһәммәд тутулуб е давам етди. Јарәли гачыб чаныны гуртара билди. Чар мүстәмләкәчи-ри үсјанын дикәр фәал иштиракчыларына да диван тутдулар.

1838-чи илдә Шәки әјаләтиндә мүстәмләкә зүлмүнә гаршы, кчмиш Шәки ханлығыны бәрпа етмәк уғрунда үсјан башланды. јана Ирана гачмыш Шәки ханы Сәлим ханын кәндәрдији шәәди Мәһәммәд башчылыг едирди. О, дағыстанлыларын көмә-лә Шәки әјаләтинә кәлди. Хејли шәкили она гошулду. Усјан-лар Шәки шәһәринә һүчум етдиләр. Шәһәр чамааты онлара шулду. Усјанчылар шәһәри тутдулар. Чар һөкүмәт даирәләри лныз әләвә гошун гүввәләри кәләндән сонра Шәки үсјаныны ыра билди.

XIX јүзиллијин 30-чу илләриндә Азәрбајчанын башга ләриндә дә мүстәмләкә вә феодал зүлмүнә гаршы чыхышлар муш, лакин амансызлыгла јатырылмышдыр.

§ 3. 40-чы илләрин ислаһатлары

Комендант үсул- Чар мүстәмләкәчиләринин комендант үсул- дарәсинин ләғви. идарәси васитәсилә јерләрдә мүстәмләкә кимијјәтини мөһкәмләтмәк үмидләри өзүнү доғрултмады. мендантларын өзбашыналығы јерләрдә чар һакимијјәтинә ршы нәинки кениш халг күтләләринин, һәтта чарын әсас тинадқаһы олан феодал-бәјләрин үсјанлара кәтирән наразы-

ыгына сәбәб олмушду. Она көрә дә Гафгазда чар һөкүмәтинин аш нүмајәндәси јерләрдә идарә системинә јенидән бахылмасы арәсиндә мәсәлә галдырды. Чар һөкүмәтинин Азәрбајчан шәһәрләринин вәзијјәтини јохламаг үчүн көндәрдији комиссија да комендант үсул идарәсини ләғв етмәји, Азәрбајчанда да Русија-нын Европа губернијаларында олан идарә системини тәтбиғ етмәји мәсләһәт көрдү. 1840-чы илдә чар һөкүмәти Загафгазијада идарә тәртиби ислаһат барәсиндә ганун верди. Бу ганунла комендант үсул-идарәси ләғв едилди, губернијалар вә онларын нәздиндәки аһаллар әвәзинә гәзалар јарадылды. Загафгазија мәркәз шәһәри Тифлис олан Күрчүстан—Имеретија губернијасына вә аш шәһәри Шамахы олан Каспи вилајәтинә бөлүндү. Шимали Азәрбајчан торпагларынын һамысы, Кәнчә, Балакән (кечмиш Ар-Балакән чамаатлары вә Илису султанлығы) вә Ордубад да дахил олан Нахчыван гәзаларындан башга, Каспи Вилајәти тәркибинә, сонунчулар исә Күрчүстан—Имеретија губернијасы-нын тәркибинә дахил едилмишди. Бүтүн азәрбајчанлы мәмурлар шәһәрләрдән кәнар едилдиләр, онлары рус мәмурлары әвәз етдиләр.

Азәрбајчанда мәһкәмә ишләри дә, Үмумрусија ганунлары тәһриратында фәалијјәт көстәрән губернија, гәза мәһкәмәләринин иштијарына кечди. Шәриәт мәһкәмәләринин иштијарында јалныз әбин-талаг ишләри галырды.

Азәрбајчан Русијанын тәркибинә гатылданан Аграр ислаһатлар. сонра чар һөкүмәти, јухарыда гејд етдијимиз кеһини, Азәрбајчан кәндиндә олан адәт-ән-әнәјә, торпаг саһиб-лиги тәртибинә тохунмады, јалныз гачыб кетмиш ханларын, бәјләрин торпагларыны мүсадирә етди. Бундан онун башлыча мәгсәди үстәмләкә әсарәти алтына алынмыш халг күтләләрини табе етмәк алда сахламаг үчүн өзүнә јерләрдә нүфуз газанмаг иди. 40-чы илләрин лап әввәлләриндә исә бәзи јүксәк рүтбәли чар мәмурлары белә бир фикир јүрүтдүләр ки, мүстәмләкә өлкә-синдә чаризмин етибарлы дајагы анчаг бу јерләрдә көк салмыш рус задәканлары ола биләр. Јерли бәјләрә тиул һүгугунда әрилмиш торпаглары онларын әлләриндән алыб рус задәкан-ларына вермәк лазымдыр. Чар һөкүмәти һәләлик Газах, Шәм-әддил вә Борчалы мәнәтәгәләриндә јашајан ағаларын онлара әрилмиш торпаг вә һәмин торпаглары бечәрән кәндлиләр тәһририндә һүгугуну ләғв етди. Чар һөкүмәти сонралар бу гануну бүтүн Каспи вилајәти бәјләринә дә шамил етмәк фикриндә иди. Такин рус задәканларындан бу јерләрә көчүб кәлмәк истәјәнләр тәһрирәтилмады. Бу ганун нәнки ағаларын, һәм дә өз торпагларыны вә һүгугларыны итирмәк гаршысында олан Каспи вилајәти бәјләри-нин бөјүк наразалыгына сәбәб олду. Феодаллар халг күтләләри-нин наразылыгларындан, үсјанларындан өз мәнәфеләри үчүн етифадә етмәк мәгсәдилә онлара гошулмага башладылар. Бу илләрдә Шәкидә сәнәткарларын, Шушада, Губада кәндли

ышлары баш верди. Бу вәзијјәт чар һөкүмәт даирәләрини аһат етди. 1844-чү илдә бүтүн Гафгаз әјаләтләринин бир инзибати идарәдә— Гафгаз чанишинлијиндә бирләшдирилмәсин- сонра, Гафгаз чанишини тәјин едилмиш М. Воронсов да аға- ын һугугларынын әлләриндән алынмасынын мәнфи нәтичәлә- рә биләчәјини нәзәрә алды. О. әввәлчә Загафгазијанын инзи- би бөлкүсүндә дәјишиклик етмәк мәсәләсини гојду. Өлкәнин инзиси Тифлис, Кутаиси, Шамаһы вә Дәрбәнд губернијаларына аид илдә әдләндү. Азәрбајчан әразиси әсасән Шамаһы губернијасы тәрки- би ә дахил едилди. Бу губернијәја Шамаһы, Шуша, Нуһа, Бақы, Ләнкәран гәзалары дахил иди. Губа гәзасы Дәрбәнд губер- нисы, Кәнчә гәзасы исә Тифлис губернијасы тәркибинә дахил едилди. Инзибати бөлкүләрдә чар һөкүмәти милли мәнсу- рәти нәзәрә алмырды. Чар-Балакән торпаглары вә Илису- танлығы сонралар Загатала даирәси адландырылмыш хусуси- йәт-Балакән даирәсини тәшкил етди. Бир нечә ил сонра Ирәван губернијасы јарадылды. Азәрбајчанын Нахчыван вә Ордубад губернијалары һәмин губернијанын тәркибинә дахил едилди.

Бу инзибати тәдбирләрдән сонра Гафгаз чанишини Азәрбајчан феодадларынын бир групу барәсиндә бурахылмыш сәһви әлтмәјә, бурада чарын јерли феодаллардан ибарәт истинад- ыны бәрпа етмәјә киришди. Воронсов етираф едирди ки, чар вә ағаларын имтијазларынын тәсдиг олунамасы — онларын торпагларынын өзләринә гәјтарылмасы вә кәләчәк дөвр үчүн итләшдирилмәси—бизим бу өлкәдәки һакимийјәтимизи сақларда Шамилини өзүнә гаршы һәтта бөјүк сајылан һәр һансы тәсадүфи гәләбәдән дә артыг мөһкәмләндирәр.

1846-чы ил декабрын 6-да чар бәјләрин вә ағаларын һугуглары барәсиндә фәрман верди. Бу фәрманла бәјләрин- ларын торпаг үзәриндә хусуси мүлкийјәт һугугу тәсдиг едилди. Торпаг саһибләри өз торпаглары илә истәдикләри кими рәфтар —јәни сата, бағышлаја биләрдиләр. Бунун мүгабилиндә Азәрбајчан феодаллары фәрманда дејилдији кими "јашына вә имтијәтинә баһмајараг илк чағырышла бизим гочаг әскәр- имизин сыраларына кәлмәјә вә һәмин силкә һәвалә олуна- н ифәләри чан-башла вә гејрәтлә јеринә јетирмәјә һәмишә әдләндүр олачагдыр". Беләликлә, чар һөкүмәти Азәрбајчан феодал- ларына бәзи күзәштләрә кетмәклә онларла иттифагыны мөһкәм- ләди. 1846-чы ил фәрманына әлавә олараг 1847-чи ил апрелин 1-дә вә декабрын 28-дә "Кәндли әсаснамәләри" нәшр едилди. Бу әсаснамәләрә кәрә бәј вә аға торпагларында јашајан кәндлиләр, чәбәрләр, рәијјәтләр ваһид ад—мүлкәдар табеји ады алып, чарын 15 јашына чатмыш киши чинсиндән олан һәр биринә 5 һајатин пәј торпагы алмаг һугугу верилди. Оун әвәзиндә исә чар тахыл мәнсулунун онда бирини, чәлтик, мејвә вә с. т. д. мәнсулун 1/3-ни малчәһәт кими торпаг саһибинә вермәли идиләр.

Бундан башга һәр аилә бәјә илдә бир нәфәр 18 күн ишләмәјә омәли, бүтүн кәнд чамааты илдә ики күн һамылыгла бәј үчүн омәли иди. Саһибкар кәндлиләринә бир саһибкарын јанындан шгасынын јанына көчмәк һүгугу верилирди. Әсаснамәләрә көрә лдар кәндлиләр отлаглардан истифадә үчүн өдәдикләри өкиләрдән азад едилирдиләр.

Дөвләт торпагларында јашајан кәндлиләрин 40-чы илләрә дәр бир кәнддән башгасына көчмәк һүгугу вар иди. Бунун үчүн тарын јашадыгы кәнд ичмасынын вә көчмәк истәдији кәнд масынын разылығы олмалы иди вә хәзинә—дөвләт бу ишә ышмырды. 1853-чү илдән дөвләт кәндлиләринин бу һүгугу смән ләғв едилдисә дә, кәндлиләр бир кәнддән башгасына имәкдә давам едирдиләр.

Чар һөкумәти јерләрдә верки топланмасында дәјишиклик ијә, веркиләрин һамысыны пулла топламаг үчүн тәдбирләр омәјә башлады. Веркиләри мәһсулла топламаг чәтинлик төрә рди, тез хараб олан кәнд тәсәррүфаты мәһсулларыны узун ддәт сахламаг олмурду. 1852-чи илдән Азәрбајчанда јени верки стәми тәтбиг олунду. Бу системә көрә кәндлиләр артыг бүтүн өкиләри пулла өдәмәли идиләр. Доғрудур, бу, кәндлиләрин ијјәтини даһа да ағырлашдырды. Лакин белә бир тәдбирин ата кечирилмәси өлкәнин социал-игтисади инкишафы үчүн үк әһәмијјәтә малик иди. Бу, Азәрбајчанда тәсәррүфат гапа- лығына чидди зәрбә олуб, Азәрбајчан кәндлиләрини әмтәә-пул насибәтләринә чәлб едирди. Мәлүмдур ки, мәһсул рентасынын и рентасына чеврилмәси тичарәтин, шәһәр сәнајесинин, үму- јәтлә әмтәә истәһсалынын, онунла бирликдә пул дөвријјәсини ли инкишафыны нәзәрдә тутур. Демәк, мәһсулла јығылан өкиләрин пулла өдәнилмәсинә башланмасы истәһсал мүнәси- ләрини дәјишмәјә доғру апарырды. Бунунла јанашы гејд кәлијик ки, јени верки системи кәндлиләрин онсуз да ағыр н вәзијјәтини даһа да ағырлашдырды.

С ә н ә д

ЗАГАФҒАЗИЈАНЫН "МҮСӘЛМАН ӘҖАЛӘТЛӘРИНДӘ" ВӘЗИЈӘТ
ҲАҒҒЫНДА ПОЛКОВНИК В. ВИКТОРОВУН МӘЛҮМАТЫНДАН
1843-чү ҮЛ

Мәмурларын чох һиссәсини чинајәткар мәнфәәтпарәстлик сәји, бундан ү лазым кәлан интригалар мәшгул едир...

Вәзифәләр кечмишдәкиндән мүгајигәдилмәјәчәк дәрәчәдә даһа чох ныб сатылыр, һәм дә бурада габилијјәт вә шәхси кејфијјәтләр ијјәтсиз олдуғуна көрә, мәнфәәтли олдугда адамларын јерини о гәдәр тез дајишдирирләр ки, һәр кәс пул верир вә анчаг алибош галмамаға ышыр... Буна көрә гәнимәтчилик полис вә мәһкәмә идарәләриндә ишә ыларкан демәк олар һәмишә ишин мүвәффәгијјәти үчүн рәһбәр улан бир амил олмушдур.

ХІХ ЈҮЗИЛЛИЈИН І ЈАРЫСЫНДА
АЗӘРБАЈЧАН МӘДӘНИЈӘТИ

§ 1. Маариф вә елм

ХІХ јүзиллијин биринчи јарысында Азәрбајчанда маариф-мәктәб ишиндә јени бир дөвр ачылды. Зәнкин мәдәни ирсә малик олан халгымыз дүнја мәдәнијәтинин наилијјәтләриндән истифадә едәрәк, халгымызын мәдәни наилијјәтләрини, адәт вә ән-әнәләри руһунда инкишаф еттирди. Бу дөврдә маарифин инкишафында әсаслы дәјишик-ләш вермәјә башлајыр. А. Бакыханов, Г. Закир кими маариф-чиләр Азәрбајчанда халг маарифини инкишаф етдирмәк, ин савадланмасы, беләликлә онун сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн галырдылар. А. Бакыханов кими маарифпәрвәрләр јах-аша дүшүрдүләр ки, чар һөкүмәти халгын маарифләнмәси үчүн гала билмәз, чүнки, савадсыз халгы мүгги вәзијјәтдә мағ асандыр. Буна көрә дә А. Бакыханов чар чанишининә Азәрбајчанда јени типли мәктәбләр ачмагы тәклиф едирди.

Мәсәлән, Мухаммад Ага Бакыханов (1794—1847) Бакы ханлары нәс-лән олуб, Әмирчан кәндиндә анадан олмуш, кәнчлик илләри үчүн кечмишдир. А. Бакыханов өз дөврүнүн ән савадлы адам-дан бири иди. О. Шәрг дилләринин, фәлсәфә вә әдәбиј-тин ән көзәл биличиси иди. А. Бакыханов Гафгазын рус дилләри баш команданынын тәрчүмәчиси иди. О. Тифлисдә мәдәнијәтинин көркәмли елм вә мәдәнијјәт хадимләри илә таныш-ш, рус дилини мүкәммәл өјрәнмишди. А. Бакыханов бөјүк маарифчиләри А. С. Пушкинлә, А. С. Грибоједовла, декабрист А. С. Стужев-Марлински илә јахындан таныш олмуш вә онларла бирликдә иш етмишдир.

А. Бакыхановдан бир гәдәр сонра Азәрбајчанда јени бир маарифчилик чәрәјаны мејдана чыхды. Онун илк нүмајәндә-дән Азәрбајчанын бөјүк маарифчи-демократ, алими, фило-лог, әдәбијәтшинос, ичтимаи хадими Мирзә Фәтәли Ахундов (1812—1878) иди. Истәр А. Бакыханов, истәрсә М. Ф. Ахундов, истәрсә дә-дә маарифчиләр рус дилини өјрәнмәји, она камил јијәләнмәји үчүн һәт көрүрдүләр. М. Ф. Ахундов јазырды ки, "Мән рус дилини үчүн билирәм. Индики әсрдә рус дили елм сәнәсиндә вә башга-га өйдә күндән-күнә инкишаф едир вә инчә фикирләри ифадә ет-тәрәккүл үчүн тајы-бәрабәри олмајан дилдир".

ХІХ јүзиллијин биринчи јарысында Азәрбајчанда әсас тәһсил тарихи аркалары мәсчидләрин нәздиндә олан мәктәбләр вә мәдрәсәләр ачылды. Азәрбајчанын бир сыра көркәмли маариф вә мәдәнијјәт хадимләри мәһз бу тәһсил очагларында маарифләнмишдиләр.

Азәрбајчанын чох јериндә, шәһәрләрдә вә кәндләрдә белә тәһсил очаглары мөвчуд иди. 1858-чи илдә Шамахы губернијасында 4700 нәфәрин тәһсил алдыгы 299 мәктәб вә мәдрәсә вар иди. Онлардан 262-си кәндләрдә, 37-си исә шәһәрләрдә иди. Азәрбајчан Русијаја илһаг олундугдан сонра Азәрбајчан маарифчиләринин сәји нәтичәсиндә Азәрбајчан-рус мәктәбләри јарадылды. Илк белә мәктәбләр XIX јүзиллијин 30-чу илләриндә Шушада, Нухада, Бақыда, Кәнчәдә, Шамахыда вә Нахчыванда ачылмышды. Әсасән зарлыларын ушагларынын тәһсил алдыгы бу мәктәбләрдә рус вә Азәрбајчан дилләри, чоғрафија вә шәриәт тәдрис олунурду. Бу ибтидаи мәктәбләрдән башга сонракы илләрдә дөрдсинифли мәктәб-ләр дә ачылды. Бу тәдрис мүәссисәләрини ачмагда чар һөкүмәтинин әсас мөгсәди, јерли чар инзибати идарәләри үчүн мүстәмләкә сийасәтини јүрүтмәкдә она көмәк едә биләчәк тәчрүбәли тәрчүмә-чиләр, мирзәләр һазырламаг иди. Лакин буна бахмајараг Азәрбај-чанда Азәрбајчан-рус типли мәктәбләрин ачылмасы бөјүк мәдәни һадисә олуб, мүтәрәғти әһәмијјәтә малик иди. Белә ки, бу мәктәб-ләрдә тәһсил алмыш шәхсләр, Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәтинин, маарифинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдылар.

Елм. XIX јүзиллијин биринчи јарысында Азәр-бајчанда елмин мүхтәлиф саһәләри инкишаф едирди. Бу дөврдә Азәрбајчанда М.Ф.Ахундов, А.А.Бакыханов, Мирзә Чәфәр Топчубашов, Мирзә Мәһәммәдәли Казымбәј, Һачы Вейналабдын Ширвани вә башга елм хадимләринин бүтөв бир тәсли јетишмишди. Чох инкишаф етмиш елм саһәләриндән бири тарих елми иди. Бу дөврдә јашајыб-јаратмыш Мирзә Адыкөзәл бәј, Мирзә Чамал, Кәрим Ага Фәтеһ, Сејид Әбдүл Һәмид вә башгалары бир сыра тарихи әсәрләр јаратмышдылар. Бу әсәрләр әсасән ханлыглар дөврүнүн тарихинә һәср едилмишди. А.Бакыха-новун "Күлүстани-Ирәм" әсәриндә Ширванын тарихи гәдим дөврдән башламыш XIX јүзиллијин әввәлләринә гәдәр өз әксини тапмышдыр. Бу әсәр өз мәзмуну етибарилә јухарыда адларыны тәкдјимиз тарихчи-салнамәчиләрин әсәрләриндән әсаслы сурәт-тә фәрғләнир. Китаб фарс дилиндә јазылмыш вә мүәллифин өзү ну рус дилинә тәрчүмә етмишди. А.Бакыхановун бу әсәри чар Русијасында нәшр едилмәди. Енскилопедик билијә малик олан А.Бакыханов педагогика, фәлсәфә, психологика, әхлаг, мәнтиг, чоғрафија, астрономија, дилшүнәслыга даир әсәрләр јазмышдыр.

Бир сыра азәрбајчанлы алимләр Русијада јашамыш, Русија тәрғшүнәслыгынын әсасынын гојулмасы, инкишафында мүһүм рол ојнамышлар. XIX јүзиллијин башлангычында Мирзә Чәфәр Топчубашов Петербург университетиндә Шәрг дилләрини тәдрис етмиш, Иран әдәбијјаты кафедрасына рәһбәрлик етмишдир. О, фарс дилинин грамматикасына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. М.Ч. Топчубашов Лондон Крал Асија чәмијјәтинә әзв сечилмишди. А.С. Грибоједов М.Ч. Топчубашовун тәләбәси

шдур. Мирзә Мәһәмәдәли Казымбәј дә дөврүнүн көркәмли шүнас алими олмушдур. О. Казан университетиндә Иран әдәбијаты, түрк-татар дилләри мүәллими, профессору, факултәти олмушдур. М.Казымбәј Азәрбајҗан дилинин грамматикасыны нәшр етмишди. 1845-чи илдә М.Казымбәј Казандан Иранга кәчмүш. Иран әдәбијаты кафедрасыны сәһһәтинә тәрк етмиш М.Топчубашовун јерини тутмушду. О, шәргислыг сәһһәсиндә 100-дән чох әсәр јазмышдыр. Н.Г.Чернышев-М.Казымбәјин мұһазирәләрини динләмишди. Бөјүк алим Бартолд јазмышдыр ки, "Сенковски вә Казымбәј өз мұһазирәли илә рус шәргислунаслыгыны јаратмышлар: демәк олар ки, "ақы шәргислунаслар нәслинин һамысы бу алимләрдән биринин бәси вә ја онларын тәләбәләринин тәләбәләри олмушлар". Казымбәјин әсәрләринин чоху Авропа дилләриндә нәшр едилди. О. Русија вә бир сыра башга өлкәләрин акадәмијалары-крал чәмијјәтләринин үзвү олмушдур.

Зун илләр сәјаһәтдә олмуш һаҗы Зејналабдин Ширвани өлкәләринин чохуну кәзмиш, 36 ил мүддәтиндә 60 мин метрә гәдәр јол гәт етмиш, әсәрләриндә кәздији, көрдүјүләрин халғларынын итгисади вә мәдәни һәјатыны, мәишәт вә әдәбиәтини тәсвир етмишдир.

IX јүзиллијин 30-чу илләринин әввәлләриндә Азәрбајҗан шәһәрләринин әсасы гојулду. 1832-чи илдә Тифлисдә һәфтәдә бир "Татар хәбәрләри" гәзәти чыхмаға башлады. "Тифлиские ведомости" гәзәтинә әлавә кими нәшр олуан бу гәзәтдә әсасән әдәби вә сәнәдләр, сәрәнчәмләр нәшр едилди. 40-чы илләрин башында илләриндә дә Тифлисдә "Загафказски вестник" гәзәтинә Азәрбајҗан дилиндә бир сәһифә әлавә олунар вә бурада да рәсми гәзәтләр чап едилди. 1850-чи илләрин соңларында Шамахи әдәбиәти әһәмијәтиндә ики кичик мәтбәә фәалијјәт кәстәриди. Бу мәтбәәләр Азәрбајҗан дилиндә нәшр етмишди.

§ 2. Әдәбијат вә инчәсәнәт

Әдәбијат. XIX јүзиллијин биринчи јарысында Азәрбајҗан әдәбијаты ики истигамәтдә инкишаф тапты: романтик вә реалист чәрәјән. Биринчи чәрәјәнин әдәби әһәмијәти олан онларла шаир дини идејалары тәблиг едир. Биринчи чәрәјән чоху феодал идеолокијасы илә бағлы идиләр. Реалист—икинчи чәрәјән чоху феодализм чәрәјәнин нүмајәндәләри әдәбијатын инкишафында әдәби әһәмијәти тәшкил едән М. Ф. Ахундов, А. Бакыханов, вә Шәфи Вазеһ, Гасым бәј Закир Азәрбајҗан әдәбијатыны әдәби әһәмијәти тәшкил едән әсәрләрилә зәнкинләшдирмишләр. Бу дөврдә ејни заманда чох пешәкар ашығлар јетишмишди. Ашығларын јарадычы-лирикасында лирик мөвзулар, гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик мотив-үстүнлүк тәшкил едилди. Әдәби фолклорда әмәк просеси,

нсанларын агыр һәјаты, һаким синифләрин вә мүстәмләкә-иләрин зүлмүнә гаршы шикајәтләри, гадынларын агыр мәишәти вә әксини тапырды.

Мирзә Шәфи Вазех (1794 — 1852) Кәнчәдә ме'мар аиләсиндә надан олмушдур. О, илк тәһсилени мәктәб вә мәдрәсәдә алмыш, акин дини хурафатын гаты дүшмәни олан шаир Азәрбајчан вә Тәргин классик әдәбијјатыны өјрәнмиш, рус әдәбијјаты илә таныш олмушду. Кәнчәдән Тифлисә көчмүш шаир бурада М.Ф.Ахундовла таныш олмуш. Тифлис гәза мәктәбиндә Азәрбајчан дили мүәллими олмушдур. М.Ш.Вазех лирик ше'рләр јазмыш, әсәрләриндә азадлыг үждәчиси кими чыхыш етмишдир. О, өз јарадычылығында гадын азадлығы мәсәләсинә хүсуси јер вермишдир, мүсәлман гадынларыны адраны атмаға чағырырды. Шаир чәсарәтлә олмаса да јохсул үлүсләрин вәзијјәтини көкүндән дәјишәчәк социал дәјишикликләр арәсиндә мүлаһизәләр сөјләмишди.

Мирзә Шәфинин ше'рләри бизә орижиналда дејил, алман тилиндә чатмышдыр, онун ше'рләринин әлјазмасы алман јазычысы Р.Боденштедтин әлиһә кечмиш, бу ше'рләри Берлиндә алман тилиндә "Мирзә Шәфинин нәгмәләри" ады алтында ајрыча китаб кими нәшр етдирмишди. Ф. Боденштедт бу ше'рләри өзүнүнкү кими әләмә вермиш вә белә ујдурма ирәли сүрмүшдүр ки, Мирзә Шәфинун ләгәбидир. Мирзә Шәфинин ше'рләринин бәзиләри һәлә о вахт рус дилиһә тәрчүмә едилмиш вә көркәмли бәстәкар вә пианочу Г.Рубинштејн бу ше'рләрә нәгмәләр дә бәстәләмишди.

А. Бакыханов да Гүдси ләгәби илә бир чох бәдии әсәрләрин мүәллифидир. О, өз јарадычылығынын башлангыч дөврүндә инин күчлү тәсири алтында олмушдур. Гүдси Тифлис мүһитинә үшдүкдән сонра онун дүнјакөрүнүшүндә дәјишикликләр баш ермиш, маарифчи көрүшлү әсәрләр јазмыш, лирик гәзәлләриндә еодал әнәһәләриндән азад олмуш, мәһәббәти, дәрин инсани иссләри тәрәннүм етмишдир. Јазычы Губада "Күлүстан" адлы әдәби өрнәк тәшкил етмиш, И. А. Крыловун "Ешшәк вә бүлбүл" тәмсилини азәрбајчан дилиһә тәрчүмә етмишдир.

Реалист әдәби чәрәјана Исмајыл бәј Гутгашынылы да дахил ди. Рус ордусунда һәрби гуллуг кечмиш, полковник, сонра исә генерал-мајор рүтбәси алмыш Гутгашынылы франсыз дилиндә зылымыш "Рәшид бәј вә Сәадәт ханым" повестинин мүәллифидир. О, Шәрг гадынларынын һүгүгеуз вәзијјәтини тәнгид едир, алтын мәишәт вә адәтләрини әкс етдирди.

Азәрбајчан сатирик поезијасынын ән көркәмли нүмајәндәси Гасым Зәкир (1786—1857) олмушдур. Закирин зәнкин әдәби ирсинә мүх-лиф мөвзулар вә жанрларда јазылмыш ше'рләр дахилдир. Закирин ше'рләринин чоху онун сағлығында чап едилмәмиш галмышдыр. Бәј әләсиндән чыхмасына бахмајараг Закир өз јарадычылығында халгы надан, сојан моллалары, чар мәмурларыны тәнгид атәшиһә етмушдур. О, үмумијјәтлә чар системинин әлејһдары олмушдур.

өз жарадычылыгында тәмсилләрә јер вермәји унутмамыш, бир гирик тәмсил јазмышдыр.

јүзилликдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин ән бөјүк нүмәјәндәси үбһәсиз ки, маарифчи-демократ, көркәмли ичтимаи хадим, чан реалист әдәбијјатынын әсасыны гојмуш Мирзә Фәтәли в (1812—1878) олмушдур. Нуха шәһәриндә анадан олмуш диндар аиләдә бөјүмүш, лакин бу јолла кетмәмиш, дүнјәви үстүнлүк вермиш, һәлә чаван јашларында Тифлисә кәлмиш, Гафгазын баш рәисинин дәфтәрханасында тәрчүмәчи олмуш, Тифлис гәза мәктәбиндә Азәрбајчан дилини тәдрис етмишдир. Хундов Тифлисдә М. Ш. Вазеһлә таныш олмушду.

Ахундов Азәрбајчанын классик әдәбијјатынын ән әнәләри илә таныш иди. Шәрг дилләринә камил јијәләнмишди. О, рус тғыны вә дилини өјрәнмәјә дә бөјүк әһәмијјәт вермиш, һәм ин әсәрләр дә јазмышдыр. М. Ф. Ахундов рус алими М. В. Ломо-, бөјүк рус шаири вә јазычылары олан А. С. Пушкинин вә олун әсәрләрини севир вә јүксәк гијмәтләндирирди. О, чариз-афгаза сүркүн етдији декабристләрлә достлуг етмишдир. Хундов Европа мәдәнијјәтинин ән јахшы наилијјәтләрини диг-рәнир, хүсусилә Франсанын XVIII әср материалист философ-н вә дүнја классикләринин әсәрләринә бәләд иди.

Ахундов жарадычылыга 30-чу илләрдә башламыш, Азәрбајчан дилләриндә шә'рләр јазмышдыр. Онун 1837-чи илдә А.С.Пуш-фағиәли өлүмүнә һәср етдији Шәрг поемасы Азәрбајчан ғынын гијмәтли нүмунәләриндәндир. Мүәллиф бу поемасында ус шаиринә олан мәнәббәтини тәрәннүм едәрәк, ону Јер үзүнүн шаирләринин башчысы адландырыр. М.Ф.Ахундовун бу өз тәрчүмәсилә, рус дилиндә бир нечә гәзет вә журналда дилди. Бу журналларын биринин редаксиясы М.Ф.Ахундовун масыны А.С.Пушкинин гәбринин үстүнә гојулмуш ән көзәл адландырмышды.

Ахундов Азәрбајчан әдәбијјатында драматуркија жанрынын гојмушдур. Онун 50-чи илләрдә јаздыгы әсәрләрини о дөврүн чан һәјатынын күзкүсү адландырмаг олар. Бу драм әсәрләри үзилликдә Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин ән јүксәк әтидир. М.Ф.Ахундов өз драм әсәрләриндә — пјесләриндә бә'зи ләрин наданлығыны вә фанатизмини, бәјләрин өзбашынлығы-зазиллијини, тачирләрин ачкөзлүјүнү тәнгид атәшинә тутур. Хундов өз пјесләрини рус дилинә тәрчүмә етмишди. Онун и 50-чи илләрин соңларында Тифлисдә һәм Азәрбајчан, һәм дә ләриндә нәшр олунмушдур. Онун комедијалары дүнјанын бир рг вә Гәрб дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

чәсәнәт. XIX јүзиллијин биринчи јарысында Азәрбајчан халг мусигиси, тәсвири вә тәтбиги инчәсәнәт, ыг инкишаф едир, театр сәнәти саһәсиндә илк аддымлар ды. Бу дөврдә ашыг сәнәти илә сых бағлы олан мусигили

фолклор хејли инкишаф едир, ашыг дэстэлэринин чыхышлары кутлэлэр арасында бөјүк рэгбэтлэ гаршыланырды. Ашыг сэнэти илэ јанашы тар, каманча вэ гавал чаландан ибарэт ханэндэ дэстэлэри д кениш јайылды. Ханэндэ дэстэлэринин муғам ифасы нэинки Азербайчанда, бүгүн Шэргдэ мәшһур иди. Азербайчанын көзэл кушэси Гарабаг ханэндэлэр мэккэни олмушдур. Азербайчанда илк театр тамашаларынын гојулмасы да бу дөврдэ олмушдур. Шуша, Лэнкэраи вэ Шамахи шөһэрлэриндэ театр тамашалары гојулурду.

Тэсвири инчэсэнэт сәһэсиндэ реалист эн'энэлэр инкишаф едирди. Бу эн'энэлэр көркәмли рэссам Мирзэ Гәдим Ирәванинин (1825—1879) јарадычылығында өз парлаг әксини тапмышдыр. Дөврүнүн савадлы адамларындан бири олан Ирәвани бир чох рәсм әсэрлэринин миниатүрлэрин мүәллифи олмушдур. Бу дөврдэ Ирәвани илэ јанашы Муғанда, Гарабагда, Шәкидэ дэ бир нечэ рэссам јашајыб-јаратмышдыр. Азербайчанда јашамыш көркәмли рус рэссамы Н.Н.Гагарин д халгын һәјатындан алынмыш әсэрлэр јаратмыш, А.Бакыхановун портретини чәкмишдир.

Азербайчан тәтбиги сәнэтинин эн көзэл нүмунэлэри өлкәнин бир чох јериндэ кениш инкишаф етмиш халчачылыгыда, тикмэләрда тәкәлдузчулугда, зәркәрликдэ өз әксини тапмышдыр. Мәмарлыгы сәнэти сәһэсиндэ дэ көркәмли наилијјәтлэр әлдэ едилмишдир. С дөврдэ тикилмиш мәсчидлэр, овданлар, сәрдабәлэр көзэл сәнэ әсэрлэри олмушдур. Шөһәр тикинти ишлэриндэ дэ чанланма јаранмышды. Чар һөкүмәти даирәлэри һәрби-сијаси мәнәфе намина шөһэрлэрдэ лајиһә-план ишлэри көрүрдү. Бу лајиһәлэр үзрә шөһәр тикинтисиндэ бәдии, санитар-кикијена вэ мүһәндис-игтисади фактлар нәзәрә алынырды ки, бу да Шәргин дикәр өлкәлэриндэ шөһәр тикинтисинә нисбәтән прогрессив һадисә иди. Бу дөврдэ Шамахи шөһэринин бәрпасына башланмыш, бәзи инзибати, јени типли јашајыш биналары тикилмишдир.

С ә н ә д

1832-чи илдә А.БАКЫХАНОВ ТӘРӘФИНДӘН ТӘРТИБ ЕДИЛӘН "БАКЫДА МҮСӘЛМАН МӘКТӘБИ ТӘСИС ЕТМӘК ЛАЈИҲӘСИ"НДӘН

...Мүсәлманларын маарифләнмәси... бу халгларын рус халгы илэ эн сых бирлән- мәсинә көмәк едәр вэ бунун верә биләчәји фәјда шүбһә алтына алына билмәз вэ һәр ики халг үчүн гаршылыгылы фәјдалыдыр. Маарифләнмәк үчүн илк аддым мәктәб тәсис етмәкдир. Һәмвәтәнләримизин хејринә олараг... мәним нәзарәтим алтында белә бир мәктәб тәсис едилмәси фикрини ирәли сүрмәјә чәсарәт едирәм. Бундан өтрү лазым кәлән тәдбирләр ашагыдакылардыр:

1. Мәктәби маарифә көмәк едән, өз тичарәт алағалэринә көрә бир чох чәһәтдән әлверишти олан Бақы шөһэриндэ ачмагы нәзәрдә тутурам.

2. Бу мәктәб үч синфә бөлүнмәли вэ бурада үч мүәллим олмалыдыр: бири рус вәнкиси мүсәлман. Рус мүәллим 1-чи синифдә әлифбаны, сөзлэри, данышыгы вэ јазыны өјрәдир; 2-чи синифдә һесабы, грамматиканы вэ риториканы, 3-чү синифдә исә чографијаны вэ тарихи өјрәдир. Мүсәлман мүәллимләр 1-чи синифдә фарс вэ татар (Азербайчан — *М.И.*) диллэриндә әлифбаны вэ дуалары өјрәдирләр.

вә 3-чү синифләрдә мусалман мұәллимләр жазы жазмағы, фарс грамматикасыны әттин олан бу дилин өјрәнилмәсиндә шакирдләри ирәлиләтмәк үчүн мұхтәлиф и өјрәдиләр.

Бу мәктәбдә тәдрис едилән елмләр баша чатдырылдыгда, шакирдләр өз ринә көрә үч һиссәјә бөлүнә биләрләр: биринчи һиссә гуллуга кедир вә ја өз фаты илә мәшгул олур; икинчи һиссә елмләр курсуну баша чатдырмаг үчүн кимназијасына вә ја Русијаја кәндәрилир: 3-чү һиссә әрәб дилини вә башга өјрәнмәк үчүн мәним јанымда 4-чү синифдә галыр. Бундан алава, бунларын ндән елим аләминә бөјүк хидмәт кәстәрә билән адамлар чыха биләр.

мәктәб 42 шакирд үчүн тәсис едиләчәкдир.

мәктәбә әксәрән ханларын, бәјләрин вә мөһтәрәм руһани шәхсләрин балалары унур. Бунлардан алава, тичарәти кенишләндирмәк вә хидмәт тәләбләрини даһа әмин етмәк үчүн мәктәбә бәзи тачир балаларыны вә башга рүтбәдән оланлары мәк олар.

IV Ф Ә С И Л

АЗӘРБАЈЧАН КӘНДИ XIX ЈҮЗИЛЛИЈИН II ЈАРЫСЫНДА

§ 1. 60—70-чи илләрин буржуа ислаһатлары

и ил кәндли XIX јүзиллијин 50—60-чы илләри Азәр-слаһаты.

бајчанда феодал социал-игтисади мұнасибәт-сүгута уғрамасы, јени капиталист мұнасибәтләрин инки-илә характеризә олунур. Русијада тәһкимчилик, Азәрбај-исә феодал—асылы мұнасибәтләри мәһсулдар гүввәләрин, ализмин инкишафы јолунда бөјүк әнкәл иди. Русијада кәнд үфатында тәһкимли әмәкдән истифадә олундуғундан, а тәһким олунмуш кәндлинин башга јерә кетмәјә һүтугу ығындан, инкишаф етмәкдә олан капиталист сәнајеси ишчи индән корлуг чәкирди. Белә бир шәраитдә сәнајә буржуа-нын тәләби, үмумијјәтлә сәнајенин инкишафына шәраит ағын вахтынын чатдығыны дәрк етмиш, һәмчинин ағыр истисмарындан чезанә кәлмиш кәндли чыхышларындан а дүшмүш чар һөкүмәти, өлкәнин габагчыл гүввәләринин и нәтичәсиндә ислаһат кечирмәјә мәчбур олду. 1861-чи Русијада тәһкимчилик һүтугуну ләгв едән "Әсаснамә" ди. Бу "Әсаснамә"јә көрә кәндлиләр феодаллардан шәхсән ылыгдан азад олдулар, мүлкәдарлар артыг онлары алыб-дәјишә билмәздиләр. Русија кәндлиләри һөкүмәтин вердији тулла өз пај торпагларыны сатын алмаг, беләликлә өз ларынын саһиби олмаг һүтугу алдылар. Бу буржуа тты Русијада капитализмин инкишафы үчүн әлверишли т јаратды.

1-чи ил ислаһаты Русијанын јалныз мәркәзи губер-рына аид иди, мүстәмләкә учгарларына исә аид дејилди. дә феодал керилијини горујуб сахламаға чалышан, нин учгарларда истинадкаһы олан феодалларын наразы-а сәбәб олмаг истәмәјән чар һөкүмәти өз мүстәмләкәчи

тәбиәтини бүрүзә верди. Лакин чар һөкүмәти ону да баша дүшүр ки, бөјүк сүрәтлә инкишафа башламыш капиталист сәнајеси хаммалла тәмин етмәк лазымдыр. Хаммал мәнбәји исә учгарларда бурада феодал-асылы вә тәһкимчи мүнәсибәтләрин сахланма лазымы гәдәр хаммал истәһсалы јолунда әсаслы манеәдир. Бу бахмајараг чар һөкүмәти Загафгазијада, о чүмләдән Азәрбајчан кәндли ислаһатыны кечирмәји ләнкидирди ки, бу да наразылы сәбәб олурду. Азәрбајчанда феодал әсарәтинә гаршы М.Ф.Ахунд Г.Б.Закир өз етираз сәсләрини галдырдылар.

Загафгазијада кәндли һәрәкәти кенишләмәјә башлады. бөјүк үсјан 1863-чү илдә Загатала даирәсиндә баш верди. Үсјанын бир сәбәби чаризмин мүстәмләкә сијасәти идисә, дик сәбәби әһалинин бир һиссәсини зорла хачпәрәстлијә чевирмә чәнди иди. Бир јандан да феодал зүлмү вә чар инзиба органларынын өзбашыналығы вә зоракылығы күтләләрин сәбәб касасыны долдурмушду. Үсјанчылар кечмиш чар забити Һа Муртузун башчылығы алтында рус гошунлары јерләшми Загатала галасына һүчүм етдиләр. Лакин онларын бу һүчү нәтичә вермәди. Үсјанчылар арасында һөкүм сүрән пәрәкәндәли Дағыстандан көзләнилән көмәјин кәлмәмәси үсјанын тәлеји һәлл етди. Үсјан амансызчасына јатырылды. Петербургдан альмыш көстәришдә дејилирди ки, "мәһкүм едиләнләрин аиләлә бурадан һәмишәлик Сибирә сүркүн едилсинләр, онларын евлә учурулсун, багларындакы ағачлар гырылсын, торпаглары мүс дирә едилсин. Дөјүшләрдә иштирак етмиш бүтүн үсјан иштирә чылары... сүркүн едилсин... Вурулан зәрәрин өдәнилмәси үсјан иштирак етмиш бүтүн кәндләрин әһалисинә һәвалә едилсин. Үсјанын миндән артыг иштиракчысы сүркүн, 18 нәфәри исә едә олунду. Буна бахмајараг үсјанын феодал-асылы мүнәсибәтләри ләғв етмәји сүрәтләндирмәкдә объектив ролу олду. Чар һөкүмәти объектив олараг Азәрбајчанда феодал-асылы мүнәсибәтләр әсасларыны лахладан бәзи тәдбирләр һәјата кечирмәли олду. Мәсәлән, Бакы нефт мәдәнләринә, Нахчыван дуз мәдәнләри тәһким олунмуш кәндлиләрин ичбари әмәји ләғв едилди. Кәчәмијјәтләри барәсиндә ганун верилди. Бу ганунла бәјләр кәнд инзибати-мәһкәмә ишләриндән кәнар олундулар. Бу ганунла кәчә ичмаларынын үмуми јығынчагларына кәнд мәмурларыны—кәчә худаларыны, мирабларыны сечмәк, кәнд ичмасы үзвлүјүндә кәнар етмәк, јахуд үзвлүјә гәбул етмәк барәсиндә гәрар чыхармаг, ичма торпагларындан истифадә етмәјә нәзарәт етмәк, дәвләтә чатачаг веркиләри ичмаја дахил олан аиләләр арасында бөлүшдүрмәк вә башга һүгуглар верилди. Бу тәдбирләрлә јанаг чар һөкүмәт даирәләри Азәрбајчанда феодал-асылы мүнәсибәтләри ләғв етмәјә һазырлыг көрүрдү. 1864-чү илдә Күрчүстан тәһкимчилиг һүгугунун ләғви барәсиндә ганун верилди.

Бундан сонра исә Азәрбајчанда вә Ермәнистанда кәндли шәхәтәһәти һазырламағ үчүн дөрд шәһәрдә, о чүмләдән Азәрбајчанын Бақы вә Шуша шәһәрләриндә бәј комиссијалары тәһдирләди вә вериләчәк "Әсаснамә"нин ләјһәси һазырланды. 1847-чи ил мајын 14-дә "Загафгазија губернијалары: Јелизавет-Бақы, Ирәван вә гисмән Тифлис губернијалары али мүсәл-силкиндән олан шәхсләрин, һабелә ермәни мәликләринин шәһәрләриндә сакин олан дөвләт кәндлиләринин торпағ гурулу-шунда "Әсаснамә" верилди. "Әсаснамә"дә әсас үч мәсәләжә әрәшәди: кәндлиләрин шәхси асылылығынын ләғв едилмәси, торпағ вә веркиләр. Әслиндә бу "Әсаснамә"дә елә бир јени шеј јох вә о, 1847-чи ил әсаснамәләринин ејни иди. Әсаснамәләрдә кәндлиләрин шәхсән асылы олмамасы, 15 јашына чатмыш кәндлијә (кишијә) беш десјатин пәј торпағы верилмәси нәзәрдә әрәшәди. 1870-чи ил "Әсаснамә"синдә дә ејни шејләр нәзәрдә әрәшәди. Әслиндә торпағы 5 десјатиндән аз олан кәндлиләрин шәхси әксәријјәтинә әләвә торпағ пәји верилмәди. Кәндлинин пәји торпағы халис әкин торпағы дејилди. Кәндлинин јашајыш шәхси асылынын, тәсәррүфат тикилиләринин саһәси дә, һәмчинин кол-ләкәти, әкин јери үчүн јарарлы олмајан торпағлар да кәндлинин пәји торпағына дахил иди. Тәзә "Әсаснамә"ни 1847-чи әсаснамәләриндән бир дә о фәргләндирди ки, о кәндлиләринки шәхси асылында 5 десјатиндән артығ торпағ вар иди, һәммин артығ торпағлар онун пәјиндән кәсилиб алынырды. Бундан башға, кәндлинин саһибләринә бүтүн торпағларын 1/3 һиссәсини өз шәхси асылында сахламағ һүгуғу верилмишди. Бу о демәк иди ки, кәндлиләр торпағын галан 2/3 һиссәсинә јијәләнә биләрдиләр. Кәндлиләрдә һалларда әлбәттә, азторпағлы јерләрдә кәндли нәинки "Әсаснамә"дә көстәрилмиш 5 десјатини, чох вахт 1—2 десјатини алырды билмирди. Кәндлиләрә верилән торпағлар онун мүлқијјә-ләкәти кечмирди. Доғрудур, кәндлијә өз пәји торпағыны сатын алыб шәхси асылына кәчирмәк һүгуғу верилмишди, ләкин кәндлиләрин шәхси асылы әксәријјәти, бу пулу вермәк игтидарында дејилди. Русијада кәндли шәхси асылы һүгуғу ләғв едиләндә, дөвләт кәндлијә өз торпағыны шәхси асылына алмағ һүгуғу илә бәрабәр, бу торпағы алмағ үчүн она борч алырды вә дејилди. Азәрбајчан кәндлисинә исә борч пулу верилмәди, һәм дә торпағы сатын алмағ мәчбури дејилди. Бу да кәндли шәхси асылы милли-мүстәмләкә сијасәтинин тәзаһүрү иди. Азәр-бајчан кәндлисинә верилмиш торпағлар јенә дә онун саһибинин шәхси асылына кәчирилди оларағ галырды. Кәндли торпағдан истифадә мүтаби-әти јенә саһибкара верки верирди. Онун һүгуғи чәһәтдән бирчә әрәшәди вә дејилди, инди о торпағыны бураһыб һара истәсәјди алырды биләрди. Демәк, кәндли артығ феодалдан јалныз игтисади шәхси асылы иди. Јухарыда гејд етдик ки, 1847-чи ил "Әсаснамә"си үзрә кәндли шәхсән азад иди. 1870-чи ил "Әсаснамә"синдән сонрақы "шәхсән азад" илә 1847-чи ил арасындақы

фəрг ондан ибарət иди ки, онда кəндлинин торпагы гојуб кетмəси бир феодалын јанындан дикəринин јанына кəчмəси үчүн мүəјжəн шəртлəр вар иди, 1870-чи ил ислаһаты илə бу гејри-шəртсиз олду.

1870-чи ил ислаһаты илə кəндлилəрдəн јығылан веркилəр дə 1847-чи ил "Əсаснамə"лəриндə нəзəрдə тутулдуғу кими галды Јəни кəндли өз мəһсулунун 1/10 һиссəсини *малчəһəт* кими əввəллəрдə олдуғу кими торпаг саһибинə вермəли иди. Кəндли-лəрин бəјлəрин хејринə дашыдығлары бијар мүкəллəфијјəтлəри лəғв едилди. Инди кəндлинин һəр бири бијары һəр десјатин па торпағындан 30 гəпик һесабилə өдəмəли иди.

1870-чи ил кəндли ислаһаты нə гəдər јарымчыг олса да өз маһијјəти етибарилə буржуа ислаһаты иди. Кəндлијə шəхси азадлығын верилмəси, əлбəттə, феодал истeһсал мүнəсибəтлəринə чидди зəрбə олуб, өлкəдə капитализмин инкишафына шəраит јарадырды. Кəндлилəр Русијадə олдуғу кими пəј торпағларынь сатын алыб онун саһибинə чеврилə билсəјдилəр, бу капитализмин инкишафы үчүн чох əһəмијјəтли оларды. Доғрудур, белə торпаг саһиблији капитализмин инкишафына мане олса да, онун гаршысыны ала билмəзди. Капитализм һəр чүр торпаг саһиблији шəраитиндə инкишаф едə билəр. Азэрбајчан кəндлилəри јалныз 1870-чи ил ислаһатындан 42 ил сонра верилмиш "Əсаснамə" үзрə өз торпағларыны сатын алыб, мүлкијјəтчијə чеврилə билдилəр.

1870-чи ил ислаһаты Губа гəзасына вə Загатала даирəсинə шамил едилмəмишди. Губа гəзасы үзрə бу ислаһат 1877-чи илдə Загатала даирəси үзрə исə 1913-чү илдə кечирилди. 1870-чи ил ислаһаты јалныз саһибкар кəндлилəринə, мүлкəдар-бəј кəнд-лилəринə аид иди. Азэрбајчан кəндлилəринин исə јалныз бешдə бир һиссəсиндəн бир гəдər чохуну саһибкар кəндлилəри тəшкил едирди, галан бəјүк кəндли күглəси дəвлəт кəндлилəри олуб дəвлəт—хəзинə торпағларындан истифадə едирди. Ислаһат бу кəндлилəрə тохунмамышды.

Дикəр ислаһатлар. Кəндли ислаһаты илə ејни вахтда Азэрбај-чанда башга ислаһатлар да—мəһкəмə, шəһəр вə инзибати идарə ислаһатлары дə һəјата кечирилди. Бу ислаһатлар бütүн Русијадə, ејни заманда онун мүстəмлəкə учгарларында баш верən социал-игтисади дəјишикликлəрлə феодал истeһсал мүнəсибəтлəринин капиталист истeһсал мүнəси-бəтлəри илə əвəз олунмаға башламасы илə бағлы иди. Адларынь гејд етдијимиз ислаһатлар əввəлчə Русијанын дахили губернија-ларында кечирилди, учгарлара исə онларын бə"зиси 70-чи иллəрин əввəллəриндə, бə,зиси исə даһа сонра кəлиб чатды.

Мəһкəмə ислаһаты илə кечмиш силки мəһкəмэлəр лəғв едилди. Инди мəһкəмə бütүн силклəр үчүн ејни олмалы иди. Бу с дəмəкдир ки, əкəр габағлар бəји бир мəһкəмə, кəндлини исə башга бир мəһкəмə мүнəкимə едирдисə, инди онларынн һəр икисини ејни мəһкəмə мүнəкимə едəчəкди. Мəһкəмə ичласында

ејләјән һәр бир шәхс иштирак едә биләрди. Чар һөкүмәти үн милли-мүстәмләкә сijasәтинә садиг олараг Русијаја этән учгарларда мәнкәмә ислаһатыны јарымчыг кечирди. Јада һакимләр сечилдији һалда, учгарларда тәјин олунурду. Мләр јалныз руслардан тәјин олунур вә мәнкәмә рус дилинарылырды. Халгын дили, адәт-әнәнәси илә таныш олмајан мләрин һөкм чыхармаларында өзбашыналыг һөкм сүрүрдү.

Чар һөкүмәти шәһәрләрин идарә системиндә дә ислаһат әди. Бүтүн Русија шәһәрләри үзрә ислаһат кечирилмәси инда ганун, јалныз 8 илдән сонра—1878-чи илдә Азәрбајчана, дә тәкчә Бакыја аид едилди. Әкәр әввәлләр шәһәрларына јалныз имтијазлы силкә аид оланларын сечки һүтуг идисә, јени "Әсаснамә"јә көрә һамы, јәни шәһәрдә јашајыб и верән әһалинин һамысы сечкиләрдә иштирак едә биләрди. И өдәмәјән фәһләләр, гуллугчулар, зијалылар бәләдијјәри сечкиләриндә иштирак едә билмәздиләр. Сечкиләрдә 25 на чатмајанларын, гадынларын да иштирак етмәк һүтугу јох Беләликлә, дума үзвлүјүнә сечкиләрдә әслиндә шәһәрисинин чох аз һиссәси иштирак едә биләрди.

Шәһәр думаларынын һүтугу да мәнһуд иди. Онун әслиндә из кичик тәсәррүфат ишләрилә мәншул олмаг һүтуглары вар. Бу һүтуглар шәһәрин абадлашдырылмасы, јангына гаршы рләрлә, базарлары, тичарәт, сәнәјә, сәһијјә вә маарифи һимәјәлә мәнһудлашырды. Бүтүн бу көрүлән ишләрә губернатор әт едирди. Шәһәр башчылығына јүксәк вәзифәли чар мәмур-тәјин едилирдиләр. Шәһәр "Әсаснамә"си XIX јүзиллијин сонун-һуд шәкилдә олса да Кәнчә, Нуха, Нахчыван, Шуша вә Орду-әһәрләринә дә аид едилди.

Призм, мүстәмләкә учгарларында јерли халгларын дәвләт һаки-рганларыны јаратмасына јол вермирди. Гафгазда али һаки-бурадакы чар чанишининин әлиндә чәмләнмишди. Губернија-бүтүн мүлки вә һәрби һакимијјәти өз әлләриндә чәмләшдирмиш наторлар идарә едирдиләр. Губернијалар гәзалара бөлүнүр вә а гәза рәисләри башчылыг едирдиләр. Јухарыда гејд етмишдик имали Азәрбајчан әразисинин демәк олар ки, һамысы мәркәзи хы шәһәри олан Шамаһы губернијасына дахил иди. 1859-чу шиддәтли зәлзәлә нәтичәсиндә Шамаһы шәһәри виранәјә дөндү һөкүмәти губернија мәркәзини Бакы шәһәринә көчүрдү. Һәмин ан Шамаһы губернијасы Бакы губернијасы адландырылды.

Дағыстан вилајәти тәркибинә верилмиш Губа гәзасы да Бакы нијасынын тәркибинә гатылды. 1867-чи илин сонунда "Гафгаз вә газија өлкәсинин идарә олунмасынын дәјишдирилмәси һаггын-әрман верилди. Бу фәрман әсасында Загафгазијада мөвчуд олан Тифлис вә Ирәван губернијалары һесабына мәркәзи Кәнчәри олан Јелизаветпол губернијасы јарадылды. Бу губернијанын бинә Шуша, Нуха, Јелизаветпол, Зәнкәзур гәзалары дахил иди.

Бакы губернијасы исә Бакы, Губа, Шамахи вә Ләнкәран гәзаларында ибарәт иди. Сонралар јени јарадылмыш Чавад вә Көјчәј гәзалары да Бакы губернијасы тәркибинә дахил олду. 1883-чү илдә Јелизаветпо. губернијасы тәркибиндә даһа ики гәза — Чәбрајыл вә Чаваншир гәзалары јарадылды. Гәза мәркәзләринин һамысында полиц идарәләри јарадылды. Һәмин илдә Гафгаз чанишинлији ләғв олду вә Гафгазы идарәси Гафгаздакы баш һәрби рәисә тапшырылды.

Чаризмин Загафгазијада һәјата кечирдији ислаһатлар јалныз бир мәгсәд күдүрдү—јерләрдә мүстәмләкә һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк. Инзибати бөлкүләр јарадыларкән бу вә ја дикәр бөлкүј дахил едилән әһалинин милли тәркиби, онун мәишәти, игтисади һәјәтәрзи нәзәрә алынмырды. Чар идарәләриндә мүһүм вәзифәләрин һамысыны руслар, даһа доғрусу рус иртичачы мәмурлары тутурдулар.

§ 2. Ислаһатдан сонра кәнд тәсәррүфатынын вәзијјәти, социал мүнәсибәтләр. Сијаси мұбаризә.

Кәнд тәсәррүфатынын вәзијјәти.

Кәндли ислаһатынын кечирилмәси, онун јарымчыг олмасына бахмајараг, мәһсулдар гүввәләрин инкишафына мүәјјән тәкан верди. Русијада кечирилмиш ислаһат исә сөзүн әсл мәнасында капитализмин сүрәтлә инкишафына тәкан верди. Русијанын тәркиб һиссәсинә чеврилмиш, игтисадијјаты Русија игтисадијјаты илә үзвә сурәтдә бағланмыш Азәрбајчан да, һеч шүбһәсиз бу социал дәјишиклијин, социал-игтисади инкишафын ахынына дүшмәли иди. Бунунла белә гејд етмәлијик ки, мәркәзи губернијалара нисбәтән учгарларда мәһсулдар гүввәләрин инкишафы ләнк кедирди.

Русијанын башга мүстәмләкә учгарлары кими Азәрбајчан да Умумрусија тәсәррүфат системинә, базарына гошулурду. Мәркәзи Русија сәнајесинин инкишафы илә учгарларда тичарәт әкинчилијинин инкишафы бир-бирилә тырылмаз сурәтдә әлагәдар олуб бунлар бир-бири үчүн базар јарадырды. Јалныз дахили вә харичи базарла сых әлагә сәјәсиндә һәмин јерләр игтисади чәһәтдән сүрәтлә инкишаф едә билмишдиләр. XIX јүзиллијин икинчи јарысында бу игтисади чәһәтдән сүрәтли инкишаф Русија базарынын, сәнајесинин тәләбләри әсасында кәнд тәсәррүфатында әмтәалик хаммал истеһсалынын, һәмчинин мөдән вә емаледичи сәнајә саһәләринин инкишафына сәбәб олду. Даһа дәгиг десәк, бүтүн Азәрбајчан игтисадијјаты Русија сәнајеси базарынын тәләбинә табе едилмишди, онун башлыча вәзифәси Русија сәнајесини хаммалла тәмин етмәк иди. Бурада, Русијада онун дахили губернијаларында фәалијјәт көстәрән типдә сәнајә саһәләри јарана билмәди. Бу, Азәрбајчан игтисадијјатынын мүстәмләкә характеринин тәбиәтиндән доғурду. Мүстәмләкә игтисадијјатынын вәзифәси исә метрополија сәнајесини хаммалла тәмин етмәк иди. Азәрбајчан игтисадијјатынын инкишафында бу

кларə бахмајараг, XIX јүзиллијин икинчи јарысында онун кəнд рүфатында вə сəнајесиндə капитализмə хас чəһəтлэр инкишаф феодад истехсал мұнасибəтлэри сыхышдырылырды.

итəэ-пул мұнасибəтлэринин, капитализмин инкишафы үчүн, рүфат гапалылығынын лəгви үчүн шосе јолларынын салын- , хүсуси дəмир јолларынын чəкилмэсинин бəјүк əһəмијјəти Гаггында сəһбəт кедən дəврдə Азэрбајчан гəзаларыны бир- лə бирлэшдирən јолларын хејлиси тəмир олунмуш, јахуд оллар чəкилмишди. 1883-чү илдə Загафгазија дəмир јолунун илə Тифлиси бирлэшдирən һиссəсинин ишə салынмасы, чү илдə исə Бакыны Русијанын мəркəзи губернијалары илə шдирən Бакы—Владигафгаз дəмир јолунун ишə дүшмэси, шүбһəсиз ки, өлкəнин игтисади инкишафында мұһүм ијјəтə малик иди. Бу, Русија илə игтисади əлагəлэрин даһа тмасына, əмтəэ мұбадилəсинин хејли асанлашмасына кəмək Дəмирјол нəглијјатынын ишə дүшмэси Азэрбајчана аз да тəкмиллэшдирилмиш кəнд тəсəррүфат алəтлэринин кəти- əсинə əлверишли шəраит јаратды. Доғрудур, бу əлагəлэр, јолу илə һələ кечən јүзилликдən јаранмышды, лакин о лэр кифајəт сəвијјадə дејилди. Кəнд тəсəррүфатында ллэшдирилмиш алəтлэрин тəтбигиндə 1850-чи илдə Тиф- јарадылмыш "Гафгаз кəнд тəсəррүфаты чəмијјəтинин" вə јерлəрдə олан органларынын мұһүм ролу олмушду. 1885-чи тəчрүбəли рус мұтəхəссислэринин рəһбэрлији алтында əмирдə вə Кəнчэдə кəнд тəсəррүфаты машынлары вə эринин сынағы кечирилди. Белə сынаглар сонракы иллəрдə ечирилди. Бакыда, Нухада, Загаталада, Шушада кəнд рүфаты машынлары вə алəтлэри сатан конторлар ачылды. иклə, аз да олса, чох зəиф аддымларла да олса, јалныз лларын вə Русијадан көчүрүлмүш кəндлилэрин тəсəррүфат- да тəтбиг олунса да, Азэрбајчанын кəнд тəсəррүфатында ллэшдирилмиш машын вə алəтлэр өзлэринə јол тапмышды. иликдə машын тəтбиги капиталист характериндədир, јəни алист мұнасибəтлэринин əмələ кəлмэси вə бунларын даһа да шаф етмэсинə сəбəб олур.

эрбајчанда габагчыл кəнд тəсəррүфаты үсулларынын јайыл- да илк маарифпəрвəримиз вə ичтимаи хадим Гəсən бəј бинин 1875-чи илдən чыхармаға башладығы "Əкинчи" нин дə мұһүм ролу олмушду. Гəзетдə кəнд тəсəррүфаты лэринин јетишдирилмэси, суварма ишлэри, машын тəтбиги арəсиндə гижмəтли мəлүматлар верилди.

һэрлэрин бəјүмэси, шəһэр əһалисинин артмасы ихрач вə ди əлагəлэрин кенишлənмэси үчүн əлверишли шəраит ды. Бу əлагəлэр Азэрбајчанда тахылчылығын инкишафына тəкан верди. Кəнд тəсəррүфаты истехсалында јенə дə чи јери буғда вə арпа истехсалы тутурду. Чəлтикчилик дə

кениш инкишаф етмишди. Тахылмәһсулларына олан тәләбат, онун истеһсалынын сүр'әтлә артмасына сәбәб олмушду. Бакы вә Јелизаветпол губернијаларында Бакы—Тифлис дәмир јолу ишә дүшәндән кечән 15 ил әрзиндә тахыл әкин саһәләри вә тахыл биткиләри мәһсулу ики дәфә јарымдан чох артмышды. Истеһсал олуна мәһсулун хејлиси ихрач олуноурду. 80-чи илләрин орталарында үч ил мүддәтиндә Азәрбајчандан Гара дәниз лиманлары, орадан исә харичи өлкәләрә II милјон пуд тахыл ихрач олуномушду. Бу дөврдә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфатында музду әмәк дә тәтбиг олуномағ башламышды. Кәнд тәсәррүфатында музду әмәјин тәтбиги исә капитализмин инкишафынын башлыча кәстәричисидир.

Өзүнүн кечмиш ән'әнәләринә садиг галан Азәрбајчан кәндлиләри барама истеһсалына хүсуси фикир верирдиләр. Барамачылығын үмумијјәтлә ипәкчилијин әсас рајонлары јенә дә Нуха вә Шамаһ гәзалары иди. Барамачылыгла Шуша вә Губа гәзаларында, һәмчинин Зағатала даирәсиндә, Нахчыван вә Ордубадда да мәшгул олунодулар. Азәрбајчанда илдә 200—250 мин пуда гәдәр барама истеһсал олуноурду. Барама ја хам һалда, јахуд да е мал едилдикдән сонра Русијаја, һәмчинин харичи өлкәләрә ихрач олуноурду. Шәкидә бир сыра рус ширкәтләринин вә харичи ширкәтләрин бараманы сатып алыб кәндәрмәклә мәшгул олан конторлары вар иди. Тәкчә харичи ширкәтләрин конторлары бир ил әрзиндә (1873) 126 мин пуда гәдәр барама алмышды.

Азәрбајчанда гызыл боја истеһсалы да чох инкишаф етмишди. Гызыл боја јетишдирилмәсинин әсас рајонлары Губа вә Дәрбәнддә иди. Гызыл боја Русија тохучулуг фабрикләринин истеһсал етдији мәмулаты бојамағ үчүн кениш тәтбиг олуноурду. XIX јүзиллијин 60-чы илләринин лап сонунда тәкчә Губа гәзасында 200 мин пуддан чох гызыл боја истеһсал олуномуш вә ихрач едилмишди. Лакин бу истеһсал саһәси сүн'и бојағын—ализаринин кәшф олуномасында сонра ифласа уграды вә тезликлә кәнд тәсәррүфатынын бу саһәси тамамилә арадан чыхды.

Русијада тохучулуг сәнајесинин сүр'әтли инкишафы, онун хам мала—памбыға олан тәләбатынын артмасы Азәрбајчанда памбыгчылығын инкишафына тәкан верди. Тезликлә Азәрбајчана рус ширкәтләринин нүмајәндәләри кәлдиләр. Памбыгчылығын әсас рајонлары Көјчәј вә Чавад гәзалары иди. Памбыгы јетишдирмәјин сувармасы мүмкүн олмамасы Күр—Араз вадисиндә сүн'и суварманын кенишләнмәсинә сәбәб олду. Памбыға марағ о гәдәр артмышды ки, адәтән тәсәррүфатла мәшгул олмајан бәјләрин бир гисми памбыгчылыгла мәшгул олмага башладылар. Онлар өз тәсәррүфатларында бүгүн ишләри музду әмәк тәтбиг етмәклә көрүрдүләр. Памбыг јығымы заманы тәкчә бәјләр дејил, бир чох тәсәррүфат саһибләри дә музду әмәкдән истифадә едирдиләр. Беләликлә, памбыгчылыг кәнд тәсәррүфатында капиталист истеһсал мүнасибәтләринин инкишафына күчлү тәкан верди.

мбыгчылыгга јанашы түтүнчүлүк дә инкишаф едирди. Бајчанда түтүнчүлүјүн әсас рајонлары Загатала даирәси, вә Губа гәзаларында бу инкишаф даһа чох өзүнү көстәди. Бағчылыг вә үзүмчүлүк дә Азәрбајчан кәндлилеринин мәшгулијјәтиндән бири иди.

Бағчылан гәзасы вә Загатала даирәси, һәмчинин Шамаһы, Көјчәј гәзаларында бағчылыг даһа чох јајылмышды. Бағчы- вә үзүмчүлүјә көмәк етмәк мәгсәдилә Мәрдәкәнда Һачы Аблабдин Тағыјев бағчылыг мәктәби ачмышды. Белә бир әб Губада да ачылмышды. Кениш шөһрәт тапмыш Азәрбајчан мејвәләри ихрач олунурду. Бу ишдә дәмир јолу мәһүм рол ојнајырды. Абшерон јарымадасында зәфәрән едилди. Бакы кәндлилеринин бечәрдикләри бу гијмәтлик ишдә бир чох өлкәләрә ихрач олунурду.

Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфаты һәјатында әкинчиликлә әһәмәтлы малдарлыг да кениш инкишаф етмишди. Азәрбајчанда әһәмәтли гојунлары сајы орта һесабла 2—3 милјон баша чатырды. Тәһсилчүлүгүн инкишафы јун истеһсалына, онун илдә 100 мин пуд даһа чох ихрач олунмасына сәбәб олмушду. Гарамал ачылмасы, атчылыг да Азәрбајчан малдарлығынын мүһүм тәһсилчүләри иди. Азәрбајчан, хүсусән Гарабаг атлары өлкәмизин әһәмәтли өдләриндән чох-чох узагларда мәшһур иди.

Азәрбајчанын тәһсилчүләринин чәкдијимиз тәсәррүфат саһәләриндә бу вә ја дикәр өдләрдә музду әмәкдән истифадә едилди. Бу, Азәрбајчанын тәсәррүфатында капитализмин инкишаф етмәсини көстәрир. Азәрбајчан кәндиндә һәлә феодал истеһсал мүнәсибәт-нин галыглары күчлү иди.

Сосиал Јухарыда гејд етмишдик ки, Азәрбајчан кәнд-
насибәтләр. кәндлиләри ики група: саһибкар вә дәвләт кәнд-
лиләри бөлүнүрдүләр. Дәвләт кәндлиләри торпаглардан јенә дә
әһәмәтлыгга истифадә едирдиләр. Лакин артыг әввәлләрдә олдуғу
ишчма торпагларынын мүәјјән мүддәтдән бир ишчма үзв-
нин 15 јашдан јухары киши үзвләри арасында бөлүнмәси
әһәмәтли кечирилмишди. Торпагларын чоху һәр кәндин—ишчманын
үзвләринин әлләриндә чәмләшмишди, кәндлиләрин бөјүк
ишчма ијјәти азторпаглы, јахуд торпагсыз иди. Бакы губернија-
да 2—5 десјатин торпаг пајы олан дәвләт кәндлиләри бүтүн
кәндлиләринин 4 фаизини тәшкил едирди. Кәндлиләрин
әксәријјәтинин пај торпагынын саһәси 1—2 десјатин иди.
Кәндлиләрин кәндиндә јаранмыш белә вәзијјәтин әсас сәбәби кәндлиләр
кәндиндә кедән синфи тәбәгәләшмә идисә, дикәр тәрәфдән
кәндлиләрин өзбашыналыг едәрәк дәвләт кәндлиләринин истифадә-
ләри олан торпаглары зәбт етмәләри, Азәрбајчана көчүрүлән-
н хәјли артмасы иди. Русијадан көчүрүлмүш кәндлиләрә ән
әһәмәтли торпаглар, өзү дә кен-бол верилди. Бу торпаг фонду исә
кәндлиләрин истифадәсиндә олан торпагларын зорла онла-

рын элиндән алынмасы һесабына ярадылырды. Чар мәмурлары мөҗәһән рүшвәт мұтабилиндә бәйләрин ганунсуз кәндли торпагларыны зәбт етмәсинә көз јумурдулар. Торпагы олмајан, јахуда, аз торпагы олан кәндлиләр өз аилә үзвләрини мәһсулла тәмин етмәк үчүн бәйләрдән ағыр шәртләрлә торпаг ичарә едирдиләр. Ән кениш јајылмыш ичарә јарыдарлыг иди. Бу ичарәнин шәртинә көрә ичарәдар кәндли бечәрдији мәһсулун јарысыны торпагыны ичарәјә көтүрдүјү саһибкара вермәли иди.

Белә ағыр вәзијәтдә олан дәвләт кәндлиләринин күзәрәныны күччатмаз веркиләр даһа да дөзүлмәз едирди. Веркиләр о гәдәр чох вә күччатмаз иди ки, кәндиләр чох вахт ону өдәјә билмир. борчлу галырдылар. Белә ки, 1887-чи илә јахын тәкчә Бакы губернијасы үзрә дәвләт кәндлиләринин өдәјә билмәдији верки борчу 11 милјон манатдан чох иди.

Саһибкар кәндлиләрин вәзијәти даһа ағыр иди. Саһибкар кәндлиләринин истифадәсиндә олан торпаглар 1870-чи ил ислаһатындан сонра да бәйләрин мүлқијјәтиндә галырды. Бәйләрин мүлқијјәтиндә кәндлиләрин истифадә етмәдикләри торпаглар да вар иди. Онлар бу торпаглары ағыр шәртләрлә ичарәјә верирдиләр. Саһибкар кәндлиләринин истифадәсиндә олуб һәр адамбашына дүшән пәј торпагларынын саһәси илбәил азалырды. Мәс: 1870-чи ил ислаһаты заманы бир кәндли аиләсинин истифадәсиндә 15 десјатин торпаг вар иди вә бу аиләнин киши үзвләринин сајы беш нәфәрә чатырды. Јүзиллијин сонунда да һәмин аиләнин торпаг саһәси елә 15 десјатин галырды. һалбуки кечән отуз ил әрзиндә белә аиләләр хејли бөјүмүш, онларын һәр биринин тәркибиндән 2—3, бәлкә дә даһа чох аилә ајрылмышды. Демәк, һәр аиләјә, онун һәр киши үзвүнә артыг әввәлки кими 3 десјатин дејил, хејли аз — 1 вә 1,5 десјатин, бәлкә дә даһа аз торпаг пәјә дүшүрдү. XX јүзиллијин әввәлләринә аид мәлүмата көрә Бакы губернијасында адамбашына дүшән торпаг пәјынын саһәси бир десјатиндән аз, Јелизаветпол губернијасынын Чаваншир, Чәбрајыл, Зәнкәзур вә Шуша гәзаларында исә јарым десјатиндән бир аз чох иди. Саһибкар кәндлиләри үзәринә дүшән веркиләр дәвләт кәндлиләринкиндән дә ағыр иди. Онлар өз феодаллары — торпаг саһибләриндән башга, дәвләт веркиләрини дә өдәмәли, мүкәлләфијјәтләр ичра етмәли идиләр.

Азторпаглылыгдан әзијәт чәкән истәр дәвләт кәндлиләринин, истәрсә дә саһибкар кәндлиләринин вәзијәти суварма сујунун чатышмамасындан даһа да писләширди. Азәрбајчанын чох јеринин иглим шәраити елә иди ки, сүн и суварма олмадан мәһсул јетишдирмәк мүмкүн дејилди. Кәндлиләр, хүсусән саһибкар кәндлиләри өз саһәләрини сувармаг үчүн су архларынын саһибләри бәйләрә мәһсулларынын хејли һиссәсини вермәли олурдулар. Дәвләт кәндләриндә вәзијәт һисбәтән јахшы иди, онлар судан ичмәлыгла, нөвбә илә истифадә едә билирдиләр. Лакин бурада да мирабларынын

ыналыгы һөкм сүрүр, онлар варлы кәндли тәсәррүфатла-
гејри-гануни су вермәкдән чәкинмир вә шүбһәсиз ки, бунун
илиндә онлардан рүшвәт алырдылар.

ләликлә, XIX јүзиллијин сонларында Азәрбајчан кәндинин
сы хејли дәјишмишди. Кәнд әһалиси артыг јени— капита-
чәмијјәтинин тәбәгәләринә парчаланмышды. Бу синифләр-
бири торпагларын хејли һиссәсини әлиндә чәмләшдирмиш
варлылары, өз торпагларыны муздлу әмәк тәтбиг етмәклә
ән голчомаглар, һәмчинин тәсәррүфатла мәшгул олуб, бу
рүфатда муздлу әмәк тәтбиг етмәклә капиталистә чеврил-
бәјләр иди. Дикәр тәбәгәни исә торпагсыз вә ја азторпаглы
өз аилләрини доландырмаға чалышан кәндлиләр тәшкил
иди. Доғрудур, һалә бәјләрин һамысы өз тәсәррүфаты илә
ул олмурду, кәндлиләрин дә әксәријјәти өз тәсәррүфаты
өз аилә үзвләринин гүввәси илә мәшгул олур, өз феодал-
на, јахуд дөвләт хәзинәсинә истифадә етдији торпагларын
илиндә верки өдәјирдиләр, һалә онларын феодал вә дөвләт
әси илә мүнәсибәтләри феодал-асылы мүнәсибәти иди. Лаикн бу
ибәтләр тәдричән өз мөвгеләрини јени јаранан капиталист
јәтинә тәрк етмәкдә иди. Бу исә узун чәкән просес олуб, XX
ликдә дә давам етмишдир.

си мүбаризә. Азәрбајчан кәндиндә милли-мүстәмләкә әсарә-
тинә, чар мәмурларынын өзбашыналыгына,
л зүлмүнә гаршы сижәси мүбаризә кетдикчә күчләнирди. Бу
изә ики формада: пассив вә актив формада кедирди. Пассив
изә формасы—һөкүмәт органларына шикајәтетмә һаллары даһа
јайылмышды. Кәндлиләр чар мәмурларынын, верки јығанла-
мирабларын өзбашыналыгындан минләрлә әризәләр јазырдылар.
чар инзибати органлары да, мәһкәмәләр дә варлыларын—
магларын, бәјләрин мәнәфејини күдүрдү. Шикајәтләринин һеч
әтичә вермәмәсини көрән кәндлиләр верки вермәкдән, бојун
ыр, һөкүмәт мәмурларынын, кәндхудаларын, бәјләрин евләринә,
анәләринә һүчүм едир, вар-јохларыны дағыдыр, евләрини
ырдылар. Кәндлиләрин бу актив мүбаризәси силаһлы тоғуш-
а чеврилди. 70-чи илләрин сонунда белә силаһлы чыхыш-
н бири Газах гәзасынын Гушчу кәндиндә баш вермишди. Бу
шы бәјләрин чағырышы илә кәлмиш силаһлы казакларын
илә јатырмаг мүмкүн олду. Јелизаветпол гәзасынын Хылхыла
сакинләри мүлкәдар зүлмүнә гаршы силаһлы үсјана галхмыш-
. 80-чи илләрдә Јелизаветпол гәзасынын Гарабулаг кәнд сакин-
өз мүлкәдарларыны силаһ күчүнә кәнддән говуб, оқун
ларыны зәбт етмишдиләр вә с. Белә чыхышлар Азәрбајчанын
оиндә баш вермишди.

X јүзиллијин сон рүбүндә Азәрбајчанда белә мүбаризәнин ән чох
ыш формасы гачаг һәрәкәти иди. Бу вә ја дикәр наразы, чәзанә
ш кәндли өз феодалыны, чар мәмуруну өлдүрәндән сонра әлә

кечмәмәк үчүн дағлара гачыр, әтрафына өзү кими наразы кәндлиләри тоглајараг силаһлы дәстәләр дүзәлдирди. Бу гачаг дәстәләри әсл халг интигамчыларына чевриллрдиләр. Онлар гәфләтән бәжин, голчомағын, чар мәмурунун, сәләмчинин мүлкүнә басғын едир, онларын вар-јохларыны әлә кечириб јохсуллара пајлајырдылар. Гачаг һәрәкаты демәк олар ки. Азәрбајчанын һәр јерини бүрүмүшдү. Әһали онларын интигамыны бәјләрдән, чар мәмурларындан алан гачағлары һәмишә мүдафиә едир, онларын әлә кечмәсинә мане олурдулар. Тәсадүфи дејил ки, елимиздә белә халг мәсәли вар: "Гачағы ел сахлар".

Азәрбајчанда Гачаг Кәрәмин, Гачаг Нәбинин, үмумијјәтлә онларла гачағын ады дилләр әзбәри олмушдур. Гачаг Кәрәм барәсиндә Күрчүстанда әсәрләр чап олунмуш, һәтта пјес јазылмышдыр. Ејни сөзләри Гачаг Нәби барәсиндә дә демәк олар. Нәби Јелизаветпол губернијасынын Зәнкәзур гәзасынын Ашағы Моллу кәндиндә (индики Губадлы рајону) јохсул кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. Нәби 16 јашында икән бәжин онун атасыны дөјмәсинин шаһиди олмуш, гәлбиндә интигам атәши аловланмыш, бәжин үстүнә атылмышды. Буна көрә о, һәбс едиләрәк каторга ишинә мәнкум едилмишди. Нәби һәбсдән гачмышды. О, доғма јурдуна кәләрәк башына силаһлы дәстә јығыб бәјләрә, чар һөкумәт даирәләринә гаршы мүбаризәјә башлады. Халг она Гачаг Нәби адыны верди. Онун севимли арвады Гәчәр дә силаһа сарылмыш, гачағларла бирликдә гәһрәманчасына вурушмушду. Гачаг Нәбинин дәстәси тез-тез өз јерини дәјишир, Аразын о тајына кечир, Азәрбајчанын чәнуб торпағларында јашајан кәндлиләрә дә көмәк едирдиләр. Гачаг Нәби бәјләрин, чар мәмурларынын, голчомағларынын, халгы сојан сәләмчиләрин гәниминә чеврилмиш, онлара гаршы бир нечә ил мүбаризә апармышды. Гачаг Нәби өз икидлији илә халг гәһрәманы, зәһмәткешләрин мәнәфејинин мүдафиәчиси кими шөһрәт газанмышды. Бајыл һәбсханасына салынмыш кәндлиләрдән биринин Нәбијә олан мүрачиәти буна сүбутдур:

Чәнбәрә кәндиндән көрүнүр Бајыл,
Кәнчәни көрмәјә олмушам мајыл,
Кәнчәли оғлујам, адым Исмајыл,
Мәним бу күнүмдә кәләсән Нәби!
Газамат далыны дәләсән Нәби!

Гачаг Нәби јалныз јерли бәјләри, чар мәмурларыны дејил, һөкумәт даирәләрини, Гафгаз инзибати идарәсини дә нараһат едирди. Чар һөкумәти Нәбини өлдүрәнләрә чохла пул, гијмәтли шејләр бојун олду. Хаинләрә 1896-чы илдә Нәбини өлдүрмәк гисмәт олду. Гачаг Нәбинин өлдүрүлмәси Азәрбајчан кәндлиләрини һиддәтләндирди вә кәдәрләндирди. Халг ону унутмады, адына дастанлар гошду, өз гәлбиндә јашатды вә инди дә јашадыр. Гачаг Нәбинин башчылыг етдији һәрәкат јатырылдыса да, Азәрбајчанда гачаг һәрәкатынын аловуну сөндүрмәк мүмкүн олмады. Сонракы јүзилликдә дә бу һәрәкат давам етмишди.

ачаг күтлэлэринин гәһрәманлыг харигәләри көстәрмәләринә тајараг онлар мәғлубијјәтә дүчар олурдулар. Бунун башлыча би. һәрәкатын кортәби характерли олмасы, онлара рәһбәрлик вә гамәтверици мәркәзин олмамасы иди.

У Ф Ә С И Л

ХІХ ЈУЗИЛЛИЈИИ И ЈАРЫСЫНДА АЗӘРБАЈЧАН СӘНАЈЕСИ. СӘНӘТКАРЛЫГ ВӘ ТИЧАРӘТ

§ 1. Сәнаје

Нефт сәнајеси. 1860-чы илләрдә, нефтин јаначаг кими сәнаједә истифадә едилмәсинин кенишләндији бир етдә. Бакыда истехсал олуан нефт азлыг едирди. Нефт истехсалынын инкишафына илтизам системи мане олурду. 1872-илдә нефт сәнајесинин инкишафына әнкәл олуб, сәнајејә итгал ахынына мане олан илтизам системи ләғв олунду. Нефт сәнајен торпаглар груплара бөлүнүб мүзаидә (торг) јолу илә ажрыла. Капитал саһибләринә узунмүддәтли ичарәјә верилирди. Бу ичарәләр әсасән рус вә ермәни капитал нүмајәндәләри ичарәјә берүрдүләр. Ичарәдарлар арасында Азәрбајчан буржуазия-нын јеканә нүмајәндәси һачы Зејналабдин Тагыјев иди. О, әрмәни капиталынын бир нүмајәндәси илә шәрикли бир саһә ичарә берә билмишди. Јалныз сонракы илләрдә нефт сәнаје саһиблә-арасында азәрбајчанлы саһибкарлар да мејдана чыхдылар. Нефттерән торпагларын бир гисми мүзаидәјә гојулмадан рус ичарәләрине бағышланды. Газылан нефт гујуларындан бириндә нефтин фонтан вурмасы, нефт сәнајесинә диггәти даһа да артды. Сәнајејә капитал ахыны артды, јени-јени саһибкарлар берилди. Нефти торпаглар әлдә етмәк үчүн дәридән-габыгдан чыхыр-лар. Нефттерән торпагларын гижмәти сычрајышла артды, бир ичарәтини 1000 манат олан торпаға, бир нечә илдән сонра 45 мин манат верирдиләр. Тезликлә, нефт истехсалы илә мәшгул олан ичарәкәтләр јарадылды. 1873-чү илдә Бакы рајонунда чәми 12 ичарәкәт фәалијјәт көстәрдији һалда јүзиллијин сонларында ичарәләрин сажы 140-а чатды.

Нефттерән торпагларын мүзаидә илә ичарәјә верилдији вахт, ичарәләрин бир нечә ил сонра да, нефт сәнајесиндә апарычы гүввә берилди. Капитал нүмајәндәләри иди. Тезликлә нефт сәнајесинә рус ичарәкәт харичи капитал ахыны башланды. 1879-чу илдә Нобел ичарәкәтләшләри "Нобел гардашлары бирлији"нин әсасыны гојдулар. Бу ичарәкәт илләрдә Бакыја Ротшилдин симасында франсыз капиталы берилди. 90-чы илләрдә инкилис капиталы Бакы нефт сәнајесиндә өзүнә јер етди. Даһа сонра дикәр харичи өлкәләрин ичарәкәтләшләри дә Бакы нефт сәнајесиндә мүәјјән мөвге тутдулар.

Нефт сәнајесинә капитал ахыны нефтин чыхарылмасы, е малы техникасынын јахшылашдырылмасына, нефт мәһсулларынын дашынма васитәләринин тәкмилләшдирилмәсинә сәбәб олду. 1871-чи илдә буруг үсулу илә илк нефт гујусу газылды, нефти гујулардан желонкаларда чыхармаға башладылар. Әввәлләр желонкалар әллә галдырылды. Тезликлә әл әмәјинин бухар мүһәррикләри әвәз етди. Бухар мүһәррикләри гујуларын газылмасында да тәтбиг едилмәјә башланды. Нефт сәнајесиндә әл әмәјинин бухар мүһәррикләри илә әвәз едилмәси нефт сәнајесинин мануфактура инкишаф мәрһәләсиндән ири фабрик истеһсалы сәвијјәсинә кечмәси демәк иди. Истеһсал едилмиш нефт, мәдәнләрдән үстүнә чәлләкләр гојулмуш арабаларда анбарларда дашынырды. Бакы нефт сәнаје рајонунда белә арабалар минләрдә иди. 1870-чи илләрин сонунда Балаханы мәдән рајону илә нефт е малы мүәссисәләри арасында илк нефт кәмәри ишә алынды. Јүзиллијин сонунда кәмәрләрин сајы хејли артыб 26-јатды. Онларын һамысынын бир јердә узунлуғу 300 км-ә гәдәр иди. Нефти вә нефт мәһсулларыны сахламағ үчүн чәнләр курулды, дашымағ үчүн вагон-систернләр јарадылды, Азәрбајчан-да нефт ишинин әсл усталары нәсли јаранды.

Бүтүн көрүлән тәдбирләр Бакыда нефт сәнајесинин сүр'әтлә инкишафына сәбәб олду. 1870—1880-чи илләр арасында нефт чыхарылмасы 10 дәфә артды. Јүзиллијин сонунда Бакы нефт сәнајесиндә 500 милјон пуда јахын нефт чыхарылды вә АБШ нефт һасилаты сәвијјәсини өтүб кечди. XX јүзиллијин биринчи илиндә исә даһа чох—667 милјон пуд нефт һасил едилмишди. Нефт истеһсалы илә Балаханыда, Сураханыда, Бибиһејбәтдә, Абратда, Сабунчуда, Раманада мәшгул олурдулар. Әкәр Балаханы вә Сураханы ән гәдим нефт истеһсалы јерләри идисә, јүзиллијин сонунда биринчи јерә Сабунчу чыхды. Бу вахт Сабунчу Бакы нефт рајонунда истеһсал едилән нефтин үчдә бириндән охуну верирди. Нефт әсасән фонтан јолу илә чыхарылырды. Бу сул нефт сәрвәтләринин вәһшичәсинә мәһвинә кәтириб чыхарылырды. Һәм дә фонтан үсулу илә нефт чыхарылмасы чохлу тәккијә сәбәб олур, нефт ахыб кедир, јахуд јерә һопурду. Бундан ашға ади бир ғығылчым бөјүк јанғына сәбәб олурду. XIX јүзиллијин сон 5—6 илиндә баш верән јанғынлар нәтичәсиндә нефт сәнаје саһибләринә 10 милјон манатларла зијан дәјмишди. Буна көрә дә нефтин фонтан үсулу илә чыхарылмасы кетдикчә азальырды. Нефт истеһсалынын сүр'әтлә артмасы нефт сәнајеләринә күлли мигдарда газанч кәтирирди. Аз заман әрзиндә Бакыда онларла нефт сәнаје милјончулары мејдана чыхды ки, онларын арасында азәрбајчанлы капиталистләрдән Н. З. Тағыјев, С. Нағыјев, М. Мухтаров, Ш. Әсәдуллајев вә башгалары да вар иди. Нефт шәһәр һәјатында елә чәнланма әмәлә кәтирмишди ки, азәрбајчан мәдәнијјәтинин көркәмли хадими Нәсәнбәј Зәрдабинин

ыгы кими, "О заман Бакынын һәр јериндә—күчәләрдә, базарларда
нефтдән данышырдылар".

Нефт истәһсалынын сүрәтлә инкишафы онунла бағлы сәнаје сәһә-
нинин, нефт е малы, нефтајырма сәнајесинин сүрәтлә инкишафына
олду. Ағ нефтә, сүрткү јағларына, мазута вә дикәр нефт мәһсул-
на тәләбатын артмасы бу сәнаје сәһәсинә марағы хејли артырды.
Индә нефт е мал едән заводларын сајы сүрәтлә артдығы заман
шәһәрдә, һәмчинин Кеһлә вә Ағ шәһәр адланан јерләрдә
нефт завод јаранды. Заводларын сајы о гәдәр сүрәтлә артырды ки,
нефт тарихи илә мәшғул олан бир тәдғигатчынын јаздығына көрә бу
нефт мәшғул јағышдан сонра көбәләјин артмасына бәнзәјир. 1890-чы илдә
нефт 150-јә гәдәр нефт е малы заводу фәалијјәт көстәрирди.

Нефтин вә нефт мәһсулларынын ихрачында да ирәлиләјиш вар
Бакыдан Русијаја дашынан нефт мәһсулунун кејфијјәти дәји-
ди, дашынан мәһсуллар ичәрисиндә башлыча јери тутан ағ
нефт елә бәрабәр, бензин, сүрткү јағлары вә с. апарылырды. Бу исә өз
нефт еләсиндә Америка ағ нефтинин Русија базарларындан чыхарылма-
сы сәбәб олду.

Бакы ағ нефти тәкчә Русијаја дејил, харичи өлкәләрә дә— Чинә,
Индостана, Гинд—Чинә, Австралијаја ихрач олуурду. Ағ нефт
нефт елулары ихрачыны артырмағ вә онларын дашынмасыны асанлаш-
мағ мәгсәдилә Бакы илә Батум арасында 1897-чи илдә бирбаша ағ
нефт елә кәмәри чәкилмәсинә башланылды. Бу кәмәрин чәкилмәси 10
нефт елә сонра баша чатды. Ағ нефт кәмәринин чәкилмәси нефт
нефт еләчыны хејли артырды.

Нефт сәнајеси инкишаф етдикчә, капитал ахыны артдыҗа,
нефт еләдә тәмәркүзләшмә просеси, инһисарларын јаранмасы просеси дә
нефт еләтләнирди. Русија сәнајесинин бир чох сәһәләриндә олдуғу кими,
нефт сәнајесиндә дә сәһмдар чәмијјәтләри јаранды вә бу чәмијјәтләр
нефт елә истәһсалы, онун тичарәтини өз әлләриндә чәмләшдирдиләр.
Нефт еләдикчә ири сәһмдар чәмијјәтләри хырдаларыны сыхышдырыр, өз
нефт еләларында иттифағ бағлајыб синдикатлар јарадыр, нефт сәнајесини
нефт еләһисарлары алтына алырдылар.

1900-чи илләрин орталарында Бакыда капиталистләрин хүсуси
нефт еләзилаты олан нефт сәнајечиләринин гурултајы мејдана чыхды. Бу
нефт еләзилатын рәһбәр мәркәзи—гурултај шурасы јаранды. Шураја ән
нефт еләширкәтләрин нүмајәндәләри сечилирдиләр. Нефт магнатларынын
нефт еләфеји кешијиндә дуран шура, ејни заманда фәһлә һәрәкәтына
нефт еләчыны мұбаризә апарырды.

Нефт сәнајеси Бакы шәһәрини тәкчә Азәрбајҗан мигјасында дејил,
нефт елә мигјасында танытды. О, дүнјанын ән бөјүк нефт сәнајеси
нефт еләчәсләриндән биринә чеврилди.

Нефт еләаша сәнаје Бакы нефт сәнајеси илә јанашы, нефт сәна-
нефт еләсәһәләри. Нефт еләјеси илә бағлы сәнаје сәһәләри, һәмчинин һәм
нефт еләында, һәм дә Азәрбајҗан гәзаларында бир сыра сәнаје
нефт еләләри мејдана чыхды. Бакыда фәалијјәт көстәрән механики

заводлар эсасән нефт сәнајеси илә бағлы иди. Бу сәнаје сәһәләриндән машингајырма, бухар газанлары, метал канат истехсал едән вә дикәр мүәссисәләри көстәрмәк олар. Бакынын бу сәнаје мүәссисәләриндә минләрлә фәһлә чалышырды. Бакыда ејни заманда кәми тәмири е малатханалары, бухар мүһәррикләрлә һәрәкәтә кәтирилән дәјирманлар, түтүн фабрикләри, јејнти, тикинти, сәнаје сәһәләри мүәссисәләри фәалијјәт көстәрирди.

Бакы илә јанашы. Азәрбајчанын гәза шәһәрләриндә дә капиталист сәнаје мүәссисәләри јаранмышды. Бу сәнаје сәһәләри ерли хаммал базасы илә бағлы иди. Кәдәбәјдәки мис мәдәнләри бурадакы дағ-мәдән сәнајесинин, Шәкидә, Шушада, Ордубадда вә башга јерләрдә барама истехсалы ипәк е малы сәнајесинин, памбыгчылығын инкишафы памбыгтәмизләмә сәнајесинин вә с. јаранмасына шәраит јаратмышды. Һәлә 50-чи илләрин әввәлләриндә Кәдәбәјдә фәалијјәтә башлајан мисәридән завод алман капиталистләри Сименс гардашлары ширкәтинин әлинә кечди. Бурада, јени, мүасир техника илә тәһһиз едилмиш завод тикилди. Бу завод Русијада олан мисәридән заводларын ән нәһәнки иди. Бакы—Тифлис дәмир јолунун чәкилмәси Кәдәбәјдә сәнајенин даһа да кенишләндирилмәсинә тәкан верди. Галакәнддә икинчи мисәридән завод тикилди.

Бакыда вә Нахчыван дуз мәдәнләриндә дуз истехсалы хејли артды. Истехсал олунан дуз Загафгазија өлкәләриндән башга Иран, Түркијә, Мәркәзи Русија губернијаларына көндәрилирди. Балыгчылыг да хејли кенишләнди. Бу инкишаф 1880-чи илдә вәтәкәләрин ичәрәјә верилмәси илә даһа да артды. Балыг сәнајесинә ири капиталистләр мараг көстәрирдиләр. Балыг вәтәкәләри Тағыјев, Мајылов, Лианозов кими нефт магнатларынын инһисарында иди. Әсрин сонунда 2 милјон пуддан чох балыг тутулмушду. Азәрбајчан балыгы, балыг мәһсуллары Күрчүстана, Ермәнистана, Русија губернијаларына, харичи өлкәләрә ихрач едилди. Балыг сәнајесиндә јүзиллијин сонларында ән минләрлә фәһлә ишләјирди.

Ипәк е малы сәнајесинин әсас мәркәзи Нуха шәһәри иди. Бурада бухар мүһәррикләри илә һәрәкәтә кәтирилән ипәк е малы фабрикләри вар иди. Белә фабрикләрдән биринин әсасы һәлә 1859-чу илдә рус капиталистләри тәрәфиндән гојулмуш, дөврүтүн ири вә мүасир техникасы илә тәһһиз олунмуш фабрик иди. Белә фабрикләр Шушада вә Ордубадда да фәалијјәт көстәрирди. Башга јерләрдә дә кичик ипәк е малы фабрикләри вар иди, ләкин ипәк мәһсулунун чоху фабрик типли мүәссисәләрдә истехсал олунурду. Загафгазијадан ихрач олунан ипәјин 90 %-и Азәрбајчанын пајына дүшүрдү.

Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн инкишафы бурада шәрабчылыг, пирт чәкән мүәссисәләрин мејдана чыхмасына сәбәб олду. Һәлә 1900-чы илләрин әввәлләриндә Јелизаветпол гәзасында шәраб-

ыгла мәшгул олан сәһмдар чәмијјәтләри јарадылмышды. Шәрабчылыг бир чох Бақы нефт капиталистләринин дә нәзәр-әтини чәлб етмиш, онлар Губа гәзасында, башга јерләрдә и бағлары алыб шәрабчылыгла да мәшгул олурдулар. Шәрабчылар араг вә конјак да истәһсал едирдиләр. Бақыда, Шәкидә, Шамақыда түтүн фабрикләри вар иди. Сәнајенин инкишафы, она капитал гојулушуну тәләб еди. Одур ки, сәнајенин инкишафы илә ејни вахтда Бақы-Гәзә мәркәзләриндә банк-кредит тәшкилатлары јарадылды. Азәрбајчан шәһәрләриндә, әсасән Бақыда рус банкларынын шәкәлләри ачылды.

Нефт вә башга сәнајә саһәләринин инкишафы Хәзәр дәни-дә дә кәмичилијин хејли инкишафына сәбәб олду. Хәзәр дәниндә дүнјада илк нефт тутумлу кәмиләр мејдана чыхды. Шәрабчы инкишиларын арасында хејли азәрбајчанлы капита-листлар вар иди. Бунлардан Нүсрәтовлары, Зейналову, Ашурову башгаларыны көстәрмәк олар. Онларын һәр биринин 5—8 ми си вар иди. XIX јүзиллијин соңларында Бақы лиманы јүк тәшиқәсинә көрә Русијада икинчи лиман иди. Капиталист тәсәррүфатынын инкишафы рабитә васитәлә-рин тәкмилләшдирилмәсини тәләб едирди. Азәрбајчан шә-һәрләри арасында телеграф хәтләри чәкилди. 80-чи илләрдә Бақыда илк телефон әлағәси васитәләри јарадылды.

§ 2. Сәнәткарлыг, тичарәт, шәһәрләр

Сәнәткарлыг. Сәнајенин инкишафы Азәрбајчан сәнәткар-лығынын бәзи саһәләринин тәнәззүлүнә, ба арадан чыхмасына сәбәб олду. Кәнардан кәтирилән сәнајә-чилишләри илә рәгабәтә давам кәтирә билмәјиб сүгут едән көһнә и "кустар" пешәләри сыхышдырылыб арадан чыхарылырды. Шәрабчы инкиши буна бахмајараг Азәрбајчан шәһәрләриндә кустар, бәзи-лишләрдә исә мануфактура сәвијјәсинә јүксәлә билмиш сәнәт-чишләри вар иди. Бу сәнәт саһәләринин бир чохунун мәһсулу фабрик—заводларда истәһсал олунмурду, јахуд да халгын-ишләри сәнәт сәнәт сәнәт сәнәт илә бағлы олдуғундан, онларын мәһсулу фабрик—завод мәһсулу илә әвәз етмәк мүмкүн-дирди. Биринчи нөв сәнәт саһәсинә халчачылыг дахил иди. Азәрбајчан халчаларыны һеч бир фабрик—завод мәмулаты-да едә билмәзди. Бу сәнәт саһәси јенә дә шәһәр вә кәндләрдә-дә иш инкишаф тапмышды. Тәкчә Губа гәзасында 30 минә-дә иш гадын халча тохумагла мәшгул иди. Јелизаветпол-стансијасынын 4 гәзасында 100 минә гәдәр адам халча-лаштырду. Јүзиллијин соңунда тәкчә Хачмаз стансијасындан-да иш гадын илә әрзиндә 300 мин манатлыг халча ихрач олунмушду. Азәрбајчан тохучулуг сәнајесинин памбыг—парча вә ипәк

малларынын Азербайджан ахыб кәлмәсинә бахмајараг, халгын мәишәтиндә өзүнә мөһкәм мөвгә тутмуш тафтаны, гановузу вә бу нөвдән олан ипәк парчалары әвәз едә билмәзди. Она кәрә дә бу сәнәт сәһәләри дә әввәлки инкишаф јолунда иди.

Азербайджанда јенә дә бојагханалар, дәри-көн истехсалы илә мөшгул олан е малатханалар, дөмирчилик, харратлыг вә с. сәнәт сәһәләри мөвчуд иди.

Тичарәт вә шәһәрләр.

Азербайджанын дахили тичарәтиндә шәһәрләрдә вә кәндләрдә фәалијјәт кәстәрән һәфтә базарлары мүһүм рол ојнајырды.

Әсасән чүмә күнләри ишләјән бу базарлара әтраф кәндләрдән мүхтәлиф мәнсуллар, мал-гара кәтирилди. Бу базарларда Русиядан, һәтта харичи өлкәләрдән кәтирилмиш маллара дә раст кәлмәк оларды. Белә базарлардан бири Агдашда олмушду. Базары көрмүш мүасирләрдән бири Тифлисдә чыхан "Гафгаз" гәзетиндә јазырды ки, "Агдаш харичә, Марсел вә Италијаја кәндәрилән һәм бүтүн сарынмыш ипәји, һәм дә бараманы өзүндә чәмләшдирән мәркәздир". Шәһәрләрдә армаркалар да тәшкил олунурду.

Азербайджанын харичи тичарәти әсасән мәркәзи Русия губернијалары, һәмчинин Иран, Европа вә Шәрг өлкәләр илә иди. Бу ихрачатда әсас јери нефт, ипәк, памбыг, јун, түтүн вә с. хаммаллар тутурду.

Азербайжан шәһәрләри арасында ән мүһүмү, XIX үзиллијин сонларында артыг јүз миндән артыг әһалиси олан ири капиталист шәһәри Бақы иди. Бақыда азербайжанлыларла јанашы башга милләтләрин нүмајәндләри дә јашајырдылар. Азербайжанын Кәнчә, Шуша, Нуха вә Шамахы кими шәһәрләринин һәр бириндә 20—30 мин адам јашајырды.

Шәһәрләрин өзүнүидарәсинин ичрайјә органы шәһәр бәләдијјә рәиси вә дөрд ил мүддәтиндә сечилән Дума үзвләриндән тәһрирәт олан шәһәр бәләдијјәси иди. Дума үзвләри, әсасән варлы индустријә нүмајәндәләри иди. Кәнчә шәһәр думасы үзвләринин индустријә кәсәријјәтини мүлкәдарлар вә шәһәр варлылары тәшкил едирди. Думалар бүтүн шәһәрләрдә јох иди. Шәһәрләрин чохунда, әсәлән, Губада вә Ләнкәранда јүзиллијин сонларындан ашлајараг башда шәһәр рәиси дуран вә 13 мүвәккилин дахил олдуғу мөһүд шәһәр өзүнүидарәси мөвчуд иди.

XIX јүзиллијин икинчи јарысында шәһәрләрин чохунун харичи көркәми хејли дәјишди, јени типли евләр тикилди, биналар салынды. Бу бахымдан Бақы шәһәри хүсусилә фәргләндирилди. Шәһәр әһалисинин тәркиби дә дәјиширди. Бақы, Нуха вә с. шәһәрләрдә артыг капиталистләр, тачирләр, сәнәткарлар вә башгалары илә јанашы фәһләләр дә јашајырдылар. Шәһәрләр һәлә дә су илә, канализасија илә пис тәмин олунмушду.

АЗƏРБАЈЧАН БУРЖУА ЧƏМИЈЈƏТИ ТƏБƏГƏЛƏРИНИН ТƏШƏККҮЛҮ, СИЈАСИ МҮБАРИЗƏ

§ 1. Буржуазија вә пролетариат

Буржуазија. XIX јүзиллијин икинчи јарысында Азербайчанда капиталист сәнајесинин инкишафы чох сәнәт сәһәләринин мануфактура сәвијјәсинә јүнсәлмәси, тәсәррүфатында кәндли сәһибкарлар арасында баш верән ал дәјишикликләр, кәнд тәсәррүфатынын бир чох сәһәләринә длу әмәјин дахил олмасы чәмијјәтин тәркибиндә әсаслы шикликләр баш вермәсинә сәбәб олду, јени капиталист ијјәтинин тәбәгәләри олан буржуазија вә фәһләләр тәшәккүл ы. Азербайчан буржуазијасы нефт сәнајечиләриндән, фаб- завод сәһибләриндән, мануфактура сәвијјәсиндә олан ткар е малатханаларынын сәһибләриндән, тачирләрдән, ев бләриндән, голчомаглардан, тәсәррүфатларыны муздлу әмәк индә гурараг капиталистә чеврилмиш бәјләрдән вә галарындан ибарәт иди. Азербайчан буржуазијасынын XIX ллијин икинчи јарысында башламыш тәшәккүл просеси XX ллијин әввәлләриндә дә давам етмишди. Бөјүк сәнаје әринә чеврилмиш Бакы шәһәри Азербайчан буржуазија- ын тәшәккүл тапдыгы ән мүһүм мәркәз иди. Азербайчан куазијасынын ән күчлү дәстәси дә мәнз бу шәһәрдә тәшмишди. Мүстәмләкә вәзијјәтиндә олан өлкәнин игтисади шафынын хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг өз тәшәк- нүн лап башлангычындан Азербайчан буржуазијасы чохмил- и олмушдур. Бу хүсусијјәт ондан ибарәт иди ки, нефт јесинин капиталист инкишафынын илк илләриндән ермәни тталы бурада, даһа сонра исә Бакы сәнајесинин башга ләриндә үстүнлүк газанды. Даһа сонра бу сәнаје сәһәсинә капиталы ахыб кәлди. Тичарәт сәһәсиндә дә ермәни вә рус тталынын ролу аз дәјилди. Азербайчанлы сәһибкарлар, әсасән ынын јүнкүл сәнаје, нефт е малы сәһәләриндә, кәмичиликдә, ббайчан гәзаларындакы сәнаје мүәссисәләриндә үстүнлүн кил едирди. Өзүнүн тәшәккүл дөврүндә чохмилләтли бур- вијанын тәркибиндә азлыгы тәшкил едән Азербайчан бур- вијасы сонракы илләрдә нисбәтән гүввәтләнди. Мәсәлән, XX ллијин илк илиндә нефт сәнајесиндә олан 167 фирмадан 49-у пи капитал нүмајәндәләринә мәхсус иди. Әлләриндә олан маларын сајы е тибарилә Азербайчан буржуазијасы нефт јесиндә икинчи јери тутурду. Азербайчан милли буржуази- XX јүзиллијин сонларында сај е тибарилә хејли артса да,

онун сәнаједә хүсуси чәкиси һәмин сәјла ујрун кәлмирди, белә ки, бу буржуазијанын нүмајәндәләринин бөјүк әксәријјәтинин капиталларынын мигдарына, игтисадијјатда тутдуглары мөвгеләринә кәрә хүсуси чәкиләри, бир чох ири капиталистләрә нисбәтән хејли ашағы иди. Анчаг бу о демәк дејилдир ки, Азәрбајчан милли буржуазијасы нүмајәндәләри арасында чох варлы, сәнаје вә тичарәтдә јүксәк хүсуси чәкили капиталистләр јох иди. Әлбәттә, вар иди. Бу капиталистләрдән биз илк нөвбәдә өз капиталыны ејни заманда халгынын маарифләнмәси ишинә вә башга хејријјә ишләринә сәрф едән һачы Зејналабдин Тағыјеви кәстәрмәлијик. Бәнна нәслиндән олуб халг ичиндән чыхмыш, өз сәрәсәти, әмәксевәрлији илә мүәјјән мәбләг јығыб, 1872-чи илдә нефтвәрән торпаглар мұзаидә илә узунмүддәтли ичарәјә верилән заман нефтвәрән торпаг сәһәси ичарәјә көтүрмүш һ.З.Тағыјев буруғунун нефт фонтан вурмасы нәтичәсиндә варланмыш, XIX јүзиллијин сонунда Бакынын ән бөјүк миллиончуларындан биринә чеврилмишди. Ағыллы, узагкөрән адам олан һ.З.Тағыјев өз капиталыны тәкчә нефт сәнајесинә дејил, јејинти, тикинти-сәнаје сәһәләринә, һәтта кәнд тәсәррүфатына да гојурду. һ.З.Тағыјев Азәрбајчан игтисадијјатынын мүстәмләкә характеринә зәрбә вуран, ону сындыран илк капиталист нүмајәндәси олмушдур. Мәлумдур ки, мүстәмләкә метрополија сәнајеси үчүн кәммал вермәли, онун өзүндә бу хәммалы әшјаја чевирән сәнаје сәһәләри олмалы иди. Рус сәнајечиләринә дүнја базарларында бәғиб олмамалы иди. Бу чүр игтисадијјаты мүстәмләкә игтисадијјаты адландырмышдылар. Азәрбајчан игтисадијјаты да белә иди. һ.З.Тағыјев бөјүк зәһмәт вә узун мұбаризәдән сонра өз тохучулуг фабрикини ачмагла Азәрбајчан игтисадијјатынын бир олунун инкишафыны башга истигамәтә јөнәлдә билмишди.

Һ.З.Тағыјевлә јанашы Азәрбајчан милли буржуазијасыны нефт сәнајесиндә Шәмси Әсәдуллајев, Муса Нағыјев, Муртуз Мухтаров, Манафов, јејинти сәнајесиндә Ағабала Гулијев, Вүлфугаровлар, Сәттар Кәримов, ипәк емалы сәнајесиндә һачы Кәрим Ваһаб оғлу, һачы Абдул Рәһимов, Мурадов, балыгчы-ыгда Әһмәд Мустафа оғлу вә башгалары, кәмичиликдә Гүсәј-овлар, Дадашовлар вә онларла башгалары тәмсил етмишләр.

Фәһләләр.

Азәрбајчанда капитализмин инкишафы буржуазија илә ејни вахтда фәһлә тәбәгәсинин тејдана чыхыб тәшәккүл тапмасына сәбәб олду. Бакыда, Азәрбајчан гәзаларында сәнаје очаглары јарандыгча, вар-јохдан чыхмыш кәнддиләр бир парча чөрәк далынча бураја ахышырды. Бакыја иш алынча тәкчә Азәрбајчан гәзаларынын мүфлисләшмиш кәнддиләри ејил, ејни заманда Русијадан, гоншу Күрчүстандан, Ермәнистандан, әмчинин Иран Азәрбајчаньндан да кәлирдиләр. Мәһз һәмин кәнддиләр һесабына Азәрбајчан фәһлә тәбәгәси формалашмышды. ону да гејд етмәлијик ки, Азәрбајчана, хүсусән ири сәнаје мәркәзинә

далынча кәлән кәндлиләрин һамысы даими оларак Бақыда ыр, фәһлә синфинин тәшәккүлүндә иштирак етмирди. Онларын гисми торпағы аз олдуғундан, тәсәррүфат ишләриндән азад да кәсбкарлығы кәлир, јәни мүәјјән мүддәт ишләјиб бир гәдәр газандығдан сонра кери гајыдырды. Бу фәһләләрә мөвсүми тәләр дејирдиләр. Бақыја, башга сәнаје очагларына иш ардынча нләрин дикәр гисми исә тәсәррүфатла әлагәсини тамамилә р. сәнаје мүәссисәләриндә муздла ишләјән даими фәһләјә илирди. Мәһз онларын һесабына Азәрбајчан фәһлә тәбәгәси ккүл тапырды. Бақыда нефт сәнајеси капиталист әсаслары индә инкишафа башлајанда бурада чалышан фәһләләрин бөјүк ијјәтини Абшерон кәндлиләри тәшкил едирди. Лакин сонрақы рдә нефт сәнајеси инкишаф етдикдә, Абшерон кәндлиләри, гтә, азлыг едирди вә бош јерләри, јухарыда гејд етдијимиз рдән кәлән кәндлиләр тутурдулар.

өрүндүјү кими, Азәрбајчана иш далынча мүхтәлиф јерләрдән илиләр кәлирди. Буна көрә Азәрбајчан фәһләләри тәшәккүл асынын илк мәрһәләләриндән чоһмилләтли олмушдур. Бу тә сонрақы илләрдә дә давам етмишдир. Бақы фәһләләринин ибиндә 30 милләтин нүмајәндәси вар иди. XIX јүзиллијин арында Азәрбајчан фәһлә тәбәгәсинин әсас өзәјини тәшкил едән фәһләләринин сајы 60—65 минә чатмышды. Бүтүн Азәрбај- а исә 90—100 мин нәфәр иди. Бақы фәһләләри нефт сәнајеси јанашы, јүнкүл вә јејинти сәнаје мүәссисәләриндә, дәниз нмасында, тикинти ишләриндә, дәмир јолунда вә с. чалышыр- р. Азәрбајчан гәзаларында олан фәһләләр исә мәдән, ипәк ны, памбыгтәмизләмә саһәләриндә, балыгчылыгда, дуз истеһса- саһәсиндә, јүнкүл, тикинти вә јејинти сәнајесинин мүхтәлиф сисәләриндә чалышырдылар. Нуханын ипәксарыма мүәссисәлә- ә 80—90-чы илләрдә 1700—1800 фәһлә, бүтүн Гарабагда 2300 тә чалышырды. Балыг сәнајесиндә ишләјән фәһләләрин сајы нәфәрә чатырды. Фәһләләр арасында гадынлар да аз дејилди. заветпол губернијасында ипәк е малы мүәссисәләриндә чалы- фәһләләрин јарыја гәдәри гадын иди. Бақыда вә гәзаларда е истеһсалында јенијетмәләрин, һәмчинин ушагларын әмәјин- истифадә олунурду.

зәрбајчанда ири капиталист бирликләринин мејдана чыхмасы илә лдар оларак, бу бирликләрдә фәһләләрин тәмәркүзләшмәсинә, бу фәһләләр арасында бирлијин мөһкәмләнмәсинә, онлары чаризмә ны мүбаризәјә тәшкил етмәјин мүтәшәккилијинә шәраит ырды.

әнд тәсәррүфатында муздлу әмәкдән истифадә олундуғу үчүн фәһләләри дә тәшәккүл тапырды. Бу просесин XIX јүзиллијин II сында сәнајејә нисбәтән чоһ ләнк кетмәсинә сәбәб Азәрбајчан индә һалә дә феодал-асылы мүнәсибәтләринин хејли күчлү сы иди.

Азәрбајчан сәнаје фәһләләринин тәшәккүл тапмасы халгымызын тарихиндә чох мұһүм мүтәрәгги һадисә иди. Бу һадисә Азәрбајчан халгынын сонракы тәләјиндә чох мұһүм рол ојнады.

§ 2. Азәрбајчан буржуа милләтинин формалашмасы. Ичтимаи һәјатдакы чәрәјанлар

Капитализмин инкишафы, чәмијјәтин тәркибиндә баш вермиш дәјишикликләр, Азәрбајчанын ајры-ајры әразиләри арасында игтисади бирлијин јаранмасы, игтисади вә мәдәни мәркәзләрин јүксәлмәси кими амилләр ваһид дили, мәдәнијјәти, әразиси олан Азәрбајчан халгынын буржуа милләти кими формалашмасына сәбәб олду. Мәлүмдур ки, азәрбајчанлылар бир халг кими тәшәккүл тапанда онун дил, әрази, мәнәви вә мәдәни үмумилији олмушдур. Феодализм дөврүндә һәлә игтисади һәјат бирлији јох иди. Милләтин јаранмасы үчүн чох мұһүм олан бу амил јалныз капитализм дөврүндә јараныр. Азәрбајчан буржуа милләтинин формалашмасы XIX јүзиллијин икинчи јарысында баш вермишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, милләт мәфһумуну дилимизә дөврүнүн бөјүк хадими М.Ф.Ахундов кәтирмишдир. Мәтбуатда илк дәфә, 80-чи илләрдә чыхан "Кәшкүл" гәзети "Азәрбајчан милләти" сөзүнү ишләтмишдир. Азәрбајчан буржуа милләтинин тәркибинә буржуазија вә фәһләләр, бәјләр вә кәндлиләр, тагирләр вә сәнәткарлар вә башгалары дахил иди.

Буржуа милләтинин јаранмасы азәрбајчанлыларын һәјатында мұһүм һадисә иди. Бу азәрбајчанлыларын милли шүүрунун да формалашмасына сәбәб олду. Бу исә мүстәмләкә зүлмүнә гаршы, горпагын суверенлији угрунда мүбаризә үчүн чох вачиб иди.

Шимали Азәрбајчанын дахил олдуғу Русија империјасында мүстәмләкә әсарәти алтында онларла халглар вә милләтләр јашајырдылар. Чар Русијасы халглар һәбсханасы иди. Чар һөкүмәти идарәләринин башында отуранларын бөјүк әксәријјәти таракуруһчу милләтчиләр идиләр. Онларын сијасәти, чар Русијасынын әһалисинин әкәсәријјәтини тәшкил едән башга халгларын мәнәфејинә гаршы јөнәлдилмишди. Чаризм бу халгларын сөзүн әсл мәнасында чәллады иди. О, учгарларда милләтләрин баш галдырмасына, өз азадлығы угрунда мүбаризәјә талхмасына мане олмаг үчүн "парчала вә һөкмранлыг елә" принципләриндән истифадә едир, халглар арасында, о чүмләдән азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында гырғынлар төрәдирди. Халглары әсарәт алтында сахламаг үчүн чаризм онларын савадланмасына мане олмаға чалышыр, руслашдырма сијасәти тапарырды. Чаризм јерләрдә мүстәмләкә зүлмүнә гаршы һәр пансы чыхышы ган ичиндә боғурду. Белә бир шәраитдә истәр Азәрбајчан фәһләләри, истәр Азәрбајчан буржуазијасы, истәрсә дә күтләләрин дикәр габагчыл нұмајәндләри мүхтәлиф легал

өлөрдөн истифаде едерек халгы савадландырмаг, онун ү ачмаг үчүн эллериндөн кэлэни едирдилэр. Лакин XIX лижин икинчи жарысында Азербайжан буржуазиясы зөиф фәһләләрин исә һалә ваһид, истигамәтверичи тәшкيلاتы јох Белә бир шәраитдә Азербайжан зијалыларыны миллиәтин дүшүндүрүрдү. Онларын эллериндөн исә чаризмин милли-мләкә зүлмүнү тәнгид атәшинә тутмагдан башга бир иш рди. Бу истигамәтдә М.Ф.Ахундов, Һ.Б.Зәрдаби, Н.Нәрима- башгаларынын көрдүкләри иш, әлбәттә, тәгдирәләјиг иди. өз әсәрләриндә мәтбуат васитәсилә халгын көзләрини а чалышырдылар. Онлар јахшы билирдиләр ки, халг леринин авамлығы, чәһаләт ичиндә олмасы Азербайжан нын милли әсарәтдән гуртармасына мане олур.

ербайжан буржуазиясынын бир чох либерал бахышлы ндәләри дә халгы маарифә, елмә чағырыр, бунун үчүн 70- лерин сонундан Тифлиسدә чыхмаға башламыш "Зија" (бир сонра о, "Зијаји Гафгазијјә" адланды) гәзетинин сәһифәлә- н истифаде едирдиләр. Бу дөврдә буржуазиянын бә'зи ндәләри халгын һәјатыны јенидән гурмаға, ана дилини а чалышыр, "Вәтән" мәфһумуну ишләдирди. Буржуазия- у нүмајәндәләри, мәһз милли һәрәкатын башлангычыны ар. Бакыда чыхан "Каспи" гәзетинин әтрафында топлан- буржуазиянын Әһмәдбәј Агајев, Әлибәј Һүсәјнзадә, рданбәј Топчубашов кими нүмајәндәләри мәһз бу гәбилдән лар. Лакин Азербайжанда милли һәрәкат бу дөврдә күчлү ычыл дејилди. Буржуазиянын чаризмә гаршы мүбаризә- ардычыллыг јох иди.

дөврдә Азербайжанда мүтәрәгги-демократик һәрәкат күч- Бу һәрәкатын нүмајәндәләри, о чүмләдән Н.Нәриманов, мәдгулузадә, Һ.Б.Зәрдаби, Ә.Һагвердијев, Н.Б.Вәзиров вә лары өз әсәрләриндә, јазыларында Азербайжанын социал- ди вә сијаси һәјатында баш верән һадисәләри әкс етдирир, тин әкликләрини тәнгид едирдиләр. Азербайжан зијалы- ын бу нүмајәндәләри арасында сонралар көркәмли партија ләт хадими олмуш Н.Нәриманов хүсусилә фәргләнирди. үзиллијин икинчи жарысында адларыны гејд етдијимиз нүмајәндәләри, үмумијјәтлә, Азербайжанын демократик ларынын чыхышлары милли-азадлыг һәрәкаты сәвијјәсинә билмәди.

3. Фәһләләрин вәзијјәти вә ингилаби мүбаризәси

ләрин Европа өлкәләринин бир чоху илә мүгајисә- ијјәти. дә чар Русиясында, о чүмләдән онун мүстәм- чгарларында фәһләләрин вәзијјәти олдугча ағыр иди. ләкә учгарларында фәһләләрин һүтүтсузлуғу, диләнчи вәзиј-

јетиндә олмалары, маариф вә мәдәнијјәтдән тәчрид олунмасы өзүндә даһа бариз сурәтдә көстәрирди. Учғарларда јерли милләтләрдән ола Азәрбајҗанда исә азәрбајҗанлы фәһләләр ејни заманда милли әсарәтдә мәруз галырдылар.

Фәһләләр капиталистләр тәрәфиндән истисмар едилир мугабалиндә исә чүзи әмәк һағгы алырдылар. Иш күнү чох узун вә үзүчү иди, бәзи јерләрдә 12—14 саата чатырды. О дөврү мүасирләриндән бири јазырды ки, "Мәдәнләрдә ади ахшам 11 кечә ишләри заманы иш саатларынын миғдары бәзән суткада 14 саата гәдәр чатыр, 14 саатлығ иш даими һалдыр". Бу сөзләрдә бир гәдәр шиширтмә олса да, һәр һалда фәһләләрин иш күнүнү чох узун олмасы шүбһә доғурмамалыдыр. Фәһләләр үчү истираһәт күнләри јох иди. Бакынын нефт мәдәнләриндә иш күнләринин сајы бир илдә 360 күнә чатырды. Русијанын дахил губернијаларында исә бу 230—300 күн иди. Нефт сәнајеси ил бағлы олмајан мүәссисәләрдә дә иш күнү, 12—13 саата чатырды. Фәһләләр сәһәр тездән саат 6—7-дән, ахшам 7—8-ә гәдә ишләмәли олурдулар. Азәрбајҗан гәзаларында олан сәнајә мүәссисәләриндә дә вәзијјәт белә иди: сәһәр ишығланандан, ахшам гаранлығы дүшәнә гәдәр.

Олдугча ағыр иш мугабалиндә фәһләләрин маашы чох аз иди. Ихтисаслы фәһләләрин әмәк һағгы нисбәтән јүксәк иди, ихтисассыз фәһләләр исә сөзүн әсл мәнасында диләнчи пајы алырдылар. Балығ сәнајеси саһәсиндә чалышан фәһләләрин, һәмчини гадынларынын вә ушағларынын әмәк һағгы исә лап ашағы иди. Мәнзил кирајесинин олдугча јүксәк олмасы, фәһләләрин тез-тәчәримә едилмәси онларынын реал әмәк һағгынын сон дәрәчә ашағ салырды.

Фәһләләрин иш шәраити дә чох ағыр иди. Бакыда олар фәһләләрин иш шәраитини өз көзләрилә көрмүш бөјүк јазыч Максим Горки јазырды: "Нефт мәдәнләри мәним хатирәмдә дәншәтли чәнәннәмин мәһарәтлә чызылмыш мәнзәрәси ким галды. Тәәссүрат инсаны сарсыдырды". Әмәк мұһафизәсинин јохлуғу бәдбәхт һадисәләрин баш вермәсинә, өлүм һалларынын фәһләләрин өмүрлүк шикәст олмаларына сәбәб олурду. Нефту гујуларынын газылмасы: заманы бәдбәхт һадисәләр даһа чох баверирди. Бакы шәһәриндә ширин су чатышмырды. Фәһләләр рајонларында исә бу һал әсл фәлакәтә чеврилмишди. Иш јашајыш шәраити о гәдәр пис иди ки, фәһләләрин чоху һәччәван јашда олмаларына бахмајарағ иш габилијјәтләрини иттирирдиләр. Белә фәһләләри саһибкарлар сорғу-суалсыз ишдә чыхарыр, онларынын јерләрини сағлам, голлары күчлү фәһләләрә долдурурдулар. Фәһләләр, хүсусән азәрбајҗанлы фәһләләр демәк олар ки, башдан-баша савадсыз идиләр. Чар Русијасынын һәч јериндә олдугу кими Азәрбајҗан фәһләләри дә сијаси һүғүдә мәһрум идиләр. "Русијада бүтүн милләтләрдән олан фәһләлә

иллә дә рус милләтинә мәнсуб олмајан фәһләләр һеч бир гдә мисли олмајан игтисади вә сијаси зүлм алтындадырлар". үзиллији сонларында јарадылмыш Бақы губернија фәһләтишлији вә мәдән нәзарәтинин Азәрбајчандакы нүмајәндә-фәһләләрин мәнәфејини мүдафиә етмәк әвәзинә чарларында нәзәрдә тутулан чүзи күзәшtlәрин белә капита-әр тәрәфиндән позулмасына көз јумурдулар. Саһибкарлар әләри сөјмәкдән, тәһгир етмәкдән белә чәкинмирдиләр.

һәрәкатынын Азәрбајчан фәһләләри артыг 70—80-чи ил-
шланмасы. ләрдән өз истисмарчыларына гаршы мүбаризәә галхмышдылар. Бу дөврдә Русијада нмыш фәһлә һәрәкаты милли учгарларда да өз тәсирини бирди. Бу јерләрдә јашајан халгларын ичәрисиндән шыл мүбаризләр— маарифчиләр вә ингилабчылар чыхырды. артыг 70—80-чи илләрдән Бақыда. Кәдәбәјдә. Азәрбајчанын сәнәјә мүәссисәләриндә фәһләләрин игтисади тәләбләр— һаггынын артырылмасы, иш шәраитинин јахшылашдырыл- вә с ирәли сүрән тәтилләри баш верирди. 80—90-чы дә мәдәнләрдән Бақыја, нефт анбарларына нефт дашыјан чы фәһләләрин. Кәдәбәј мисәридән заводунун, Бақы түтүн киинин, бәзи мәдән рајонларынын фәһләләринин тәтил- олмушдур. 1891-чи илдә нефт мәдәнләриндән вә кәми ри е малатханаларындан ишдән чыхарылмыш фәһләләр етмишдиләр. Бу тәтилләр һәләлик кортәбии характер чыр, бир рәһбәр тәшкилат тәрәфиндән истигамәтләнмирди. чыхышларын кәләчәк күтләви чыхышларын башлангычы чох бөјүк әһәмијјәти вар иди.

кы фәһлә һәрәкаты тарихиндә мүтәшәккил кечмиш илк 1895-чи илдә түтүн фабрикиндә олмушдур. Бу 400 си олан мүәссисәнин кәнч фәһләләри әмәк һагларынын ылмасы тәләбилә тәтил етдиләр. Ики һәфтә давам етмиш әтил фәһләләрин гәләбәсилә, онларын маашларынын ылмасы илә баша чатды. 1896-чы илдә Банкә балыг әләри фәһләләри тәтил етдиләр. Даһа сонра Бүлбүлә даш насы фәһләләри, Кәдәбәј мисәридән заводунун фәһләләри, јөл е малатханалары фәһләләри тәтил етдиләр.

Азәрбајчан Азәрбајчанда, хүсусилә онун мәркәз шәһәри
ал-демократ олан Бақыда фәһлә чыхышлары чохалдыгча
ишкилатынын фәһләләрин габагчыл һиссәсинин ингилаби
на чыхмасы. шүүруну да формалашдырырды. Артыг һәмин шыл фәһләләр баша дүшүрдүләр ки, кортәбии чыхышларла әсарәтә, милли-мүстәмләкә зүлмүнә гаршы сәмәрәли мүбаризә һаг, фәһләләрин мадди вә иш шәраитини јахшылашдырмаг н олмајачагдыр, тәшкил олунмаг лазымдыр.

К үзиллијин ахырынчы илләриндә Бақыда фәһлә һәрәкатында и илләрә нисбәтән бир гәдәр мүтәшәккиллик әмәлә кәлмишди.

XIX yüzillərin sonlarında Rusiyanın iri şəhərlərində olan ali məktəblərdə bəzi azərbaycanlı tələbələr də təhsil alırdılar. Ali məktəblərin bir çoxu Rusiyada bəş verə inqilabi çıxışlardan kənar da gəlmiş, bu hərəkata goşu lurdular. Peterburqda bələ bir hərəkatın iştirakçısı, dövrdə Peterburq texnoloji institutunun tələbəsi M.Ə.Əzizbəyov də olmuşdur. Bakı sosial-demokrat dərəcələri jaran dıqlarının ilk künündən öz fəalijjətlərini fəhlə hərəkatı ilə bağladılar.

Bakı fəhlələri I Maj kününü kizli gejd etdilər. Həmişə il fəalijjətinə istigamət verən mərkəz jarađıldı. Bu mərkəz bir gəder sonra РСДФП Bakı Komitəsinin jaranmasında mühüm rol ođnađı.

1900-çü ildə "Искра"нын биринчи нөмрəsi чапдан чыхды.

Ə л а в ə

М.ГОРКИ. БАКИ СƏФƏРЛƏРИ ҺАГГЫНДА ХАТИРƏЛƏР

("Советләр Иттифагында" очеркиндən)

Мən Bakıja iki dəfə: 1892-чи və 1897-чи иллəрдə кетмишəm. Нефт мэдəнлəri мəним хатиримдə зүлмətли чəһəннəмин даһижанə бир фырча ilə чəкилмиш мənзərəси кими галмышдыр. Зарафат етмирəm. Тəəссүрат сарсыдычы иди.

... Мən нефтə буланмыш буруглар мещəsi ичəрисиндə кəзишəркən буларын арасында јағлы јашылымтыл-гара мајə кəлмечэлəri кəрдүм. Бу кəлмечэлər дибсиз кими көрүнүрдү. Јерə, онун үзəриндəки һәр шејə, инсанлара түнд јағ чəкилмиш, онлар бу јаға булашмышдылар. Һәр јердə јашылымтыл кəлмечэлər чүрүнтүдөн хəбər верирди, ајағ алтында гум хырылдамыш шырылдајырды. Буругларын ичəрисиндөн ешидилən ејнилə бу чүр чырылтылы, үзүчү "дартај" сəsi богучу һаваны шырылты ilə долдурурду. Газма мащыны чырылдајыр, чəкич зəрбэлəri алтында дəмирин курултусу ешидилир. Һәр јердə фəһлэлər: түрклər (азərbaycanлылар — Ред.) руслар, фарслар (Чəнуби Азərbaycандан кəлмиш азərbaycanлылар нəзəрдə тутулур — Ред.) əллəшир, нəm гум ичəрисиндə бəллə јери овор, арх газырлар, узун борулары, штанглары, ағыр полад лəвһэлəri бир јердөн башга јерə дашыјырдылар. Һәр јерə сыныг, əјри-үјрү дəмир парчалары тəkүлмүшдү, ачылмыш, дартышдырылмыш мəфтил трослар јерə атылмышды, гум ичəрисиндөн сыныг бору парчалары вə дəмир көрүнүрдү, санки буну гасыргырыб тəkмүшдү.

... Гармагарышыг шəкилдə көрүнən буруглар арасында јонулмамыш сары вə боз дашлардан гурашдырылан вə тарихдөн əввəlки инсанларын казармаларына чох охшајан узун вə алчаг фəһлə казармалары јерə жапышмышды. Мən инсан јашадыгы јер əтрафында һеч заман бу гəдер чохлу, һәр чүр зир-зибил вə тулланты, пəнчэрэлəрдə бу гəдер сыныг шүшə вə магаралара бəнзəјən отагчыгазларда, бу гəдер мискин јохсуллуг кəрмəмишəm. Пəнчэрэлəрдə нə бирчə дənə күл, əтрафында нə от битən бирчə парча торпаг, нə бир ағач, нə дə бир кол-кос вар. Јарычылпаг ушағлары кəрмək дəһшət доғурурду. Онлар кəлмечэлəрдəки јашылымтыл, јағлы мајени ајағлары ilə гарышдырыр, үч нəфэр, беш нəфэр дестэлər һалында бир-биринə сыхылыб мənзиллəрин гапыларында гəмкин отурмушдулар, јасты дамларда дəмир парчалары, ағач јонгарлары ilə ојнајырдылар.

XIX ЈУЗИЛЛИЈИН II ЈАРЫСЫНДА АЗЭРБАЈЧАН МЭДЭНИЈЈƏТИ

§ 1. Маариф, сәһијјә, мөтбуат, елм

Маариф вә сәһијјә. Азәрбајчанын социал-игтисади вә сијаси һәјә-
тындакы дәјишикликләр Азәрбајчан халгы-
мәдәнијјәтиндә дә өз әксини тапырды. Бу дөврдә ири сәнајә
өринә чеврилмиш Бақы, ејни заманда Азәрбајчан мәдә-
нијинин мәркәзинә чеврилмишди. Бу бахымдан Шамакы, Нуха,
Гянджа, Кәһчә, Нахчыван кими шәһәрләри дә гејд етмәк лазымдыр.
XIX јүздә олунан дөврдә Азәрбајчанда маариф инкишаф етмәкдә
Тәһрият дә габагы илләрдә олдугу кими, әсас тәдрис очаглары
мәктәпләр* вә мәдрәсәләр иди. Азәрбајчанда онларын сајы
1850-инән 500—700 иди. Әсасән мәсчид, јахуд кичик биналарда
мәктәпләрин һәр бириндә ондан јүзә гәдәр ушаг
оқу алырды. Охумаг пуллу иди. Дәрсләри әсасән моллалар
оқуырды. Ушагларә әлифбаны вә Гур'аны өјрәдирдиләр. Даһа
кәһи ушагларә китаб охумагы вә фарс дилини өјрәтмәјә
оқуајырдылар. Бә'зи мәктәпләрдә тарих дә тәдрис олунарду.
Шамакы, Шуша, Нуха вә бә'зи башга мәктәпләрдә әдәби
мәктәпләр, мәчлисләр тәшкил олунарду. Бу мәчлисләрин
өриндә доғма ана дилинә мәһәббәтин, ана дилиндә олан
мәдәни мәһәббәтин артмасында мүһүм ролу вар иди. Бу
мәчлисләрин бә'зиләринин иштиракчылары олан чаванлар ше'р
оқуа да мејл көстәрир, мәчлисләр шаирләр нәслинин
өринә мәсинә сәбәб олурду.
Мәктәпләрлә јанашы хүсуси руһани мәктәпләри—мәдрәсәләр
оқунар иди. Онлар анчаг мәсчидләрин нәздиндә тәшкил
оқунарду. Бураја ана дили вә фарс дилини билән 16-дан артыг
оқуанлар гәбул олунардулар. Мәдрәсәләрдә тәһсил пулсуз
оқунарда әрәб дили, шәриәт, әдәбијјат, фәлсәфә, мәнтиг,
тәркиб, локија, хүсусилә ислам дининин тарихини өјрәдирдиләр.
Мәктәпләрин мүддәти 6—8 илдән 10—15 илә гәдәр олан мәдрәсәләр
өринә вә али мәдрәсәләрә бөлүнүрдүләр. Али мүсәлман
мәдрәсәләри Иранда, Тәһранда, Тәбриздә вә башга шәһәрләрдә
XIX јүзиллијин сонларында мәктәпләрдә тәһсилдә бә'зи
инкишаф икликләр баш верди. Бу мәктәпләрдә ана дили илә
оқуа да чоғрафија вә һесаб да тәдрис олунарду. Мәктәпләрин
өриндә рус дили дә кечирилирди. Мәктәпләрдә ана дилинин
өринин һәјата кечирилмәсиндә С.Ә.Ширванинин хидмәти аз
оқуадыр. Онун ачдыгы мәктәбдә рус дили дә тәдрис
оқунарду. Көркәмли сатирик шаир М.Ә.Сабир бу мәктәбдә
оқуа да алмышды.

Азәрбајҗанын С.Ә.Ширвани кими көркәмли маариф хадим-ләриндән башга Мәммәдтағы Сидгини, хүсусән Һәсән бәј Зәрдабини, Н.Б.Вәзирову, С.М.Гәнизадәни гејд етмәк лазымдыр.

Азәрбајҗан үчүн мүәллим кадрларынын һазырланмасында 1876-чы илдә ачылмыш Гори семинаријасынын бөјүк ролу олмушдур. 1879-чу илдә бу семинаријанын Азәрбајҗан шәбәси фәалијјәтә башлады. Шәбәнин мүдири олмуш А.О.Чернјајевски азәрбајҗанлы ушагларын тәһсилә чәлб едилмәси вә охумасы саһәсиндә чох мүһүм ишләр көрмүшдүр. Азәрбајҗанын көркәмли маарифчиләри олмуш Ч.Мәммәдгулузадә, Н.Нәриманов, Рәшид бәј Әфәндијев, Һ.Маһмуд-бәјов, Ф.Көчәрли бу семинаријадә вә Тифлис Александровски мүәллимләр институтунда тәһсил алмышдылар. Азәрбајҗан дили үзрә дәрсликләрин јаранмасы да һәмин шәхсијјәтләрин адлары илә бағлыдыр.

XIX јүзиллијин икинчи јарысында рус мәктәпләри шәбәкәси дә кенишләнди. Руслашдырма сијасәти јүрүдән чар һөкүмәти ибтидаи мәктәпләрдә тәһсили узун мүддәт јалныз рус дилиндә һәјәтә кечирирди. Бунунла белә бу мәктәпләрин дә шәбәкәси кениш дејилди. Бакы да дахил олмагла Азәрбајҗанда 1860-чы илдә чәмиси 4 иллик беш гәзә мәктәби вә үч ибтидаи мәктәб вар иди. Јалныз бир гәдәр сонракы илләрдә бу мәктәпләрин шәбәкәси бир гәдәр кениш-ләнди, һәм дә мәктәпләр тәкчә шәһәрләрдә дејил, бәзи кәндләрдә дә ачылырды. Шәһәрләрдә хүсуси мәктәпләр дә ачылырды. Бунлардан Бакы техники мәктәбини, Кәнчә сәнәт мәктәбини вә с. көстәрмәк олар. Бакынын нефт рајонларынын бәзисиндә ибтидаи мәктәпләр ачылмышды. Нәһәјәт, реалны мәктәпләр адланан орта мәктәпләрдән Бакы вә Кәнчә реалны мәктәпләри фәалијјәт көстәрирди. 1896-чы илдә Бакыда Һ.З.Тағыјевин ачдығы гыз мәктәбини хүсуси гејд етмәк олар. Сајча чох көзәчарпан, әслиндә исә Азәрбајҗан әһалисинин миғдарына нисбәтән чох аз олан бу мәктәпләрә фәһлә вә кәндли балалары надир һалларда дүшә билирдиләр.

Һаггында сөһбәт кедән дөврдә Азәрбајҗанда илк күтләви китаб-хана вә гираәтхана мејдана чыхды. Белә китабхана, гираәтханалар-дан бирини 1894-чу илдә Бакыда Нәриманов ачмышды.

Азәрбајҗанда сәһијјә иши дә чох ашағы сәвијјәдә иди. XIX јүзиллијин сон рүбүндә Шимали Азәрбајҗанда чәми 105 һәким ишләјирди. Һәкимләрин демәк олар ки, һамысы шәһәрләрдә чәмләшмишди. Илк азәрбајҗанлы һәкимләрдән М.Р.Вәкилову вә А.М.Мехмандарову көстәрмәк олар. Онлар поликлиника јаратмыш-дылар. Азәрбајҗанда илк аптекләрин ачылмасы бу дөврә аиддир. Онларын үмуми сајы 10-дан бир гәдәр чох иди. Бүтүн бу кәтирилән рәгәмләр көстәрир ки, бәһс олуан дөврдә Азәрбајҗанын санитар-тибб вәзијјәти чох пис иди.

Азәрбајҗанын ичтимаи һәјатынын ән мүһүм факторларындан бири мәтбуатын мејдана чыхмасы олду. Азәрбајҗан мәтбуатынын баниси, халгымызын

Мәтбуат.

Эмли оглу, ичтимаи хадими, алими, маарифпәрвәри Һәсән бәј
иков Зәрдаби олмушдур (1842 — 1907). О, биринчи нөмрәси
-чи ил ијулун 22-дә чыхмыш чар үсул-идарәси шәраитиндә
әмләкә учгарында ана дилиндә "Әкинчи" гәзетини нәшр
к үчүн хејли әзаб чәкмәли. мүбаризә апармалы олмушдур.
гәзетин биринчи нөмрәсинин чапдан чыхмасы бүтүн Гафгазда
әдә доғурду. Гәзетин бүтүн редаксиясы, редаксия хејәти
ә нәфәрдән Һ.Б.Зәрдабинин өзүндән ибарәт иди. О, һәм
р, редактор, һәм дә корректор ва мүрәттиб олмушдур.
—1877-чи илләр әрзиндә гәзетин чәми 56 нөмрәси чыхды.
Зәрдаби гәзетин әтрафында С.Ә.Ширвани, К.Мехмандаров,
ыкөзәлов, Корани вә дөврүнүн башга көркәмли зијалы-
ны топлаја билмишди. "Әкинчи" гәзетиндә маарифчи вә
кратик идејалар тәблиғ олунур, фанатизм вә мөвһумат
сыз тәнгид атәшина тутулурду. Һ.Б.Зәрдаби гәзет васитәсилә
башлыча вәзифәсини—наданлығы ләғв етмәк вә халгы
ифләндирмәјин тәблиғини өз гаршысына гојмушду. Гәзетдә
ли хәјатына, кәндли тәсәррүфатына, әкинчилик мэдәниј-
дә, суварма ишләринә, әмәк аләтләринә даир мәгаләләр нәшр
кә Һ.Б.Зәрдаби кәнд тәсәррүфатында керилији арадан
ырмаға чалышырды. Гәзетдә халгымызын мэдәни хәјатына
материаллар да дәрч едилмишди. "Әкинчи" гәзетинин
ифчи--демократик идејалары чар мүстәмләкәчиләрини
һат етди, ону бағламағ үчүн тәдбирләр көрүлмәјә башланды
77-чи илдә гәзетин бағланмасы барәсиндә фәрман верилди.
79-чу илдә Тифлисдә "Зија" гәзети чыхмаға башлады. О
-чи илдә "Зијаји-Гафгазијјә" ады алтында нәшр олунурду.
104 нөмрәси чыхды вә 1884-чү ил ијулун 2-дә бағланды.
-чы илдә Тифлисдә "Кәшкүл" гәзети чыхмаға башлады. Һәр
гәзетин идеја истигамәти "Әкинчи" гәзети илә ујғун кәлирди.
гәлик гәзет олан "Кәшкүл" 1891-чи илә кими нәшр олунду.
—90-чы илләрдә Бақыда "Каспи", "Бакинскије известија", "Баку"
шга русдилли гәзетләр чыхмаға башлады. Бу гәзетләрдә Азәрбај-
н социал-игтисади вә мэдәни хәјатынын бәзи мәсәләләринә
чыл бахымдан јанашан мәгаләләр дә нәшр олунурду.

Елм. Азәрбајчанын социал-игтисади вә мэдәни ин-
тимаи фикир. кишафы елмин дә инкишафына мүәјјән тәкан
рди. Елмин ајры-ајры сәһәләринин инкишафы, хүсусән
әт елмләринин инкишафы әсасән Азәрбајчанда олан тәбии
әтләрин јатағлары илә, бу јатағларын кәшфи вә истифадә
масы илә билаваситә бағлы иди. Гафгаз мәдән идарәсинин
шә мүдахиләси, бу идарәдә чалышан кеологларын Азәр-
нын мәдән сәрвәтләрини тәдгиг етмәләри, бурада кеолокија
нин инкишафына шәраит јарадырды. Бу ишлә мәшғул
лар әсасән рус алимләри, кеологлары идиләр. Азәрбајчанын
и сәрвәтләриндән нефтлә бағлы сәһәси даһа сүрәтлә

инкишаф етди. Һәлә 60-чы илләрдә Бакыја кәлмиш бөјүк рус алыми М.И.Менделеев, нефт ишини әсаслы сурәтдә һәм нәзәри, һәм дә практик чәһәтдән тәдғиг етмиш. сәнајенин инкишафы үчүн бир сыра тәклифләр ирәли сүрмүшдү. М.И.Менделеевдән башға онларла рус алыми нефт иши илә мәшғул олмушлар. Онларын арасында јеканә азербәјчанлы алим кимјачы Мөһсүнбәј Ханларов иди. Алманијада тәһсил алыб, орадача елмләр доктору дәрәчәсинә јијәләнмиш М.Ханларов 1884-чү илдә Бакыја кәләрәк өз елми тәдғигат ишләрини давам етдирмишди. Азербәјчанда биолокија, кәнд тәсәррүфаты елмләри саһәсиндә дә мүәјјән наилијјәтләр әлдә едилмишди. Бу елм саһәсинин көркәмли нүмајәндәси Һ.Б.Зәрдаби, Н.Б.Вәзиров вә башгалары идиләр. Онлар тәбиәтшүнаслыг, биолокија, тәбабәт вә башға елм саһәләри үзрә Русијада тәһсил аларкән газандығлары биликләри кениш аяырдылар. Һ.Б.Зәрдаби бөјүк инкилис алыми Ч.Дарвинин тәкамүл нәзәријјәси тәрәфдарларындан иди. Тәбиәт елм саһәләриндә Азербәјчанда, хусусән Бакыда јашајан бир чох башға алимләр дә мәшғул олурдулар.

XIX јүзиллијин икинчи јарысында Азербәјчанда тарих елми саһәсиндә дә мүәјјән аддымлар атылмышды. Мирзә Јусиф Гарабағи, Мир Мөһди Хәзани, Рзағулу бәј Мирзә Чамал оғлу, Әһмәд бәј Чаваншир кимиләринин гәләминдән бир сыра әсәрләр ныхмышды. Бу әсәрләрин чоху Гарабағын тарихинә һәср олунмушдү. Азербәјчан тарихинин бәзи мәсәләләри М.Ф.Ахундовун, Н.Нәримановун, Һ.Б.Зәрдабинин, С.М.Гәнизадәнин, Һ.Маһмудбәјовун, Ф.Көчәрлинин, С.Ә.Ширванинин әсәрләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Бу дөврдә Азербәјчан тарихинин бәзи мәсәләләринә рус мүәллифләринин дә әсәрләриндә тохунулмушдур. Бу әсәрләрдә чаризмин мүстәмләкәчи сијасәтинә бәрәәт газандырылмасына бахмајарағ, онларда халгымызын социал-иғтисади вә сијаси тарихинә даир кәтирилмиш материаллар, сөј-тәнилмиш фикирләр гијмәтлидир.

Јеничә мејдана чыхмыш әдәбијјатшүнаслыг, әдәби тәнғид үзрә илк аддымлары М.Ф.Ахундов атмышдыр. О, Азербәјчанда әдәби тәнғиди елм сәвијјәсинә галдырмышдыр. Азербәјчан зијалыларынын бир групу да әдәбијјатшүнаслыг вә әдәби тәнғидлә мәшғул олурду.

Азербәјчанда һөкм сүрән икигәт зүлмә — бир тәрәфдән чар мүстәмләкәчилијинин, дикәр тәрәфдән исә јерли феодалларын збашыналығына, амансыз истисмарына гаршы халг үгләләринин мүбаризәси өз идеоложи әксини ичтимаи-сијаси фикирдә тапырды. Бу дөврдә Азербәјчан халгы идеоложи саһәдә ә, фәлсәфә вә ичтимаи-сијаси фикир чәһәсиндә дә өз идеолоғ-ларыны јетирирди. Бу идеолоғларын ән көркәмлиси мәзлум халғлары азадлығ мүбаризәсинә чағыран М.Ф.Ахундов иди. Онун арадычылығы ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи фикир тарихимиздә һәм бир мәрһәләни тәшкил едир. Бу бөјүк јазычы, алим вә

Фәккирин дүһасы бүтүн көкләри илә милли зәминә бағлы Шәрг халгларынын фәлсәфи ирси илә, өз дөврүнүн фәлсәфи ирси илә дәриндән таныш олан М.Ф.Ахундов рус, Гәрби Авропа антик фәлсәфәни дәриндән өйрәнәрәк, нәһәнк бир философ и тәшәккүл тапмышды, өзү бир сыра фәлсәфи вә тарихи мәләр јаратмышды. Онун "Кәмалүддөвләнин Иран шаһзадәси әлүддөвләјә үч мәктубу вә сонунчунун она чавабы" вә башга фәлсәфи әсәрләриндә тәбиәт вә чәмијјәт мәсәләләринә даир әррәгги фикирләри ифадә олунамушдур. Бу әсәрдә деспотик идарә дәвләтинин өлдүрүчү тәнгиди өз әксини тапмышдыр. М.Ф.Ахундовун әсәрләриндә бөјүк мүтәфәккирин мадди вә әдәби һәјәтын бүтүн сәһәләриндә кәләчәк јүксәлишин рәһнини күчү мәзлум вә һүгүгеүз зәһмәткеш халгын гүдрәтли сәси ифадиләрди. Заман кечдикчә М.Ф.Ахундовун дүнјакөрүшү даһа күчәтләнди. Әввәлләр о чәмијјәтин һәјәтыны јенидән күчәтләргә маарифләнмәдә көрүрдү. 60—70-чи илләрдә исә о, тарихијәни девирмәк үчүн зор ишләтмәји мәсләһәт көрүр, буну күчәтләргә бәрабәрсизлијини, халгын сәфәләтини арадан галдырмаг үчүн һабүд һесаб едирди. Тәсадүфи дејилдир ки, М.Ф.Ахундовун әсәрләриндә әпкидә јазылмыш әсәрләри чар һакимијјәти дөврүндә чап олунамуш, јалныз сонракы илләрдә ишыг үзү көрүмүшдү. М.Ф.Ахундовун әсәрләриндә Азәрбајчанын мүтәрәгги ичтимаи фикир тарихиндә, һәјәтыны күчәтләргә һәјәтынын јениләшдирилмәсинә сәрф етмиш Н.Б.Зәрдаби дә әһәмли јер тутур. О, өлкәнин инкишафыны ләнкидән орта әсрләргә күчәтләргә, көһнә адәт вә гәјдалара, дини хурафата гаршы күчәтләргә апарырды. Н.Б.Зәрдаби јазырды: "Дүнја бир шәјдир ки, әдәби һәјәт дөвран едир вә инсан бу төвр дүнјанын кедишинә көрә күчәтләргә һабелә өз рәфтарыны да дәјишдирсин, нечә ки, мәсәлди әсәрләр: "Заманә сәнә саз олмаса, сән заманәјә саз олкинән". Зәрдаби халглар достлуғунун гызгын чарчысы иди.

§ 2. Әдәбијјат вә инчәсәнәт

Әдәбијјат. Азәрбајчанын социал-игтисади вә сијаси һәјәтында баш вермиш дәјишикликләр, әдәбијјатта өз әксини тапмышды. Артыг әдәбијјатда апарычы чәрәјән демократик иди ки, бу да демократик вә маарифчилик идејаларынын күчәтләргә, әдәбијјатда социал һәјәтлә бағлы мөвзулара јер күчәтләргә уғрунда мүбаризәни, әдәбијјатда хәлгилик идејалары-мүдафиәсини гаршысына мәгсәд гојмушду. Әсасы М.Ф.Ахундовун әсәрләриндән гојулмуш Азәрбајчан әдәбијјатында демократик идеялары С.Ә.Ширвани, Ч.Мәммәдгулузадә, Н.Б.Вәзиров, Н.Нәри-манов вә башгалары даһа да инкишаф етдирдиләр. Бу дөврүн әдәбијјатында Азәрбајчанда өзүнә јеничә јол ачмыш социал демократик мүбаризәлијин тәнгидинә кениш јер верилди. Вә бу дөврүн идеялары өз әсәрләриндә јеничә тәшәккүл тапмыш буржуазия

үмәјәндәләринин типини јарадарга, онун мүсбәт чәһәтләри илә анашы, мәнфи, халга зидд чәһәтләрини дә кестәрирдиләр.

Азәрбајчан әдәбијјатында реалист чәрәјанла јанашы романтик, ини - мистик вә диқәр чәрәјанлар да вар иди. Бу истигамәтин нүмәндәләри гәзәлханлыга кениш јер верир, гејри-реалист характерли, ини - схолостикаја үстүнлүк верилән әсәрләр дә јазырдылар.

Реалист әдәбијјат нүмәјәндәләри ана дилинә, онун сафлығына үсуси әһәмијјәт верирдиләр. Милли-мүстәмләкә әсарәти шәра-тиндә догма ана дилинин инкишафы јолу үзәриндә мүхтәлиф тәнәләрин јарадылмасына бахмајараг тәшәккүл тапмагда олан илли әдәби дил халгын кениш күтләләринин гәлбинә кениш јол тапырды. Халғымызын көркәмли оғлу Фирудинбәј Көчәрли дилимиз барәсиндә јазырды: "Милләтини севән, онун мәнәви бирчәлишинә чалышан, тәрәггиси јолунда әмәк сәрф едән дибләримиздән вә шаирләримиздән чох-чох тәвәгге едирик ки, илләрини асанлашдырсынлар, ана дилимиздән узаг дүшмә-инләр, башғаларыны тәғлид етмәсинләр, фикирләрини ачыг вә адә дилдә јазсынлар, тәки, онларын јаздыгларыны охујан иласын, дүшүнсүн вә ајылсын. Анчаг бу јолла јазан вә охујан расында достлуг, иттифаг вә бирлик јарана биләр". Башга реалист јазычыларымыз, о чүмләдән Н.Нәриманов да ана дили-нин сафлығы угрунда мүбаризә апарырды: "Ана дили! Бир дил ки, меһрибан бир вүчуд өз мәнәббәтини сәнә бу дилдә бәјан едир. Бир дил ки, сән һәлә бешикдә икән бир лајлај шәклиндә өз аһәнкә ләтафәтини сәнә ешитдириб, руһун ән дәрин кушәләриндә тәғш бағлајыр".

Реалист әдәбијјаты тәмсил едән бәдии нәср бу дөврдә хејли инкишаф етди. Көркәмли сатирик С.Ә.Ширвани дә нәср саһәсиндә мүәјјән ирс гејмуш, бир сыра һекајәләр јазмышдыр. О, кичик ашлы ушаглар үчүн мүнтәхәбат тәртиб етмишдир. С.Ә.Ширвани бир һиссәси нәср, диқәр һиссәси шәрлә јазылан она јахын әмсилин мүәллифидир. Онун "Түлкү вә чағгал" тәмсилиндә орхағлыг, аварачылыг исләнир, һәмрәјлик, доғручулуг, мәрди-лик тәриф едилир.

Һ.Б.Зәрдаби, С.М.Гәнизадә дә Азәрбајчан нәсринин инкиша-рында мүәјјән рол ојнамышдылар.

Ч.Мәммәдгулузадә өз јарадычылығында М.Ф.Ахундовун ре-алист әнәнәләрини давам етдирир.

Азәрбајчан әдәбијјатында илк реалист роман "Баһадыр вә Сона"ны Н.Нәриманов јазмышдыр. Н.Нәриманов бир сыра пјесләр вә диқәр јазыларын да мүәллифидир.

XIX јүзиллијин икинчи јарысы Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафы илә характеризә олунур. М.Ф.Ахундовун јолу илә кедәрәк илли һәјатдан алынмыш әсәрләри илә мүасир мөвзулу драматуркија аһәсиндәки јарадычылыга кәлмиш Н.Б.Вәзиров, Ә.Б.Һагвердијев, Н.Нәриманов Азәрбајчан драматуркијасына бөјүк хидмәт кестәрдиләр.

Н.В.Вәзиров (1854—1926) Азәрбајчан классик драматуркија-ын көркәмли хадими олмуш, узун јарадычылыг јолу кечәрәк гында сөһбәт кедән дөврдә 6 пјес јазмышдыр. Онун әсәрлә-ин мөвзусу вә идеја мөзуну феодал керилијинин, задәкан-ын һәјат тәрзинин, истисмарчы синифләрин мүфтәхорлуғунун гидинә, халгын јарадычы гүввәләринә инама һәср олун-дур. Чәмијјәтдә баш верән әчајиб һаллары көрмәји бачаран матурғ, елә зәнн едирди ки, бу һаллары маарифләнмә јолу арадан галдырмағ олар.

Феодал адәт-ән-әнәләринин чүрүклүјүнү дикәр драматурғ һагвердијев (1870—1933) даһа јахшы көрә билмиш вә буну нүн драм әсәрләриндә әкс етдирмишдир. Ә.Һагвердијев һәлә ербурғда охудуғу мүддәтдә бир нечә драм әсәри јаратмышды. Он пјесләриндә әмәк адамларына јүксәк гијмәт верилмиш, истисмарчы бәјләр тәнғид едилмишдир. О јазырды: "Нијә бәј өз мәти илә чөрәк јемәсин?.. Кифајәтдир, мин илләрлә чамааты р едиб өз һәмчинсиниз инсанын ганыны сордунуз".

Драматуркијанын инкишафында Н.Нәримановун да әсәрләри-бөјүк ролу олмушдур. Онун драм әсәрләриндә Азәрбајчан диндә һөкм сүрән наданлыг вә керилик тәнғид олунурду. Әнәликлә јенилијин мүбаризәси, сәадәтин тәмиз мөһәббәтдә масы тәрәннүм олунур. Мәшһур маарифчи Р.Әфәндијев дә м әсәрләринин мүәллифидир.

XIX јүзиллијин икинчи јарысында Азәрбајчан поезијасы асында С.Ә.Ширвани кими бир улдуз парлады. Онун ше'рлә-дә сатирик дујғулар олдуғча күчлү олуб, Азәрбајчан бијјатында бу сәпкидә олан поезијанын баниси Г.Б.Закирин әнәләрини давам етдирди. Мөһәббәт мөвзусу да С.Ә.Ширва-ә јад дејилди.

Бу дөврүн көркәмли шаирләриндән бири дә халғ арасында "н гызы" ады илә шөһрәт тапмыш Хуршудбану Натәван иди. Натәван ирсиндән бизә чатан әсасән онун гезәлләридир.

С.Ә.Ширвани, Х.Натәванла јанашы бу дөврдә М.Р.Фәна, Баһар ширвани, М.Чүрми вә с. онларла шаир јашајыб-јаратмышдыр. Бу дөврүн башлыча хүсусијәтләриндән бири дә әдәбијатда ашығ вијасынын бөјүк јер тутмасы, Ашығ Әләскәр, Ашығ Әфғулу, Нүсәјн Бозалганлы кими гүдрәтли ашығларын шимәси иди.

Инчәсәнәт. Азәрбајчан милли театрынын јаранмасы XIX јүзиллијин сон 30 иллијиндә инчәсәнәтимизин тарихиндә ән бөјүк һадисәдир. 1873-чү ил мартын 22-дә Новруз драмы күнү Бакы реалны мәктәбинин һәвәскарлар труппасы әфиндән М.Ф.Ахундовун "Һачы Гара" комедијасынын тамаша-рјулмасында Н.В.Зәрдаби мүһүм рол ојнамышдыр. Он ил сонра гымызын маарифләнмәсиндә мүһүм рол ојнамыш Н.З.Тағыјев драматурғ бинасы тикдирди. Бу һадисә Бакыда театр сәнәтинин

инкишафына тәкан верди, тезликлә драматурглар вә артистләр нәслинин јетишмәсинә сәбәб олду. Артистләр арасында Чаһанкир Вейналов хусусилә фәргләнирди. Бақы театрынын репертуарына М.Ф.Ахундовун, Н.Б.Вәзировун, Ә.Һагвердијевин, Н.Нәримановун пјесләри дахил иди. Бир гәдәр сонра Губада, Нухада, Шушада, Нахчыванда, Кәнчәдә вә башга шәһәрләрдә театр тамашалары ојулду. Бу сәһәдә Шуша шәһәри даһа бөјүк наилијјәтләр әлдә етди. Азәрбајҗан театрлары јерли драматургларла јанашы, рус вә Гәрби Европа мүәллифләринин пјесләрини дә өз репертуарына дахил едирдиләр.

XIX јүзиллијин II јарысында Азәрбајҗан мусигиси өз инкишафында даһа бөјүк наилијјәтләр газанды. Мусиги ики истигамәтдә инкишаф едирди: халгын һәјаты, мәишәти илә сых бағлы олан ашыг јарадычылығы вә ханәндәләрлә сазәндәләрин јарадычылығы, халг таһны јарадычылығынын әсас мәзmunуну әмәк, мәрасим, әһрәмәнлыг вә башга мотивләр тәшкил едирди. Бу дөврдә јашамыш ашыглардан Ашыг Әләскәр, Молла Чума вә башгалары мәшһур идиләр. Бу дөврдә һачы һүсү, Мәшәди Иси, Чаббар Гарјағды оғлу чох-чох узагларда мәшһур олан бүтөв бир ханәндәләр нәсли, тарзән јарадыгчан кими өз ишинин устадлары јетишмишди.

Капитализмин инкишафы илә Бақы шәһәринин көрүнүшү әлдән-илә дәјишир. Азәрбајҗанын диқәр шәһәрләриндә тикинти ишләри артыр, ме марлыг сәһәсиндә наилијјәтләр әлдә едилирди. Бу дөврдә тикилмиш ичтимаи биналар, нефт сәнајечиләринин иқидирдикләри јашајыш евләри өз ме марлыг үслубу илә фәргләнирди. Азәрбајҗанда өз ишинин маһир биличиләри олан сәтгашлар, усталар јетишмишди. Ме марлыг абидәләринин сәрпасы сәһәсиндә дә мүәјјән ишләр көрүлүрдү. Нуха хан сарајы бу дөврдә бәрпа олуномушдур.

Рассамлыг сәнәти сәһәсиндә газанылмыш наилијјәтләрин бир оху бу дөврүн истә дадлы рәссамы олан Мирмөһсүн Нәввабын ады илә бағлы иди. О оријинал орнамент композисиялары јарадыр, әшр олуна китабларын бәди тәртибаты илә мәшһул олурду. Сәирә Натәван да бир сыра рәссамлыг вә тәсвири инчәсәнәт сәрләринин мүәллифи иди. Бу дөврдә бәзи рус рәссамлары да азәрбајҗан һәјатына һәср олуномуш таблолар јаратмышдылар.

VIII Ф Ә С И Л

АЗӘРБАЈҗАН XX ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ

§ 1. Сосиал-игтисади вәзијјәт

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан сәнајесини бөһран бүрүдү. Бу 1900—03-чү илләрдә Русија сәнајесини бүрүнмүш бөһранла бағлы иди. Бөһран өзүнү илк нөвбәдә нефт сәнајиндә бүрүзә

и. 1901-чи илдә 672,1 млн. пуд олан нефт истехсалы 1903-чи 596.9 милјон пуда енди. Бөһран илләриндә фәһләләрин ири сисәләрдә төмәркүзләшмәси күчләнди. Бакыда 100—150 вә чох фәһләси олан машынгајырма, металәритмә, кәми тәми-водлары, бухар газаны вә с. истехсал едән заводлар, кәми нәләри, 2 минә гәдәр фәһләси олан тохучулуғ фабрики, фабрикләри, мүхтәлиф е малатханалар вар иди.

Бөһран нефт сәнајеси илә бағлы олмајан сәнаје мүәссисә-нин, башга сәнаје сәһәләрини, һәмчинин мисәритмә сәнаје-дә бүрүмүшдү. Бөһран Азәрбајчан зәһмәткешләринин әтини даһа да ағырлашдырды. Фәһләләрин күтләви сурәтдә н чыхарылмасы нәтичәсиндә ишсизлик артырды. 1901—03-лләрдә Бакы фәһләләринин тәғрибән 30 фаизи ишдән ылымшыды. Иш күнү чох вахт 14—15 саата чатыр, әмәк минимума ендирилмишди. Фәһләләрин ағыр күзәраны, һәм мин милли мүстәмләкә зүлмү, Азәрбајчанда, хүсусән да фәһлә һәрәкатынын кетдикчә күчләнмәсинә сәбәб олур-әһмәткеш кәндлиләрин дә вәзијјәти хејли чох ағырлаш-ды. Кәнддә социал тәбәғәләшмә просеси күчләнмишди, исләр кетдикчә торпагдан даһа чох мәһрум олурдулар. ығлар, кәнд тәсәррүфаты аләтләри варлы кәндлиләрин, мағларын әлиндә чәмләширди. Чаризмин көчүрмә сijasәти т кәндлиләринин торпагла тәмин олунмасыны даһа да шдирмишдир.

Бөһран баша чатдыгдан сонра рус—јапон мүһарибәси, халғ ләринин чыхышлары сәнајенин, хүсусән нефт сәнајесинин әтини даһа да ағырлашдырды. Нефтин ихрачы хејли ы, сәнајејә капитал гојулушу зәифләди. 1905-чи илдә баш иш Азәрбајчан—ермәни гырғыны да бу ишдә мүһүм рол ы. 1905-чи илдә нефт истехсалы 200 млн. пуда енди, ағ нефт ыткү јағы истехсал едән заводларын сајы 1904-чү илдә 44-009-чу илдә 19-а енди.

19-чу илдә үмүрусия сәнаје јүксәлишинин башланмасы нефт истехсалы да артмаға башлады. 1910-чу илдә Азәр-да 499 млн. пуд нефт чыхарылды. Һәмин илдә Азәрбајчан Русија империјасында истехсал олунмуш нефтин 84.7 ни, 1913-чү илдә 79.6 фаизини вермишди. Буна бахмајарағ и илә нисбәтән 1913-чү илдә Азәрбајчанда нефт истехсалы аиз, јәни үчдә бир дәфә азалмышды.

Сәнајенин башга сәһәләриндә 1903-чү илдә бөһран баша гдан сонра чанланма јаранмышды. 1913-чү илдә 1400 си олан 13 машынгајырма сәнаје сәһәси вар иди. Һәмин Бакыда буруг газмагла мәшғул олан 55 механики завод јјат көстәрирди. Бакы лиманы Русијанын ән ири кәмичи-әркәзинә чеврилмишди. Бурада кәми тәмири илә мәшғул тәрсанәләр вә механики е малатханалар бөјүк сәнаје

очаглары идиләр. Бакыда ејни заманда, бухар газанлары, канак истехсал едән, һәмчинин јејинти, түтүн, тохучулуг, тикинти материаллары истехсал едән сәнаје саһәләри дә хејли инкишаф етмишди.

Бакы илә јанашы Азәрбајчанын дикәр гәзаларында да сәнаје инкишаф едирди. Бу сәнаје саһәләриндән бири Кәдәбәј дағмәдән истехсал саһәси иди. 1906-чы илдә бурада 7.658 млн 1907-чи илдә 6.270 млн пуд мис күлчәси истехсал олунашду ки бу да бөјүк Русија империјасында истехсал едилмиш мис күлчәсинин 1/4-ни тәшкил едирди. Мис күлчәси Кәдәбәј Галакәнд вә Чәнуби Гафгаз мисәритмә заводларында әриди лирди. Кәдәбәј заводунда 1300—1500 фәһлә ишләјирди. Дашкә сәндә дәмир вә кобальт јатаглары вар иди. Азәрбајчанда балы сәнајеси дә хејли инкишаф етмишди вә вәтәкәләрдә 40 мин гәдәр фәһлә чалышырды.

Азәрбајчанда памбыгчылығын инкишафы илә әлагәдәр памбыгтәмизләмә заводлары јаранмышды. 1911-чи илдә бу завод ларын сајы 43-ә чатмышды.

XX әсрин әввәлләриндә ипәк е малы сәнајеси хејли инкишаф етмишди. 1913-чү илдә Чәнуби Гафгазда фәалијјәт көстәрән 12 ипәк е малы фабрикиндән 114-ү Азәрбајчанда иди. Бу фабрикләричәрисиндә 100—150 фәһләси оланлары да вар иди. Фабрикләри әсасән Нуха вә Шуша гәзаларында чәмләшмишди.

Түтүн сәнајеси дә мүүјән дәрәчәдә инкишаф етмишди. Бакыда 2, Шәкидә 3, Шамаһыда 2, Кәнчәдә 1, Ағдашда фабрик фәалијјәт көстәрирди. Азәрбајчанда, хүсусән Шамаһыда, Көјчәј, Шуша вә Јелизаветпол гәзаларында шәраб конјак, спирт истехсалы да хејли инкишаф етмишди. Илдә 1 милјон ведрәјә гәдәр чახыр истехсал ол унурду ки, бу да Чәнуби Гафгазда истехсал олуна чახырын 25 фаизини тәшкил едирди. Көстәрилән сәнаје мүүссисәләриндән башга Азәрбајчанын гәзаларында јүзләрлә јүнкүл вә јејинти сәнаје, тикинти материаллары истехсал едилән сәнаје саһәләри, сement заводу дәјирманлар, кәрпич, кән-дәри вә с. мүүссисәләр фәалијјәт көстәрирди. Јејинти сәнајесиндә 53 мин, јүнкүл сәнај мүүссисәләриндә исә 11.5 мин фәһлә чалышырды. XX әсри әввәлләриндә Азәрбајчанда кустар истехсал саһәләри—сәнәт карлыг да хејли инкишаф етмишди. Кустар истехсал саһәләриндән халчачылығы хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Бундан башга Азәрбајчанда 40-а гәдәр сәнәткарлыг нөвү ва иди. Онлардан тахта мәһсуллары (бел, араба, тахылдөјән бешик, дараг, халча тохујан дәзках, мебел вә с.), метал вә дәр әшјалары истехсалыны, зәркәрлији вә с. көстәрмәк олар. 1913 чү илдә Азәрбајчанда 63 миндән чох сәнәткар фәалијјәт көстәрирди. Онларын сырасына мөвсүми сәнәткарлар, мөсәләк 25000-дән артыг халчачылар дахил дејилди.

вәли илләрдә олдуғу кими, Азербайјанда әкинчилик вә арлығ әһалинин башлыча мәшгулијјәти иди, бугда, арпа, бечәрилмәси, малдарлығ вә гојунчулуғ кениш инкишаф иди. Бунунла јанашы Азербайјан кәндлиләри бағчылығ, тачылығ, техники биткиләр истехсалы илә дә мәшгул дулар. Бу дөврдә Азербайјан кәндиндә 1870-чи ил кәндли сәатынын јарымчығ кечирилмәси, феодал – асылы мүнәсибәт- н олдуғча кәскин шәкил алмасына сәбәб олмушду. Бу һал зми Чәнуби Гафгазда, о чүмләдән Азербайјанда аграр сәат кечирмәјә мәчбур етди. 1912-чи ил декабрын 20-дә би Гафгаз губернијаларында торпағларын мәчбури лмасы һағгында ганун верилди. Торпағ низамнамәләриндә рилән сәрһәдләрә ујғун оларағ, мүлкәдарларын мүлкијјәти ән мәбләғ мүғабалиндә саһибкар кәндлиләринин ијјәтинә кечирди. Бу мәбләғи дөвләт хәзинәси мүлкәдара әли, хәзинә исә бу пулу мүәјјән мүддәт әрзиндә шиләрдән топламалы иди. Кәндлиләр 21 милјон манат арында бөјүк бир мәбләғи өдәмәли идиләр. Јени гануна көрә шиләр бәјләрә өдәдикләри веркиләрдән азад едилирдиләр. Бу Азербайјанын саһибкар кәндләриндә феодал-асылы бәтләрә сон гојду. 1912-чи ил гануну Зағатала даирәсинә л едилмәмишди. Јалныз 1913-чү илин јайында верилмиш ла бурада да торпағлар сатыналма јолу илә кәндлиләрин ијјәтинә кечди.

12—13-чү илләр ганунлары Азербайјан кәндлиләринин бөјүк ијјәтини тәшкил едән хәзинә-дөвләт кәндлиләринә аид мәди. Доғрудур, 1900—1903-чү илләрдә бәзи тәдбирләр мүш, дөвләт кәндлиләринин ичмалығла истифадә етдикләри ллары мәрзләшдириб, онларын ихтијарына вермәк нәзәрдә мушду. Лакин бу иш сүрүндүрмәчилијә мәрүз галмышды. ән азад һесаб олунан дөвләт кәндлиләри әсиндә өз торпағ- нын мүлкијјәтчисинә чеврилсәләр дә, һәр һалда бу торпағлар ән хәзинәнинки һесаб олунурду вә онлар торпағлардан истифа- табалиндә хәзинәјә верки вермәли идиләр.

мумијјәтлә көтүрүлдүкдә исә 1900—1903 вә 1912—1913-чү о ганунлары Азербайјан кәндиндә ичтимаи тәбәгәләшмәнин, да дәринләшмәсинә, кәнддә капиталист мүнәсибәтләринин тлә инкишафына, кәндиң социал гурулушунда әсаслы дәји- ләрә сәбәб олду.

Азербайјанын социал-игтисади һәјатында баш верән дәјишик- ләр фонунда борч-банк системинин инкишафы, сәнајә талынын банк капиталы илә чулғалашмасы баш верирди. 1900-чү илә гәдәр Бакыда һеч бир борч верән мүәссисә јох иди. 1901-чү илдән банк системиндә јени мәрһәлә башлады, банклар ады. 1913-чү илдә Бакыда артығ 9 банк фәалијјәт көстәрирди. Ә. Шуша, Шәки, Ләнкәран, Нахчыван кими тичарәт – сәнајә

төркөзлөрүндө да кредит-банк системи инкишаф едирди. Кредит банкларынын бир чоху Русијада олан банкларын филиаллары иди. Кредит банк мүэссисэлэрин артмасы учуз банк кредити тэлэб едэн Азербайжан игтисадијјатынын капиталист инкишафына көмөк едирди. Банкларын демөк олар ки, һамысы сәнајенин мүхтәлиф саһәләри вә тичарәтлә бағлы олуб, она хидмәт едирди. Кәнд тәсәррүфаты саһәләри илә бағлы банклар мөвчуд иди. Азербайжанда фәалијјат көстөрән кичик кредит мүэссисэлэри исә кәнд варлыларына хидмәт көстөрирди. Беләликлә, банк капиталы Азербайжанын сәнајесиндә, кәнд тәсәррүфатында капитализмин инкишафыны сүрәтләндирди.

Банк капиталынын игтисадијјатын мүхтәлиф саһәләринә дахил олмасы, игтисадијјатда, хүсусилә сәнаједә, ән чох да нефт сәнајесиндә тәмәркүзләшмә просеси илә мүшајиәт олунурду. 1911-чи илдә Бакы рајонунда 47 сәһмдар нефт сәнајә мүэссисәси вә бејналхалг кооперасијалар фәалијјәт көстөрирди. Ширкәтләр арасында ән күчлүләри "Нобел гардашлары" ширкәти вә "С.М.Шибәјев вә К о" иди. Бејналхалг кооперасијалардан исә јенә дә "Нобел", һәмчинин "Ројал дат Шелл и К о" ("Шелл") вә "Стандарт Ојл вә К о" иди. Онлар бир чох ширкәтләри өз тәркибләринә гатырдылар. Мәсәлән "С.М.Шибәјев вә К о", "И.Г.Тумајев вә К о", "Соучастники" чәмијјәтләри "Шелл"ин тәркибинә, "Калантаров вә К о" тичарәт еви, "Колхидо", "В.И.Рагозин", "Елба", "Чимион" вә с. чәмијјәтләр "Нобел"ин тәркибинә гатылмышдылар. Биринчи дүңја мүһарибәси әрәфәсиндә "Нобел" групу өзүнүн малијјә фәалијјәти нәтичәсиндә 9 нефт сәнајә вә нәглијјат фирмасыны өз нәзарәти алтында бирләшдирмишди.

Азербайжан игтисадијјатында капитализмин инкишафы, онун мүхтәлиф саһәләриндә саһибкар фәалијјәти илә бир чох социал группларын вә милләтләрин нүмајәндәләрини чәлб едирди. 70-чи илләрдә нефт сәнајесиндә илтизам системи ләғв едилдикдән сонра нефт гујуларынын вә нефтвәрән торпағларын һәррач вәситәси илә ичарәјә верилдији вахтлар нефт гујуларынын 88 фаизи јерли саһибкарлара, әсасән милли капитал нүмајәндәләринин пајына дүшмүшдү. Бу дөврдә Бакы рајонунда фәалијјәт көстөрән 46 нефт емалы заводундан 25-и Азербайжан милли капиталы нүмајәндәләринин сәрәнчамында иди. Онларын арасында Н.З.Тағыјев, Шәмси Әсәдуллајев, Муса Нағыјев, М.Мухтаров вә башгалары хүсусилә фәргләнирдиләр.

Азербайжан саһибкарларынын механики истеһсал саһәсиндә дә хүсуси чәкиси бөјүк иди. 1908—1910-чу илләрдә Бакы нефт истеһсалы рајонунда 60 азербайжанлы саһибкар фәалијјәт көстөрирди. 1913—1914-чү илләрдә нефт чыхармагла мәшғул олан 165 фирмадан 48-и азербайжанлы саһибкарларын сәрәнчамында иди. Нефт емалы саһәсиндә исә 1906-чы илдә фәалијјәтдә олан 77 заводун 20-си милли капитал нүмајәндәләринә мөхсус иди.

узунлуғунда шоссе вә торпаг јоллары вар иди. Игтисадијјатын, ири капиталист тәсәррүфатынын инкишафы почт-телеграф системинин кенишләндирилмәсини тәләб едирди. XX әсрин әввәлләриндә бу систем хәјли кенишләнди, телеграф хәгләри јарадылды. 1913-чү илдә Азәрбајчандә 65 почт-телеграф контору фәалијјәт көстәрирди. телефон рабитәси исә чох зәиф иди. Бу рабитә нөвү әсасән Бакыда вә онун әтрафында инкишаф етмишди. 1910-чү илдә Губа илә Хачмаз, 1910-чү илдә Кәнчәдә, 1911-чи илдә Бакы—Тифлис телефон хәтти чәкилмишди.

XX әсрин әввәлләриндә дахили базарын кенишләндији, гәзаларда каниталист истеһсал мүнәсибәтләринин үстүн мөвгә тутмаға башладығы шәраитдә Азәрбајчан шәһәрләри сүрәтлә бөјүмәјә башлады. Дүнјанын нефт мәркәзинә чеврилмиш Бакы, Чәнуби Гафгазын ән ири шәһәрләриндән бири иди. Кәнчә илә јанашы Азәрбајчанын ондан артыг шәһәри тичарәт-сәнәјә мәркәзләринә чеврилмишди.

Бакы шәһәринин әһалиси, мәдән-завод рајонлары нәзәр алынмадан 1897-чи илдә 112,2 мин нәфәрдән, 1915-чи илдә 262,2 мин нәфәрә, Кәнчә әһалисинин сајы 33,6 мин нәфәрдән 59,7 мин нәфәрә, Нуханын әһалиси 28,4 миндән 52,4 минә, Шушанынкә исә 25,6 миндән 43,8 мин нәфәрә чатмышды. Дикәр шәһәрләриндә әһалиси тәхминән ики дәфә артмышды. Үмумијјәтлә Азәрбајчанын шәһәр әһалисинин сајы 1902-чи илдә 305 миндән, 1913-чү илдә 556 минә чатмышды. 1897-чи илдә шәһәр әһалиси үмуми Азәрбајчан әһалисинин 16,9 фаизини, 1913-чү илдә исә 23,8 фаизини тәшкил едирди. Әһалинин бөјүк әксәријјәти азәрбајчанлылар иди.

§ 2. Ичтимаи-сијаси һәјат

XX әсрин әввәлләриндә Гафгазын, о чүмләдән Азәрбајчанын инзибати идарә системиндә бәзи дәјишикликләр баш верди. 1905-чү ил февралын 26-да Гафгазда "тәхирә салынмадан динчлик јаратма" үчүн Гафгаз чанишинлији бәрпа олунду. Чаризм милли-азадлы һәрәкәтына гаршы репрессиялары күчләндирмәк үчүн губернијаларда һәрби вәзијјәт елан етмәјә башлады. 1905-чи илин февралындә Бакы губернијасында, сентјабрында исә Јелизаветпол губернијасындә һәрби вәзијјәт тәтбиғ едилди. Мүвәггәти кенерал-губернаторлуғла јарадылды. Јелизаветпол губернијасында ики кенерал-губернаторлуғ јарадылды. Бунлардан бири Зәнкәзур, Чаваншир, Чәбрајыл вә Шуш гәзаларыны, дикәри исә губернијанын галан гәзаларыны әһатә едирди. Губернијаларда әввәлки губернија апараты да фәалијјәт көстәрирди. лакин о, "гајда-ганун вә динчлик јаратмагда" мүвәггәти кенерал-губернатора табе иди. Бакы кенерал-губернатору, өз амансызлығы илә мәшһур олан Амилахвари 1905-чи ил февралын 25-дә мүтләғијјәт гаршы силаһлы чыхышларда иштирак едәнләрин мәнкәмәјә верил

эрини верди. 1906-чы ил 28 октябр тарихли фәрман илэ Бакы
ри, она битишик нефт-мәдән вә фабрик-завод районларынын
си үчүн Бакы граданачалниклији ярадылды. Бу, Бакыда фәһлә
шларына гаршы јөнәлдилмишди. Граданачалник, онун идарәси,
вә Балаханы—Сабунчу полисмейстрликлериндән ибарәт иди.
1906-чы илин декабрында һәрби вәзијјәт фөвгәләдә мұһафизә
јәти илэ әвәз олунду вә мұвәггәти кенерал-губернаторлуғлар
олунду.

Илли-азадлыг һәрәкатынын јүксәлдији бир шәраитдә јерләр-
зи сијаси күзәштләр әлдә етмәјә чәһд көстәрилди. 1906-чы
январында Бакы шәһәр думасы Загафгазија шәһәр
идарә органларында мүсәлманларын һүғуғларыны хачпә-
әри в һүғуғлары илэ бәрабәрләшдирмәк барәдә тәғдимат
ырды. 1907-чи илин мартында Бакы думасы јенә белә бир
ббүс көстәрди. Лакин думанын бу гәрарлары чар һөкүмәти
лары тәрәфиндән ләғв едилди.

К әсрин әввәлләринин игтисади бөһраны бүтүн Русијадан
у кими Азәрбајчаны да бүрүдү. 1901-чи илдә РСДФП-нин
комитәси ярадылды. Комитә тәркибиндә бир нәфәр дә
азәрбајчанлы јох иди. Комитә "Искра" гәзетини вә башга
аби әдәбијјат чап етмәк үчүн 1901-чи илдә Бакыда кизли
ә ("Нина") тәшкил етди. 1900-чү илин ајында Јелизавет-
да с.-д. дәрнәкләри фәалијјәт көстәрирди.

Бакы комитәсинин рәһбәрлији алтында 1900—1904-чү илләрдә
фәһләләринин бир сыра тәтил вә нұмајишләри кечирилди.
лләрин чоху артыг сијаси характер дашыјырды. 1901 вә
чи илләрдә Бакы фәһләләри Бир Мајы күтләви нұмајишлә
гдиләр. Бакыда фәһләләрин илк әлбир тәтилләриндән бири
чү илдә олмушдур. Тәтил ијулун 1-дә баш вермиш вә
клә бүтүн Чәнуби Гафгазы вә Русијанын чәнубуну бүрү-
ү. Тәкчә Бакыда тәтилчиләрин сајы 50 минә јахын иди.

"а" гәзети јазырды: "Бакыдан сонра Тифлис, Тифлиседән
Кијев, Кијевдән сонра Јелизаветград вә нәһајәт, Одесса.
фәһләләринин әзәмәтли үсјаны елә һадисәләрдәндир ки,
бүтүн кәләчәк азадлыг һәрәкаты үчүн чох бөјүк әһәмијјәти
гдыр". 1904-чү илин декабрында Бакыда чаризмә гаршы
сијаси етираз тәтили баш верди. Бу тәтил Бакы фәһлә
инин гүдрәтини вә әлбирлијини, ингилаби руһунун јүксәл-
и нұмајиш етдирди. Фәһләләрин мұбаризә әзми саһиб-
ры тәслим олмаға мәчбур етди. Декабрын 30-да фәһлә
әндәләри илэ нефт сәнајечиләри арасында олан данышығ-
Русијанын ингилаби мұбаризә тарихиндә илк икитәрәфли
илә бағланмасы илэ нәтичәләнди. Декабр тәтилинин үмум-
а миғјасында бөјүк әһәмијјәти вар иди. Бакы фәһләләри
ада јетишмәкдә олан халғ ингилабынын илк мұждәчиси
ар. РСДФП-нин Петербург, Москва, Харков, Самара,

Ростов, Тифлис və башга комитәләри Бақы тәтилләринә һәср олунмуш вәрәгәләр чап етдирдиләр. Бақы фәһләләринин гәләбә синдән руһланмыш Петербург фәһләләри јазырдылар: "Би Петербург фәһләләри... сизин јени чыхышынызы, нифрә бәсләдијиниз мүтләгијјәти гәти јыхмаг үчүн кениш күтләләринингилаби һәрәкатынын башлангычы һесап едирик. Гој бу мүбаризә бүтүн Русијаны бүрүсүн—гој Бақы фәһләләринин үмуми тәтили Русијанын бүтүн фәһлә синфи үчүн чанландырычы бир өрнәк олсун". Бу дөврдә гаршыда дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири Азәрбајчан фәһләләринин кениш ингилаби мүбаризәјә чәлб етмәк, түрк дилиндә сијаси әдәбијјат нәшринин саһманә салмаг вә с. иди.

Бақы болшевикләри өз фәәлијјәтләриндә, хүсусән онун или дөврүндә азәрбајчанлы фәһләләр арасында сијаси ишә әһәмијјәт вермирдиләр. Бу исә азәрбајчанлы фәһләләрин һејсијјәтинә тохунурду, онлар тәтил һәрәкатында иштирак етмәклә болшевикләрин мөвгејинин дүзкүн олмамасыны нүмајиш етдирдиләр онларын 1903 вә 1904-чү илләр тәтилләриндә фәәл иштиракы буна сүбутдур. Ејни заманда азәрбајчанлы зијалылар ичәрисиндә өзләрини фәһләләр арасында ишә һәср едәнләр мејдана чыхмаг башлады. Онларын бәзиләри — С.М.Әфәндијев, Ә.Ахундов, М.Г.Мөвсүмов, М.Ә.Әзизбәјов РСДФП-нин үзвү идиләр, лакин бир чоху болшевикләрин инзибати мухтаријјат јаратмаг кими бәзи мүддәәләрына рәғбәт бәсләсәләр дә, партијаја дахил олмурдулар М.Ә.Рәсулзадә, М.К.Миргасымов, М.Һачыјев, А.Казымов, М.Һ.Һачынски вә б. онларын сырасына дахил идиләр. Онларын бирк сәји нәтичәсиндә 1904-чү илин октябрында Бақыда, мүсәлман әләминдә илк с. д. "Һүммәт" тәшкилаты јарадылды.

"Һүммәт" чох вахт мүстәгил тәшкилат кими фәәлијјат көстәрир, бәзи һалларда өзүнү партија адландырырды. "Һүммәт" 1904-чү ил декабр тәтилинин нәтичәси олараг бағланмыш мүғавиләнин иштиракчысы олмушду. 1904-чү илин II јарысында "Һүммәт" гәзети чыхмаг башлады. Лакин о, 1905-чи илин февралында бағланды. 1906-чы илин мајындан августа гәдәр Азәрбајчан вә ермәни дилләриндә "Дәвәт-Гоч" гәзети нәшр олунду. 1906-чы илин декабрында һүммәтчиләр "Тәкамүл" гәзетини нәшр етмәјә башладылар. Лакин бу гәзет дә 1907-чи илин мартында бағланды. Һәмин илин август—сентябрында "Тәкамүл"үн давамь олан "Јолдаш" гәзетини нәшр етдиләр. Бу ишә М.Ә.Рәсулзадә Ә.А.Ахундов рәһбәрлик едирдиләр. Гәзетдә чап олуан М.Ә.Рәсулзадәнин вә М.Һ.Һачынскинин мәғаләләриндә милли вәһдәт, өз милли мүгәддәратларынын тәјини, һүгууу уғрунда мүбаризәдә мүсәлман халгларынын бирлији идејалары үстүнлүк тәшкил едирди. М.Ә.Рәсулзадә "Һүммәт"дә фәәлијјәтини тәғрибән 1909—1910-чу илләрә, тәғибләр нәтичәсиндә Ирана кетмәсинә гәдәр давам етдирмишди. Бу дөврдә, 1907-чи илин ијулуида һакимијјәт

рганлары тәрәфиндән "Гүммәт"ин фәалијјәтинә чидди зәрбә олмушду, о хејли зәифләмиш вә 1917-чи илә гәдәр өз фәалиј-и дајандырмалы олмушду.

"Гүммәт"ин Кәнчә, Шуша, Нахчыван вә Чулфа шөбәләри ылмышды. Лакин һәм сијаси фәаллығына, һәм дә үзвләринә көрә онлардан ән мүһүмү Тифлис шөбәси иди.

ринчи рус ингилабына гәдәр Азәрбајчанын јухары социал-демократик партиялары сијаси партијалар јаратмамышдыр. Онлар өз мөвгеләшәһәр өзүнүидарә органлары, о чүмләдән Бақы шәһәр ы васитәси илә мөһкәмләндиридиләр. Ә.Топчубашов, Ә.Аға-Һүсејнзадә вә башгалары мөтбуатда чыхыш едәрәк, мүсәл-рын сијаси һүтүтсузлуғу, онларын ичтимаи-сијаси вә мәдәни-фчи фәалијјатләринин мөһдудлашдырылмасындан сөз ачырды. Онлар милләти ојанмаға, маарифин јайылмасына, хејријә әтләрин јарадылмасына чағырылдылар. XX әсрин әввәлләрин-әрбајчанда ермәни тәшкилатлары, о чүмләдән "Дашнакүтјун" асы фәалијјат көстәрирди вә бу партија дәниздән-дәнизә "Бөјүк истан" јаратмаг идејасыны тәблиғ едирди.

3-чу илин ијулунда Бақыда мејдана чыхмыш есер дәрнәји, ы илдә есерләрин "Иттифаг" адлы тәшкилатына чеврилди. Онун шәһәрләрдә, о чүмләдән Шушада дәрнәкләри јарадылмышды. он фәал үзвләри Р.Мәликов, М.Чуварлински, Р.Шәрифзадә иди. "Иттифаг" 1907-чи илдә дағылды вә јалныз 1917-чи ил феврал абындан сонра јенидән сијаси мејданда көрүндү.

5-чи илин февралында "Социал-федералистләрин түрк би комитәси" мејдана чыхды. Сијаси партијанын рүшејми бу комитә 1905-чи илин февралында ики вәрәгә бурахды. Бу вәрәрдә чар һөкүмәти мүсәлманларын һүтүтсузлуғу мөһ-дудлашдырылмасында, Бақыда милләтләрәрасы тоғгушмаларын тәртиб едилмәсиндә, Гафгазда көчүрмә сијасәтинин һәјата ашырдылмәсиндә иттиһам олунурду. Вәрәгәләрдә социал-федера-дејалары: әсарәтин арадан көтүрүлмәси, һәр тајфанын тәртиб-и-адаләт (М.И.) өз сәадәти үчүн мухтаријјәт ганунларыны ашырдылмәсиндә етмәси наминә Гафгаз халғларыны бирлијә, Гафгазын тәртиб-и-адаләт гурулушуна чан атан бүтүн тәшкилатларла биркә вәрәгә чағырыш өз әксини тапмышдыр.

1907-чи илин јайында Кәнчәдә "Гејрәт" адлы груп (сонралар "Иттифаг") јарадылды. Бу груп Шушада да мүәјјән нүфуза малик оларды. Бу груп тәртиб едилмиш програмын олмамасына, зәиф тәш-килатлығына бахмајараг "Гејрәт" әслиндә милли тәләбләр үчүн јаратылган партија иди.

1908-чи илин јазы вә јайында Русија империјасынын мүсәлман-ларында мәскунлашмыш халғларын сијаси гүввәләринин әлһәмәси просеси давам едирди. Азәрбајчан нүмајәндәләри "Иттифаг" Русија мүсәлман иттифагынын ("Иттифаг-мүслимин"ин) ашырдылмасында фәал иштирак етмишдиләр. Ә.Топчубашов бу

тәшкилатын 1905-чи илин августунда Нижни-Новгородда тәшкилат гурултајынын чагырылмасында. Иттифагын програм сәнәдләринин һазырланмасында јакындан иштирак етмиш. 1906-чи илин августунда онун МК-на. III гурултајда тә'сис едилмиш даими бүросуна дахил олмушду. Азәрбајчан нүмајәндәләри Иттифагын комиссијаларына дахил идиләр, онун гурултајлары мүшавирәләри вә јығынчагларында иштирак едирдиләр. "Иттифаги мүслимин" Русија мүсәлманларынын сијаси гүвәләрини сонралар Русија дәвләт думаларынын бүтүн чагырышларында мүсәлман парламент фраксијасынын фәәлијјәтиндә өзүнү көстәрмиш бирлијинин бүнөврәси иди. Фраксија ганун тәһижәләрини ишләnmәсиндә, сорғуларын һазырланмасында үмүмрусија мүсәлман гурултајларынын гәрар вә гәтнамәләрини рәһбәр тутурду.

Азәрбајчан буржуа хадимләринин кадетләрә рәғбәт бәсләјә бир һиссәси 1905-чи ил декабрын 4-дә Конститусијалы демократиј партијасынын Бакы шө'бәсинин тәшкилиндә иштирак етди.

Азәрбајчан чәмијјәтинин нүмајәндәләри.— И.Һачыјев, И.Һачынск, Ә.Топчубашов, К.Сәфәрәлијев шө'бәнин даими бүросуна сечилдиләр.

1905-чи илин пажызында "Мүсәлман әјанлары, зијалылары вә рухары тәбәгәләри иттифагы вә мүдафиә чәмијјәти" мејдана чыхды. Чәмијјәт "Бакы шәһәринин мәшһур вә һөрмәтли адамларын мүрачијәт" нәшр етди. Мүрачијәтдә мүәллифләр һөкүмәтә гарш јөнәлмиш азадлыг һәрәкәтына рәғбәтләрини билдирдиләр.

1906-чи илин август—сентјабр ајларында Бакы вә Јелизаветпол губернијаларында "Дифаи" партијасы мејдан чыхды.

Партијанын 1906-чы илин октјабрында "Иршад" гәзетиндә дәри олунмуш програмында бөлкәдә јаранмыш. Азәрбајчан халгын тәғибләрә вә мәһв олмаға мәрүз гојан сијаси шәраитин сәчијјә верилирди. Партијанын програмы ашағыдакы әсас мәгсәд мүәјјәнләшдирди: "Гафгазын бүтүн дикәр халглары илә, һәт "өз програмыны е'лан едиб бүтүн халгларын һүтүг вә үстүлүкләри, Гафгазын нәчиб әмәлләри илә разылашмасы" шәрти. "Дашнаксүтун"ла белә, әсл гардашлығы ортаја чыхармаг".

"Дифаи"нин шө'бәләри әһали ичәрисиндә кениш шөһрә малик иди. Чар мә'мурлары өзләринин али рәисләринин нәзәри чатдырырдылар ки, бу партијанын мөвчуд олдуғу мүддәт әрзин јерли әһалинин ичтимаи ишләрә марағы хејли артмышдыр, ин әһали һөкүмәт идарәләриндән чох, бу партијанын комитәләри мүрачијәт едир.

Партијанын ән ири шө'бәси "Гарабаг бирлик мәчлиси" иди. Онун фәәлијјәти бүтүн Гарабағы—Јелизаветпол губернијасын, Чаваншир—Гарјакин вә Шуша гәзаларыны әһатә едирди. Он сәдри Кәрим бәј Мейһандаров иди. Тәшкилатын 400 нәфәрлә дөјүш дружинасы вар иди.

1907-чи илин мајында "Мүдафиэ" тәшкилаты мејдана чыхды. бөјүк ичтимаи-сијаси хадим Исмајыл хан Зијадханов чылыг едирди. "Мүдафиэ"-нин фәалијјәти, башлыча олараг, заветпол губернијасынын гәрб һиссәсини вә Тифлис губерсы гәзаларынын бир һиссәсини әһатә едирди. Онун сијасыны әһалинин имтијазлы тәбәгәләләринин, мүлкәдар-бәјләкәнд зијаллыларынын нүмајәндәләри тәшкил едирдиләр. килат мүсалманлар ичәрисиндә маариф вә мәдәнијјәт ишләин гәјгысына галмагы, онларын һүгүг мәнәфеләринин фиәсини, һабелә кәндли мәишәтинин јахшылашдырылмагы вә с. зәрури һесаб едирди.

Азәрбајчан халгынын сијаси чәһәтдән бирләшмәсиндә "Мүсәл-демократик Мүсават (Бәрабәрлик) партијасы" мүһүм рол ойнады. "Мүсават" партијасы 1911-чи илин октябрында Бакыда тәһийләди. Бу тәшкилата Азәрбајчанын артыг халг мәнәфеләринин үгүнда мүәјјән мүбаризә тәчрүбәсинә малик, милли чылыг һәрәкәтынын һәм јахын илләр үчүн, һәм дә перспективәдә вә вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмәјә гадир олан бир сыра ичтимаи хадимләри башчылыг едирдиләр. "Мүсават", онун башлыгы М.Ә.Рәсулзадә вә онун нәшр етдирдији "Ачыг сөз" гәзети Азәрбајчанын сијаси һәјатында јахындан иштирак едирди. Чохлашкылар партија зијалы, хырда буржуа, кәндли, фәһлә вә индустриалчуларын нүмајәндәләрини өз сыраларына чәлб етди. партијанын үзвләри әһали ичәрисиндә тәблигат иши апарыр, поттик рус дөвләтинә гаршы "азадлыг мүбаризәсинә чагыран ачиәтләр вә вәрәгәләр јайырдылыр. Тәһибләр нәтичәсиндә индустриалчыларын вәхшәти аз сонра, 1913-чү илдә "Мүсават" өз фәалијјәтинин дајандырмага мәчбур олду. 1917-чи илин февралындан сонра јенидән дирчәлән партија тезликлә ән нүфузлу партијаја айылды, сонралар мүһачирәт илләриндә исә онун үзвләри Азәрбајчан истиглаллијјәтинә инамларыны итирмәјәрәк бу мәгсәдләрдә һәјата кечмәси үчүн мүмкүн олан һәр шеји едирдиләр. Индустриалчылар чәкилән партијалар вә чәмијјәтләр Азәрбајчанда индустриал-сијаси һадисәләрдә јахындан иштирак едирдиләр. Сосиал-демократик вәзијјәт исә күндән-күнә кәркинләширди.

Бүтүн өлкәни ләрзәјә салмыш 1905-чи ил 9 јанвар һадисәләри Азәрбајчанын партија тәһийләди. Бу чинајәт бүтүн Русијаны индустриал-демократикләндирди. Азәрбајчан зәһмәткешләри дә Петербургдакы 9-чу һадисәсинә өз мүнасибәтләрини билдирдиләр. 1905-чи ил 9-чу јанварында Бакыда механики завод фәһләләринин ики күндән чохлашкылар давам едән тәһийлә олду. Јанварын 26-да мәтбуәт фәһләләри дә тәһийлә гошулдулар. Тәһийләләрә РСДФП- Бакы индустриал-демократик рәһбәрлик едирди. Бу тәһийләләрдә бүтүн миллиәтләрдән индустриал-демократик Бакы пролетариаты иштирак едирди. Тәһийлә фәһләләринин һадисәсинә илә гуртарды; тәһийләчиләр 9 саатлыг иш күнүнә һийләшди. Сонра дәмирјолчулар вә шәһәр конкасы гуллашкылары

тәтил етдиләр. Январ аянда Желизаветпол дәмирјол стансијасы, Кәдәбәј мисәритмә заводунун, Нуха (Шәки), Шуша ипәксарыма фабрикларинин фәһләләри тәтилә башлады. Тәтилчиләр иш күнүнүн гысалдылмасы вә әмәк һаггынын артырылмасыны, һыгынчаг вә иттифаг азадлығы тәләб едирдиләр. Азәрбајчанда ингилаби фәһлә һәрәкаты бүтүн Чәнуби Гафгазда чаризмин зүлмүнә гаршы халг күтләләринин милли-азадлыг мүбаризәси илә бирләшди. Фәһләләрин милли тәркибинин мүхтәлифлији вә милләтчи буржуа партијаларынын чохлауу, һабелә Азәрбајчан кәндиндә феодализм галыгларынын олмасы Азәрбајчан зәһмәткешләринин ингилаби мүбаризәсинә тәсир кәстәрән фәргләндиричи өзкүнлүк иди. Фәһлә вә кәндлиләрин игтисади-сијаси вәзијәтинин ағырлығы, зәһмәткешләрин милли вә мүстәмләкә зүлмү алтында олмасы чаризмә гаршы күтләви чыхышлара сәбәб олду. Чар мәмурларынын өзбашыналығы вә ағыр верки сијасәти, сәләмчи капиталын кәндә сохулмасы кәндли күтләләрин дөзүлмәз дәрәчәдә мүфлисләшдирди. Бүтүн булар синфи зиддијәтләри кәскинләшдирди. ингилаби мүбаризәнин кениш вүсәт алмасына сәбәб олурду.

1905—1907-чи илләрдә Азәрбајчанда ингилаби һәрәкатын сенишләnmәсиндән тәшвишә дүшән чаризм фәһлә вә кәндлиләри мүбаризәдән јаындырмаг үчүн 1905-чи илин февралында Бакыда милләтләр арасында силаһлы тоггушма төрәтди. Чәнуби Гафгазын демократик ичтимаијјәти чаризмин, буржуа милләтчиләринин фитнәкар сијасәтини ифша едир, бүтүн милләтләрин фәһлә вә кәндлиләри арасында гардашлыг вә бирлик идејаларыны ардычыл тәблиғ едирдиләр.

1905-чи илин јазында бүтүн Русијаны ингилаби һәрәкәт бүрүдү. 1905-чи илин март— апрелиндә Бакы стансијасы депосунун фәһләләри, һачыгабул, Биләчәри, Јевлах вә Агстафа дәмирјолчулары тәтил етдиләр. һачыгабулун е малатхана фәһләләри вә телеграфчылары да дәмирјолчулара гошулдулар. Тәтил бүтүн Чәнуби Гафгаз дәмирјолуну бүрүдү. Гатарларын һәрәкәти дајанырылды. 1905-чи ил апрелин 30-да "Вперјод" гәзети Чәнуби Гафгаз дәмирјол фәһләләринин тәтилиндән бәһс едәрәк јазырды: "Тәтил, көрүнүр, Гафгаз үчүн ади олан гәтијјәтлә кечирди. бирләшәрәк, бүтүн дәмирјол хәттини бирдән бүрүдү. Бу ишдә, СДФП Гафгаз Комитәси өз тәсирини кәстәрди... Бүтүн гатарларын һәрәкәти дајандырылмышды. Бакы фәһләләри дә тәтил гмишләр". Тәтилчиләр 8 саатлыг иш күнү, иш шәраитинин хшылашдырылмасыны, I Мајын бајрам күнү елан едилмәсини тәләб олунмуш јолдашларынын бурахылмасыны тәләб едирдиләр. Фәһләләр билдирдиләр ки, һәммин тәләбләр гәбул едилмәсә тәтил дајанмајачагдыр.

Русијанын һәр јериндә олдуғу кими, Бакыда вә Азәрбајчанын башга јерләриндә дә күтләви сијаси тәтил күтләләри сәфәрбәр-

алыб. чаризмлэ ачыг мұбаризэжэ чэлб етмэк васитэси иди. тэлэрин мұбаризэси зәһмәткеш күтлэлэрин башга тәбәгә-ни дэ ингилаби мұбаризэжэ чэлб едэрэк, онларын арасында к чанланма јаратды.

Бакы фәһлэлэринин гәһрәманчасына мұбаризэси Азәрбајчан тарында зәһмәткеш кәндлилэрин ингилаби әһвали-руһиј-нин артмасына бөјүк тәсир көстәрди. Кәндләрдә јарадылан глы дәстәләр бәј маликанэлэринә һүчум едир, бәјләри вә чар урларыны өлдүрүр, мүлкәдар торпагларыны бөлүшдүрүр. Кәндлиләр чар һөкүмәти нүмајәндэлэринин көстәришлә-јеринә јетирмәкдән, мүлкәдарлара вә хәзинәјә верки вермәк-бојун гачырыр, јараглы дәстәләр јарадырдылар. 1905-чи илин да Загатала маһалында, Нуха гәзасында әһали әлдә јараг чар урларына вә бәјләрә гаршы мұбаризә едирди. Кәндли һәјәчан-ны јатырмаг үчүн 300-дән артыг әскәр вә топчу дәстәси әрилди. Күрчү кәндлиләри Азәрбајчан кәндлилэринин көмәји-әлдиләр. Чар полиси јазырды ки, кәндли јараглы дәстәләри едилмәјинчә, Загатала маһалында асајиши бәрпа етмәк үн олмајачагдыр. Фәһлэ вә кәндлилэрин мұбаризэси ордуја тәсир көстәрирди. Болшевикләр ордуда бөјүк тәшвигат иши ырдылар. 1905-чи илдә, Бакыда вә һабелә Азәрбајчанын башга риндә олан орду һиссэлэринин демәк олар, һамысында л-демократ групплары јарадылмышды.

1905-чи илин апрелиндә РСДФП-нин III гурултајы чағырылды. ьлтај ингилабда болшевик партијасынын стратекијасынын ьрлады вә тактикасыны мүүјәнләшдирди. Гурултајда Гафгаз-ингилаби һәрәкат һаггында мәрүзә динләнилмиш вә газдакы һадисәләрә даир" гәтнамә гәбул олунмушду.

1905-чи илин јайында Азәрбајчан зәһмәткешләринин бөјүк әви чыхышлары кенишләнди. Бакы фәһлэлэринин Мај ли бүтүн империја мигјасында әһәмијјәтли һадисә олду. би Гафгаз дәмирјол фәһлэлэринин тәтили мајда үмуми ьтәр алды. Ијулун 18-дә "Гафгаз вә Меркури", "Каспи" ьчилик ширкәтләринин механики е малатхана фәһлэләри л етдиләр. Августун 16-да Бакы фәһлэлэринин үмуми ли олду. Бәзи һалларда тәтил јараглы тоггушма характери ды. Бакы фәһлэлэринин август үмуми тәтилинин тәсири да Азәрбајчанда вә Чәнуби Гафгазда ингилаби һәрәкатын әтләнмәсиндән горхуја дүшән чар һөкүмәти јенидән ни—мүсәлман гырғыны тәшкил етди. Гырғын Бакы, Кәнчә, а гәзаларыны вә Азәрбајчанын бир сыра рајонуну, еләчә дә би Гафгазын башга јерләрини әһатә етди. Ермәни— ман гырғыны вә август тәтили иштиракчыларына диван масы Азәрбајчаң зәһмәткешләринин ингилаби ирадәсини билмәди. Бу тәтил зәһмәткешләрин ингилаби һәрәкатынын да кенишләнмәсинә тәкан верди. Јелизаветпол губернија-

сында кәндлиләрин мүлкәдарларга гаршы чыхышлары. Газак вә Нахчыван гәзаларында јараглы тоггешмалар олурду.

1905-чи илдә гачаг һәрәкаты хусусилә кениш јайылды. Көјчәј, Шамахы, Загатала, Јелизаветпол вә с. гәзаларда гачаг дәстәләри мүлкәдар маликанәләринә, жандарм вә полис дәстәләринә һүчүм едирдиләр. Халгын интигамыны алдыгларына вә бәјләрин зүл-мүнә гаршы мүбаризә етдикләринә көрә кәндлиләр гачаглара инаныр, онлары мүдафиә едирдиләр.

1905-чи илин пәјызында ингилаби һәрәкат бүтүн Русијаны бүрүдү. Әзәмәтли Октјабр үмуми тәтилиндән горхуја дүшән чар һөкүмәти октјабрын 17-дә вердији манифестдә сөз, мәтбуат, јыгынчаг вә иттифаг азадлыгларыны вә "танунверичи" дума чагырачагыны вә д етди. Болшевикләр чар һөкүмәтинин вердији вә дләрин јалан олдугуну көстәрир вә чаризми јыхмаға чагырыр-дылар. Бақыда вә Азәрбајчанын башга шәһәрләриндә сијаси нүмајишләр тәшкил едилди. Октјабрын 20-дә Кәнчәдә сијаси нүмајиш олды. Нүмајишә рәһбәрлик етмәк үчүн Бақы болшевик комитәси нүмајәндә көндәрмишди. Нојабр—декабр ајларында фәһләләрин ингилаби чыхышларынын далгасы ән јүксәк зирвәјә галхды. 1905-чи илин октјабрында Петербург вә Москвада јени күтләви сијаси тәшкилатлар—фәһлә депутатлары Советләри јарадыландан сонра нојабрын 25-дә Бақыда да мәдән-завод комиссијалары нүмајәндәләринин үмуми јыгынчагында 226 нәфәрдән ибарәт фәһлә депутатлары Совети јарадылды. Болше-вик фраксијасына К.М.Ағасијев, И.И.Анашкин, П.А.Чапаридзе (сәдр), Е.Ф.Јефимов (Саратовец.) А.О.Зәркәров, М.Б. Гасымов, Ј.А.Кочетков, М.М.Мәммәдјаров, П.В.Монтин вә б. дахил иди. Болшевикләр Советләрдә меншевикләрә гаршы кәркин мүбаризә апарырдылар. Анчаг Бақы Совети әслиндә буржуазија илә барышдырычы мөвгедә дурурду. Советдә үстүнлүк тәшкил едән меншевикләр Бақы Советини капиталистләрлә данышыг апаран бир органа чевирмәјә чалышырдылар. Бақы фәһләләри вә бүтүн Азәрбајчан зәһмәткешләри чар һөкүмәтинин шиддәтли чәзә тәдбирләринә бахмајараг, 1905-чи илин декабрында ингилаби чыхышларда фәал иштирак етдиләр. Бақыда фәһлә һәрәкаты шәһәр әһалисинин дикәр тәбәгәләринә тәсирсиз галмады. 1905-чи ил октјабр—декабр ајларында зијалылар вә гуллугчуларын һәмкарлар тәшкилаты јарадылды. Онлар мәчлис-мүәссисанын чагырылмасыны тәләб едирдиләр. Декабрда азәрбајчанлы мүәл-лимләр Назирләр шурасы вә Гафгаз чанишини гаршысында тәһсил системини әсаслы сурәтдә дәјишмәк мәсәләсини галды-рырдылар. Онлар өзләринин һәмкарлар иттифагыны јаратдылар. Бақы орта мәктәб шакирдләринин дә һәрәкаты кенишләнди. Он-лар мәктәб ислаһатыны тәләб едир, шакирд тәшкилатлары (с. - д. вә с.) јарадырдылар. Декабрда азәрбајчанлы шакирдләрин "Үхүввәт" ("Гардашлыг") тәшкилаты јарадылды. Бу дөврдә Кәнчә

азијачылары. Шуша və Загатала шәһәр мәктәблиләри тәтил ләр. Нојабын орталарында Бақы, Кәнчә və Загатала почт-граф ишчиләри və рабитәчиләрин Үмумрусия тәтилине иддулар. 1905-чи илдә декабр силаһлы үсјаны ингилабын ән к нөгтәси иди. Москвадақы декабр силаһлы үсјаны Азәр-нда јени ингилаби жүксәлиш үчүн ишарә олду. Биләчәри дәмирјол ағынын фәһләләри Москва фәһләләри илә һәмрәјлик әләмәти аг, онларын чағырышы илә декабрын 8-дә тәтилә башладылар; брын 10-да исә тәтил бүтүн Чәнуби Гафгаз дәмир јолуну бүрүдү. тевикләрин тәзјиги алтында Бақы Совети үмуми сјаси тәтил етди. Тәтил декабрын 4-дә башланды. тәзликлә Бақы və онун ларынын 180-дан чох сәнајә мүәссисәсинә јайылды.

декабр силаһлы үсјанлары јатырыландан сонра ингилаб асы зәифләмәјә башлады. 1906-чы илин февралында Бақы ә Депутатлары Совети говулду.

нчаг чәза тәдбирләринә бахмајараг, фәһләләрин мүбаризәси м едирди. 1906-чы илин јаз və јайында Азәрбајчанда тәтил ризәси јени гүввә илә жүксәлмәјә башлады; 1 мај күнүндә мүәссисәләриндә ишләјән фәһләләрин 75 фаизи ишә ады. Бақы фәһләләринин ән бөјүк тәтили ијун—ијулда аґыјевин тохучулуг фабрикинә, август—сентябрда башга е мүәссисәләриндә баш верди.

1906-чы илдә Бақы, Јелизаветпол və Ирәван губернијаларында ни--мүсәлман гырғынынын јени далғасы баш верди. Азәр-ни зијалылары Ә.Аґажев, Ү.Һачыбәјов, Һ.Минасазов, Ә.Топчу-в və башгалары бу һадисәләрә бөјүк бәла кими бахыр, бу асыз әдавәтә сон гојмаға чағырырдылар. Һ.З.Тағыјевин рәһ-ији алтында зәрәрчәкәнләрә јардым комиссијасы тәшкил мишди.

Һәмтәкешләрин ингилаби мүбаризәјә сәфәрбәрлијә алынмасында 1-чи илдә рус, түрк və ермәни дилләриндә чыхан "Бакински и", "Банвори дзајн", "Дәвәт-Гоч", "Призыв", "Тәкамүл" və с. ләрин бөјүк ролу олмушдур. Болшевикләр күтләви фәһлә илатлары јаратмаг сәһәсиндә интенсив иш көрүрдүләр. брын 1-дә исә нефт сәнајесиндә чалышан бүтүн фәһләләрин рејини мүдафиә едән Бақы Нефт Сәнајеси фәһләләринин арлар Иттифагы тәшкил олунду. Иттифагын идарә һејәтинә Адыкөзәлов, С.Е.Јагубов, С.М.Канделаки, Ј.М.Лункин, Һ.М.Мәм-ров, Ә.Сүләјманов, Һ.Һ.Султанов, Һ.Һ.Тағызадә, В.Ф.Тронов, Риолетов, П.А.Чапаридзе və б. сечилдиләр. 1907-чи илин мартында аґагын сыраларында 7 мин үзв (49 фаизи фәһлә) вар иди. 1907-чи ахырларында Дағыстан фәһләләри арасында ингилаби иш маг үчүн РСДФП Бақы Комитәси јанында "Фаруг" ("Әдаләт рдарлары") тәшкилаты јарадылды.

1907-чи илин 1-чи јарысында империјанын башга јерләриндә ә һәрәкаты кери чәкилдији заман Бақыда və Азәрбајчан

гезаларында даһа да жүксәлирди. Хәзәр тичарәт донанмасы дәнизчиләринин тәтилине Крәсноводск вә Петровск шәһәрләри дә гошулду. Дәниздә жүк дашынмасы тамамилә дајандырылды. Тәтил, империјанын мәркәзи рајонларынын чох еһтијачы олан нефт дашынмасыны тамамилә позду. Бу тәтилин үмуми империја мигјасында әһәмијјәти варды. 1907-чи ил мајын 1-дә болшевикләрин чағырышы илә бөјүк сијәси тәтил олду. 1907-чи илин феврал—ијунунда Кәдәбәј мисәритмә заводларында, Нуха вә Шушанын ипәксарыјан фабрикләриндә фәһләләрин тәтилләри баш вермишдир. Тәкчә Шуша тәтилиндә 2 миндән артыг фәһлә иштирак етмишдир. 1905—07-чи илләр ингилабы Күнеј Гафгаз халгларынын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын милли-азадлыг һәрәкәтына күчлү тәкан верди. Бу һәрәкат шәһәрләрдә сәнаје пролетариатынын вә кәнд әмәкчиләринин мүбаризәси илә сых бағлы иди. Милли-азадлыг һәрәкәты илк нөвбәдә чаризмин мүстәмләкә зүлмү алтында олан халгларын сијәси һүтүг вә бәрабәрлик газанмаг әзминдән доған габагчыл олај иди. 1905-чи ил боју Бакы, Кәнчә, Шуша вә б. шәһәрләрдә чаризмин милли мүстәмләкә зүлмүнә ғаршы јөнәлдилмиш күтләви нүмајиш вә јығынчаглар кечирилди.

Милли һәрәкатда бир-биринә маһијјәтчә зидд олан ики ахын— буржуа-либерал вә ингилаби-демократик ахынлар олмушдур. Бу ахынлар өз нөвбәсиндә бир нечә голлара бөлүнүрдү. Азәрбајчанын кәләчәк дәвләт гурулушу, һабелә Русијанын сијәси гурулушу вә башланмыш ингилабын араја чыхара биләчәји кәскин мәсәләләрдә либерал буржуа-мүлкәдар тәбәгәләринин мөвгеји ејни дејилди. Башлыча олараг "Мүсәлман конститусија партијасы" әтрафында бирләшән вә Үмумрусија мүсәлман иттифагы ("Иттифаги-мүслимин") илә бағлы олан сәнаје-тичарәт буржуазијасы вә буржуа зијәлылары Кадет партијасынын програмына гошулмушдулар. Бу чәрәјаны Ә.Топчубашов, Ә.Ағајев, М.Вәкилов вә башгалары тәмсил едирдиләр. 17 октябр манифестиндән сонра онлар Гафгаза, дахили һәјат мәсәләләри үзрә "зәрури ганунверичилик" сәлаһијјәти олан өзүнүидарә" һүтүгү верилмәсинә, һәтта федератив дәвләт гурулушу арадылмасына тәрәфдар чыхдылар (нүмајәндәли орган олан Гафгаз сәјминин јарадылмасы шәрти илә). Анчаг "федерасија" тәләби Гафгазын ајры-ајры милли һиссәләриндә башлыча олараг мәдәни-маариф ишләри көрән "дахили өзүнүидарәчилији" нәзәрдә тутурду. Бу, сијәси мухтаријјәт тәләби дејилди, Гафгаз "ваһид сијәси чисмин Русија империјасынын ајрылмаз бир һиссәси кими" Русија тәркибиндә галмалы иди. Һ.З.Тағыјев, Ш.Әсәдуллајев, А.Гулијев, М.Мухтаров, Һ.Ашуров, К.Садыхов кими буржуа нүмајәндәләри Бакы шәһәр бәләдијјәси (дума), "Мүсәлман чәмијјәти хејријјәси", "Нәшри маариф" вәситәсилә чыхыш едирдиләр. Онлар чаризми әслиндә сөзсүз нудәфиә едир, һәтта конститусијалы монархија тәләбинә ғаршы чыхырдылар. Онларын мөвгејини әкс етдирән "Һәјат" гәзети јазырды:

индики һөкүмәтә гаршы мүбаризә апармамалыжыг, жени гурулуш лабын нәтичәси нәзәрдә тутулур — М.И.) халгьмыз үчүн даһа кәлидир". ("Һәҗат" гәз., 1905, 12, 21 ијун).

Русиянын башга мүсәлман әҗаләтләри, буржуазиянын нис- мүәјјән игтисади күчү олан Азәрбајчан сәнаје-тичарәт бур- ијасы, буржуа-либерал даирәләри һәм өз халгынын, һәм дә а мүсәлманларынын милли һәрәкатына башчылыг етмәјә кәтирәди. 1905—06-чы илләрдә Нижни-Новгород вә Петер- а кечирилмиш Үмумрусия мүсәлман гурултајларына Ә.Топ- цов башчылыг етмиш, "Иттифаги-мүслимин" тәшкилатынын инамәсини һазырламышды. Азәрбајчан буржуазиясы вә ишадарлары милли һәрәкатдан өз синфи мәнәфеләри үчүн вәдә едирдиләр. Азәрбајчан капиталистләринин, хан- иринин рус капиталистләри вә мүлкәдарлары илә һүтугча әрләшдирилмәси, хан-бәјләрә дворјан тәшкилатлары ачыл- Гафгазда земство идарәләринин вә андлы ичласчы мән- әрин сечилмәси, мүсәлманларын Гафгаздакы бүтүн дәвләт ләриндә мәнһудийјәт гојулмадан ишә кәтүрүлмәси вә с. ләр бунунла бағлы иди.

Азәрбајчан буржуазиясы "үмумхалг" тәләбләри дә ирәли сүрүрдү: илләрдә ушагларын ана дилиндә охумасы, мүсәлман руһани иринин ачылмасы вә Русия дәвләт хәзинәсинин мүсадирә етдији торпагларынын мүсәлман руһани идарәсинә гәјтарылмасы, илләрин әлиндә олан пај торпагларынын онлара бирдәфәлик илмасы, торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрә бош хәзинә торпаг- ын верилмәси, чох бөјүк торпаг гытлыгы кечирән кәндлиләрин вә Азәрбајчана рус кәндлиләрин кәчүрүлмәси вә онлара торпаг илмасынын дајандырылмасы вә с.

Милли һәрәкатын ингилаби-демократ чинаһы халгын зәһмәт- әбәгәләринин, фәһлә, кәндли вә габагчыл зијалыларын ирејини тәмсил едирди. 1906-чы илдән чыхмаға башлајан "А Нәсрәддин" журналы бу чинаһын идеја мәркәзи иди. Журналдын сијаси мөвгеји Ч.Мәммәдгулузадә, М.Ә.Сабир, Ә.Гәм- ә.Нәзми, М.С.Ордубади, Ә.Әзимзадә кими габагчыл инги- демократлар тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилди. Журна- ләһбәр өзәји Бакы фәһләләринин, Азәрбајчан кәндли- ин синфи мүбаризәсинә гәтијјәтлә гошулуру, халгы чариз- үстәмләкә сијасәтинә гаршы дәјүшә чағырырды. Ингилаби вәтәт чинаһы кениш халг күтләсинин һәјати мәнәфејиндән мүһүм тәләбләр ирәли сүрмүшдү: һәр чүр милли дәвләкә зүлмүнүн вә милли-сијаси бәрәбәрсизлијин жох илмәси, социал әдаләтсизлијин, буржуа-мүлкәдар истисмары- адан кәтүрүлмәси, Азәрбајчан халгынын сијаси азадлыгы илмәси, һүтуг бәрәбәрлијинин тәмин едилмәси вә с. Милли- г һәрәкатынын башлыча тәләбләри ашағыдакылардан иди: милли дилин вә мәктәбләрин мәнһудийјәт гојулмадан

зад инкишафы, Азербайжан балаларынын пулсуз үмумичбарии
ибтидаи тәһсил алмасынын тәмин едилмәси, мәктәбләрдә ана
дили фәннинин башга фәнләр вә азербайжанлы мұәллимләринин
башга милләтләрдән олан мұәллимләрлә һүгүг бәрабәрлији,
хүсуси мұәллимләр семинаријасынын ачылмасы, Гори мұәллим-
ләр семинаријасы Азербайжан шөбәсинин Азербайжана көчүрүл-
мәси, јени типли чағдаш мәктәбләр шәбәкәсинин, о чүмләдән гыз
мәктәбләринин кенишләндирилмәси вә с. Азербайжанда милли
һәрәкатын ингилаби—демократ голу халглар достлугу идејасынын
мұдафиә едәрәк, чаризмин төрәтдији ермәни—мүсәлман гырғы-
нына, үмумијјәтлә, милли әдавәт сијасәтинә гаршы чыхырды.
Азербайжан мұәллимләринин I гурултаји (1906) ермәни мұәллим-
ләринә мұрачиәт едәрәк "мүсәлманлар илә ермәниләр арасында
мөһкәм динч јашајышын фајдасыны халга анлатмаг кими
мүгәддәс бир иши" биркә апармага чағырмышды. "Молла
Нәсрәддин"чиләр. Н.Нәриманов кими ингилабчыларла идејача
јахын идиләр. Чәнуби Азербайжанда Сәтәрханын башчылыгы
етдији демократик һәрәкәтә бөјүк тәһсил көстәрмишдиләр.

Јухарыда гејд етдик ки, чар һөкүмәти октябрын 17-дә
манифест верди вә дума чағырачагыны вәд етди. 1905-чи ил
декабрын 11-дә Русијада думаја сечкиләр һаггында јени ганун
нәшр олунду. Бу ганун сечки һүгүгларынын кенишләндијинин
бәјан едирди. Гисмән фәһләләрә дә сечки һүгүглары верилчрди.
Кәндлиләрин иштиракы чүзи иди.

Бакы вә Јелизаветпол губернијаларында сечкиләр 1906-чы
илин мајында, јәни апрелин 27-дә ачылмыш I Дөвләт Думасы
артыг фәалијјәтә башладыгдан сонра кечирилди. Мәммәдтағ
Әлијев, Әбдүррәһим бәј Һагвердијев, Христофор Иванович
Баһадуров, Исмајыл хан Әбүлфәт оғлу Зијадханов, Әсәдулла бә
Мурадханов вә Әлимәрдан бәј Топчубашов дөвләт Думасынын
депутат сечилдиләр.

Думада ән мұхалифәтчи партија кадетләр партијасы олд.
Кадетләр һөкүмәтә билдирдиләр ки, "сүнкүләр вә күлләләрл
Русијанын бирлијинә наил олмаг олмаз" вә "Һәр бир табе халгын адәт
ән әнәләри, дили вә дининә" һөрмәт бәјан едирләр. Даһа сонра партиј
сечичиләрә билдирди ки, о, өзүнәмәхсус милли һәјат кечирән бүгү
јерләрин өзүнү—идарәсинин, мухтар гурулушунун, "үмуми, пулсу
мәчбури тәһсилин" вә с. тәрәфдарыдыр. Бүгүн бунлар мүсәлман
учгарларынын, о чүмләдән дә Азербайжанын нұмајәндәләри үчүн ки
фајәт гәдәр чәлбедичи иди.

Азербайжанлы депутатлар империјанын мүсәлман учгарларынын
депутатыны бирләшдирән мүсәлман парламент фраксијасына дахи
олдулар. Ә.Топчубашов фраксијанын бүросуна сечилди. Фракси
кадетләр партијасы илә биркә һәрәкәт етмәк барәдә гәрар гәбул етди.

Сонракы дөвләт думаларында олдугу кими I Дөвләт думасында
мүзакирәләрин башлыча мөвзусу аграр-кәндли мәсәләси иди.

ајын 8-дә кадетләр тәрәфиндән музакирәжә "42"-ләрин аграр
лајиһәси тәгдим олунду. Бу лајиһәдә мүлкәдар торпагларының
н мәчбури шәкилдә өзәлләшдирилмәси нәзәрдә тутулурду.

умада Ирәван вә Јелизаветпол губернијаларында милләтләр-
ы тоггушмалар барәсиндә дахили ишләр назиринә үнван-
н соргу үзрә И.Зијадханов чыхыш етди. О, бир даһа империја
ивәләри һүдудларында сијаси һүтугсузлуғ вәзијјәтиндән
һатлығыны билдириб, гејри милләтләрин һаким синифләри-
ә рус буржуазиясы вә мүлкәдарлары илә ејни һүтуг
лмәсинә тәрәфдар чыхды. О, аграр мәсәләдә башлығыча
ны чаризмин көчүрмә сијасәтиндә көрүрдү. И.Зијадханов
гвонун олмамасына, шәһәр өзүнүидарә органларында јерли
әтләрин нүмајәндләриндән олан гласныларын сајының
удлашдырылмасына диггәт јетирирди. Али тәһсилли азер-
нлыларын дәвләт мүәссисәләриндәки вәзифәләри тута
әмәләри, бәзи али мәктәбләрин азербәјчанлылар үчүн бағлы
ы ону нараһат едирди.

зербәјчан депутатларының, думаның бүтүн мүсәлман
сијасының сијаси амалы Ә.Топчубашов тәрәфиндән "Мүсәл-
парламент фраксиясы" мәгаләсиндә чох дегиг шәкилдә
ә олунмушдур: "Мүсәлман програмы чидди сурәтдә консти-
а әсаслары үзәриндә дајанараг торпагларын миллиләш-
лмәси, дин мәсәләләриндә там мухтаријјат, бүтүн империја
синдә өзүнү идарә едән кичик ваһидләр вә вилајәт
исләринин тәсис едилмәси илә јерләрдә кениш мухтар
чилилик принципни ирәли сүрүр".

мүсәлман учгарларының депутатларының бөјүк үмидләр бәслә-
ри I Дәвләт думасының фәалијјәти шәрәфсиз сурәтдә баша
т.

кумәт биринчи думаны говараг икинчи думаја сечкиләр елан
Сечкиләр 1907-чи илин јанвар—феврал ајларында кечирилди.

сечкиләр нәтичәсиндә Фәтәли Искәндәр хан оғлу Хојски,
л бәј һачыбаба оғлу Хасмәммәдов, Исмајыл Зејнал оғлу
ев, Мәһәммәд ага Мәһәммәдтағысултан оғлу Шаһтахтински,
афа һачымуса оғлу Маһмудов, Зејнал Ејнал оғлу Зејналов
бәјчандан II Дәвләт Думасына депутат сечилдиләр. Азер-
н депутатлары мүсәлман парламент фраксиясына, Ф.Хојски
Хасмәммәдов исә онун бүросуна дахил олдулар.

фраксияның ајрыча китабча шәклиндә нәшр олунмуш
амында вәтәндашларын һүтуглары мүәјјәнләшдирилир,
т вә дини гурулуш, јерли өзүнүидарә, мәһкәмә, халг
ифи, малијјә вә дәвләт игтисадијјаты, кәндли вә фәһлә
әси үзрә мүддәалар, фраксияның сијаси мәгсәдләри вә
әләри шәрһ олунурду. Фраксия Русијаның бүтүн мүсәлман
дашларыны, сијаси әгидә үзрә һәмфикирләрини Русија
сиясының идарәчилилик гурулушуну јенидән гурмаға чағы-

рырды. Али дөвләт һакимијјәтинин һүтуғлары конститусија илә мәһдудлашдырылмыш монарха вә "үмуми, бирбаша вә кизли сәсвермә" јолу илә сечилмиш халг нүмајәндләриндән ибарәт бирпалаталы халг нүмајәндәлији органына — Үмумрусија дөвләт думасына вә ја Үмумрусија палатасына верилән конститусијаль парламент монархијасы мәғбул форма сајылырды. Фраксија, Русиянын мүсәлман әһалисинин сајына мүвафиг шәкилдә мүсәлманларын думада тәмсил олунмасы мәсәләсини гојурду. Думада депутатларын торпағ мәсәләси үзрә мөвгеләри зидди-јәтли характер дашыјырды. Мүзакирәдә бүтүн фраксија адындан Ф.Хојски чыхыш етди. О, кадетләрин мүлаһизәләрини бүсбүтүн бәјәнәрәк, "әдаләтли гијмәтләр әсасында мәчбури өзәлләшдир-мәјә" тәрәфдар чыхды.

Аграр мәсәләнин мүзакирәсиндә торпағ мәсәләси үзрә мүсәлман әмәкчи фраксијасынын тәләбләрини З.Зейналов ирәли сүрдү. О, Бакы губернијасы кәндлиләринин вәзијјәти үзәриндә әтрафлы шәкилдә дајанарағ, билдирди ки, һансы гијмәтә олурса олсун кәндлиләрин торпағы сатын алмағ имканлары јохдур, кәндлиләрә торпағы әвәсиз оларағ хүсуси саһибкар вә дикәр торпағларын "мәчбури оларағ бүтүн Русия вәтәндашларына пајланылачағ халг фондуна өзкәнинкиләшдирилмәси јолу илә вермәк ләзим-дыр". О, хүсуси мүлкијјәт, һәр чүр сатын алмалара гаршы чыхыш етди.

Мүсәлман фраксијасында гадынларын һүтуғ бәрәбәрлији һагтын-да да мәсәлә галдырылды. Фраксија — моллалар шурасы вә мүсәлман дининин мүхтәлиф инстансијалары илә чохла разылашмалардан сонра белә бир нәтичәјә кәлди: гадынлара сечки һүтуғу верилсин, анчағ сечкигабағы јығынчағлар ајрыча кечирилсин.

II Дөвләт думасы бурахылдығдан сонра үчүнчү думаја сечкиләр һагтында ганун верилди. Бу ганун Русия учгарларынын думаја нүмајәндәләр кәндәрмәк һүтуғуну хејли мәһдудлашдырды. Белә ки, әкәр Бакы, Јелизаветпол вә Ирәван губернијаларынын һәр биринин әввәлки думада 3 нүмајәндәси вар идисә, инди бүтүн бу губернија-лар бирликдә анчағ ики нүмајәндә сечә биләрдиләр.

1907-чи илин ијунун 3-дә тәсдиғ едилмиш III Дөвләт думасына сечкиләр һагтында Әсаснамәдә, сечкиләр нәтичәсиндә јухарыда садаланан губернијаларын мүсәлман әһалисиндән III Дөвләт думасына депутат II дөвләт думасынын кечмиш депутаты Хәлил бәј Хасмәммәдов олду.

Х.Хасмәммәдовун дума фәалијјәтинин, онун чыхышларынын, сорғу вә мүхтәлиф дума материалларынын һазырланмасында иштиракынын тәһлили сүбут едир ки, о, јорулмадан мүсәлман-ларын һүтуғларынын башға милләтләрин һүтуғлары илә бәрәбәр-ләшдирилмәси, әһалинин үмуми вәзијјәтинин јахшылашдырыл-масы үчүн мүбаризә апармышды. О, өз чыхышында көчүрмә мәсәләси үзәриндә дајанарағ дума депутатларыны әмин етмәјә

дыр ки, "белә узун мүддәт әрзиндә аэторпаглылыгдан әза
жерли кәндлиләр торпагла тәмин олундуғлары тәгдирд
"ким олурса-олсунлар вә һарада јашајырса-јашасынлар
Русија оғуллаарыны өз ағушуна гәбул едәчәкләр".

Дөвләт думасынын Русија империјасынын мүсәлман учгар-
дан олан депутатлары ваһид парламент фраксијасында
имшидиләр. Фраксија 8 нәфәрдән ибарәт иди. Фраксија ана
ибтидаи тәһсил, Гафгазда земство идарәләринин тәһсис
әси кими мәсәләләрә мүнәсибәтә вә мөвгенин ишләниб
ланмасына хүсуси ичласларыны һәср етмишди. Х.Хас-
цов өз чыхышларында дәфәләрлә вәтәндаш вә сијаси
ишләрин верилмәси; көчүрмә мәсәләсинин гајдаја салын-
земстволарын тәтбиғи вә и.а. кими ән вачиб мәсәләләр
дә дајанырды.

арда али һакимијјәт мәсәләсинә өз мүнәсибәтини билди-
Х.Хасмәмәдов белә һесаб едирди ки, бу һакимијјәт
ә әсл рус нөгтеји-нәзәриндән бахмамалыдыр, чүнки бу
нәзәр милли мүстәһсалыг вә өзкә халғларла мүбаризә
ир. Х.Хасмәмәдов ајдынлашдырырды ки, әксинә һакимиј-
лијә хејрхан олмалы, милләтләри ајырмағ јох, бирләш-
к дөвләтә мәһәббәт тохуму сәпмәлидир.

IV Дөвләт Думасы 1912-чи ил нојабрын 15-дә чағырылды.
Дөвләт Думасына сечкиләр 1912-чи илин сентјабрында вә
ында кечирилди. III Думаја сечкиләрдә олдуғу кими,
лар үзрә сечилмиш сечкичиләр Јелизаветпол шәһәринә
рағ өз ичәриләриндән ики депутат (губернијаларын
ан вә ермәни әһалисинин һәр бириндән бир депутат)
әр. Загафгазијанын рус әһалисиндән депутат Тифлисдә
и. 1912-чи ил октјабрын 20-дә М.Чәфәров вә М.И.Папа-
V Дөвләт Думасынын депутаты сечилдиләр. Рус әһали-
депутат сечилмиш Ј.И.Скобелев кими онларын да һәр
Бакы шәһәриндә јашајырды.

и шәһәринин сақини Мәммәдјусиф һачыбаба оғлу
вун 27 јашы вар иди. Бакы Александр кимназијасыны,
илдә Москва Университетинин һүтуғ фақүлтәсини
ишди, андлы вәкилин көмәкчиси ишләјирди. М.Чәфәров
н бүдчә вә көчүрмә комисијаларына сечилмишди.

чы ил нојабрын 3-дә думанын ичласында бәзи депутат-
умәтә етимадсызлыг билдирдиләр. М.Чәфәров фраксија-
ындан мүхалифәт тәрәфиндән һөкүмәтин ишинә верил-
гијмәтлә разылашдығыны билдирди.

әт думасынын үзвү М.Чәфәров дума фәалијјәти дөврүндә
лә Гафгаздакы һәрби әмәлијјатлар рајонунда олмушду.
рибәдән зәрәр чәкәнләрә көмәк үзрә хүсуси мүшавирә-
ачғынлара көмәк көстәрилмәси үзрә Гафгаз комитәсиндә,
үсәлман хејријјәчилик чәмијјәтинин нүмајәндәси олан

мәкдә бөјүк иш көрүрдүлөр. Тәкчә 1908-чи илдә РСДФП Комитәсинин рәһбәрлији алтында фәһләләрин Бақыда 228 и олмушду. 1908-чи илин 1 Мајыны Бақы фәһләләри үмуми тәтил вә күтләви нүмајишлә гејд етдиләр. РСДФП Бақы әсинин рәһбәрлик етдији бу тәтилдә 50 миндан артыг адам ак едирди. Мүбаризәнин сијаси характери чар һакимијјәт арыны тәшвишә салды, онлар шиддәтли чәза тәдбирләри атдылар. Бу илләрдә чохла ингилабчы тәғибләрә, һәбс вә иләрә мәрүз галмышды.

ы болшевикләри Азәрбајчан кәндлиләри арасында бөјүк рүрдүлөр. Бақы Партија Тәшкилатынын нүмајәндәләри ра кедәрәк, кәндлиләр арасында болшевик тәблиғаты апа-ә азадлыг уғрунда мүбаризә идејаларыны кәндли күтлә-арасында јајырдылар. Иртича вә јени ингилаби жүксәлиш индә Чаваншир, Зағатала, Нуха, Көјчај гәзаларында вә ветпол губернијасында бөјүк кәндли чыхышлары олду.

0-чу илин јајындан Русија пролетариаты тәтил мүбаризә-јенидән кенишләндирди, јени ингилаби жүксәлиш дөврү нды. 1912-чи илин апрелиндә Сибирдә Лена гызыл ләри фәһләләринә тутулан ганлы дивана етираз әламәти күчлү тәтил һәрәкаты—јени ингилаби жүксәлиш нды. Бақыда тәтил һәрәкатынын гүввәтләnmәсиндән а дүшән чар һөкүмәти узунмүддәтли фөвгәләдә вәзијјәт етди. Бақы болшевикләри мајын 1-и үчүн фәһләләри би мүбаризәјә чағыран вәрәгәләр бурахдылар. Онлар 1912-ин апрелиндән Петербургда нәшрә башлајан "Правда" илә әлагә сахлајыр вә она јардым көстәрирдиләр.

рбајчанын гәзаларында да ингилаби мүбаризә кениш-и. Нухада ипәксарыма фабрикинин фәһләләри хүсусилә ыхыш едирдиләр.

3—14-чү илләрдә фәһлә синфинин ингилаби чыхышлары ениш вүсәт алды. 1913-чү ил ијулун 15-дә Бақыда күтләви башланды. Тәтилчиләрин сајы 40 минә јахын иди. арлара 45 маддәдән ибарәт игтисади вә сијаси тәләбләр рлар тәшкилаты вә мәдән комиссијаларынын рәсмән масы, тәтил күнләри үчүн әмәк һаггынын өдәнилмәси, ушаглары үчүн мәктәбләр, ана дилиндә савад курсла-ачылмасы вә с.) тәгдим едилмишди. Мүбаризәнин сијаси ери чар һөкүмәти органларыны тәшвишә салды вә онлар ин илк күнләриндән шиддәтли чәза тәдбирләринә әл р. "Правда" Бақыдакы тәтил һәрәкатына кениш јер верир, иләрин инадлы мүбаризәсини алгышлајыр, һөкүмәт орган-ә капиталистләр тәрәфиндән чәза тәдбирләри көрүлмәсинә етираз едирди. Тәтилин характерик хүсусијјәтләриндән үсәлман фәһләләринин онда фәал иштирак етмәси иди. ү илин мајында Бақыны үмуми тәтил бүрүдү. Тәтил-

чиләрин сајы 50 минә чатырды. Фәһләләрин 60 маддәдән ибарә итисади вә сијаси тәләбләри интибаһнамә шәклиндә нәш едилиб јајылды. Тәтилчиләр 1913-чү илин тәләбләри илә јанашь фәһлә нүмајәндәлији органыны— Бақы пролетариатынын фәһл мүвәккилләри шурасыны вә онун саһибкарларла мүштәрә мүтавиләләр бағламағ һүгугунун таньшмасыны тәләб едирдиләр. Тәтил илк күндән Үмумрусија әһәмијјәти кәсб етди.

Империяда бакылылар мадди вә мәнәви јардым һәрәкәти кенишләнди. Петербург, Москва, Тифлис, Кијев, Рига вә с. Шәһәрләрин фәһләләри бакылыларла һәмрәј олдугларыны билдирдиләр. Узу сүрән тәтил јалныз Бақы нефт саһибкарларына дејил, Мәркәз Русиянын фабрик вә завод саһибләринә дә бөјүк зәрәр вурду. Јанача гытлыгындан Русиянын бир чох сәнәјә мүәссисәсиндә ишин дајанма сы тәһлүкәси јаранды. Биринчи Дүнја мүһарибәсинин башланмасы тәтил һәрәкәтины зәифләтди.

Азәрбајчан кәндләриндә социал зүлм чаризмин милли мүстәмләкәчилик зүлмү илә бирләшиб даһа да шиддәтләнирди, буна көрә д аграр һәрәкәт милли-азадлығ һәрәкәти илә чулғалашырды. Кәндләр һәрәкәти демәк олар ки, бүтүн Азәрбајчан гәзаларыны бүрүдү. Јелизаветпол гәзасында Гатыр Мәммәд, Кәрбәләји Әскәр, Мәшәди Јолчү Гандал Гачынын башчылығ етдији гачағ һәрәкәти кениш вүсәт алды.

§ 3. Азәрбајчан Биринчи дүнја мүһарибәси вә феврал ингилабы дөвдүндә

1914-чү илин ијунунда бәшәријјәтин о вахта гәдәрки тарихиндә өз миғјасы вә гурбанларына көрә бәнзәри олмајан Биринчи дүнја мүһарибәси башлады.

Мүһарибәнин сәбәбкарлары бурада иштирак едән бүтүн апарычә дөвләтләрин—Алманија, Инкилтәрә, Франса, Австрија-Мачарыстан вә Русиянын һөкүмәтләри вә һаким синифләри иди. Лакин Инкилтәрә Русия вә диқәр дөвләтләри сыхышдырарағ, силаһ күчүнә дүнјаны јенидән бөлүшдүрүлмәсинә наил олмаға чан атан Алманија мүһарибәнин башламасында мүһүм рол ојнады.

Хејли өлкәләри әһатә едән вә глобал характер алмыш зиддијјәтләрин мүрәккәблији вә рәнкарәнклији үзүндән мүһарибә өз ганлығ сәсәбханасына 38 өлкәни чәлб едәрәк дүнја мүһарибәсинә чеврилди.

Гафгаз, илк нөвбәдә исә Азәрбајчан Алманијанын мүдахилә планларына дахил иди.

Алманија Түркијәдән Јахын вә Орта Шәргдә өз мүдахиләчи планларыны һәјата кечирмәк, бу бөлкәдә инкилис мөвгеләринә зәрб вурмағ, һабелә Русияја гаршы вә Гафгазы һопарыб алмағ үчүн истифадә етмәјә үмид бәсләјирди.

Түркијә Русия илә мүһарибәдә Загафгазија вә Дагыстандакы мүсәлман халғларынын көмәјинә үмид бәсләјирди. Лакин мүһарибәнин әввәлләриндә түрк һөкүмәти Азәрбајчанын мүстәгиллији барәсиндә

Мүһарибәнин елә илк күнләриндән дәвләт думасынын мүсәлман фраксијасы ачыгдан-ачыга чар һөкүмәтини мүдафиә едирди. 1914-чү ил ијулун 21-дә бу фраксијанын имзасы илә "Миллијјәт" журналында "Русијанын мүсәлман әһалисинә" мүрачиәти дәрч едилди. Бу мүрачиәтдә мүсәлманлар һәр шеји "Русијанын шөһрәти, онун бүтөвлүјү наминә" гурбан вермәјә чағырылдылар. Мүтәрәгги Азәрбајчан зијалыларынын нүмајәндәләри заһирән һөкүмәтә лојаллыларыны сахлајараг, мүһарибә нәтичәсиндә халга даһа кениш азадлыглар әлдә етмәјә үмид бәсләјирдиләр.

1914—1915-чи илләрдә түрк емиссарлары, һабелә азәрбајчанлы мүһачир публисистләр антирус тәблиғатыны күчләндирсәләр дә (бу да өз ифадәсини вәрәгәләр вә Бакы гәзетләринин бәзи мөгаләләриндә тапмышдыр), бүтөвлүкдә Азәрбајжан чәмијјәтинин јухары тәбәгәләри сөздә дә, ишдә дә Русијаја там лојаллыг көстәрирдиләр.

1914-чү ил ијулун 23-дә Бакы шөһәр Думасынын тәчили ичләсынын гәбул етдији гәтнамәдә Бакы тичарәт-сәнајә буржуазијасынын садиг тәбәәлик һиссләри вә мүһарибәнин уғурла гуртармасы наминә онун һәр чүр гурбанлара һазыр олдуғу ифадә едилди.

Түрк-татар буржуазијасынын 1914-чү ил декабрын 8—10-да Петербургда кечирилмиш, ишиндә М.Чәфәровун, М.Әсәдуллајевин вә б. иштирак етдикләри гурултајында чаризмә сәдагәт нүмајиш етдирилди. Гурултај иштиракчылары рус ордусуна көмәк мөгсәдилә бир сыра тәдбирләрин (чәбһәјә санитар дәстәләринин көндәрилмәси, мүһарибә фондуна вәсаит топланмасы вә с. һ. һәјата кечирилмәси барәдә гәрар гәбул етдиләр.

Јерли буржуазијанын тәшәббүсү илә Бакыда вә Азәрбајчанын диқәр шөһәрләриндә әһали ичәрисиндә ианә топланылмасы вә хејријәчилик госпиталларынын тәшкили үзрә комитәләр јарадылды.

1917-чи ил әрәфәсиндә 125 мин нәфәр гачгын вә 200 мин нәфәр мүһарибәдән зәрәр чәкмиш мүсәлман вар иди. Бакы мүсәлман хејријәчи чәмијјәти ушаг евләринин тәшкили үзрә бөјүк иш көрүрдү. Белә мүәссисәләр мүсәлман әһалисинин јыгчам шәкилдә јашадығы бүтүн јерләрдә (Бакы, Кәнчә, Ирәван губернијасы, Гарс вилајәти вә и.а.) ачылмышды.

Чар һөкүмәти мүсәлманлары ордуја чағырмаса да, бир чох азәрбајчанлылар, әсасән дә јүксәк тәбәгәдән чыханлар көнүллү сурәтдә һәрби хидмәтә кедирдиләр. Бундан әлавә чәбһәләрдә 200-дән чох азәрбајчанлы забит вурушурду. Мәшһур кенераллар Сәмәд бәј Мөһмандаров, Әлиаға Шыхлынский, Һүсејн хан Нахчыванский бунларын арасында идиләр. Һүсејн хан Нахчыванский командирлик етдији, "Гафгаз јаделли сүвари дивизијасы" вә ја "Вәһши дивизија" ән ири мүсәлман һәрби бирләшмәси иди. Шушада тәшкил олунмуш "Татар сүвари алајы" бу дивизијанын тәркибинә дахил иди. Бу дивизијанын сечмә сүвари алајлары бүсбүтүн азәрбајчанлы вә дағыстанлы көнүллүләриндән тәшкил олунмушду.

ир чох азәрбајчанлы забитләр дөјүшләрдә көстәрдикләри
ликләрә көрә Кеорки хачы илә тәлтиф едилмишдиләр. Илк
бајчанлы һәрби тәјјарәчи. поручик Фәррух Гајыбов да онла-
ичәрисиндә иди.

мүһарибә илләриндә ермәни буржуазиясы вә онун мәнәфе-
ни ифадә едән "Дашнаксүтјун" партијасы һаким даирәләр
ысында өз хидмәткарлыгыларыјла хүсусән чанфәшанлыг
диләр. Бу партијанын нүмајәндәләри өзләринин чохданкы
ларынын—Түркијәнин ермәни вилајәтләринин "азад олунма-
ә онларын әразисиндә Русиянын протекторатлығы алтында
ни дәвләтинин јарадылмасынын һәјата кечмәсини Русиянын
и гәләбәләри илә бағлајырдылар.

улул 22-дә Сабунчуда мүһарибә әлејһинә нүмајиш кечирилди.
әләр билдирдиләр ки, өзкә мәнәфеји наминә вурушмағ үчүн
јә кетмәјәчәкләр. Фәһләләр Балаханы—Сабунчу полисмейсте-
даша басдылар. Јевлах, Кәнчә, Ағстафа, Товуз, Дәлләр вә б.
рјолу стансияларында да чағырышчылар вә еһтијатда олан-
н мүһарибә әлејһинә чыхышлары башлады.

15-чи илдә Кәнчә жандарм идарәсинә верилмиш мәлуматда
ирди ки, Јелизаветпол гәзасы кәндлиләри ичәрисиндә
рибә әлејһинә күчлү тәблиғат апарылып, болшевикләр
иләри һөкүмәтин һәрби тәдбирләрини јеринә јетирмәкдән
гачырмаға чағырырдылар.

бһәјаны бөлкәјә чеврилмиш Азәрбајчанын сәнајеси мүһа-
ин дағыдычы тәсирини, Русиянын диқәр арха рајонларына
тән даһа күчлү шәкилдә һисс едирди. Мүһарибә әмтәә
јјәсинин, нәғлијјатын ишини позду, сәнаје хаммалы вә
нлығын идхалыны мәһдудлашдырды, һәм Русиянын сәнаје
лары, һәм дә Загафгазиянын ајры-ајры һиссәләри илә
ләри гырды, минләрлә фәһлә ордуја чағырылды.

ринчи дүнја мүһарибәси илләриндә чар мүтләғијјәти илк дәфә
г өлкәнин игтисади һәјатынын планлашдырылмасына вә идарә
насына башлады. Лакин чаризм буржуазиянын "шәхси капита-
гәшәббүсү" азадлығыны мәһдудлашдыра билмәди. Буржуазия,
рибәдән газанч көтүрмәк үчүн өз мүәссисәләрини тезликлә
мәһсул истәһсалына кечирмәјә чан атырды.

фтә тәләбатын өдәнилмәси биринчи дәрәчәли вәзифә иди вә
ни илин ијулулда Мүдафиә үзрә хүсуси мүшавирә нефт сәна-
ин дәвләт әһәмијјәтинә малик олдуғуну етираф етди. Лакин
ајчанын нефт сәнајечиләри бу конјунктурадан мәнфәәтлә
адә едәрәк бүтүн мүһарибә илләриндә нефтин гижмәтини
ыр, ејни заманда онун истәһсалыны мәһдудлашдырырдылар.

фтдән партлајычы маддәләр (толуол, бензол), һабелә јағлар,
ија бензини вә диқәр мәһсуллар емалы мәсәләси хүсуси јер
ду. Һөкүмәт толуол заводларынын тикилмәси вә авадан-
тәһһиз едилмәси үчүн 1 милјон манат пул бурахды. Нефт

сәнајечиләри жүксәк енержили заводларын тикинтисинә башладылар. Артыг 1916-чы илин әввәлләриндә "Нобел гардашлары" ширкәти ајлыг истехсал күчү 5—6 мин пуд олан биринчи толуол заводуну истисмара верди. Сентјабрда исә "Бенкендорф тичарәт еви"нин истехсал күчү 5 мин пуд толуол, бензол вә ксилол олан заводу ишә дүшдү. 1916-чы илин әввәлиндә Бақыда Баш артиллерия идарәсинә табе олан вә истехсал күчү 2—3 мин пуда чатан дәвләт толуол заводу да тикилди.

Артыг 1915-чи илин әввәлләриндә Бақы һәрби-сәнаје комитәсинин чугун мәрмиләр, фугас гумбаралары вә мина һазырлајан заводу, "Нобел гардашлары" ширкәтинин бензин истехсалы заводу, һабелә Н.З.Тағыјевин без вә парусин истехсалы сәһмдар чәмијјәти чәһәјә ишләјән вә илк нөвбәдә чәһәни тәмин едән мүәссисәләр сырасына дахил едилдиләр.

Чәһә үчүн ишләјән мүәссисәләрин сајына вә хүсусән дә ири һәрби сифаришләрин јеринә јетирилмәсинә кәрә Загафгазијадә биринчи јери Бақы тутурду. Бақы губернијасында белә мүәссисәләрдә чалышан фәһләләрин сајы 65524 нәфәр, Јелизаветпол губернијасында исә 2523 нәфәр иди.

Мүһарибә илләриндә Бақы нефт сәнајечиләри гурултајы шураһынын әһәмијјәти күчлү шәкилдә артды. Шура Бақы нефт сәнајесинин зәрури материаллар вә нәглијјат васитәләри илә тәһизатыны, материалларын фирмалар арасында бөлүшдүрүлмәсини өз әлиндә чәмләшдирди. Шура ејни заманда Бақы фәһләләринин күчләнән тәтил һәркәти илә мүбаризәдә фәал рол ојнајырды.

Һөкүмәт вә буржуазиянын хејли чохсаһәли фәалијјәтинә бахмајараг, мөһкәм һәрби тәсәррүфат јаратмаг, әмәк мәһсулдарлығынын ашағы дүшмәсини дајандырмаг, баһалыгын гаршысыны алмаг мүмкүн олмады. Бу, халг тәсәррүфатынын ән мүһүм саһәләринин бөһранына кәтириб чыхарды.

Азәрбајчан нефт сәнајеси мүһарибә илләри әрзиндә чидди нәтинликләр һисс едирди. Кәскин нефт бөһранынын башлыча сәбәбләри тәкчә метал азлығы вә нәглијјатын позулмасыны догуран мүһарибә дөврү амилләри, һөкүмәтин истехсалын нисамланмасы вә нефт јаначагыны онун ән мүһүм истехлакчылары арасында планажун бөлүшдүрүлмәсини һәјата кечирә билмәмәси дејил, һәм дә нефт инһисарларынын нефт истехсалынын мәһдудлашдырылмасына јөнәлдилмиш сijasәти иди.

Нефт ихрачы вә нефт мәһсулларынын харичдә сатылмасынын дајандырылмасы илә әлагәдар олараг мүһарибә илләриндә пул сәсаитинин кәскин гытлығы һисс олунурду ки, бу да нефт сәнајесинин фәалијјәтини даһа да мәһдудлашдырырды.

Умуми тәсәррүфат дагыныглығы Азәрбајчан халг тәсәррүфатынын диқәр саһәләринә дә (дағ-мәдән, ипәкчилик вә и. а.) тәсир кәстәрирди. Кәдәбәјдә мис филизинин чыхарылмасы 1913-чү илдәки 1,8 млн. пуддан 1914-чү илдә 892,9 мин пуда, 1915-чи

исә 105 мин пуда енмишди. Мис әридилмәси 1914-чү илдәки мин пуддан 1915-чи илдә 2,5 мин пудадәк азалды. Зәјлик зәјду тамамилә атылыб галмышды. Товуздакы семент заводу ад хала дүшмүшдү.

Уха вә Шушанын ипәксарыма фабрикләринин јарысындан у барама чатышмамасы үзүндән ишләмирди. Әкәр мұһарибә рәсиндә Азәрбајчанда һәр ил тәғрибән 250—260 мин пуд ма истеһсал олунурдуса, 1915-чи илдә чәмиси 139 мин пуд ма јығылымш, 1916—1917-чи илләр әрзиндә исә ипәк сәна-хаммал базасынын дегредасијасы сәнаје мұәссисәләринин илдә өз әксини тапмышды.

ир чох дикәр саһәләр дә мәһдудлашмагда давам едирди. Памбыг-а истеһсалы хејли азалмышды. 1917-чи ил әрәфәсиндә Азәр-нын түтүн фабрикләринин истеһсал күчү 30 фаиз иди. пчылыг сәнајесиндә дә көстәричиләр ашағы дүшмүшдү. 1910—-чи илләрлә мұғажисәдә, 11,6 мин пуддан 7,2 мин пуда енмишди.

уһарибә илләриндә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфаты да-и бөһран кечирирди. Дәнли вә хүсусән техники битки ләри кәскин сурәтдә азалмышды. 1914-чү илдә Бакы вә заветпол губернијаларында тахыл әкинләринин саһәси 958 десјатин олмушдуса, 1915-чи илдә бу рәгәм артыг 556 десјатинә енмиш, јәни мұһарибәнин тәкчә бир или әрзиндә 42 в азалмышды. Јелизаветпол губернијасында дәнли битки ләри 1916-чы илдә 1913-чү илә нисбәтән 70 фаиз, Шуша ында исә 80 фаиз азалмышды. Азәрбајчанда тахыл улунун һәчми 1914-чү илдәки 50,5 млн. пуддан 1917-чи илдә лн. пудадәк ашағы дүшмүшдү.

әсәррүфат дағынчылыгы памбыгчылыға да тәсир көстәрмишди. вә Јелизаветпол губернијасында памбыг әкинләринин саһәси чү илдә 93 мин десјатин, 1916-чы илдә исә чәмиси 33,7 мин гин тәшкил етмиш, демәк олар ки. үч дәфә азалмышды. 1914-чү н 1917-чи иләдәк үмуми иллик памбыг јығымы 1.305 мин пуддан н пуда енмиш, јәни 21,3 дәфә азалмышды.

ејвандарлыг ағыр вәзијәтдә иди. Мал-гаранын сајы н сурәтдә азалмышды. Әкәр 1913-чү илдә Азәрбајчанда минә јахын ат, 1900 мин ири бујнузлу вә 2500 мин баш а- бујнузлу мал-гара вардыса, 1915-чи илдә 84 мин ат, баш ири вә 1950 мин баш хырдабујнузлу мал-гара ышды. Мал-гаранын сајы сонракы илләрдә дә азалмагда м едирди. 1916-чы илдә Јелизаветпол губернијасында гаранын сајы 1913-чү илә нисбәтән 50 фаиз азалмышды.

1913-чү илдә Загафгазијадакы ирибујнузлу мал-нын 43 фаизи, хырдабујнузлу мал-гаранын 45 фаизи вә ын 51 фаизи Азәрбајчанын пајына дүшүрдүсә, 1916-чы бу көстәричиләр мұвафиг сурәтдә белә иди: 29 фаиз, 30 вә 44 фаиз.

Күчләнмәктә олан тәсәррүфат дагыныглыгынын ән мұһүм әбәбләриндән бири нәглијатын бәһран вәзијјәтинә дүшмәсиндән бәрәт иди.

Гафгазы Европа Русиясы илә баглајан ән башлыча јол Владигафгаз вә Загафгазија дәмир јол хәтгләри иди. Лакин бүтүн Русияда олдуғу кими Загафгазија дәмир јолларынын да мұһарибә дөврү дашымалары үчүн һазыр олмадығлары ашқара ыхды. Паровозлар јениләри илә әвәз олунмушду.

Дәмир јолларынын техники тәһизаты Гәрби Европа дөвләтәриндә олдуғундан хејли кери галырды. Гејд етмәк лазымдыр ки, дәмир јоллары Загафгазијанын ајры-ајры һиссәләри арасында гејри-бәрабәр шәкилдә бөлүнмушду.

Дәниз нәглијатынын вәзијјәти нисбәтән јахшы иди. Лакин Бақы лиманы јүквурма шәраитинин чидди сурәтдә јахшылашдырылмасыны тәләб едирди. Мұһарибә илләриндә теплоходлар, нефт баржлары вә дикәр кәмиләрин сајы, демәк олар ки, артамышды, мөвчуд кәмиләрин исә тәмирә еһтијачы варды.

Мұһарибәнин лап әввәлләриндән әрзаг мәһсулларынын гијмәти јүксәк сүрәтлә артырды. Бақы шәһәр управасынын мәлуматларына кәрә чәрәјин гијмәти 1914-чү иллә мұгајисәдә 1916-чы илин сентјабрында 266 фаиз, 1917-чи илин јанварында исә 300 фаиз артмышды. Мұһарибә илләриндә Бақыда сүд 305 фаиз, мал ти 327 фаиз, дүјү 355 фаиз, јумурта 391 фаиз, күнәбахан јағы 50 фаиз, әридилмиш јағ 520 фаиз баһалашмышды.

Әрзаг бәһраны Азәрбајчанын гәзаларында гејри-ади дәрәчәдә әринләшмишди. Кәнчә, Нуха, Шуша, Ләнкәран вә Газахдан әрзаг мәһсулларынын чатышмамасы вә онларын хејли баһалашмасы саггында хәбәрләр кәлирди. Мәсәлән, 1916-чы илдә тахылын гијмәти мұһарибә әрәфәсиндәки дөврлә мұгајисәдә 7—8 дәфә артмышды.

Нефт сәнајеси фәһләләринин һәјат, иш шәраити сон дәрәчәдә исләшди.

Иш күнү 12—14 саатадәк узадылмышды. Мәдәнләрдә ади иттиббиди хидмәт белә јох иди.

Ипәк сәнајеси мұәссисәләриндә дә дөзүлмәз вәзијјәт аранмышды. Рәсми статистиканын мәлуматларына кәрә, мөвчуд санитария, ади әмәк шәраитинин јарадылмаамасы, иш күнү-үн 14—15 саата чатмасы вә дүзкүн гидаланмамаг нәтичәсиндә фәһләләр әмәк габилијјәтини вахтындан әввәл итирирдиләр; 1915-чи илдә фәһләләрин 50 фаизиндән чоху вәрәм иди.

Мұһарибә зәһмәткеш кәндлиләрин дә мүфлисләшмәсинә кәтиб чыхарды. Мұһарибәнин ағырлығлары, кәнд тәсәррүфатынын дагыныглыгы, арха ишләринә сәфәрбәрликләр, мутәмади мүсадиқәләр (реквизисијалар), баһалығ вә мөһтәкирлик Азәрбајчан кәндлиләринин онсуз да ағыр олан вәзијјәтини кәскин сурәтдә әтинләшдирирди. Артырылмыш веркиләр вә мүкәлләфијјәтләр кәндлиләрин үзәриндә ағыр јүк иди. 1914-чү ил 24 декабр

нуна көрө торпаг веркисинин мәбләги 50 фаиз артырылды. Ләт кәндлиләриндән жығылан земство веркиси бу илләрдә 20 з. һәрби верки исә 50 фаиз чоһалдылды.

Мүһарибә кәнддәки социал тәбәгәләшмә просесини күчлән-ирди. Бакы вә Јелизаветпол губернијаларында тамамилә цагсыз кәндлиләрин сајы 1916-чы илдә 50 мин, 1917-чи илдә 76 мин нәфәр тәшкил едирди. Јохсул тәбәгәнин хүсуси чәкиси ырды. 1917-чи илдә Азәрбајчанда бүтүн кәндли тәсәр-атларынын 54,4 фаизини јохсул, 34 фаизини ортабаб, 8,6 зини исә варлы голчомаг тәсәррүфатлары тәшкил едирди.

Мүһарибә пролетариатын ај јарымдан чоһ чәкән мөһтәшәм илинин амансыз чәза тәдбирләринин тәзјиги алтында зәиф-рәјә доғру кетдији күнләрдә башламышды. Һакимијјәт орган-ы Бакыдакы тәтил һәрәкатыны анчаг августун орталарында ортамаға наил ола билдиләр. Фәһлә күтләләринин мүһарибә һинә әһвал-руһијјәси онларын 1914-чү илин ијул—августун-ы тәтил һәрәкатында парлаг ифадәсини тапды.

Јениш күтләләрин иғтисади вә сијаси вәзијјәтинин кәскин етдә писләшмәси лабүд олараг тәтил мүбаризәсинин јени әлишинә апарырды. Артыг 1915-чи илин биринчи јарысында мин нәфәрдән чоһ адамын иштирак етдији 8 иғтисади тәтил вермишди. Һәмишәки кими бу тәтилләрин дә тәшәббүс-лары нефт сәнајәси фәһләләри иди.

Бу дөврдә Нуха ипәк сәнајәсинин фәһләләри ири чыхышлар ирдириләр. Апрель 9-дан 20-дәк Нуханын 16 фабрикинин фәһләси тәтил едәрәк әмәк һаггынын артырылмасы вә иш күнүн 1,5 саат ғысалдылмасыны тәләб етди. Ики ајдан сонра, апрель 9-да Нухада тәтилләр јенидән башлады. Бу тәтилләрдә әрһәк әрһәк ипәксарыма мүәссисәләринин фәһләләри иштирак етдиләр. Тәтилләр ијунун 21-дәк давам етди вә дөврүн ән ири иш күнү олду.

1915-чи илин јайындан етибарән Бакы тәтил һәрәкатында дөнүш еттирилди. Әкәр 1914-чү илдә вә 1915-чи илин биринчи јарысында Нухада тәтил һәрәкатында мүстәсна олараг нефт сәнајәси фәһләләри исмән дә дәнизчиләр иштирак едирдиләрсә, 1915-чи илин икинчи јарысында шәһәрин дикәр мүәссисәләринин дә фәһләләри мүбаризәјә ирдирилдиләр. 1915-чи илин пајызында "Каспи", "Труд" вә биринчи иш күнү фәһләләринин тәтили уғурла кечди.

Сентябрын 3 күнү әрзиндә Товуз сement заводунун 180 нәфәр иш күнү тәтил едәрәк 9 саатлыг иш күнү тәтиб олунмасыны тәләб етдиләр. 1916-чы ил февральн 14—16-да шәһәрдә ири һәјәчанлар баш еттирилди. Әксәријјәти гадынлардан ибарәт олан, ачлыг вә јохсуллуғун нәтијәси вәзијјәтә кәтириб чыхартдыгы чоһсајлы күтлә алверчиләрин иш күнү һүчум едәрәк базарлары, мағазалары, әрзаг анбарларыны вә сәһманлары дағытмаға башлады. Гадынлара шакирдләр, јерли гарни-он әскәр вә матросларьнын бир һиссәси дә гоһшулмушдулар.

Һәҗәчанлары ятыртмаг үчүн Кәнчә, Петровск вә Темирхан-сурадан Бақыја ири һәрби гүввәләр җеридилди.

1915-чи илин паҗызындан Бақы фәһләләринин үмуми күтләви ныхышларына һазырлыг кедирди. 1916-чы илин январында мәдән вә заводларда фәһлә тәшкілатлары сечилирди. Бу тәшкілатларын нүмајәндәләриндән "Мәркәзи комиссия" җарадылды ки, бу комиссия да Бақы фәһләләринин тәләбләринин ишләниб һазырланмасыны вә үмуми тәтилин тәшкіли ишини өз әлиндә чәмләшдирди.

1916-чы илдә Бақыда тәтилләрин саҗы хеҗли артды. Һәмин ил бурада 94 тәтил баш вермишди. Натамам мәлумата көрә, бу тәтилләрдә 13 мин нәфәрдән чох адам—Бақы фәһләләринин тәхминән 1/4 һиссәси иштирак етмишди. 1916-чы илин әввәлләриндә Нуха фәһләләри јенә дә тәтилә чыхдылар.

Хәзәр тичарәт донанмасынын дәнизчиләри, бәнналар, конканын ишчиләри игтисади тәләбләрлә чыхыш едирдиләр. Нефтчиләрлә анашы дикәр сәнајә саһәләринин фәһләләри, Азәрбајҗан гәзалары һалисинин зәһмәткеш тәбәгәләри мүбаризәјә гошулдулар.

Бақы фәһләләринин 1916-чы ил тәтилләри 1915-чи ил тәтилләринә һисбәтән даһа күтләви иди. Гафгаз—Гара дәниз чәмијјәси, Москва—Гафгаз ширкәти (мај аҗында бурада 850 нәфәр тәтил едирди), Мирзәјан гардашлары вә Монташев фирмалары ә с. кими ири мүәссисәләрин фәһләләри мүбаризәјә гошулдулар.

1917-чи илин январында Бақыда фәһлә һәрәкаты мүһарибә өврү әрзиндә ән јүксәк сәвијјәјә чатды. Бүтөвлүкдә 1917-чи ил январында тәтил һәрәкаты 87 мүәссисәни, 22293 нәфәри әни бүтөвлүкдә 1915 вә 1916-чы илләрдә олдуғундан чох) әһәтәтмишди. 1917-чи илин январында тәтил һәрәкаты бүрүмүш мүәссисәләрин саҗына көрә Бақы граданачалниклији Русијада иринчи јери тутурду.

1917-чи ил февралын 15-дә Кәнчәдә маһлыч истәһсалы илә әшгул олан фәһләләр, сонра исә дәмирјолчулар тәтилә башлаылар. Тәтил февралын сонунадәк давам етди.

1914—1917-чи илләрдә гәзаларын әксәријјәтини кәндли һәрәкаты бүрүмүшдү. Көһнә әнәнәви формаларла јанашы кәндлилән бир сыра јени мүбаризә формалары мејдана чыхды.

Лакин кәндли һәрәкатынын характери бүтөвлүкдә дәјишмәишди. О, әввәлләр олдуғу кими јенә дә ачыг тәзаһүр едән аграр характер дашыјырды. Кәндлиләр илк нөвбәдә кәскин еһтијач ујдуғлары торпаг уғурунда мүбаризә апарырдылар. Дөвләт вә үлкәдар торпағларынын тутулмасы мүбаризәнин ән кениш јылмыш формаларындан бири иди.

Мүһарибә илләриндә ән ири кәндли һәҗәчанлары Јелизаветпол губернијасында вә Бақы губернијасынын Ләнкәран вә Губа гәзаларында баш верирди. Бу һәҗәчанлар кәндлиләр вә һөкүмәт нүмајәндәләри, мүлкәдар-голчомаг дәстәләри арасында силаһлы тоғушмаларла мүшајиәт олунурду.

җарибә илләриндә гачагларын—силаһлы кәндли дәстәлә-
н чыхышлары хусусән кәскин характер алды. Гачаг һәрәка-
зәрбајчанын бүтүн гәзаларыны әһатә етди. Гачаглар аман-
истисмара, һәр чүр әдаләтсизлијә гаршы мүбаризә апарып,
әгијјәтин верки сијасәтинә гаршы чыхырдылар. Башга сөзлә,
сат торпагдан истифадәдә һөкм сүрән гармагарышыгына,
г, суварма сују вә мешә материалы чатышмазлыгына, верки
кәлләфијјәтләрин ағырлыгына, онларын топланмасы заманы
рилән өзбашыналыгына, полис мә мурларынын төрәтдиклә-
и-истифадә һалларына вә и.а. гаршы јөнәлмишди. Гачаг
атынын ән көркәмли башчыларындан бири Гачаг Сүлејман
үсејн оғлу иди. О өз дәстәси илә бирликдә 15 илдән чох
мләкәчиләрә вә јерли истисмарчылара гаршы мүбаризә
ышды. 1916-чы илдә Гачаг Сүлејманын дәстәсиндә 200
дән чох кәндли вар иди. Дәстә Зәнкәзур вә Гарабаг
синдә фәалијјәт кәстәрирди.

р һакимијјәти идарәләри она гаршы бүтөв һәрби һиссәләр
ирди. 1917-чи илин февральнда һөкүмәт органлары музду
әрин әли илә она диван тутдулар. Гачаглара рәғбәт бәсләјән вә
а көмәк едән кәндлиләрә дә амансыз диван тутулуруду.

җарибә дөврүнүн кәндли һәрәкатында гадынларын ролу хејли
ишды. Илк нөвбәдә әрләри вә оғуллары ордуја вә мүдафиә
инә сәфәрбәр едилмиш гадынлар бу һәрәкатда даһа фәал
ак едирдиләр. Белә чыхышлар Чаваншир, Шуша, Нахчыван,
ветпол, Зәнкәзур вә б. гәзаларда баш вермишди.

җарибәнин доғурдуғу игтисади вә сијаси бөһран, күнү-
н артан фәһлә вә кәндли һәрәкаты кәстәрирди ки,
аныны дикәр рајонларында олдуғу кими Азәрбајчанда да
а-демократик ингилабы үчүн объектив шәраит јаранмышды.
сијада Феврал буржуа-демократик ингилабынын (1917)
си хәбәри Бақыја мартын 2-дә чатды. Азәрбајчан болше-
ри ачығ фәалијјәтә кечиб зәһмәткешләрин гүввәләрини
л етмәјә башладылар. Бақы фәһләләри бу тарихи һадисәни
авам едән үмуми тәтил, онларча нүмајиш вә митинглә гејд
р. Тәкчә Балаханыда Шор көлүн јахынлығында кечирилән
дә 15 миндән чох адам иштирак едирди. Ингилаб хәбәри
рда да бөјүк руһ јүксәклији илә гаршыланды. Кәнчә, Нуха,
ран, Загатала, Нахчыван вә с. јерләрдә күтләви митингләр вә
шләр кечирилди. Ингилаб нәтичәсиндә Азәрбајчанын шәһәр
дләринин миңләрлә сакини өз сијаси фәалијјәтләрини даһа
ырмаға вә ингилаби дәјишикликләр етмәјә башладылар.

рбајчан болшевик тәшкилатлары кизли шәраитдән чыхыб
халг күтләләри арасында ингилаби иши даһа да артырдылар,
кешләрин митинг вә нүмајишләриндә чыхыш едәрәк, онлары
лаби һакимијјәт органларыны девирмәјә, фәһлә вә әскәр
лары Советләри јаратмаға вә мөһкәмләндирмәјә чағырдылар.

Мартын 6-да Бакы фəһлэ депутатлары совети тəшкил едилди. 52 мин фəһлэ вə гуллуғчу тərəфиндэн 52 депутат Советə дахил олду. Һəмин күн əскэр вə забит депутатлары советлери дə жаранды. Бунлар мартын ахырларында ваһид һәрби депутатлар Совети һалында бирлэшдилэр. Март—апрел ајларында Азэрбајчанын бир сыра шəһэрлєриндэ, Кəнчэ, Лəнкэран, Шуша вə с.-дэ Советлэр жаранды. Бу советлєрдэ јерлєрин чохуну меншевиклэр, есерлэр вə башга партијаларын нүмајəндэлери тутурду. Бунунла белэ, Бакы Совети бир сыра ингилаби тэдбирлэр кєрдү: чар идарэлери лəғв олунду, идарə мəмурлары һакимијјэтдэн говулду, шəһəрдэ ингилаби гайдаларын горунмасы вə эрзаг мєсэлэлєринин һалли үчүн тэшббүс кєстєрилди. фəһлэлєрин эмək шараитинин јахшылашдырмасы вə фəһлэ милиси јарадылмасы һаггында гəрар верилди вə с.

Советлєрлэ јанашы, мартын 5-дэ Бакыда, мартын 10-да Кəнчэдэ, Нуха, Губа, Шамаһы, Газах, Ағдам, Салјан вə Азэрбајчанын башга шəһэрлєриндэ буржуа-мүлкєдар һакимијјэт органлары—“ичтимаи тəшкилатларын Ичрайјјэ Комитэлери” јарадылды. Мартын 9-да мүвəггəти һөкүмəтин гəрарилэ Хүсуси Загафгазија Комитəsi вə онун јанында, ичтимаи тəшкилатларын ичрайјјэ комитэлєринин нүмајəндэлєриндэн ибарət өлкə шурасы тəшкил едилди. Бу буржуа һакимијјэт органлары мүвəггəти һөкүмəтин кэмəkчи органлары олду вə онун сijasəтини һəјат кечирмəјэ, буржуазијанын вə мүлкєдарларын мəнафејини мүдафиэ етмəјэ чалышырдылар.

§ 4. Мəдəнијјэт.

XX эсрин эввəллєриндэ чаризм, эввəллєрдэ олдуғу кими Азэрбајчанын мəдəни инкишафына əһəмијјэт вермирди. Халгын маарифлэнмəсинэ һэр чүр манечиликлэр тєрəдилирди. Хəзинə маарифин еһтијачларына хэрч чəkмək истəмирди.

1902-чи илдэ Бакы вə Јелизаветпол губернијаларында чəми 15 мин ушагын, о чүмлэдэн 6—7 мин гызын тəһсил алдығы 230 ибтидаи мəkтəб вар иди. Бу ушаглардан 3,6 мини (24 фаизи) азэрбајчанлы ушаглар иди.

Рəсми мəлумата кєрə һэр губернијада 10—12 мин əһалијэ бир ибтидаи мəkтəб дүшүрдү. Бакы губернијасынын һэр 10 мин нəфəринэ 140, Јелизаветпол губернијасында исə 132 шакирд дүшүрдү. Бу рəгəмлэр Русијанын мəркəзи губернијалары илэ мүтајисэдэ хєјли ашағы иди.

1905—1907-чи иллəрдэ чар һөкүмəти маариф саһəсиндэ бəзи күзəштлэрэ кетмəјэ мəkбур олду. 1908-чи илдэ Бакы вə Јелизаветпол губернијаларында ибтидаи мəkтəблəрдэ тəһсил алау ушагларын сајы 20,6 минə чатды, јəни 37 % артмышды. Онлардан 5 миндэн бир гэдэр чоху азэрбајчанлы ушаглары иди. 1902-чи илэ нисбətэн онларын сајы 39% артмышды. Буна бахмајараг

эбјашлы ушагларын чэмиси 13,6 %-и тәһсилә чәлб мушду. 1910—1914-чү илләрдә һәр ики губернија үзрә ил алан ушагларын сајы әввәлки илләрә нисбәтән үч дәфә ы. 1915-чи илдә ики губернија вә Загатала даирәси үзрә иф назирлијинин ибтидаи мәктәбләриндә тәһсил алан ларын сајы 45 мин нәфәрә чатмышды. Онлардан 13,4 мин ри (30 %) гызлар иди. Ибтидаи мәктәбләрдә тәһсил алан бәјчанлы ушагларын сајы дөрд дәфә артды вә онлар тәһсил бүтүн ушагларын үмуми сајынын 32,7 %-ини тәшкил ди. Лакин бу артым азербәјчанлы әһалинин ибтидаи тәһсилә тәләбатындан хејли аз иди.

ыкы, Јелизаветпол губернијалары вә Загатала даирәсиндә ан әһалинин 66,3 %-и азербәјчанлылар иди вә онларын ларындан тәһсил аланлар чәмиси 9 %-и тәшкил едирди. али ушаглары әсасән бир вә ја икисинифли мәктәбләрдә ил алмагла кифајәтләnmәли идиләр.

бтидаи мәктәбләрин бир һиссәси ичтимаийјәтин вәсаити һесабына нылан шәһәр мәктәбләри—рус-Азербәјчан мәктәбләри иди.

ус—Азербәјчан мәктәбләри шәбәкәси јаваш-јаваш олса да иләнирди. 1907-чи илдә 9 белә тәһсил очағында 600-ә гәдәр рд вар иди. 1906—1914-чү илләрдә Шамахы, Кәнчә, Нуха, , Ләнкәран, Салјан, Газах вә Нахчыван шәһәрләриндә, һәм- н Шуша вә Чаваншир гәзаларынын бәзи кәндләриндә рус— бәјчан мәктәбләри ачылмышды. Онлардан 12-си Бакыда ширди вә онларда 2,6 мин ушаг тәһсил алырды.

рин әввәлләриндә Кәнчәдә, Губадә, Ләнкәранда, Шамахыда, да, Шушада, Нахчыванда, Загаталада вә Ордубадда шәһәр бләри ачылмышды. 1908-чи илдә онларда 2937 шакирд тәһ- лырды. 1912-чи илдә бу мәктәбләр али ибтидаи мәктәбләрә илдиләр. Бу мәктәбләрә 3—4 иллик ибтидаи тәһсил мәктәб- ни битирәнләр дахил ола биләрдиләр. Бу мәктәбләри бити- рин орта мәктәбләрә дахил олмаг һүгугу вар иди. 1915-чи Азербәјчанда 21 али ибтидаи мәктәб вар иди ки, онлардан акыда јерләширди.

04-чү илдә һ.З.Тағыјевин тохучулуг фабрики нәздиндә мәк- әәалијјәт кәстәрирди.

03-чү илин һесабламаларына кәрә Азербәјчан халг тәһсили миндә 1719 нәфәр чалышырды. Онларын сырасына мүәл- әр вә тәрбијәчиләр дахил иди.

әрбәјчан ичтимаийјәти милли педагожи кадрлар һазырлығыны да күчләндирмәк үчүн Гори семинаријасынын азербәјчанлылар л алан шәбәсини Азербәјчана кәчүрмәк истәјирдиләр. Азербәј- һеч олмаса педагожи тәһсил очағы ачмаг үчүн Азербәјчан зија- ры 30 илдән артыг мүбаризә апармышлар. Јалныз 1918-чи илдә һөкүмәти бу арзуну һәјата кечирәрәк, Газахда Гори семина- нын шәбәсини ачды. Бу шәбәјә Ф.Кәчәрли башчылыг едирди.

Узун мүддәт мүбаризә апардыгдан сонра, 1914-чү илдә Кәңчә-дә семинарија ачылды. 1916-чы илдә исә Бақыда гадын семинаријасы фәалијјәтә башлады. Азәрбајчан мүәллимләри вә мәдәнијјәт хадимләри ибтидаи мәктәбләр үчүн тәдрис васаитләри, ушаг бәди и әдәбијјаты һазырламагы да өзләринин гаршысында дуран вачиб вәзифә һесаб едирдиләр. Бир груп көркәмли Азәрбајчан мүәллимләри, мүасир педагогика елминин тәләбләри илә сәсләшән вә дөврүн имтаһанындан кечмиш јени тәдрис вәсаити јазыб чап етдирди. Бунлар әсасән Азәрбајчан дилиндә тәртиб едилирди.

Азәрбајчан маарифчилији тарихиндә Азәрбајчан буржуазиясының көркәмли нүмајәндәси Һ.З.Тағыјев мүһүм јер тутурду. О, Бақы. Јелизаветпол губернијаларында бир сыра ибтидаи мәктәбә мадди јардым көстәрмишди. Һ.З.Тағыјевин көмәјинин әкс-сәдасы Азәрбајчан сәрһәдләриндән чоһ-чоһ узаглардан—Күрчүстандан, Дағыстандан, Шимали Гафгаздан, Волгабојундан, Ирандан кәлирди. Һ.З.Тағыјевин мүсәлман гызлары үчүн мәктәб ачмасы онун фөвгәләдә хидмәти кими гиймәтләндирилмәлидир. Мәктәбин ачылышы 1901-чи ил октябрын 7-дә олду. Һәмин күн Азәрбајчан халгының мәдәнијјәт тарихиндә хүсуси мәрһалә тәшкил едир.

Һ.З.Тағыјев бу мәктәби мүәллимләр һазырлајан орта тәһсил мүәссисәсинә чевирмәји арзулајырды. 1913-чү илин башлангычында о, мәктәбин нәздиндә педагожи курс ачды.

Бақыда, Азәрбајчанын дикәр шәһәрләриндә гадын тәһсили уғрунда мүбаризә кенишләнир, Һ.З.Тағыјев тәшәббүсүнүн давамчылары мејдана чыхырды. Һәтта милли театр групплары да бу ишә гошулурдулар.

1906-чы илин августундан Бақыда "Нәшри маариф" чәмијјәти фәалијјәтә башлады. Бу чәмијјәт саһибкарлары, зијалыларын нәшријјат ишчиләри, мүһәндисләр, һәкимләр ичтимаи хадимләр, руһаниләр) бөјүк группуну өзүндә бирләшдирди. Һ.З.Тағыјев чәмијјәтин даими сәдри иди.

Мәктәб шакирдләринә мадди јардым көстәрмәклә јанашы, "Нәшри маариф" өзүнүн тәһсил очагларыны да јарадырды. 1915-чи илдә чәмијјәтин 15 халг мәктәби вар иди вә бу мәктәбләрдә 900 шакирд тәһсил алырды. Бу мәктәбләрдә онларла азәрбајчанлы мүәллим чалышырды.

Габагчыл Азәрбајчан зијалыларындан Ә.Агајев, Ә.Ахундов, Б.Ахундов, М.Һ.Һачынски, Һ.А.Һәсәнов, М.Сәлимбәјов вә башгаларының сәји нәтичәсиндә 1906-чы илдә "Ничат" маариф чәмијјәти јарадылды. Чәмијјәтин програмына өз һәмвәтәнләринә орта вә али тәһсил алмагда мадди јардым көстәрмәк дахил иди. Ана дилинин вә әдәбијјатын инкишафына көмәк мөгсәдилә чәмијјәтин низамнамәсиндә Азәрбајчанын шаир вә јазычыларының јарадычылыгыны тәблиг етмәк нәзәрдә тутулурду. Гираәтхана вә китабханаларын, нәшријјат ишинин тәблигинә бөјүк фикир верилирди. 1910—1912-чи илләрдә чәмијјәт

мәтбуат органы "Ничат" гәзетини Азәрбајчан вә рус диллә-
тәшр етдирмишди.

-чи илдә Кәнчә зијальлары А.Адыкөзаловун (Корани) баш-
и алтында "Јелизаветпол губернијасынын мүсәлман әһалиси
да савадлылығы јажан чәмијјәт" ачдылар.

-чы илдә Бақыда јашајан Иран вәтәндашларынын тәһсил
на көмәк мәгсәди илә Иран хејријјә чәмијјәти "Әнчүмани-
" јарадылды. Ејни вахтда "Сәадәт" чәмијјәти Чәнуби
чандан кәлмиш фәһләләрин ушағлары үчүн "Иттиһад"
ачды. Мәктәбдә 80 ушағ тәһсил алырды.

-чи илдә јарадылмыш дини "Сәадәт" чәмијјәти маарифчиликлә
ул олурду.

н әввәлләриндә "Нуха тәһсил чәмијјәти" јарадылды.

нин иғтисадијјатынын инкишафы Азәрбајчанда техники
н кенишләнмәси үчүн шәраит јарадырды. 1901-чи илдә
илк дәфә оларағ пешә илә бағлы тәһсил очағы— коммерсија
ачылды.

-чи илдә Бақы дәнизчилик синифләри, дәнизчилик мәктәбинә
и. Бурада бухарла ишләјән кәмиләр үчүн командирләр һазыр-
ы. Оун нәздиндә һазырлығ мәктәби варды. Бу мәктәбдә 1914-
н әввәлиндә 182 нәфәр тәһсил алырды. 1905-чи илдә кәми
и курсларынын әсасында кәми механикләри мәктәби
ды.

бајчанда, өз әһәмијјәтинә көрә икинчи сәнәт мәктәби Кәнчә
иди. Оун тәркибиндә агрономлуг, дәмрчи-чилиһкәр, харрат-
цәбәләри вә ибтидаи һазырлығ мәктәби вар иди. 1915-чи илдә
нәт мәктәбинин үч хүсуси синфиндә 73 тәләбә тәһсил алырды
рдан 38-и азәрбајчанлы иди.

лијин әввәлләриндә китабхана-гирәәтханалар јаратмағ саһә-
јени аддымлар атылырды. 1902-чи илин јанварында
убашов "Каспи", гәзетинин јерләшдији бинада учуз китаб-
әәтхана ачмышды. 1906-чы илин јанварында азәрбајчанлы
рин "Үхүввәт" адлы иттифағынын оху залы фәалијјәт
јә башлады.

чы илин ијунунда Маштағада гирәәтхана ачылды. 1905-чи
устунда Шуша иғтимаијјәтинин тәшәббүсү илә Нәчәфгулу
ншир шәһерин азәрбајчанлылар јашајан һиссәсиндә китаб-
әәтхана ачылмасы барәдә вәсәтәт галдырды. Белә мәдәнијјәт
Кәнчә, Шамаһы, Ләнкәрән, Губа, Шәки, Нахчыван, Ағдашда
јерләрдә дә ачылмышды.

да фәһлә рајонларында пулсуз гирәәтханалар фәалијјәт
кдә иди. Азәрбајчанын орта мәктәбләринин вә ибтидаи
ринин бир чохунун нәздиндә китабханалар вар иди.

ајчан әһалисинә тибби хидмәт әввәлләрдә олдуғу кими чох
вијјәдә иди. Дөвләтин тибб ишләринә сәрф етдији мәсариф чох
ы. 1903-чү илдә Гафгаз өлкәсинин һәр гәзасында 12 гәза вә бир

нечә кәнд һәкими, бир о гәдәр дә орта тибб ишчиси варды. Загафрзиҗанын һәр гәзасында әһалинин јалныз онда бир һиссәсиндән аз һәким хидмәтиндән истифадә едирди.

XX әсрин әввәлләриндә Јелизаветпол губернаторунун мәлуматына кәрә 27.517 нәфәрә бир һәким, 20.815 нәфәрә бир фелдшер, 66.9 нәфәрә бир мамача дүшүрдү. 1903-чү илдә Азәрбајчанда 911 нәфәр тибб ишчиси варды. Онлардан 266 нәфәри (29,2 %-и, һәким иди. Әс һиссә исә (70,8 %) орта тәһсилли тибб ишчиләри иди. Бүт һәкимләрин 63 %-и вә үмумијјәтлә, бүтүн тибб ишчиләринин 63,5 % Бакынын пајына дүшүрдү.

XX әсрин әввәлләриндә Михајлов хәстәханасы, доғум еви, кәкөз һәкимләринин хидмәт етдији хәстәхана, ушаг хәстәханасы әһалинин јохсул һиссәсинә хидмәт кәстәрән пулсуз амбулаторијалар (белә амбулаторијалар илк дәфә 1901-чи илдә ачыламышдыр), бир нечә аптек Бакы шәһәр бүдчәси һесабына маллә јәләшдирилди. Онлар Бакы ичтимаи идарәсинин нәздиндә иди.

Хүсуси шәхсләр (һәкимләр, сәһибкарлар вә с.) Бакыда гадын, кәкөз хәстәханалары, доғум еви вә с. ачылмасында хејли хидмәт кәстәрмишдиләр. Көркәмли Азәрбајчан капиталисти М.Нағыјевин вәсәи һесабына шәһәрин кәнарында хәстәхана тикилмишди (1914—1918-илләр). Һазырда бу хәстәхана М.Нағыјевин адыны дашыјыр. Азәрбајчан шәһәрләриндә, хүсусән Бакыда аптекләрин ачылмасы, әсас етмә бары илә хүсуси шәхсләрин адлары илә бағлы иди.

1904-чү илдә Харков университетини битирмиш Худадат Рәфибәјли көркәмли тибб хадими иди. О, 1917-чи илин пајызына гәдә һәмин университетин чәрраһлыг клиникасында чалышдыгдан сон Кәнчә кәлмиш вә 1918-чи илә гәдәр Кәнчә хәстәханасына башчылы етмишдир. Даһа сонра исә АДР һөкүмәтиндә сәһијјә назири вәзифәсини тутмушду.

XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан мәтбуат тарихиндә мүнһүм мәрһүмләни тәшкил едир. 1898-чи илдә Гафгазда нәшр олунан 41 мәтбуат органындан 5-и, јәни 12 %-и Бакынын пајына дүшүрдү. Онлар Загафрзиҗада рус дилиндә нәшр олунан гәзет вә журналларын (чәми иди) 20 %-ини тәшкил едирди.

1905—1907-чи илләрдә гүдрәтли халг һәрәкаты чаризми бәкүзәштләрә кетмәјә мәчбур етди. Һәмин илләрдә Бакыда Азәрбајчан дилиндә 11 јени мәтбуат органы мејдана чыхды. "Молла Нәсрәддин" дәркиси илә бирликдә онларын үмуми сајы 12-јә чатмышды.

1905—1907-чи илләр һадисәләри, көрүндүјү кими, Азәрбајчан мәтбуатын инкишафына тәсир кәстәрди. Бүрократијанын манечилләринә, 1917-чи илин февралына гәдәр давам едән тәғиблә бахмајараг, Азәрбајчанда 227 дөври мәтбуат органы нәшр едилмишди.

1917-чи илин февралына гәдәр нәшр олунаш гәзет вә журналларын 60 %-и 1905—1907-чи илләрин пајына дүшүр вә һәмин илләрдә нәшр олунамаға башламыш мәтбуат органларынын бир чоху сонра илләрдә дә өз нәшрини давам етдирмишдир.

ли мѣтбуатын эн бѣјук органы 1905-чи ил ијунун 7-дѣн
ы ил сентјабрын 3-дѣк Бакыда нѣшр едилѣн "Гѣјат" гѣзети
дур. О. Гафгазын мѣсѣлман ѣхалиси ичѣрисиндѣ Крымда
олунан "Тѣрчѣман"дан сонра икинчи гѣзет олмушдур.
1907-чи иллѣрдѣ "Фѣјузат" журналынын вѣ "Иршад" гѣзе-
чапдан чыхмасы мѣнѣм хадисѣ иди.

7—1918-чи иллѣрдѣ нѣшр олунан ѣсас мѣтбуат органлары:
гѣјат", "Тѣрѣggi", "Иттифаг", "Гѣгигѣт", "Игбал", "Јени
вѣ башга гѣзетлѣр иди. Мѣтбуат тарихиндѣ Мѣсават
асынын органы "Ачыг сѣз" (1915—1918-чи иллѣр) гѣзетинин
јери вар.

лла Нѣсрѣддин"ин ардынча онун тѣсири алтында "Ары",
ул", "Тугу", "Зѣмбур", "Мѣзѣли", "Бабаји-ѣмир" (1907—1917-
лѣр) сатирик журналлары чыхмага башлады. Ушаглар вѣ
ын валидејнлѣри ѣчѣн "Дѣбистан" (1906—1908), "Рѣхбѣр",
ѣб" (1911—1917) журналлары чыхырды.

ин ѣвллѣриндѣ "Каспи" гѣзетиндѣ М.А.Шахтахтински,
ев, Н.Зѣрдаби ѣз мѣгалѣлѣрини нѣшр етдирмѣкдѣ идилѣр.

рбајчан мѣтбуат ишчилѣри Бакы мѣтбуатынын дикѣр
арында да фѣал иштирак едирдилѣр. М.А.Шахтахтински
гѣзетинин илк редаксија гѣјѣтинин тѣркибиндѣ иди.

ријјатчылар групунун фѣалијјѣтини хѣсуси гѣјд етмѣк
дыр. Онлар 1905—1917-чи иллѣрдѣ милли мѣтбуатын инки-
нда мѣнѣм рол ојнамышлар. Онлардан бѣзилѣри ејни
да бу вѣ ја дикѣр мѣтбуат органынын редакторлары идилѣр.
ријјатчылар арасында Оручов гардашлары (Оруч, Гѣмбѣр вѣ
р), Н.Б.Вѣзиров, И.Ашурбѣјли, ѣ.М.Микајылов, М.Ибрахимов
илѣ фѣрглѣнирдилѣр.

и мѣтбуат органларыны сахибкарлар малијјѣлѣшдирдилѣр. Бу
Н.З.Тагыјев хѣсусилѣ фѣрглѣнирди. "Каспи", "Гѣјат", "Ачыг сѣз"
ри, "Фѣјузат" журналы онун гѣсабына чыхырды. М.Мухтаров
и" гѣзетинин нѣшрини малијјѣлѣшдирди вѣ с.

чѣ, Шуша, Лѣнкѣран вѣ Нахчыванда кичик мѣтбѣѣлѣр вар
И. Мѣммѣдгулузадѣ вѣ ѣмѣр Фаиг Тифлиседѣ "Гѣјрѣт" мѣт-
и тѣсис етмишдилѣр.

ѣсрин ѣвѣллѣриндѣ Азѣрбајчан ѣдѣбијјаты реалист исти-
дѣ инкишаф едирди. Бу инкишаф Азѣрбајчанын социал-
ди тѣрѣггиси, халг кѣтлѣлѣринин милли-азадлыг гѣрѣкаты-
ѣчлѣнмѣси илѣ баглы иди. Бу истигамѣтин идеја махијјѣти
ијјѣти, мѣвчуд дѣвлѣт гурулушуну ифша етмѣкдѣн,
ыл ичтимай идејалары јажмагдан ибарѣт иди.

рбајчанын реалист ѣдѣбијјатында халг мѣвзусу мѣркѣзи јѣр
ду. Реалистлѣр зѣхмѣткешлѣрин гѣјатыны олдугу кими
андырмага чалышыр, халгын јахшы огланларынын образы-
адыр, онларын вѣтѣнпѣрвѣр, гѣхрѣманлыг ѣн ѣнѣлѣрини ѣкс
ир, халгы азадлыг мѣбаризѣсинѣ чагырырдылар. Реалист

эдәбијјат аилә мәсәләсинә, гадынларын һүгүгсузлуғуна, маарифин тәблигинә, чаһиллијин тәнгидинә, фанатизмин ифшасына и с. мәсәләләрә бөјүк диггәт јетирирди.

Азәрбајчанда тәнгиди реализмин корифејләриндән бир М.Ф.Ахундовун реалист әнәнәләрини давам етдирән Чәли Мәммәдгулузадә олмушдур. Чәлил Мәммәдгулузадә публицист фәалијјәти илә јанашы, бир сыра јени парлаг драматуркија нәср әсәрләри јаратмышды. Онларын арасында "Өлүләр" комедиясы хүсуси јер тутур.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында реалист истигамәтин инкишафында даһи халг шаири Мирзә Әләкбәр Сабирин әвәсиз рол олмушдур. Оун шеърләри зәһмәткеш күтләләрин истәк вә арзуларыны, оун азадлыг идејаларыны тәрәннүм едән халг поезијасыдыр. Сабирин дүнјакөрүшүнә 1905—1907-чи илләрин ичтимаи сијаси һадисәләри бөјүк тәсир кәстәрмишди.

"Молла Нәсрәддин" журналы јаранан күндән Сабир оун әфәал әмәкдашларындан бири олмушду. 1906—1911-чи илләр Сабирин јарадычылығында ән јеткин, ән мәһсулдар дөвр олмушдур. 1912-чи илдә оун шеърләр китабы "Ҡоһоһоһнамә" ады илә нәшр олунмушдур.

XX әсрин әввәлләриндә Н.Нәримановун әдәби јарадычылығы әсас етибарилә публицист истигамәт алмышды. О өзүнүн мәғаләмә вә фелјетонларында Русија зәһмәткешләринин ән рәзил дүшмән һесаба едилән мүтләгијјәтә гаршы чыхмышды.

Н.Нәримановун гәләминдән чыхмыш ән бөјүк әсәрләриндән бири "Пир" повести иди (1913). 1915-чи илдә о, "Бир кәнди сәркүзәшти" һекәјәсини нәшр етдирди. Бу һекәјәдә садә адамларын ағыр һәјаты өз әксини тапмышды.

Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин инкишафында Ә.Һагвердијевин хидмәтләри әвәсиздир. 1901-чи илдә о, "Пәри чаду пјеси үзәриндә ишини баша чатдырды.

Ә.Һагвердијевин нәср әсәрләри ичәрисиндә "Чәһәннәм мәктүбләри", "Мозалан бәјин сәјаһәтнамәси", "Маралларым", "Бомба хүсусилә фәрғләнир. Бу јазылар "Молла Нәсрәддин" журналында чап олунмушду.

Реалист јазычылар сырасына Мәммәд Сәид Ордубади дә дахил иди. 1904—1907-чи илләрдә гәзет вә журнал сәһифәләриндә оун хејли шеърләри, фелјетон вә мәғаләләри чап олунмушду.

"Молла Нәсрәддин" журналы илә фәал әмәкдашлыг едән реалист јазычылар сырасына Әлигулу Нәчәфов (Гәмкүсар) дә дахил иди. Оун Сабир јарадычылығынын тәсири алтында јаздығы сатирик әсәрләр өзүнүн һәјатилији вә дөјүш руһу илә фәрғләнирди. Бу мәктәби нүмәјәдәләриндән бири дә Әли Нәзми иди.

Узун илләр боју һәммин журналын әтрафында чәмләшмиш јазычылар вә шаирләр групуна реалист маарифчи, мәшһу јазычы Сүләјман Сани Ахундов да дахил иди. С.С.Ахундов 1905

л һадисәләринин тәсири алтында јазылмыш әсәрләриндә һакимијјәти идејасыны тәблиғ едирди.

IX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси ф бәј Вәзиров 1909—1912-чи илләрдә јаздығы әсәрләриндә вә мәнәвијјат мәсәләләринә тохунмуш, "Кечмишдә гачаг-пјесиндә исә чар үсул-идарәсинә, јерли әсарәтчиләрә гаршы ифрәтини ифадә етмишдир.

1915-чи илдә Ч.Чаббарлы да әдәби фәалијјәтә башлады.

ултан Мәчид Гәнизадә өз јарадычылығынын илк илләриндән ист мөвгедә чыхыш етмишдир. XX әсрин әввәлләриндә јаздығы "Аһ хофу" (1906), "Турбан бајрамы"нда (1907) о, фәһләләрин ыны, халгын азадлыг уғрунда мүбаризәсини әкс етдирмишдир.

у әдәби чәрәјанын көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә Јусиф р Чәмәнзәминли иди. Онун әсрин әввәлләриндә јаздығы һекајә-Азәрбајчан әдәби нәсринин парлаг нүмунәләри иди.

олла Нәсрәддинчиләрин мөвгәјинә јахын оланлардан бири дә д Һүсәјн олмушдур. О, өз һекајә вә мәгаләләриндә мүртәчә ләрин әлејһинә чыхыр, гадын азадлығы, дилин тәмизлији нда мүбаризә апарыр, ичтимаи јаралары ифша едир, шафа, маарифләнмәјә чағырырды.

у дөврүн дикәр әдәби чәрәјаны романтизм иди. Онун ән бөјүк јәндәси Әли бәј Һүсәјнзадә олмушдур. Шаирләрдән А.Мир-Ә.Мүзниб, С.Мәнсур вә башгалары мөвгечә она јахын иди-Ә.Һүсәјнзадәнин әсәрләринә вә публисистикасына азад-әрабәрлик, сүһ, гардашлыг идејалары һопмушду.

романтикләрин башга бир групуну М.Һади, Һ.Чавид, А.Сәһһәт иғ, А.Диванбәјоғлу вә башгалары тәмсил едирди. Һ.Чавидин шәрләри әсасән мәһәббәт лирикасы үстүндә гурулмушдур.

у дөврдә Чавид јарадычылығында мүһүм јери драматуркија рду. О, Азәрбајчан әдәбијјатында шәрлә јазылмыш илк драм ынин мүәллифидир. Мүәллиф "Ана" (1910), "Марал"(1912), "да" (1917) пјесләриндә шәхсијјәт азадлығы проблемини гал-ыш, доғрулуғ, аличәнаблыг, мәрдлик кими инсани кејфијјәт-тәрәннүм етмишдир.

бүк усталыгла јазылмыш фәлсәфи "Шејх Сән'ан" (1914) әси дини фанатизмә гаршы јенәлдилмишдир.

зәрбајчан поезијасынын сонракы инкишафында истә дадлы шаир е Сәһһәтин әвәсиз хидмәтләри олмушдур. Онун јазылары ист вә романтик мејлләрин чуғлашмасы үчүн сәчијјәвидир. иғ исә ушаг әдәбијјатынын јаранмасында вә онун инкишаф илмәсиндә хејли ишләр көрмүшдур. Аббас Сәһһәтин, Абдулла ин, М.Ә.Сабирин, Ч.Мәммәдгулузадәнин, Сүләјман Сани Ахундо-әсәрләри сәјәсиндә XX әсрин әввәлләриндә әдәби фәалијјәтин игил истигамәти кими Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты јаранды. О, нәсилдә вәтән мәһәббәти, елмә, тәбиәтә севки, социал әдаләт-јә гаршы етираз һиссәләри вә с. тәрбијә едирди.

1913-чи илдән исте`дадлы шаир Әһмәд Чавад өз ше`рләрини нап етдирмәјә башлады. Онун илк китабы 1916-чы илдә нәшр олунмушдур. Онун јарадычылығында романтик лирика үстүнлүк тәшкил едирди.

XX әсрин әввәлләриндә тарихшүнаслыг елми Рәшид бәј Исмајыловун "Гафгазын гыса тарихи" (Тифлис, 1904), Гачы Шејх Нәсән Кәнчәвинин дөрд чилддән ибарәт 1905—1913-чү илләрдә нәшр олунмуш "Зүбдәтүт-тәварих" ("Тарихин гәјмагы"), Мирзә Рәһим Фәнанын "Гарабағын јени тарихи" (1912-чи илдә јазыл-мышдыр) әсәрләрилә зәнкинләшди.

XIX әсрин сонун XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан елми фикринин көркәмли нүмајәндәләри сырасында М.Ә.Шахтахтински күсусилә фәргләнирди. Тарихчи-шәргшүнас, етнограф олан М.Ә.Шахтахтински Сорбона университетинин "Асија фонетика һәм ијјәтинин" һәгиги үзвү иди.

XX әсрин әввәлләриндә "Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи" елми јаранмаға башлады. Онун әсасыны көркәмли әдәбијјатшүнас алим Ф.Көнәрли гојмушдур. 1903-чү илдә онун бу мәсәләләрә даир Тифлисдә рус дилиндә китабы чыхды. 1908-чи илдә о, үччилдлик "Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты" әсәри үзәриндә иши баша чатдырды.

Әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг мәсәләләринин һәллиндә Н.Нәримановун, Сејид Нүсәјнин, Ч.Мәммәдгулузадәнин, М.Т.Сид-гинин, М.Һадинин дә әвәзсиз хидмәтләри олмушдур. Бу мәсәлә-рәр Һ.Зәрдабинин, Ә.Һагвердијевин, Н.Вәзировун, А.Шаигин дә әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр.

XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан ме`марлығы саһәсиндә дә јени мәрһәлә олмушдур.

Азәрбајчанда капитализм дөврүндә шәһәр тикинтиләри мэдә-нијјәтинин инкишафында, јени ме`марлык мәктәбинин форма-лашмасында көркәмли ме`марлар нәслинин узун илләр боју давам едән јарадычы әмәјинин бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Бу мәктәбин нүмајәндәләри өз јарадычылығында Азәрбајчанын халг ме`мар-лығы ән`әнәләриндән истифадә едирдиләр. Бу ән`әнәләр Авропа ме`марлык сәнәтинин ән`әнәләрилә чуғлашараг даһа да зәнкин-ләширди. Азәрбајчан ме`марлык сәнәтинин инкишафында исте`дад-лы ме`марлар олан 1902-чи илдә Петербург мүлки мүһәндисләр институтуну битирмиш илк азәрбајчанлы мүһәндис ме`мар Зивәр бәј Әһмәдбәјов, И.Г.Һачынски хејли иш көрмүшдүләр.

Әсрин башланчығында милли театр сәнәти даһа да инкишаф етди. Бу, Ә.Һагвердијевин, С.С.Ахундовун, Н.Вәзировун, Н.Нәри-мановун, Һ.Чавидин, Ч.Мәммәдгулузадәнин драматуркијасында өз әксини тапмышды.

1906-чы илдә "Тәкамүл" гәзети нәздиндә һәвәскарларын "Һә-мијјәт" групу вә И.Әбиловун тәшкил етдији "Бакы мүсәлман драм-дәрнәји" јарадылды. Фәһлә рајонларында чыхыш едән "Һәмиј-јәт" групуна М.Әлијев, А.Рзајев, Ч.Һачынски, Һ.Әрәблински дахил

ләр. Һ.Әрәблинскинин режиссорлуг етдији "Балаханы дәрнәји" тамашачылар арасында хејли рәғбәт газанмышды.

Милли театр сәнәтинин инкишафында маарифчи "Ничат" чә-
әтинин мүнһүм ролу олмушдур. Онун нәздиндә артист вә жур-
ист Мехди бәј Һачынскинин башчылыг етдији театр бөлмәси
лијјәт көстәрирди.

1912-чи илдә ярадылмыш маарифчи "Сәфа" чәмијјәтинин
диндә дә театр групу вар иди. 1914-чү илдән она Һ.Зейналов
бәрлик едирди. Азәрбајчанын дикәр шәһәрләринин—Шуша,
чә, Шәки, Шамахы, Губа, Нахчыван, Салјанын театр коллек-
ләринин фәалијјәти дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди. XX әсрин
лләриндә бу шәһәрләрдә театр һәјәты хејли чанланмышды.

Театрла јанашы Азәрбајчан театршүнаслыг елми дә инкишаф
рди. Онун милли вә рус мәтбуатында чыхыш едән Ә.Агајев,
Ахундов, Һ.Вәзиров, М.Һ.Һачынски, Г.И.Гасымов, Ф.Көчәрли,
Әликов, Һ.Минасазов кими нүмајәндәләри вар иди. Онлар Азәр-
ан драматуркијасы вә театр тәнгиди сәһәсиндә мүнһүм рол
мышдылар.

XX әсрин әввәли Азәрбајчан мусиги сәнәтинин инкишафында
ени мәрһәлә олду. Бу дөврдә халг мусигичиләри арасында
иги тәһсилени кенишләндирмәк, муғам сәнәтини даһа кениш
асда тәблиг етмәк мејлләри хејли артмышды.

Халг мусигичиләрини илк дөфә сәһнәјә кәтирән Ә.Һагвердијев
ушдур. 1897-чи илдә Шушада Ә.Һагвердијевин рәһбәрлији илә
и һәвәскарлар Фүзулинин "Лејли вә Мәчнун"уну, 1902-чи илдә
Низаминин "Хосров вә Ширин"ини сәһнәләшдирмишдиләр. Һәр
тамашада баш ролда Ч.Гарјардыоглу чыхыш етмишди.

Илк милли операмызын јаранмасы Азәрбајчан вә бүтүн мүсәлман
гинин мэдәнијјәт тарихиндә чох бөјүк һадисә олду. Опера
тимизин баниси Ү.Һачыбәјов "Лејли вә Мәчнун"да муғам
асы јаратмаг барәдә чохданкы арзусуну һәјәтә кечирди. Бу
анын әсасыны Фүзулинин халг арасында мәшһур олан лирик
асы тәшкил едир. "Лејли вә Мәчнун" халгын поезијасы вә
игисинин тарихи вәһдәтини нүмајиш етдирди. Опера илк дөфә
-чи ил јанварын 12-дә көстәрилди. Оркестрә Ә.Һагвердијев
әрлик едирди. "Лејли вә Мәчнун"ун шөһрәти бир дә Мәчнун
нун бөјүк устасы Һ.Г.Сарабскинин ады илә бағлыдыр.

"Лејли вә Мәчнун"дан сонра Ү.Һачыбәјов 1909—1916-чы ил-
дә беш опера вә 3 мусигили комедија јаратмышдыр. Онун
и вә Кәрәм" операсы, "О олмасын, бу олсун" вә "Аршын мал
" оперетталары да бөјүк шөһрәт газанмышды.

Үлфүгар Һачыбәјов да 1917-чи илә гәдәр бир нечә опера
мусигили комедија јаратмышды. 1916-чы илдә Мүслүм
омајевин Бақыда тамашаја гојулмуш "Шаһ Исмајыл"
асы Азәрбајчан мусиги инчәсәнәтинин гызыл фондуна
ил олмушдур.

Мусигили театрын инкишафындакы наилијјәтләр бу жанр үзрә либреттоларынын нәшринә шәраит јаратды. 1912-чи илдә Оручов гардашларынын нәшријјатында Ү.Һачыбәјовун опера вә мусигили комедијаларынын мәтнләри нәшр олунду. 1913—1917-чи илләрдә "Аршын мал алан"ын либреттосу үч дәфә чап едилди.

XX әср Азәрбајчан рәссамлығынын әсасыны Әлибәј Һүсејн-адә гојмушдур. Азәрбајчанын илк пешәкар рәссамы исә јени срин әввәлләриндә Бәһруз Кәнкәрли олмушдур.

Тәсвири инчәсәнәт сәһәсиндә азәрбајчанлы гадынларын мејдана ыкмасы диггәтәләјиг һадисә иди. Онларынын илк нүмајәндәси Көвһәр Кашијева 1907—1908-чи илләрдә Гафгаз инчәсәнәтини јажан чәмијјәтин нәздиндәки рәссамлыг синфиндә пешәкар тәһсил алмышды. Көвһәр ханым өз јарадычылығынын илк илләриндә Тифлис гадын сәријјәчилик чәмијјәтинин мәдәни тәдбирләри үчүн афишалар вә плакатлар һазырлајырды. Сонракы илләрдә о, рәссамлыг (шәкилләр, тәһзәрәләр) әсәрләри јаратмагла мәшгул олмушдур.

1913-чү илин апрелиндә Бакы шәһәриндә илк рәсм әсәрләри тәркисинин ачылышы бөјүк һадисә иди. Бу сәркидә онларла Гафгаз рәссамынын әсәрләри нүмајиш етдирилди.

IX Ф Ә С И Л

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ

1917-чи ил октябрын 25-дә Русијада баш вермиш дөвләт тәврилишиндән сонра, һәлә үч күн әввәл Бакы Советинә кечирилмиш сечкиләрдә чохлаг газанмыш болшевикләр өз һакимијјәтләрини бүтүн Чәнуби Гафгаза јажмага чалышдылар. Мәчлисидә тәһсисан кечирилән сечкиләрдә мәғлубијјәтә уграмыш, Ичраијјә Комитәсинин сәдри вәзифәсинә С.Шаумјанын сечилдији Бакы Совети, өз һакимијјәтини Бакыда мөһкәмләтмәји, Бакыны Русиянын ајрылмаз һиссәси етмәји гәрара алды. "Мүсават"ын советә сечкиләрдә сәс чохлагу газанмасына бахмајараг, онун ишиндә иштиракдан имтина етмәси, болшевикләрин Бакы Советини әлә сечирмәсинә шәраит јаратды. Советдә болшевик—дашнак иттифагы јаранды. Бакы 1917-чи илдә јаранмыш Загафгазија Комиссарлығы тәркибинә дахил едилмәди. Бакыда күчлү ермәни силаһы гүввәләри чәмләшдирилди.

Бакы Советинин ишиндә иштиракдан имтина етмиш мүсаватчылар Азәрбајчанын мухтаријјәти угрунда мүбаризә апармага башладылар. Болшевик-дашнаклар исә "Мүсават" мүдафиә едән ерли әһалијә диван тутмаг үчүн 1908-чи ил мартын сонунда Бакыда гырғын тәшкил етдиләр. Үч күн давам етмиш гырғында ерли азәрбајчанлы әһалидән 12 мин нәфәрә гәдәри вәһшичәсинә әтлә јетирилмишди. Гырғын Азәрбајчанын һәр јеринә јайылмышды. Јүзләрлә кәнд виран едилди. Болшевик-дашнаклар бу

ура, ичра органы исә һөкүмәт иди. 1918-чи ил ијунун 21-дә вләт бајрағы гәбул едилди. 120 депутатдан ибарәт олан парламентин биринчи ичласыны декабрын 7-дә М.Ә.Рәсулзадә ачды. М.Топчубашов парламентин сәдри сечилди. Һөкүмәт истәфа рди вә јени кабинет јаратмаг јенә Ф.Хојскијә һәвалә олунду.

Бу заман Азәрбајчан Республикасынын әразиси 97,3 мин квадрат км иди. 15,6 мин кв. километр саһә исә Азәрбајчанла Ермәстан вә Күрчүстан арасында мубаһисәли олуб, азәрбајчанлыларын јашадыглары әразиләр иди.

Азәрбајчан һөкүмәти өлкәнин игтисадијјатыны дирчәлтмәк үн бир сыра тәдбирләр һәјата кечирди. О, зәрури мәнсулрын, јәни тахылын, памбығын, јунун вә с. өлкәдән чыхарылсыны гадаған етди, көмрүк хидмәти јарадылды, нефт сәнәгинин бәрпасы үчүн тәдбирләр көрүлдү, бүтүн торпагларын нддиләрә пажланмасы барәсиндә гәрар гәбул олунду. Сосиал тисади сијасәт мәсәләсиндә игтидарда бирлијин олмамасы, сија болшевикләринин һимајәдарлыг етдикләри "Әдаләт" вә үммәт" партијаларынын фәһләләри тәтилләрә сөвг етмәк дбирләри игтисадијјатын бәрпасына мане олурду. Шималда никинин гошунларынын һүчуму, өлкә дахилиндә пәракәндәлик, уған Совет Республикасы кими ојунчаг болшевик гурумларыны ратмаг чәһдләри, болшевикләрин кәндлиләрин, о чүмләдән тыр Мәммәдин гачаг дәстәсинин чыхышларыны күчләндирмәк һдләри дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин сијаси вә социал тисади вәзијјәтини ағырлашдырырды.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти гаршысында дуран мүһүм мәсәләрдән бири Милли ордунун јарадылмасы иди. Мәлумдур ки, чар кимијјәти дөврүндә азәрбајчанлылар а инам олмадығындан онлар дуја сәфәрбәр едилмирдиләр, демәк милли орду јаратмаг үчүн шәкар кадрлар јох дәрәчәсиндә иди. Јалныз Биринчи дүңја мүһабәси заманы азәрбајчанлылардан "Вәһши дивизија" адланан һәрби иссә јарадылмышды вә бу дивизија кенерал Ә.Шыхлинскинин команр олдуғу һәрби корпусун әсасыны тәшкил етди. 1918-чи илин густунда һәрби сәфәрбәрлик елан едилди. Орду јарадылмасында ркијә Азәрбајчана јахындан көмәк едирди. Һәрби назир тәјин олунш кенерал С.Мехмандаров, шималдан Деникинин һүчумуна гаршы, һәрби тәһлүкәјә гаршы дурмаг үчүн орду тәшкили ишинә рәһбәрк едирди. Күрчүстанла бағланан мұтавиләјә әсасән, Күрчүстан азәрбајчана хејли һәрби ләвазимат вә силаһ сатды. Азәрбајчан гошуу Зәнкәзура сохулмуш ермәниләрә гаршы, Муған Совет республикасыны ләғв едиб, Азәрбајчан әразисинин бүтөвлүјүнү тәмин етмәк үн хејли иш көрдү. 1920-чи илин әввәлиндә Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин артыг 10 мин сүвари вә 30 мин пијададан ибарәт гошуну варды.

Милли һөкүмәт Хәзәр донамасынын јарадылмасына да усуси әһәмијјәт верирди. Јарадылмыш донанмаја адмирал Усубов башчылыг едирди.

Азербайжан Халг Чумhurijjetинин харичи сijasетинде Туркиje а элагелере хусуи фикир верилир, гоншу олкелерле мeррибан насиботлар апарычы рол ойнайырды. Туркиje иле дипломатик агелерин мeркeмлeндирилмeсинде бир мuddет Азербайжанын ркиjedeki нумаjэндеси кими чалышан Ә.М.Топчубашовун бeйукулмушдур.

Биринчи дунja муhарибесиндеки мeглубиjjetле элагeдар олaт турк гошунлары Азербайжаны тeрк eтмeли олдулар. Бакыja керал Томсонун команданлыгы алтында инкилис гошун хиссeри кeлди. Мустeгиллиji тeмлукe алтына алынмыш Азербайжан чумhurijjeti республиканын дунjанын апарычы олкелер рефинден танынмасы учун Ә.М.Топчубашовун башчылыгы алтында Парисде кечирилen сулh конфрансына нумаjэндe hej'ети нeрдeди. Лакин Азербайжан Республикасынын харичи олкелер, асэн гeрб олкелери тeрефинден танынмасыны 1920-чи илин вeллeринe гeдeр кeзлeмeли олдулар.

Загафгазиja Сейминин сугутундан сонра jаранмыш Ермeнистан республикасынын пaйтахт шeхeринин олмамасына керe Азербайжан Республикасы Милли Шурасынын гeрары иле эhалиси асэн азербайжанлылардан ибарeт олaн Ирeван шeхeринин Ермeнистанa вeштe кeдилмeсинe бaxмаjараг, Ермeнистан Республикасы баш-тeразилери де элe кечирмeк иддиасындaн эл чeкмирди. О, Зeн-зурун, Нахчыванын вe Гарабагын дагылыг хиссeсинин Ермe-станa верилмeсини тeлeб eдирди. Ермeнилeр Андроникин башчылыгы алтында Зeнкeзура сохулдулар, ики jузe гeдeр кeнди рaн eтдилeр. 100 минден артыг азербайжанлы eз ана jурдлaндындaн дидeркин дүшдү. Азербайжан hокумeти Шуша, Чаваншир, Чeбраjыл вe Зeнкeзур гeзаларыны Кeнчe губерниjасынын ркибинден аjырыб Гарабаг кeнерал-губeрнаторлугу jаратды. Шушун мeркeзи Шуша шeхeри иди. Азербайжан hокумeти Ермe-станын эрази иддиасыны рeдд eтди. Ермeнилeр бу jерлeрдe ргынлар тeрeтмeje чeдд eтдилeрсe де муvеффeгиде газана олмeдилeр. Андроник исe Азербайжандан говулду. Ермeнилeрин ахчывана jижeлeнмeк чeддлeри де пуча чыхды.

Азербайжан Халг Чумhurijjeti Азербайжанда мeдeниjjetин, олг маарифинин инкишафына хусуи гaйгы кeстeрирди. 1918-чи иjунун 27-дe турк дили дeвлeт дили eлан олунду. Мeктeб-рин саjы артырылды. Туркиjedeн мeуллимлeр дe вeт олунур, рс вeсаити кeтирилди.

Хусуи педагожи курслар ачылды, дeрсликлeр хазырланмага олшанды. Бу ишдe Абдулла Шаиг, Чeмо Чeбраjылбeјли вe баш-лары фeал иштирак eдирдилeр. 1919-чу илдe Бакы Универ-тети jарадылды. Бу университет Шeрг дунjасында илк дунjeви университет иди. Jүзлeрлe кeнч тeхсил алмаг учун харичи олкелeрe кeндeрилди. Jашлы эhали учун савад курслары ачылды. олe муvеффeглик газанмагдан хeјли эvveл Азербайжанда фeалиj-

көстөрөн "Ничат", "Нәшри-маариф" кими чәмијјәтләр респуб-
канын социал-мәдәни һәјатында фәал иштирак едирдиләр.
спубликада "Түрк очағы", "Гуртулуш", "Туран", "Јашыл гәләм"
с. чәмијјәтләр дә фәалијјәт көстәрирди.

Азәрбајчан Республикасында китабханачылыг иши дә хејли
кишаф етди. Китаб фонду артырылды. 1919-чу илин сонунда
стиглал" музеји ачылды. Бақы университети нәздиндә ачылмыш
үсәлман шәрғини өјрәнән чәмијјәт" Азәрбајчан тарихини вә
дәнијјәтини өјрәнмәк сәһәсиндә илк аддымлар атды. Чәмијјәтин
радычылары С.Рәфибәјов вә Р.Әфәндијев олмушду.

Мүстәғиллијин башлангычында Азәрбајчанда әдәбијјат вә мәт-
ат да инкишаф етди. Азәрбајчанда онларла гәзет вә журнал
ыр едилір, Һ.Чавид, М.Һади, Ч.Мәммәдгулузадә, Әһмәд Чавад,
Наббарлы, Ү.Һачыбәјов, Ј.В.Чәмәнзәмәнли, Сејид Һүсејн,
Шаиг, С.Мүмтаз кими јазычы вә драматург, шаир вә
блисистләр фәалијјәт көстәрирдиләр. Театр групплары јаран-
шды. Рәссамлыг, һејкәлтәрәшлыг, мәрмәрлыг сәһәләриндә дә
өјјән инкишаф нәзәрә чарпырды.

Јухарыда гејд етдик ки, Ә.Топчубашовун башчылыг етдији
мәјәндә һејәти Азәрбајчан Республикасынын харичи өлкәләр
рәфиндән танынмасыны тәмин етмәк үчүн Парис шәһәринә
смишди вә бир нечә ај көзләмәли олмушду. Нәһәјәт, 1920-чи ил
варын 11-дә Парис сүлһ конфрансынын Али Шурасы
рәфиндән Азәрбајчан Демократик Республикасынын де-факто
ынмасы елан олунду. Бир чох өлкәләр Бақыда өз сәфир-
кләрини, јахуд консуллуғларыны ачдылар. Бүтүн бунлар
тәрир ки, Азәрбајчанда сијаси һәјат хејли сабитләшмишди.

Бу заман Совет Русијасы Азәрбајчаны, хусусән нефт Бақы-
ны әлә кечирмәк үчүн чидди һазырлыг көрүрдү. Совет Русија-
нын агентләри олан Азәрбајчан коммунистләри 1920-чи ил
варын 11-дә I гурултајда топлашараг Азәрбајчан КП-ны
атдылар. Гаршыја гојулмуш мәгсәд Азәрбајчанда дәвләт
рилиши етмәк вә ону Русијанын тәркибинә гатмаг иди. Бу
игамәтдә Микојан хусуси чанфәшанлыг көстәрирди. Оун
алијјәти нәтичәсиндә Гарабагда ермәни гијамы галдырылды.

Совет Русијасы вәтәндаш мұһарибәсиндә үстүнлүк газанды.
мәли Гафгазда Деникинин гүввәләри мәғлубијјәтә уғрады.
ди Совет Русијасынын гаршысында дуран ән вачиб мәсәлә
рбајчаны зәбт етмәк иди. Совет Русијасы, онун башчысы
Ленин дәфәләрлә ачыгчасына билдирмишди ки, нефт Бақысы
кечирилмәлидир. Һәлә март ајында В.Ленин Серебровскијә
ишди ки, о, Азәрбајчан нефт сәнајесинә башчылыг едәчәкдир.
релин ахырына јахын Совет Русијасынын XI Ордусу
рбајчан сәрһәдиндә чәмләшди, апрелин 27-дә сәрһәди кечди
апрелин 28-дә Бақыја дахил олду. Азәрбајчан Халг
муријјәти сүгута уғрады. Азәрбајчан јенидән ишғал едилди.

І Б Ө Л М Ə

Ф ə с и л. Азәрбајчан ərəзисиндә илк инсан мәскәнләри. Ибтидаи ичма гурулушу	
1. Азәрбајчан ərəзисиндә илк инсан мәскәнләри вә ибтидаи чөмијјәт.	3
Ф ə с и л. Əмлак берабәрсизлијинин јаранмасы. Гәдим сојлар вә дөвләтләр	
1. Азәрбајчан ərəзисиндә гәдим вә кәлмә сојлар.	9
2. Гәдим Азәрбајчан ərəзисиндә илк дөвләтләр.	18
3. Азәрбајчан Мидија дөвләти тәркибиндә	22
4. Атропатена вә Албан чарлығы.	23
Ф ə с и л. Азәрбајчанда феодализм чөмијјәти. Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү	
1. Азәрбајчанда феодал мүнәсибәтләринин мејдана чыхмасы.	47
2. Азәрбајчаны Сасаниләрин ишгал етмәси. Сасани зүлмүнә гаршы мүбаризә.	48
3. Азәрбајчанда истиглалијјәт угрунда мүбаризә.	62
4. Азәрбајчан VI—VII јүзиллијин әввәлләриндә. Кирдиман дөвләти.	66
5. Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү.	71
Ф ə с и л. Азәрбајчан VII—IX јүзилликләрдә Əрәб ишгалынын башланмасы вә Албанија чарлығы.	103
Бабәкин башчылығы алтында халг азадлығы һәрәкәты.	108
Шәһәрләр. Мәдәнијјәт.	113
Ф ə с и л. IX јүзиллијин II јарысы—XII јүзилликләрдә Азәрбајчан дөвләтләри	
Хилафәтин сүгуту. Азәрбајчан дөвләтләри.	116
Тәсәррүфат һәјәты.	122
Салчуғларын Азәрбајчана јүрүшләри.	125
XII јүзилликдә иғтисадијјәт вә сәсиал мүнәсибәтләр.	127
IX—XII јүзилликләрдә Азәрбајчан мәдәнијјәти.	130
Ф ə с и л. Азәрбајчан XIII јүзилликдә Монголларын јүрүшләри, монгол әсарәти вә она гаршы мүбаризә.	132
Ф ə с и л. XIV јүзиллијин сону—XV јүзилликдә Азәрбајчан дөвләтләри Азәрбајчан дөвләтләри.	138
Азәрбајчанын сәсиал-иғтисади вәзијјәти. Мәдәнијјәт.	148
І Ф ə с и л. Азәрбајчан Сәфәвиләр дөвләти Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасы.	152
Тәсәррүфат вә сийәси һәјәт. Мәдәнијјәт.	162
Ф ə с и л. Азәрбајчан XVI јүзиллијин сону вә XVII јүзилликдә Азәрбајчан Иран вә Түркијәнин һакимијјәти алтында.	169
Тәсәррүфат. Мәдәнијјәт.	175

<i>X Фәсил. Азербайжан XVIII јүзиллијин I јарысында</i>	
§ 1. Азербайжан јүзиллијин әввәлләриндә.....	178
§ 2. Азербайжанда Иран әсарәти. Халг азадлыг һәрәкәти.....	185
<i>XI Фәсил. Азербайжан XVIII јүзиллијин II јарысында</i>	
§ 1. Азербайжан әнлыглары.....	19
§ 2. Азербайжан ханлыгларынын дахили һәјаты вә идараси.....	1
§ 3. XVIII јүзиллијин сонунда Иран вә Русија истилачыларына гаршы мұбариза.....	20

И В Ә Л М Ә АЗӘРБАЈЧАН XIX ВӘ XX ЈҮЗИЛЛИЈИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ

<i>I Фәсил. Шимали Азербайжанын чар Русијасы тәрәфиндән ишғал олунмасы</i>	
§ 1. Ишғалын башланмасы.....	20
§ 2. Азербайжанын ишғалынын баша чатдырылмасы.....	21
<i>II Фәсил. Азербайжан ишғалын баша чатмасындан сонрақы илләрдә</i>	
§ 1. Инзибати идарә системи. Тәсәррүфат һәјаты.....	218
§ 2. Аграр мұнасибәтләр. Сијаси мұбаризә.....	224
§ 3. 40-чы илләрин ислаһатлары.....	227
<i>III Фәсил. XIX јүзиллијин I јарысында Азербайжан мөдәнијјәти</i>	
§ 1. Маариф вә елм.....	231
§ 2. Әдәбијјат вә инчәсанәт.....	233
<i>IV Фәсил. Азербайжан кәнди XIX јүзиллијин II јарысында</i>	
§ 1. 60-70-чи илләрин буржуа ислаһатлары.....	23
§ 2. Ислаһатдан сонра канд тәсәррүфатынын вәзијјәти, социал мұнасибәтләр. Сијаси мұбаризә.....	24
<i>V Фәсил. XIX јүзиллијин II јарысында Азербайжан сәнајеси. Сәнәткарлыг вә тичарәт</i>	
§ 1. Сәнајә.....	24
§ 2. Сәнәткарлыг, тичарәт, шәһәрләр.....	25
<i>VI Фәсил. Азербайжан буржуа чәмијјәти тәбәгәләринин тәшәккүлү. Сијаси мұбаризә</i>	
§ 1. Буржуазија вә пролетариат.....	25
§ 2. Азербайжан буржуа миллатинин формалашмасы. Ичтимаи һәјатдақы чәрәјанлар.....	258
§ 3. Фәһләләрин вәзијјәти вә ингилаби мұбаризаси.....	259
<i>VII Фәсил. XIX јүзиллијин II јарысында Азербайжан мөдәнијјәти</i>	
§ 1. Маариф, сәһијјә, мәтбуат, елм.....	26
§ 2. Әдәбијјат вә инчәсанәт.....	26
<i>VIII Фәсил. Азербайжан XX әсрин әввәлләриндә</i>	
§ 1. Социал-игтигади вәзијјат.....	27
§ 2. Ичтимаи-сијаси һәјат.....	27
§ 3. Азербайжан Биринчи дунја мұһарибәси вә феврал ингилабы дөврүндә.....	29
§ 4. Маданијјәт.....	30
<i>IX Фәсил. Азербайжан Халг Чүмһуријјәти.....</i>	31